

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HİTİT KÜLTÜRÜNDE HURRİ ETKİSİ

Doktora Tezi

Kurtuluş KIYMET

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HİTİT KÜLTÜRÜNDE HURRİ ETKİSİ

Doktora Tezi

Kurtuluş KIYMET

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Turgut YİĞİT

Ankara-2013

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

HİTİT KÜLTÜRÜNDE HURRİ ETKİSİ

Doktora Tezi

Kurtuluş KIYMET

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Turgut YİĞİT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı:

Prof. Dr. Aygül SÜEL.....

Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK

Prof. Dr. Turgut YİĞİT.....

Yrd. Doç. Dr. Sedat ERKUT

Doç. Dr. Esma REZMAN.....

.....

İmzası:

.....
Albayrak
Kurtuluş
Sedat
Turgut

.....

Tez Sınavı Tarihi...14.05.2013.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (19/05/2013)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Kurtuluş KIYMET

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Hititler ve Hurriler, yüz yılı aşkın bir süredir Eski Yakındoğu araştırmalarının belli başlı inceleme konuları arasında yer almaktadır. Başta Hattuşa olmak üzere Anadolu'da çeşitli ören yerlerinden elde edilen çivi yazılı tabletler ve çok sayıda arkeolojik kazı Hititler'in siyasi ve kültürel tarihinin aydınlatılmasını sağlamıştır. Çivi yazılı belgelerin uzun soluklu incelemesi, Hititler'in kültürünün farklı kaynaklardan beslendiğini ve bu kaynaklar arasında da yerli Hatti halkı ile Hurriler'in önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Hitit Devleti üzerindeki Hurri etkisi, devletin kurulduğu andan itibaren giderek artmaya başlamıştır. Bu etki özellikle dinsel alanda kendini göstermektedir. Çivi yazılı kaynaklara göre, panteon, ritüel, edebiyat ve falcılık konusunda Hititler üzerindeki Hurri etkisi tezimizin konusunu oluşturmaktadır. Hurri dünyası sadece Anadolu'daki değil, Anadolu dışındaki belgelerle de tanınmaktadır. Bu nedenle Hurriler'i daha iyi anlayabilmek için bu belgelerin de değerlendirilmesi gerekir. Bu ise son derece karmaşık bir konu olup, uzun bir çalışmanın ürünü olmalıdır. Tez konumuz Hitit Kültüründe Hurri Etkisi olduğundan, çalışmamızı Hitit belgeleri üzerinden gerçekteştirdik.

Bu çalışmayı, hocam Prof. Dr. Turgut Yiğit'in danışmanlığında yürüttüm. Lisans yıllarımdan itibaren bilimsel desteğini hiçbir zaman esirgemeyen hocama teşekkürü bir borç bilirim. Prof. Dr. Aygöl Süel, Yrd. Doç. Dr. Sedat Erkut, Dr. Mustafa Süel, Doç. Dr. Esmay Reyhan ve Dr. Leyla Murat, öğrencilik yıllarım ve doktora tezim boyunca çok değerli katkılar sağladılar. Hocalarımın verdiği en küçük bir bilgi bile her zaman yol gösterici, aydınlatıcı olmuştur. Kendilerine çok teşekkür ederim.

Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü öğretim üyeleri Doç. Dr. Esmâ Torun Çelik, Doç. Dr. İbrahim Şirin, Yrd. Doç. Dr. Sema Orsoy, Yrd. Doç. Dr. Erol Çetin, Yrd. Doç. Dr. Meryem Gürbüz ve Yrd. Doç. Dr. Funda Selçuk Şirin'e destekleri ile her zaman yanımda oldukları için teşekkür ederim. Yine Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü'nden çok değerli arkadaşım Araş. Gör. Dilara Bayrak'a, her konuda içten desteğini hiçbir zaman esirgemediği için teşekkür ederim.

Prof. Dr. Tuba Ökse ve Doç. Dr. İlknur Taş, bilimsel yeterlilikleri ile tecrübelerinden yararlandığım öğretim üyeleridir. Kendilerine teşekkür ederim.

Yrd. Doç. Dr. Hakan Erol'a yardımını hiçbir zaman esirgemediği için teşekkür ederim.

Araş. Gör. Ali Özcan'a, Münih'te bulunduğu sırada, yoğun çalışmalarından vakit ayırıp, Türkiye'de bulamadığım bazı eserlerin fotoğraflarını göndererek, tezimin hızlanmasına katkı sağladığı için teşekkür ederim. Würzburg'dan Görkem Cihan, yine Türkiye'de bulamadığım bazı eserlerin fotokopisini Türkiye'ye gönderme zahmetine katlandı, kendisine teşekkür ederim.

Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü Yüksek Lisans öğrencimiz Emrah Adalı'ya, İngilizce bilgisi sayesinde tezime katkı sağladığı için teşekkür ederim.

Kurtuluş KIYMET

Ocak 2013

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1
1. Kaynaklar.....	6
2. Hurriler'in Kısa Siyasi Tarihi ve Hitit-Hurri İlişkileri.....	35
3. Panteon	70
3.1. Genel Özellikler.....	70
3.2. Hitit-Hurri Panteonu.....	87
3.2.1. Mezopotamya ve Suriye'den Gelen Bazı Özellikler	87
3.2.2. Hitit-Hurri Kurban Listeleri (Kalutiler).....	103
3.2.3. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı.....	108
3.2.4. Tanrılar.....	129
3.2.5. Kronolojik Olarak Hurri Tanrılarının Benimsenmesi.....	191
4. Ritüeller.....	207
4.1. Büyü Ritüelleri.....	207
4.1.1. Genel Özellikler.....	207
4.1.2. Hitit-Hurri Büyü Edebiyatı.....	220

4.1.2.1.	Mezopotamya ve Suriye'den Gelen Bazı Özellikler	220
4.1.2.2.	Kizzuwatna Ritüelleri.....	248
4.2.	İtkahi ve İtkalzi Ritüelleri.....	313
5.	Edebiyat.....	320
5.1.	Genel Özellikler.....	320
5.2.	Hurri Mitleri.....	330
5.2.1.	Kumarbi Şarkıları.....	330
5.2.2.	Serbest Bırakma Şarkısı.....	345
5.2.3.	Diğer Metin Parçaları.....	355
5.3.	Masallar.....	356
5.3.1.	Gurparanzah.....	356
5.3.2.	Avcı Keşşi.....	358
5.3.3.	Appu ve İki Oğlu - Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı.....	361
5.4.	Destanlar.....	365
5.4.1.	Gılgameş Destanı.....	365
5.4.2.	Atrahasis Destanı.....	371
5.5.	Dua ve Methiyeler.....	373
6.	Kehanet ve Fal.....	379

6.1. Genel Özellikler.....	379
6.2. Kehanet ve Falda Hurriler'in Katkıları.....	392
SONUÇ.....	400
LEVHALAR.....	409
BİBLİYOGRAFYA.....	419
ÖZET.....	467
ABSTRACT.....	470

KISALTMALAR

- AASOR*** : Annuals of the American Schools of the Oriental Research, New Haven.
- ABoT*** : Balkan, Kemal. 1948. Ankara arkeoloji müzesinde bulunan Boğazköy tabletleri. Bogazköy-Tafeln im Archäologischen Museum zu Ankara, İstanbul.
- Afo*** : Archiv für Orientforschung, Berlin.
- AJA*** : American Journal of Archaeology.
- Ak.*** : Akadca.
- AIT*** : Wiseman, Donald J., *The Alalakh Tablets*, London, 1953.
- AOAT*** : Alter Orient und Altes Testament, Neukirchen-Vluyn 1968 vd.
- AoF*** : Altorientalische Forschungen, Berlin 1974 vd.
- ArOr*** : Archiv Orientalni, Prague 1929 vd.
- BMECCJ*** : Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan.
- Bkz.*** : Bakınız.

CAH	: Cambridge Ancient History, Cambridge.
CANE	: Civilizations of the Ancient Near East. Edited by J. Sasson. 4 vols. New York, 1995.
CHD	: Güterbock, Hans G., Harry A. Hoffner, Jr., Theo van den Hout, eds, 1980-. The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago: Oriental Institute.
ChS	: Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler, 1984 vd.
CTH	: Catalogue des textes hittites: KOŠAK S. – MÜLLER, G. G. W., http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/ (2010-12-29).
Çevr.	: Çeviren
Dn.	: Dipnot
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1943 vd.
Ed.	: Editör
HdO	: Handbuch der Orientalistik
Hrsg.	: Herausgegeben

- HT*** : King, L. W. 1920. *Hittite Texts in the Cuneiform Character from Tablets in the British Museum*, London.
- Hit.*** : Hititçe
- Hurr.*** : Hurrice
- IBoT*** : İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy tabletlerinden seçme metinler. (= Bogazköy-Tafeln im Archäologischen Museum zu Istanbul, I-IV.) İstanbul-Ankara 1944-1988.
- JANER*** : Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden 2001 vd.
- JAOS*** : Journal of the American Oriental Society, Baltimore.
- JCS*** : Journal of Cuneiform Studies.
- JNES*** : Journal of Near Eastern Studies, 1942 vd.
- KBo*** : Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig 1916 vd. – Berlin 1954 vd.
- KUB*** : Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin 1921-1990.
- MDOG*** : Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin. 1896 vd.

- MVAeG*** : Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft. Leipzig 1922-1944.
- M.Ö.*** : Milattan Önce
- NABU*** : Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires
- Or.*** : Ortaköy
- RA*** : Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale, Paris, 1886 vd.
- RHA*** : Revue Hittite et Asianique, Paris.
- RIA*** : Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, New-York-Berlin, 1928-1938, 1957 vd.
- s.*** : sayfa.
- SCCNH*** : Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, Bethesda, Maryland 1981 vd.
- SMEA*** : Studi micenei ed egeo-anatolici. Roma 1966 vd.
- StBoT*** : Studien zu den Boghazköi-Texten. Wiesbaden 1965 vd.
- TAD*** : Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara.

<i>TH</i>	: Texte der Hethiter.
<i>Trans. ve terc.</i>	: Transkripsiyon ve tercüme
<i>TUAT</i>	: Texte aus Umwelt des Alten Testaments.
<i>TÜBA-AR</i>	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Arkeoloji Dergisi.
<i>VAT</i>	: Texte der Vorderasiatischen Abteilung der Staatlichen Museen in Berlin nach Museumsnummern.
<i>Vd.</i>	: ve devamı.
<i>Ve diğer.</i>	: ve diğerleri.
<i>VSNF</i>	: L. Jakob-Rost, Kilschrifttexte aus Boghazköy im Vorderasiatischen Museum, Vorderasiatische Schriftdenkmäler der Staatlichen Museen zu Berlin, Neue Folge, Heft 12, Mainz 1997.
<i>ZA</i>	: Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Leipzig, Berlin, 1886 vd.

GİRİŞ

Hitit Kültüründe Hurri Etkisi adlı tezimizi yazarken, gerekli olan yerlerde Hititçe çivi yazılı metinlerin tercümesini vermeyi uygun bulduk. Kullandığımız Hitit metinleri kataloğu ise, <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/> adresindeki katalogtur. Metinlerin tercümesinde StBoT, TH gibi Hititoloji alanının önde gelen serilerinde çıkan kitaplar ile diğer kitap ve makaleler kullanılmış olmakla birlikte, konumuz gereği özellikle ChS¹ serisinden çıkan kitaplardan fazlasıyla istifade ettik.

Hitit kültüründe Hurri etkisi dediğimizde, doğal olarak en başta dinsel alanda bir etkileşim akla gelmektedir. Çünkü Hattuša'da ve Şapinuva'da ele geçirilmiş olan Hurrice veya Hurri etkisindeki metinler çoğunlukla dini içerikli metinlerdir. Bu arşivlerde açığa çıkarılmış Hurri dünyası ile ilgili belgeler, miktar açısından da diğer arşivlere göre fazla olduğu için, sadece Anadolu değil, bütün Önasya'da Hurri inançlarının anlaşılması açısından öncelikle başvurulan metinlerdir. Örnek olarak Nuzi ve Alalah'ta bulunmuş olan Hurri etkisindeki metinler, daha çok bu çevrenin sosyo-ekonomik yapısı ile ilgilidir. Bu nedenle çalışmamızı dini açıdan sınırladık ve panteon, ritüel, edebiyat ve kehanet-fal olmak üzere dört temel başlık belirledik. Bu başlıkları belirlememizdeki sebep ise Hattuša'daki metinlerin çoğunlukla sözünü ettiğimiz konularla ilişkili olmasıdır. ^{LÚ}AZU ve ^{MUNUS}ŠU.GI adı verilen görevliler

¹ 1966 yılında Eski Önasya'nın tüm arşivlerinde Hurri dili ile ilgili metinleri, içeriksel olarak sınıflandırma, tabletleri birleştirerek fragman halinden tekrar oluşturma ve bu metinlerin transkripsiyon ve tercümesini yaparak araştırmaya açmayı amaçlayan bir proje başlatılmıştır. Corpus der Hurritischen Sprachdenkmäler-ChS (Hurri Dil Anıtları Külliyyatı) adı verilen bu projenin birinci bölümü Hattuša belgelerine ayrılmış ve bu birinci bölüm, bazılarının kendi içerisinde ciltleri de olan on ayrı kitapla tamamlanmıştır: Klingner 2001: 197 vd.

tarafından yerine getirilen çok sayıda ritüel, Hurrice satırlar da içermektedir. Hurri kökenli bu ritüellerin bir kısmının çok kapsamlı metinler olduğu da görülmektedir. Örnek olarak itkalzi ritüeli on, itkahi serisi ise ondört tableten oluşmaktadır. Hattuša'da, Hurri kökenli olduğu tahmin edilen mitsel içerikli belgelere de rastlanmıştır. Bunların da bir kısmı Hurrice'dir. Hurri dilinde kaleme alınmış bölümleri içeren çok sayıda bayram metni veya kurban/tanrı listesi de söz konusudur. Bu belgeler sadece Hurri tanrılarını içerir. Dolayısıyla diğer metin türleri ile birlikte, Hurri çevresine ait kurban listeleri incelendiğinde Hitit panteonunda Hurri tanrılarının önemli bir ağırlığı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Çoğu kırık durumda çeşitli kehanet türlerinin konu edildiği Hurrice tablet parçaları da bu metin türünde Hurri etkisini açığa vurmaktadır.

Ancak bu bölümlerden önce, konunun daha iyi anlaşılmasına zemin teşkil etmek üzere, Hititler'in Hurriler'le olan siyasi ilişkilerine kısaca yer ayırmayı uygun bulduk. Bu bölümde Hurri siyasi tarihini M.Ö. 3. binin ikinci yarısından itibaren ele aldık. Eski Hitit Çağı'nda Hititler'le Hurriler arasında askeri çatışmaların varlığı açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde kültürel açıdan doğrudan bir Hurri etkisi tespit etmek güçtür. Orta Hitit Çağı'nda ise bu konuda daha farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. I. (I./II.) Tuthaliya ve I. Arnuwanda dönemi, Hurri etkisinin aniden parladığı bir dönem olarak araştırmacılar arasında kabul edilmektedir. I. Şuppiluliuma'dan itibaren ise Suriye topraklarının ele geçirilmesi bu etkiyi artırmış olmalıdır.

Tezimizin panteon bölümünde, Hurri tanrılarını teker teker ele almakla birlikte, bu tanrılar hakkında başlıca kaynaklarımız olan kalutiler ve Yazılıkaya açık hava tapınağı hakkında iki ayrı kısım açtık. Tanrı/kurban listelerinin, Yazılıkaya ve

ritüellerle karşılaştırması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu karşılaştırma yapıldığında Hurri tanrılarının bütün bu kaynaklarda erkek-dişi karşıtlığı içinde ve bir önem sırasına göre dizildikleri görülmektedir. Yazılıkaya tapınağının, metinlerin adeta bir görsel yansıması olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hurri tanrılarının panteondaki yerinin anlaşılması için mitolojik metinler ile Hatti-Hitit tabakasının bayramlarının da gözden geçirilmesi gerekmektedir. Mitolojik metinler, tanrıların kişisel özellikleri hakkında bizlere bilgi verirken, AN.TAH.ŞUM^{SAR} gibi Anadolu bayramlarına ilişkin metinler, yerel kültlere Hurri tanrılarının dahil edilmesi konusunda aydınlatıcı olmaktadır.

Özellikle 1974 yılında V. Haas-G. Wilhelm tarafından *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna* adlı kitabın yayımlanmasından sonra Hurri-Kizzuwatna ritüelleri, Hitit araştırmacıları arasında son derece ilgi çekici bir konu olmuştur. Geçen süre içerisinde Hitit dünyasında büyü ritüelleri üzerine gerçekleştirilen çok sayıda araştırma, Hurriler'in bu konuda Hitit Anadolu'suna ne denli zengin bir katkı sağladıklarını ortaya koymuştur. Tezimizin ritüel bölümünde Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'dan kaynaklanan ritüellerde Hurriler'e ait olabilecek unsurların neler olduğunu tespit etmeye çalıştık.

Edebiyat bölümünde ise Hurri mitlerini, masallarını, destanlarını, dua ve methiyelerini inceledik. Ritüel metinlerin yanı sıra edebi metinlerde de Hurrice kaleme alınmış örnekler mevcuttur. Hitit edebi eserlerinin zenginleşmesinde Hurriler'in son derece önemli katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Hurri mitleri, Hurriler'in Mezopotamya, Suriye ve Anadolu arasındaki aracı rolünü daha iyi vurgulamaktadır. Hititler'in, Gilgameş ve Atra-hasis gibi Mezopotamya destanlarından Hurriler sayesinde haberdar oldukları anlaşılmaktadır.

Tezimizin son bölümünü kehanet ve fala ayırdık. Hititler bu konuda Babil'den doğrudan etkilenmiş olmakla birlikte, Hurriler'in de Hititler'in, kehanet ve fal yöntemlerini tanınması ve benimsemesinde payı olduğu görülmektedir. Bu pay metinlerdeki Hurrice terimlerle anlaşılmaktadır. Kehanet ve fala ilişkin çalışmalarda bu terimlerin anlaşılması çabası dikkati çekmektedir.

Sonuç kısmında ise bütün bu bölümlerden hareket ederek, Hurriler'in Hitit kültürüne neler kattığını değerlendirmeye çalıştık.

Böyle bir çalışmanın hazırlanmasında karşılaşılan güçlüklerden biri, kronoloji sorunudur. Özellikle konuya yabancı okuyucu, tezimizde bahsi geçen olayların hangi dönemde, günümüzden ne kadar zaman önce yaşandığını ve kullandığımız çiviyazılı belgelerin ne zamana tarihlendiğini bilmek isteyecektir.

Sadece Anadolu'nun değil, tüm Eski Yakındoğu'nun antik dönem tarihinin, kesin bir kronolojisi yapılamamıştır. Tarihleme, klasik çağlar (Yunan-Roma) öncesi, yani M.Ö. 3. ve 2. bin söz konusu olduğunda daha da belirsizdir. Bununla birlikte tezimizle ilgili olarak genel bazı tarihlerden söz etmemiz mümkündür. Hurriler çiviyazılı kaynaklarda M.Ö. 3. binin ikinci yarısında ortaya çıkmaktadırlar. Bu da M.Ö. 2500'den sonrası anlamına gelmektedir. Ancak bu döneme tarihlenen çiviyazılı belgeler, Anadolu'dan değil, Mezopotamya'dan gelmektedir. Anadolu bu dönemde henüz yazı ile tanışmamıştır. Anadolu'da çiviyazısının ortaya çıkışı, M.Ö. 2000'den kısa bir süre sonra, Asurlu tüccarlarla gerçekleşmiştir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na tarihlenen metinlerde Hurriler'e ilişkin izler söz konusudur. M.Ö. 2. bin Anadolu'sunda önce Asur Ticaret Kolonileri Çağı, peşinden Hitit Devleti dönemi yaşanmıştır. Tezimizin ağırlıklı noktasını da Hitit Devleti dönemi oluşturmaktadır.

Hitit Devleti'nin tarihi ile ilgili eserlere baktığımızda, herkesin üzerinde anlaştığı, ortak bir kronolojinin olmadığını görürüz. T. Bryce², kitabında, Hititçe yazılı belgelerinin ilk kez ortaya çıktığı I. Hattuşili dönemini M.Ö. 1650, devletin yıkılışını ise yaklaşık olarak M.Ö. 1200 olarak göstermektedir. G. McMahon³'un tablosunda da aynı tarihler görülür. (Levha 1-2)

² Bryce 2005: xv.

³ McMahon 1989: 64.

1. Kaynaklar:

Bu bölümde, tezimizde üzerinde durduğumuz konuların araştırılmasında kullandığımız orijinal kaynaklar ve bunların hangi amaçla ne şekilde kullanıldığına dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca panteon bölümünde yer alan, pek çok tanrının isminin geçtiği kurban listeleri de bu bölümde tanıtılmıştır; ancak tezimizde bu metinlerin doğrudan çevirisi yer almamakta, tanrılar sadece bir liste halinde verilmektedir. Bunlara ek olarak çalışmamızda, gerektiğinde atıf yaptığımız belgeler de söz konusudur. Kaynakları tanıttığımız bu bölümde metinler, tezimizde kullandığımız sıraya göre değil, Hitit Metinleri Kataloğunun (CTH)⁴ sırası takip edilerek verilmiştir:

1. (CTH 4) I. Hattuşili'nin Yıllıkları:

I.Hattuşili'nin dönemi iyi belgelenmiştir. Akadca (KBo 10.1) ve Hititçe (KBo 10.2) olarak kaleme alınmış yıllıklarda kralın Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gerçekleştirdiği seferler kayıtlıdır. Yıllıklarda Hitit kralının altı yıllık savaşları anlatılır. Hititçe yıllıkların son olarak transkripsiyon ve tercümesini S. De Martino yapmıştır⁵. Akadca ve Hititçe metni Houwink ten Cate⁶, karşılaştırarak incelemiş, tercümesini yapmış ve I. Hattuşili'nin askeri seferlerinin yıllara göre gelişimini ortaya koymuştur. Hem yıllıklar hem de I. Hattuşili ile ilgili olan diğer metinlerden hareketle Hititler'e ait ilk metinlerde Hurriler hakkında elde edilen bilgiler, T. Yiğit

⁴ <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>

⁵ De Martino 2003: 21 vd.

⁶ Houwink ten Cate 1983: 91 vd.; Houwink ten Cate 1984: 47 vd.

tarafından ortaya konmuştur⁷. I. Hattušili'nin yıllıkları, Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında, Hurriler'le askeri mücadelelere girdiklerinin bir kanıtıdır. Bu yıllıklar hangi kentlerin Hitit-Hurri çatışmalarında bahis konusu olduğunu da aktarmaktadır.

2. (CTH 16) Puhanu Kroniği:

I.Hattušili'nin Kuzey Suriye'de yürüttüğü seferleri ve Hurri savaşlarını anlatan bu belge Suriye tanrılarının Hitit panteonuna nasıl dâhil edildiğinin anlaşılması açısından da önemlidir. Puhanu adlı bir görevli tarafından yazdırılan kronik, özellikle Hitit Devleti'nin kuruluşu üzerine yapılan pek çok araştırmanın konusudur. Bununla beraber belgenin tezimizde kullandığımız kısımları hem Hitit-Hurri askeri çatışmalarına dair kanıtlar sunmakta hem de Halep'in Fırtına tanrısının Hitit-Hurri panteonundaki önemini ortaya koymaktadır. Tezimizin panteon bölümünde kullandığımız tercümede, O. Soysal'ın⁸ bu kronik üzerine ayrıntılı çalışması ve D. Schwemer'in⁹, Eski Önasya'da Fırtına Tanrısı ile ilgili başvuru eseri temel alınmıştır.

3. (CTH 8) Saray Kroniği:

Saray kronikleri, Eski Hitit Çağı'nın edebi eserleri arasında değerlendirilir. Tarihi birtakım olaylardan bahseden bu belgelerden, Hititler'in Anadolu'da yayılırken nasıl acımasızca hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Kroniklerde anlatılan kimi olayların efsanevi olması mümkündür. Hitit hâkimiyetini kabul etmeyenlerin başına neler geleceği bu metinler sayesinde anlaşılmaktadır¹⁰. Saray kroniği, Hurriler hakkında az

⁷ Yiğit 1994: 141-145; Yiğit 2005: 55 vd.

⁸ Soysal 1987: 173 vd.

⁹ Schwemer 2001: 495.

¹⁰ Ünal 2003: 164-165.

da olsa bilgi edindiğimiz metinlerden biridir. Örnek olarak tezimizde kullandığımız kısımda (CTH 8.A: KBo 3.34 I 24-25) Hurriler'den kaçan birinin, bu sebeple cezalandırılması anlatılır. I. Hattuşili döneminde Hurriler'le Hititler arasında çekişme konusu olan Hurma ve Haşu kentleri bu metinde de görülmektedir. Saray Kronikleri I. Murşili dönemine ait olup I. Hattuşili zamanında yaşanan olayları anlatır¹¹. Metinde “kralın babası” ifadesi görülür. Saray kroniklerinin transkripsiyon ve tercümeleleri R. Beal¹², kısmen Türkçe tercümesi ise A. Ünal tarafından yapılmıştır¹³.

4. (CTH 11) Hantili Kroniği:

Hantili dönemine ait olan CTH 11.A: KBo 3.57 ve CTH 11.B: KUB 26.72, I. Murşili'nin askeri etkinliklerinden övgü ile söz etmektedir. Murşili'nin Halep ve Babil'i ele geçirdiğine dair bilgiler, Telipinu metninin yanı sıra bu metinlerde de bulunmaktadır. Hantili kroniği, Murşili'nin Hurriler'le de savaştığı yönündeki bir bilgiyi içermesi açısından, Eski Hitit Çağı'nda Hitit-Hurri mücadelelerinin kanıtlarını içeren metinlerden biri olarak değerlendirilebilir. I. Murşili döneminde Hitit-Hurri ilişkileri S. De Martino tarafından çalışılmıştır¹⁴. Hantili kroniğinin transkripsiyon ve tercümesi yine De Martino tarafından yapılmıştır¹⁵.

5. (CTH 19) Telipinu Metni:

¹¹ Yiğit 2005: 66, dn. 46.

¹² Beal 1992: 529-556.

¹³ Ünal 2003: 165.

¹⁴ De Martino 1992a: 19 vd.

¹⁵ De Martino 2003: 194-201.

Kral Telipinu dönemine ait olan bu metin, tahta çıkışla ilgili birtakım düzenlemelerden söz ettiği gibi, Hitit devletinin kuruluşundan Telipinu'nun dönemine kadar olan olayları da kısaca anlatmaktadır. Metnin Hurriler'e ilişkin bilgi verdiği kısım I. Murşili dönemi ile ilgilidir. Bu kısım Hitit ordusu ile Hurriler arasında bir çatışmadan söz etmektedir. I. Hoffmann bu metin üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapmıştır¹⁶.

6. (CTH 41) Šunaššura Antlaşması:

CTH 41.I.2.A: KBo 1.5, I./II. Tuthaliya ile Kizzuwatna kralı Šunaššura arasında yapılan antlaşmanın Akadca nüshasıdır. Antlaşma, kralın büyükbabası zamanında Kizzuwatna'nın Hatti ülkesine bağlı olduğunu, ardından Hurri ülkesi (Mitanni) tarafına geçtiğini anlatmaktadır. Kral ayrıca kendi döneminde Mitanni ülkesinin, İšuwa topraklarına müdahalesinden de söz eder. Bu bilgilerden sonra Kizzuwatna'nın Hurri kralından (Mitanni) ayrıldığı ve Hitit tarafına geçtiği vurgulanır. Bu çerçevede, Hitit krallığı ile Kizzuwatna artık birlikte hareket edecek ve herhangi bir savaş halinde birbirlerine yardımcı olacaklardır¹⁷.

7. (CTH 44) I. Šuppiluliuma'nın Oğlu Telipinu'yu Rahip Olarak Görevlendirdiğine Dair Talimat:

I.Šuppiluliuma'nın oğullarından Arnuwanda ve Murşili kraliyet tahtına oturan çocuklardır. Zanzana, Mısır'a gönderildiğinde ölen oğuldur. Piyaşşili, Kargamiş'a, Telipinu ise Halep'e vali olarak atanmıştır. Kullandığımız belgeden (CTH 44.1:

¹⁶ Hoffmann 1984: 12 vd.

¹⁷ Beckman 1996: 13-22; Karauğuz 2002: 52-65; Ünal-Girginer 2007: 341-347.

KUB 19.25) anlaşıldığına göre bu çocuklardan Telipinu, Kizzuwatna'ya "rahip" olarak da gönderilmiştir. Aynı belgede, Telipinu'dan kardeşi Arnuwanda'yı tahtın varisi olarak tanınması da istenmiştir¹⁸. Söz konusu metin tezimize, Hitit kraliyet ailesinin Kizzuwatna topraklarına duyduğu ilgiyi göstermesi açısından kullanılmıştır. Bu durum, Hurri geleneklerinin de Hatti ülkesine aktarılmasını pekiştirmiş olmalıdır. Ayrıca Telipinu'nun, Kizzuwatna'ya yollanması, bu coğrafyanın artık Hitit egemenliğinde olduğunun bir kanıtıdır.

8. (CTH 52) Šattiwaza Antlaşması:

CTH 52.II: KBo 50.17 +, Šattiwaza Antlaşması'nın Hititçe nüshasıdır. Bu antlaşma I. Šuppiluliuma ile Mitanni Devleti kralı Šattiwaza arasında imzalanmıştır. Aynı antlaşmanın Akadca nüshası da bulunmaktadır. Antlaşmanın girişinde I. Šuppiluliuma'nın Mitanni kralı Tušratta karşısındaki mücadelesi, başkent Wašuganni'ye kadar ilerlemesi, Kuzey Suriye kentlerini ve bu arada Halep ve Mukiš'i nasıl ele geçirdiğini anlatır. Tušratta'nın ölümüyle Hititler, oğullarından Šutatarna'yı değil Šattiwaza'yı desteklemişlerdir¹⁹.

9. (CTH 61) II. Muršili'nin Yıllıkları:

II. Muršili'nin yıllıklarından tezimizde kullandığımız kısım (KUB 14.29 + + Öy I 22-26), kralın Kizzuwatna'ya gittiğini anlatmaktadır²⁰.

¹⁸ Goetze 1940: 12-13; Ünal-Girginer 2007: 146.

¹⁹ Beckman 1996: 44-50; Karauğuz 2002: 216-224.

²⁰ Goetze 1933: 108-109; Trémouille 1997: 28-29.

10. (CTH 70) II. Muršili'nin, Tawananna (I. Šuppiluliuma'nın Eşi) İle İlgili Meselesi:

II. Muršili'nin Kizzuwatna yolculuğunun kayıtlı olduğu belgelerden biri de budur. (KUB 14.4 Ay III 23-25)²¹.

11. (CTH 75) II. Muwatalli ile Halepli Talmi-Šarruma Arasındaki Antlaşma:

CTH 75.A: KBo 1.6, her iki kral arasındaki antlaşmayı içeren Akadca bir metindir. Bu antlaşma, Muwatalli'den önce Hititler'in Halep kenti ve Mitanni Devleti ile yürüttükleri mücadeleler hakkında da bilgi vermektedir²². Buna göre I./II. Tuthaliya, Suriye seferinde, tıpkı I. Muršili gibi Halep kentini ele geçirmiştir. Belge, Kuzey Suriye coğrafyasında, Orta Hitit Çağı'nın sonuna doğru Hititler'in aşama aşama tekrar egemen olmaya başladıklarını göstermektedir.

12. (CTH 81) III. Hattušili'nin Otobiyografisi:

Hitit dininde Hurri-Kizzuwatna etkisinin sebeplerinden bir kraliçe Puduhepa'nın Kizzuwatnalı olmasıdır. Puduhepa'nın Kizzuwatnalı oluşu, birkaç Hititçe belgede kayıtlıdır. Bunlardan biri III. Hattušili'nin otobiyografisidir: (A=KUB 1.1 + (Duplikatlar) Öy II 79-82, Ay III 1-2)²³.

13. (CTH 85) III. Muršili (Urhi-Tešup) İle III. Hattušili Arasındaki Anlaşmazlık:

²¹ Goetze 1940: 10; De Martino 1998: 28, 36.

²² Beckman 1996: 88-90; Karauğuz 2002: 228-231.

²³ Otten 1981: 16-17.

Kullandığımız metin (CTH 85.1.A: KBo 6.29 + Öy I 16-18) Puduhepa'nın Kizzuwatna kökenini kanıtlayan metinlerden biridir²⁴.

14. (CTH 211) Yıllıklarla İlgili Fragmanlar:

CTH 211.6: KUB 23.16 + KBo 22.13 numaralı fragmanlar, I./II. Tuthaliya döneminde Hurriler'in saray entrikalarına müdahalesi ile ilgilidir. Metin üzerinde çalışan O. Carruba, KUB 23.16 numaralı fragmanı ilk önce kesin olmamakla birlikte III. Tuthaliya dönemine²⁵, son çalışmasında ise I. Tuthaliya dönemine tarihlenmiştir²⁶. T. Bryce da metnin, I./II. Tuthaliya dönemiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir²⁷.

15. (CTH 276) Tablet Kataloğu:

Tezimizde kullandığımız tablet kataloğu CTH 276.1: KBo 31.8 + KUB 30.42 Öy I 8, Hurrili bir ritüel görevlisinin adını vermektedir²⁸.

16. (CTH 277) Tablet Kataloğu:

Tezimizde kullandığımız tablet kataloglarından ikisi (CTH 277.4.A: KUB 30.51 + 45 Öy I 8-9 ve CTH 277.7: KUB 8.74 Ay 3-5) Mukişli kadın Allaiturahhi'nin ritüellerine, bir diğeri (CTH 277.6.A: KUB 30.65 + KBo 14.69 Ay III 5-7) Aštu'ya aittir²⁹. CTH 277.10: KBo 31.6 III' 1'-20' ise Arzawa ve Kizzuwatna ritüellerinin bir

²⁴ Goetze 1957: 94; Strauß 2006: 11.

²⁵ Carruba 1977: 162

²⁶ Carruba 2007: 17.

²⁷ Bryce 2005: 121-122.

²⁸ Dardono 2006: 22-23.

²⁹ Haas-Thiel 1978: 16-17; Haas-Wegner 1988: 4.

arada olduğu bir tablet katalogudur. Burada (KBo 31.6) ritüeli yapanlar ve bu ritüellerin neden yapılması gerektiği anlatılmaktadır³⁰.

17. (CTH 344) Köken/Başlangıç Şarkısı: Theogonia veya Gökyüzü Krallığı
(Kumarbi Şarkısı):

Kumarbi Şarkısı Alalu, Anu ve Kumarbi adlı tanrıların arda arda birbirlerinin yerine Gökyüzü krallığının tahtına geçmesini anlatarak başlar. Kumarbi'den Fırtına tanrısı dünyaya gelir ve o, Kumarbi'nin tahtını ele geçirir. Çoğunlukla Kumarbi Şarkısı olarak bilinen bu mit, araştırcılar tarafından farklı isimlerle adlandırılmıştır. Hititçe ve Hurricesi'nde kolofonu kırık olduğundan tabletlerde, öyküye ne isim verildiği uzun süre tespit edilememiştir. C. Corti'nin bir tablet parçasını, Kumarbi destanlar dizisinin kolofonuna bitiştirmesi ile bu şarkının ismi okunmuştur. Bu tablet parçasında görülen SİR GÁxÈ.A ifadesini, C. Corti, Yaratılış/Başlangıç Şarkısı (Song of Genesis/Beginning) olarak tercüme etmiştir³¹. E. Von Dongen, bunun çok serbest bir tercüme olduğunu düşünmüş ve “Çıkış Şarkısı”nı (Song of Coming Forth) tercih etmiştir³². Hitit Metinleri Kataloğu'nda (CTH 344) da C. Corti'nin tercümesi kabul edilmiştir. Kumarbi destanlar dizisi ile Hesiodos'un Theogoniası³³ arasındaki benzerlik uzun yıllardır bilinmektedir. Son yıllarda araştırcılar bu benzerlik konusu üzerinde yeniden çalışmışlar ve Hurri-Hitit mitleri ile Yunan mitlerinin benzerlikleri

³⁰ Miller 2004: 30-33.

³¹ Corti 2007: 110-112, 116 vd.

³² Van Dongen 2010: 104-108; Van Dongen 2011: 182, dn. 3.

³³ Eyuboğlu-Erhat 1991.

üzerine yeni eserler ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında M. Bachvarova³⁴, Serbest Bırakma Şarkısı, E. Van Dangen³⁵ ise Kumarbi mitleri üzerinde çalışmıştır.

18. (CTH 360) Appu ve İki Oğlu:

“Appu ve İki Oğlu” adlı masal ile “Güneş tanrısı, İnek ve Balıkçı” olarak bilinen masallar konusunda Hititbilim’de uzun yıllardır geçerli olan düşünce, iki masalın birbirinin devamı olduğu ve Hurri kökenli oldukları şeklindeydi. Son yıllarda bu görüş değişmiştir³⁶. Appu ve İki Oğlu adlı masalda anlatılan olayların Eski Yakınoğu’da ortak bir motif olduğu, bir Hurri kökenine atıf yapılabilecek tek kanıtın tanrı adları ile onların ikametgahları olduğu iddia edilmiştir³⁷: CTH 360.1.A: KUB 24.8 + KUB 36.60 Ay IV 13-18.

19. (CTH 382) Kummanni’nin Hava Tanrısı’na II. Muwatalli’nin Duası:

II. Muwatalli’nin dönemi Kadeş Savaşı gibi önemli bir savaşın gerçekleştiği bir dönem olmakla birlikte, onun döneminde yazıldığını söyleyebileceğimiz metin sayısı azdır. Bu belki de başkentin Tarhuntašša’ya taşınması ile ilgilidir. Tanrılar meclisine (CTH 381) ve Kummanni’nin Hava tanrısına (CTH 382) dua, bu döneme tarihlenen metinlerden bazılarıdır. Fırtına tanrısına yakarı ve itirafları içeren CTH 382, kolofonundan anlaşıldığına göre kralın kendisi tarafından dikte edilmiştir³⁸. Duanın tezimizde kullanılan kısmında (KBo 11.1 Öy. 14, 16-17) Yer altı tanrıları Fırtına

³⁴ Bachvarova 2005a: 131 vd.; Bachvarova 2005b: 45 vd.

³⁵ Van Dongen 2010.; Van Dongen 2011: 180 vd.; Van Dongen 2012: 23 vd.

³⁶ Singer 1995a: 125-126; Hoffner 1998b: 82-83.

³⁷ Singer 1995a: 126.

³⁸ Singer 2002: 80-82.

tanrısını yatıştırmak amacıyla çağırılır. Böylece Yer altı tanrılarının herhangi bir olumsuz durumu ortadan kaldırma özellikleri bir kez daha ortaya çıkar. Öy 18-22'de ise öfkelenen Fırtına tanrısına karşı II. Muwatalli nasıl dua ettiğini, tanrılara karşı yerine getirilmeyen ritüelleri tabletlere göre yeniden nasıl yapacağını anlatır. II. Muwatalli'nin duasının transkripsiyon ve tercümesi R. Lebrun³⁹, İngilizce çevirisi ise I. Singer⁴⁰ tarafından yapılmıştır.

20. (CTH 384) Arinna'nın Güneş Tanrıçasına Puduhepa'nın Duası:

III. Hattuşili doğumundan itibaren, yaşamı boyunca peşini bırakmayan bir hastalıktan muzdariptir. Kraliçe Puduhepa eşinin bu rahatsızlığı ile yakından ilgilenir. Bu dua, III. Hattuşili'nin esenliğine adanmıştır. Tanrı ve tanrıçalara eğer isteği yerine getirilirse Puduhepa tarafından hediyeler adanacaktır. Bunlardan biri Hattuşili'nin kendi boyunda gümüş bir heykelidir⁴¹. Duanın tezimizde kullandığımız kısmı (KUB 21.27 + Öy I 3-6) Hurri tanrıçası Hepat'ın, Hitit panteonundaki en üst konumunu kanıtlanmaktadır; çünkü Hepat açıkça Arinna'nın Güneş tanrıçası ile bir tutulmuştur. Metnin tümü üzerinde ayrıntılı bir çalışma D. Sürenhagen⁴² tarafından, duanın bir çevirisi de I. Singer⁴³ tarafından yapılmıştır. KUB 21.27 + Öy I 3-6'nın transkripsiyon ve Türkçe tercümesi de S. Erkut tarafından yapılmıştır⁴⁴.

³⁹ Lebrun 1980: 249-308.

⁴⁰ Singer 2002: 82-85.

⁴¹ Singer 2002: 101-102.

⁴² Sürenhagen 1981: 83 vd.

⁴³ Singer 2002: 102-105.

⁴⁴ Erkut 1992: 160.

21. (CTH 408) Büyüye Karşı Pupuwanni'nin Ritüeli:

CTH 408.B.1: IBoT 2.115 + Öy I 1'de ritüel uygulayıcısı Pupuwanni'nin Hurrili olduğu kayıtlıdır⁴⁵.

22. (CTH 428) Asker Yemini Fragmanları:

CTH 428.1: KUB 9.1 II 26-33'te mitolojik içerikli olarak Hurriler'den söz eden satırlar söz konusudur⁴⁶.

23. (CTH 446): Yeraltına Çağrı. Ev Arındırma Ritüeli:

CTH 446.A: KUB 7.41 (CTH 446.B = Duplikat KBo 10.45) bir ev arındırma ritüeli olup, Yer altı tanrıları hakkında bilgi edinmek için son derece önemli bir metindir.

Kirlendiğine kanaat getirilen evin “güçlkle soluduğu” ve bu yüzden “gökyüzüne bakıldığı” ifade edilmiştir. Söz konusu ritüele gerekçe olarak, bir insanın kanlı bir cinayet işlemiş olabileceği, birinin beddua etmesi, yalan yere yemin eden birinin içeri girmiş olabileceği, kara büyü yapmış bir kişinin içeri girdiği veya bir kimsenin evde kanlı bir cinayet işlediği gösterilmektedir⁴⁷.

Ritüelde yukarı dünyada meydana gelen herhangi bozukluğu gidermek için Yer altı tanrılarına başvurulur. Bu başvuru çukurlarda sunulan kurbanlar ve onlara seslenmek yoluyla yapılır. Annunaki adı verilen tanrıların, Yer altı tanrıları olduğu

⁴⁵ Haas-Wegner 1988: 15.

⁴⁶ Hoffner 1998a: 175.

⁴⁷ Strauß 2006: 20-21.

bu belgeden açıkça anlaşılmaktadır. Yine aynı metinden ^DA.NUN.NA.GE₄'nin, eski tanrılar (*karuileš šiuneš*), yani Yer altı tanrıları ile eşitliği kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında ismi Hurrice olan çok sayıda Yer altı tanrısının isimleri bu metinde görülmektedir.

Yer altı tanrıları, yer altından yeryüzüne gelirler ve kötülüğü, geldikleri yere götürerek hapsederler. Ritüel iki günün üzerinde sürer ve hem bir evde hem de açık arazide gerçekleşir. Orta Hitit Çağı'na tarihlenen ana nüsha, imparatorluk döneminde çoğaltılmıştır⁴⁸. Belgenin transkripsiyon ve tercümesi H. Otten⁴⁹ tarafından, İngilizce bir tercümesi de B. J. Collins⁵⁰ tarafından yapılmıştır.

24. (CTH 448) Yeryüzünün Güneş Tanrıçası İçin Ritüel:

CTH 418 Orta Hitit Çağı'na tarihli bir vekil kral ritüelini içermektedir. Ritüelde kurban sahibi olarak Tuthaliya (Šuppiluliuma'nın babası) ve kraliçe görülür. Çok sayıda fragmandan hareketle neredeyse tam bir yeniden kurumu mümkün olan ilk kapsamlı Orta Hitit vekil ritüelidir. Bu ritüelin de Güney Anadolu Luwi-Hurri geleneklerine dâhil olduğu şüphe götürmez. Pek çok ritüelde olduğu üzere büyü eylemleri ve onlara eşlik eden büyü sözlerden oluşur⁵¹. Bu vekil kral ritüellerinde Yeryüzünün Güneş tanrıçasının (Allani) işlevi hakkında bazı bilgiler edinmek mümkündür: CTH 448.2.1.4.a ve 448.2.1.1.A: KUB 60.161 II 7-11 (Duplikat KUB 17.18 III 4-8). Buna göre, belgenin tezimizde kullandığımız bu kısımda tanrıçanın

⁴⁸ Collins 2003c: 168.

⁴⁹ Otten 1961: 114 vd.

⁵⁰ Collins 2003c: 168-171.

⁵¹ Taracha 2001: 685-686.

yargılayıcı bir işlevde olduğu görülür. İnsanlar günahlarından arınmak için ona vekil heykelcikler sunar⁵². Bu vekil kral ritüeli ayrıntısıyla P. Taracha⁵³ tarafından işlenmiştir.

25. (CTH 449) Yer Altı Tanrılarını Çağırma Ritüeli:

CTH 449: KBo 17.94 ve CTH 449.8: KBo 17.96 + KBo 17.95 Hititçe ve Hurrice olarak kaleme alınmış bir ritüeldir. Hurri Yer altı tanrılarının anlaşılmasında en önemli ritüel metinlerden biridir. Devlet antlaşmalarında görülen ilk/eski tanrılar bu metinlerde de görülmektedir. Yer altı tanrılarının isimleri Hurrice verilir ve yargılayıcı rolleri bu ritüelde ortaya çıkar. CTH 449.8’de Yer altı tanrılarının kilden yapılması ve onların taşların (NA₄^{HL.A}) altına saplanması, Yazılıkaya’daki yere saplanmış vaziyette tasvir edilmiş olan Kılıç tanrısı hatırlatmaktadır. Metinlerin transkripsiyon ve tercümesi V. Haas - I. Wegner⁵⁴ tarafından, Yer altı tanrıları hakkında ayrıntılı bir çalışma ise A. Archi⁵⁵ tarafından yapılmıştır.

26. (CTH 471) Kirliliğe Karşı Kizzuwatnalı Rahip Ammihatna’nın Ritüeli:

Kizzuwatnalı rahip Ammihatna tarafından gerçekleştirilen ritüellerin sebebi yasak veya büyü yiyeciklerin tüketilmesidir: “Taş ev”e ait yiyeciklerin tüketilmesi ve adet kanının içilmesi gibi. Bu durum, metnin sonunda da son derece net bir biçimde ifade edilmiş olduğu gibi, tanrılarının bu kişiye karşı öfkelenmesine sebep

⁵² Taracha 2001: 688.

⁵³ Taracha 2000.

⁵⁴ Haas-Wegner 1988: 351-363.

⁵⁵ Archi 1990: 114 vd.

olmuştur. Yasak yiyecekleri tükettikten sonra, ilgili kişi kültürel açıdan kirlenmiş olmakta, dolayısıyla arındırılması gerekmektedir⁵⁶.

Ritüelde pek çok Hurri tanrısı geçmektedir. Bu tanrıların sıralamasının Yazılıkaya tapınağı ve diğer kurban listeleri ile benzerlikler taşıdığı fark edilmiştir. Ammihatna'nın ritüelleri hem Hitit Anadolu'sunda büyücülük ve panteon ve hem de tıp konulu araştırmalarda önem taşımaktadır⁵⁷.

27. (CTH 472) Kirliliğe Karşı Ammihatna'nın Tulbi ve Mati İle Gerçekleştirdiği Ritüeller:

Kummannili purapši rahipleri Ammihatna, Tulbi ve Mati'nin ritüelleri, kolofonuna bakılacak olursa tapınakta, temiz bir yerde, herhangi birisinin kutsiyeti bozacak bir şekilde davranması durumunda yapılmaktadır. Metinde tapınağa karşı işlenen suçlar söz konusudur. Bu suçlar, tapınağın içindeki "temiz/kutsanmış bir yere" getirilen kirli bir materyal ve bu materyalin neden olduğu bir kirlenme hadisesi ile tapınak içinde gerçekleşen bir çeşit hırsızlıktır. Ritüelde, temizlenecek/arındırılacak bir kurban sahibi söz konusu değildir. Tanrıça Hepat bahsedilen kirlenme nedeniyle öfkelenerek, kutsanmış tapınağını terk etmiştir⁵⁸. Ritüelin tezimizde kullandığımız kısmında (CTH 472.A/B: KBo 23.1 + ABoT 1.29 Öy II 1-5) Hurri-Kizzuwatna ortamına özgü, sallama/çevreleme ayini ile arındırma suyunun kullanıldığı görülmektedir.

28. (CTH 475) Kizzuwatna Kralı Pillia'nın Ritüeli:

⁵⁶ Strauß 2006: 22.

⁵⁷ Murat 2002.; Strauß 2006: 216-252.

⁵⁸ Strauß 2006: 23-24.

Kimi ritüellerin hangi bölgeler veya kentlerden kaynaklandığına dair bilgileri metinlerde görmek mümkündür. Bunlardan CTH 475.a.1.B: KBo 9.115 (+) Öy I 3-4, Lawazantiya kentinden söz etmektedir⁵⁹. Metin, Kizzuwatna topraklarının, ritüellerin kaynaklandığı bir bölge olduğunu göstermek amacıyla tezimizde kullanılmıştır.

29. (CTH 476.A) Kummannili Papanekri'nin Doğum Ritüeli:

Hurricce bir isim taşıyan Papanekri'nin ritüelleri, doğum anında meydana gelen aksaklık nedeniyle gerçekleştirilmiştir. Ritüelde mevcut kirliliği ortadan kaldırmak için yapılan birtakım ayinler ile çok sayıda kurban seremonisi betimlenmiştir. Ayrıca tanrılar ile insanlar arasındaki uyumu ifade eden bir kült yemeği de görülmektedir. Şinapşi evinin önemli rol oynadığı ritüelde, “hata” veya “suç”u bertaraf etmek amacıyla şinapşi-evinde bir kuş yakma kurbanının gerçekleştirildiğinden bahsedilmiştir. Ritüelin tezimizde kullanılan kısmında (KBo 5.1: Öy I 25-27) ise kan sürme eylemi yerine getirilmiştir⁶⁰.

30. (CTH 479) Kizzuwatna Ritüeli:

CTH 479'da sınıflanan ritüeller, Şapinuwa ve Şulupaşşi'de uygulanan bayramların parçasıdır. Tezimizde kullandığımız CTH 479.3: KBo 21.37 + +, çoğunlukla Hurri tanrılarını için sunulan kurbanları içerir. Burada ritüeli uygulayanların sadece kendi tecrübelerine göre değil Kizzuwatna'dan getirilen eski tabletlere göre hareket ettikleri de kayıtlıdır⁶¹. CTH 479.1.A: KUB 30.31 + KUB 32.114 + KBo 39.281 Ay IV 46'da ise ritüelin, Kizzuwatna kentine ait olduğu

⁵⁹ Haas-Wilhelm 1974: 43.

⁶⁰ Strauß 2006: 148, 284-307.

⁶¹ Trémouille 2002: 844-850; Miller 2004: 515-517.

söylenmektedir. Ay IV 36-40'da ise Hurri-Kizzuwatna ritüellerinde ortaya çıkan çevreleme/sallama ayini ile arınma suyu ile yıkamaya dair bir örnek görürüz⁶².

31. (CTH 481) Gece'nin Tanrıçası Kültünün Yayılması:

Gece'nin tanrıçası (Siyah tanrıça = DINGIR.GE₆) kültü ile ilgili üç önemli ritüelden biri CTH 481'dir. Rahip (^{LÜ}SANGA) Ulippi, tanrıça için yeni bir tapınak inşa edilmesi vesilesiyle yapılması gerekenleri anlatır. Metin üzerinde ilk kez H. Kronasser⁶³ ayrıntısı ile çalışmış, bütün nüshaları ile transkripsiyon ve tercümesini J. Miller⁶⁴ yapmıştır. Adı geçen tanrıça, İstar'ın bir biçimi kabul edildiğinden, bu metin, tezimizin panteon bölümünde kullanılmıştır. Ayrıca bu ritüel metin, Hurrice kelimeleri içerdiği ve Hurri-Kizzuwatna ortamına özgü, kan sürme gibi eylemleri ve arınma suyu gibi ritüel malzemelerini barındırdığı için tezimizin ritüel kısmında sıklıkla kullanılmıştır.

32. (CTH 482) II. Murşili'nin Şamuha'nın Gecenin Tanrıçası Hakkındaki Reformu:

II. Murşili'ye ait olan bir metinde (KUB 32.133 Öy 1-10) muhtemelen II. (I./II.) Tuthaliya döneminde, Gece'nin Tanrıçası kültünün Kizzuwatna'dan Şamuha'ya nakli anlatılmaktadır. II. Murşili, tapınak personeli tarafından değiştirilen kütle ilgili uygulamaları eldeki tabletlere göre tekrar yerine getirdiğini ve bu ritüellerin, kim

⁶² Lebrun 1977: 102, 109-110.

⁶³ Kronasser 1963.

⁶⁴ Miller 2004: 272-311.

tarafından olursa olsun asla değiştirilmemesi gerektiğini anlatır⁶⁵. Metin Kizzuwatna ritüel geleneğinin Hatti ülkesine aktarıldığının kanıtlarından biridir.

33. (CTH 483) Çekme Ritüeli:

Çekme ritüellerinde amaç öfkelenmelerinde tapınak ve kentleri terk eden, yani kaybolan tanrının geri getirilmesidir. Bunun için pek çok kurbanın yanı sıra renkli iplerle süslü yollar hazırlanır. CTH 483.I.A: KUB 15.34 (ve paralel metinler) Öy I 50-65'de tanrılar, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye kentlerinden Hatti ülkesine davet edilir⁶⁶. Ay IV 50'-51' de ise Hurri-Kizzuwatna ritüellerinde son derece önemli bir rol oynayan kuş yakma seronomisi söz konusudur⁶⁷.

34. (CTH 484) DINGIR.MAH ve Gulšeš İçin Çekme Ritüeli:

CTH 484'te sınıflanan metinler Kader tanrıçası ile Ana tanrıçanın geri çağırılması ile ilişkili ritüellerdir. Tanrıçaların ortadan kaybolmalarının muhtemel nedenleri gözden geçirilmiştir: Öfkeli olmaları, başka yere taşınmaları gibi. Metinde ritüeli gerçekleştiren büyü rahibinin, "sen hangi ülkede olursan ol" ifadesini telaffuz ederek, tanrıçaları çekmek için bütün ülkelere seslenmiş olması dikkati çekmektedir. Tanrıçaları çekmek için güzel kokulu yemeklerden yapılmış yol kullanılmaktadır. Hurrice çekme terimleri de ritüel sırasında kullanılmıştır⁶⁸. Ritüelin tezimizde kullandığımız kısmı CTH 484.1.A: KUB 15.31 Öy II 17-26, çukurlarda sunulan

⁶⁵ Kronasser 1963.; Miller 2004: 312-362.

⁶⁶ Haas-Wilhelm 1974: 188-189; Ünal-Girginer 2007: 159.

⁶⁷ Haas-Wilhelm 1974: 54, 206-207.

⁶⁸ Haas 1998: 38-39; Strauß 2006: 45-47.

kurbanlar, çukurlara bırakılan nesnelere ve kan sürülmesi ile ilgili eylemlere yer vermektedir⁶⁹.

35. (CTH 486) II. Muršili'nin Konuşma Bozukluğu:

Kuşların yakılması pek çok Kizzuwatna ritüelinin bir parçasıdır. II. Muršili'nin konuşma bozukluğu ile ilgili metin bu konuya ilişkin en önemli örneklerden biridir. Bir rüyadan sonra Muršili, rahatsızlığı hakkında ne yapması gerektiğine dair bir fal soruşturması yürütür. İlk fal sorgusunda konuşma bozukluğundan Manuzziya'nın Fırtına tanrısının sorumlu olduğunu, ikinci fal sorgusunda ise bu tanrıya bir vekil öküz vermesi gerektiğini öğrenir. Üçüncüsünde ise kurban Kummanni'ye gönderilmelidir. Kuşların yakılmasına da karar verilir. Metin, kuş yakma ile ilgili pek çok Hurrice terimi içermektedir⁷⁰.

36. (CTH 489.A ve B) Bir Ebelik Ritüeli:

“Eğer bir kadın hamileyse” diye başlayan ritüelde (KBo 17.65 + (Duplikat KUB 44.59)), tabletin her iki yüzünde hamilelik ve doğumla ilgili ritüel eylemlere kronolojik bir sırayla yer verilir. Ritüelin Kizzuwatna dini metinleri arasında değerlendirilmesi gerektiği açıkça anlaşılmaktadır. Metinde Kizzuwatna'dan söz edilmesi, Hurrice büyülerin okunduğunun ifade edilmesi ve Hurrice kurban terimlerinin bulunması bunu ortaya koymaktadır⁷¹. Metnin transkripsiyon ve

⁶⁹ Hoffner 1967: 390; Haas-Wilhelm 1974: 156-159.

⁷⁰ Lebrun 1985: 103 vd.; Metin Alpaslan 2006: 116-122; Beckman 1992: 2010; Haas 2008: 153-155.

⁷¹ Beckman 1983: Text K, 146-149.

tercümesi G. Beckman⁷² tarafından yapılmıştır. Bu belge, Kizzuwatna'dan tabletlerin getirildiğinin kanıtlarından biridir.

37. (CTH 490) Aštu'nun Ritüeli:

Hurrili büyücü kadınlardan (^{MUNUS}ŠU.GI) biri Aštu'dur. Pek çok ritüelde olduğu gibi Aštu'nun ritüellerinde de talimatlar Hititçe, büyülü sözlerse Hurrice'dir⁷³.

38. (CTH 500) Kizzuwatna'dan Bayram Ritüelleri Fragmanları:

CTH 500 arasında sınıflanan çok sayıda fragman arasında KUB 17.22 Ay IV 1-3, Hitit kraliyet ailesinden Kantuzzili'nin, Fırtına tanrısının rahibi olarak Kizzuwatna'ya gönderilmiş olduğunu kanıtlar⁷⁴.

39. (CTH 564) Halep'in Fırtına Tanrısı'nın Kutlamaları Hakkında Bir Fal Metni:

Kralın Hattuša'da, kışı geçirip geçirmemesinin sorgulandığı bu fal metninde (KUB 18.12 + KUB 22.15 Öy 1-4) Hattuša, Halep'in Fırtına tanrısının kenti olarak tanımlanır⁷⁵.

40. (CTH 576) Ciğer Falı:

Kısmen çevirisini verdiğimiz CTH 576.4: KUB 50.90, *šašt-* falı (yatak falı) olarak adlandırılan bir fal türüne aittir. Akadca *šumma immeru* (eğer bir koyun) kehanetlerinden gelmektedir ve iç organ bakıcılığından bağımsız değildir. Metnin

⁷² Beckman 1983: Text K, 132-146.

⁷³ Haas-Wegner 1988: 18-24; 250-315; Görke 2010.

⁷⁴ Goetze 1940: 12 dn. 52; Freu 2002: 65.

⁷⁵ Ünal 1973: 43-44; Archi 1975: 122-123.

çevirisini yaptığımız kısmı (Öy 4-9), bu fal türünün ayırt edilmesini sağlayan teknik terimleri içerir ve bunların Hurrice olduğu düşünülmektedir. Bu fal türü hakkında R. Beal⁷⁶ ve H. Hoffner⁷⁷ çalışmıştır.

41. (CTH 585) Puduhepa'nın Adakları:

Puduhepa'nın Kizzuwatnalı olduğunu ifade eden metinlerden biri de onun adaklarıdır: A=KUB 15.17 + KUB 31.61 (+) Bo 4268; B=KUB 15.16 Öy I 1⁷⁸

42. (CTH 590) Rüya ve Adak Metinleri Fragmanları:

Lawazantiyalı Ša(w)uška ile ilişkili bu fragmanda (KUB 31.69 Öy 5'-6') onun çift cinsiyetli özelliği açıkça ortaya çıkmaktadır⁷⁹.

43. (CTH 620.1 ve 2) Tanrıça Katahha İçin Ankuwa'da AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramı:

Otuzsekiz gün sürdüğü anlaşılan AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramı, Anadolu'nun yerel bir bayramıdır ve Hititler açısından son derece önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu kutlamalar çevresinde Büyük Kral'ın ülkenin çeşitli kentlerini dolaştığı ve tapınakları ziyaret ettiği görülmektedir. Bu bayramda geçen tanrıların da KI.LAM bayramında olduğu gibi genellikle Hatti tanrıları olduğu görülmektedir. Bununla beraber IV. Tuthalya dönemine tarihlenen AN.TAH.ŠUM^{SAR} Bayramı metinlerinde Hurri tanrılarının listeye dahil edildiği görülmektedir. Bu nedenle adı geçen bayram, Hitit

⁷⁶ Beal 2002b: 64-65.

⁷⁷ Hoffner 1993: 116 vd.

⁷⁸ Otten-Souček 1965: 16-17.

⁷⁹ Wegner 1981: 41 ve dn. 166.

devletinin son dönemlerine doğru Hurri panteonunun kültte ne derece etkili olduğunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır. AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bayramı'nın tezimize kullandığımız kısmı (KUB 11.27 + KUB 41.55 (Duplikat ABoT 1.24)) ve bunun dışında Hatti-Hitit tabakasına ait olan diğer bayramlarda Hurri tanrılarının etkisi konusu A. Archi⁸⁰ tarafından yorumlanmıştır.

44. (CTH 628) (H)işuwa Bayramı:

(H)işuwa bayramı Kizzuwatna kökenlidir. Bu bayrama kral da katılmakta, müzik eşliğinde pek çok kurban sunulmaktadır. Kurban sunulan tanrıların Hurri tanrıları olduğu görülür. (H)işuwa bayramının tezimizde kullandığımız parçası (CTH 628.10.T.A: KBo 15.52 Ay IV 39'-45') Puduhepa'nın, kâtiplerin başını Kizzuwatna tabletlerini araştırmak için görevlendirdiğini ve kâtibin, (H)işuwa bayramını içeren tabletleri bulduğunu anlatır⁸¹. (H)işuwa bayramı konusunda A. Dinçol⁸² çalışmış, I. Wegner ve M. Salvini⁸³ ise bu bayram ilişkin pek çok fragmanın transkripsiyon ve tercümesini yapmıştır.

45. (CTH 641) İshara Kültü:

CTH 641.1: KUB 40.2'de Kizzuwatna kralı Talzu tarafından İshara dağında, tanrıça İshara kültü ile ilgili olarak yapılan bağışlar söz konusudur. Metnin başında çok da iyi anlaşılabilen kırık kısımda bir fal soruşturması, Kumanni ülkesinin Fırtına tanrısından ve bazı hayvanlardan söz edilir. İlerleyen satırlarda ise

⁸⁰ Archi 2006: 147 vd.

⁸¹ Wegner-Salvini 1991: 40-41; Dinçol 1969: 32,40.

⁸² Dinçol 1969: 25-40; Dinçol 1989: 2-50.

⁸³ Wegner-Salvini 1991.

Kizzuwatna kralı Talzu'nun Işhara tapınağına hediyeleri ve bu tapınağa ait arazilerin sıralandığı görülür. Ardından bayan Entu ve bir rahibe ait olan arazilerden söz edilir ve adı belli olmayan bir Hitit kralı bu bağışları sağlamlaştırır. Metnin nemi Kizzuwatna coğrafyasına ait kentlerin sıralanması ve bunun yanı sıra Kizzuwatna kralı olan şunaşura'nın da adının geçiyor olmasıdır⁸⁴.

46. (CTH 698) Halepli Teşup ve Hepat Kltne Ait Metinler:

CTH 698 içerisinde toplanmış çok sayıda metin, Hititçe bayram tanımları içerisindeki çok sayıda Hurri tanrısı için sunulan kurbanları içerir. Bu metinler kurban listeleri olarak da adlandırılır. Hurrice'de bunun için kaluti kelimesi kullanılmaktadır. Kalutiler'de en çok dikkat çeken durumlardan biri tanrıların erkek ve dişi olmak üzere iki bölüme ayrılması, tanrıların önem sıralamasına göre dizilmesi ve tanrı isimlerinin Hurrice verilmesidir. Bu metinler her ne kadar mitolojik metinlerde olduğu gibi tanrıların kişisel özelliklerini yansıtmasalar da Hurri panteonunun anlaşılmasında en çok başvurulan belgeler arasında yer almaktadırlar. Kalutilerdeki tanrıların sıralamasını diğer bazı Kizzuwatna ritüelleri ve Yazılıkaya açık hava tapınağı ile karşılaştırma imknı vardır. Kalutiler zerinde I. Wegner çalışmıştır. Üç ciltlik kitabının ilk cildi Iştar/şa(w)uşka kültü ile ilgili, ikincisi Teşup-Hepat ve diğer tanrıların kültü ile ilgili metinleri içerir. Son cilt szlktr⁸⁵.

47. (CTH 700) Teşup ve Hepat İçin Tahta ıkma Ritüeli:

⁸⁴ Goetze 1940: 61-67; Alemdar 2006: 72-83.

⁸⁵ Wegner 1995a.; Wegner 2002.

KUB 45.77, V. Haas tarafından, “Dağın Bayramritüeli” olarak adlandırılmıştır. Çünkü metinde bir dağ bayramından söz edilmektedir. Söz konusu fragmanda, Kummeli Teşup ve Hepat gibi imparatorluk panteonunun önde gelen tanıları zikredilmektedir. Allašše “kraliçe olma, kraliçelik” ve šarašše “kral olma, kraliçelik” gibi terimlere yer verildiği için tablette bir Büyük Kral ritüelinin konu edildiğini düşünmek mümkündür⁸⁶.

48. (CTH 701) Hepat’ın Tahtı İçin İçki Kurbanı:

CTH 701’de Hurri ortamına özgü ritüel talimatları ve sözlerini içeren tabletler sınıflanmıştır. Tablet parçalarının tamamına yakın kısmındaki ritüeller AZU rahibi tarafından gerçekleştirilmiştir. İtkalzi ve itgahi serisinden bağımsız olmak üzere, Tašmišarri ve Taduhepa için düzenlenmiş arınma ritüelleri söz konusudur. Hurrice bölümler AZU rahibinin dile getirdiği kısa cümlelerdir⁸⁷. Tezimizde kullandığımız ve CTH 701’de sınıflanmış tabletlerin bazıları (CTH 701.c. VI. A: KUB 45.3 + KUB 47.43 + KUB 47.43) Suriyeli (Alalah) bir ritüelci olan ^{LÚ}AZU Giziiia’ya aittir⁸⁸. CTH 701’de kuşlara el koyma ve onların kanatlarını kavrama gibi eylemler de dikkati çeker⁸⁹.

49. (CTH 703) Manuzziyalı Teşup İçin Kumannili Rahip Muwalanni’nin Ritüeli:

⁸⁶ Haas 1998: 174-175.

⁸⁷ Salvini-Wegner 1986: 1.

⁸⁸ Salvini-Wegner 1986: 266-275.

⁸⁹ Salvini-Wegner 1986: 56-57, 138-139.

Metin Manuzziyalı Iştar/şa(w)uşka ve Teşup'un hizmetinde bulunan Muwalanni ve bir tapınak personeli tarafından gerçekleştirilen ritüeli içermektedir. Teşup ve Hepat kültü ile ilgili metinlerdeki alışıldık tanrı/kurban listesi (kaluti) bu metinde de görülmektedir. Metnin kullandığımız kısmı (CTH 703.2.B: KBo 11.5 y I 20'-25') bu kurban listesidir. Hurri panteonunda en üst mevkide bulunan tanrılar Teşup ve eşi Hepat'ın çocukları şarrumma'dan söz edilmekte ve ona bu belgede, pek çok Hurrice metinde olduğu gibi "Teşup'un buzağısı" olarak seslenilmektedir. şarrumma'nın başka metinlerden de anlaşıldığı üzere dağlar ile olan ilgisi, kullandığımız belgede onun Teşup'un çevresinde dağlarla birlikte yer almasından da anlaşılmaktadır. Bu ritüel üzerinde R. Lebrun⁹⁰ ve I. Wegner⁹¹ alışmıştır.

50. (CTH 704.1 ve 704.2) Bayram Ritüellerinde Geçen Hurri Tanrıları Listeleri:

Hitit Metinleri Kataloğunda 704 ve 705 numarada sınıflanan metinler CTH 698'de olduğu gibi Hitit-Hurri kültür çevresine ait olan bayram tanımlarıdır. Bu metinler de tanrı listelerini (kalutiler) ierir⁹².

51. (CTH 705) Bayram Ritüellerinde Geçen Hurri Tanrıları Listeleri:

CTH 705'te çok sayıda fragman mevcuttur. Bunlardan tezimizde kullandıklarımız KBo 33.161⁹³ ve KBo 33.169⁹⁴, kan ve yakma kurbanına ilişkin örnekler sunar.

⁹⁰ Lebrun 1996: 39 vd.

⁹¹ Wegner 2002: 209-214.

⁹² Wegner 2002: 53-56.

⁹³ Haas 1993: 70 ve 21.

⁹⁴ Haas 1993: 71 ve dn 26.

52. (CTH 706) Tešup ve Hepat İçin Bayram Ritüeli Fragmanları:

CTH 706 çok sayıda fragmanı içerir. Bu fragmanlar arasında, tezimizde kullandığımız KBo 38.297 + KBo 24.59 + KBo 39.189, Tešup'un çevresindeki standart Hurri tanrılarını verir. Yani Tešup'un ardından en belli başlı Hurri tanrıları ve kutsal varlıklar sıralanır⁹⁵.

53. (CTH 712.A) Šamuhalı Istar İçin Festival:

CTH 712'de sınıflanan metinler Istar/Ša(w)uška ve çevresindeki tanrılar için kurban talimatlarının yer aldığı bayram anlatımlarıdır. Bu bayramlar Hitit-Hurri olarak adlandırdığımız kült çevresine aittirler. Tezimizde kullandığımız metin (KUB 27.1 Öy II 15 ve Öy. I 71-73) ise tanrıça Ša(w)uška'nın dişi ve erkek olmak üzere çift cinsiyetli görünümünü kanıtlayan metinlerden biridir. KUB 27.1 Öy. I 71-73 ise baba ve ana tanrılardan söz etmektedir. Šamuhalı Istar'ın Festivaline ilişkin metinler I. Wegner⁹⁶ tarafından çalışılmıştır.

54. (CTH 716) Niniveli Istar İçin Ritüel ve Dua:

Istar/Ša(w)uška'nın en önemli biçimlerinden biri Niniveli Istar/Ša(w)uška'dır. Bu metinde tanrıça farklı kentlerden çağırılır. (Duplikatlar A = KUB 15.35 + KBo 2.9; B = KBo 2.36; C = KBo 21.48). Metnin kırık olan baş tarafında bir ritüel olduğu anlaşılmaktadır. Ardından tanrıça çok sayıda kentten, kraliyet ailesinin esenliği ve

⁹⁵ Wegner 2002: 56-57, 191-194.

⁹⁶ Wegner 1995.

ürünlerin bolluk ve bereketi için çağırılır. Tanrıçaya seslenilmesinin sebeplerinden biri de Hatti ülkesini vuran vebadır⁹⁷.

55. (CTH 757) Kizzuwatnalı Zarpia'nın Ritüeli:

Bu ritüelde de kanın sürülerek kullanıldığına dair bir kanıt bulunmaktadır: CTH 757.A: HT 1 Öy I 37'-38'⁹⁸

56. (CTH 775) Tarihsel-Mitolojik İçerikli Hititçe-Hurricce Bir Metin:

CTH 775.D.1: KUB 27.38'i hem bir büyü metni hem de efsane tarzında bir belge olarak değerlendirmek mümkündür. Şar tamhari metinleri ya da Hattuša'da bulunmuş kimi tarihsel içerikli metinlerde olduğu gibi bu belge, Akad çağına atıflar yapmakta ve Akad krallarının adlarını vermektedir. Bunun dışında belgede Hurri tanrılarının isimleri yer almaktadır. Dolayısıyla metni, doğrudan Akad çağına ve sonrasına tarihlenen ve Kuzey Mezopotamya'dan kaynaklanan kimi Hurricce metinlerle karşılaştırma imkânı vardır. Metin üzerinde M. Salvini⁹⁹, V. Haas-I. Wegner¹⁰⁰ ve S. de Martino¹⁰¹ çalışmıştır.

57. (CTH 777) Ağız Yıkama Ritüeli (idgahi-, itkalzi-):

Ağız yıkama ritüelleri Orta Hitit Çağı'na tarihlenirler ve bu ritüellerde kraliyet çifti III. Tuthaliya ile Taduhepa kurban sahibi olarak görünürler. Hititçe-Hurricce

⁹⁷ Collins 2003a: 164-165.

⁹⁸ Starke 1985: 51; Hoffner 1998a: 187, dn. 61.

⁹⁹ Salvini 1977: 87-91.

¹⁰⁰ Haas-Wegner 1988: 384-390.

¹⁰¹ De Martino 1993: 121 vd.

yazılmışlardır. İtkalzi ritüellerinin tezimizde kullandığımız bu kısmı (KUB 29.8 Öy I 11-27) hem kalutilerle hem de Yazıkaya tapınağında tanrıların sıralanması ile karşılaştırılmaktadır. Metinde Hurri anlayışına göre tanrılar eril-dişi şeklinde sıralanmışlar, aynı zamanda tıpkı Yazılıkaya'da olduğu gibi karşılıklı durmuşlardır. İtkalzi ritüelleri bir bütün olarak V. Haas¹⁰² tarafından çalışılmış, metnin tezimizde kullandığımız kısmını V. Haas ve M. Wäfler¹⁰³ tercüme etmiş ve yorumlamışlardır. R. Strauß¹⁰⁴ ve L. Murat¹⁰⁵, CTH 777.2.A: KUB 29.8 Öy I 11-27'de geçen kupti kelimesi üzerine bir araştırma yapmıştır.

58. (CTH 779) Ummaia'nın Ritüeli:

İsmi Nuzi metinlerinde de rastlanan Ummaia, Hurrice bir kadın adıdır. Onun ritüelleri savaşta yeniden başarı kazanmak amacıyla düzenlenmiştir¹⁰⁶.

59. (CTH 780, 780.I-II.III.IV, 781) Allaiturahhi'nin Ritüelleri:

Suriye kökenli ritüeller arasında en önemlisi Mukişli kadın Allaiturahhi'ye ait olanlarıdır. Orta Hitit Çağı'na kadar uzanan bu ritüeller uzun yıllar kopyalanmış ve Hitit devletinin sonunda II. Şuppiluliuma için de kullanılmıştır. İlk başta Hurrice kaleme alınan bu ritüel Hititçe'ye de tercüme edilmiştir. Allaiturahhi'nin adı da Hurrice'dir. Tezimizde pek çok defa yer verdiğimiz ve bir insanın büyülenmesi karşısında onu tekrar düzene koymak için uygulandığı anlaşılan bu ritüel hakkında

¹⁰² Haas 1984.

¹⁰³ Haas 1984: 86-87; Haas-Wäfler 1974: 218-219.

¹⁰⁴ Strauß 2006: 79-92.

¹⁰⁵ Murat 2008: 575 vd.

¹⁰⁶ Kümmel 1967: 141-147; Haas-Wegner 1988: 15-17, 233-247.

çok sayıda araştırma ortaya konmuştur. Transkripsiyon ve tercümeleleri V. Haas – H. Thiel¹⁰⁷, ayrıca V. Haas – I. Wegner¹⁰⁸ tarafından yapılmıştır.

60. (CTH 788) Büyücü Šalašu'nun Ritüelleri:

Kizzuwatnalı ^{MUNUS}ŠU.GI Šalašu'nun, büyülenmiş bir insanı tekrar sağlığına kavuşturmak için yaptığı ritüeller Hurrice ve Hititçe çift dilli olarak kaleme alınmıştır¹⁰⁹.

61. (CTH 789) Serbest Bırakma Şarkısı:

Hurrice-Hititçe çift dilli olarak kaleme alınan Serbest Bırakma Şarkısı, Kumarbi destanlar dizisi gibi Hurri edebiyatının en önde gelen örneklerinden bir tanesidir. Suriye'de herhangi bir benzeri bulunmamakla birlikte metnin Ebla kenti ile yakın bir ilgisi olduğu görülmektedir. Tabletlerin iki dilli olarak kaleme alınmış olması özellikle önemlidir. Serbest Bırakma Şarkısı, filolojik ve lengüistik olarak pek çok incelemeye konu olmuştur ve Hurrice bilgisinin artmasını sağlamıştır. Şarkı, Hurri tanrılarının incelenmesinde elimizdeki belli başlı metinlerden biridir. “Allani'nin Şöleni” olarak adlandırılan üçüncü bölümü, Hurri mitolojisi konusunda daha fazla bilgi edinilmesini sağlamıştır. Teşup bu bölümde yer altına bir yolculuk yapmaktadır. Bunun dışında şarkının bazı tarihi gerçekleri de barındırdığı düşünülmektedir. Metinlerin transkripsiyon, tercüme ve yorumları ise E. Neu tarafından yapılmıştır¹¹⁰.

¹⁰⁷ Haas-Thiel 1978.

¹⁰⁸ Haas-Wegner 1988.

¹⁰⁹ Haas-Thiel 1978: 18, 295-333; Haas-Wegner 1988: 13-14, 208-232.

¹¹⁰ Neu 1996.

62. (CTH 790) Hititçe-Hurricce Ritüel ve Büyü Fragmanları:

Bu fragmanlardan tezimizde kullandığımız KUB 47.49 Ay IV 7'-8' Hurricce bir kadın ritüelcinin ismini vermektedir¹¹¹.

63. (CTH 791) Hurricce Fragmanlar:

Hurricce fragmanlar arasında yer alan ve kısmen çevirisini verdiğimiz KUB 47.78 Teşup'a yönelik bir dua veya methiye olarak değerlendirilmektedir. Bir kurban listesi de bulunan metinde Teşup'un Halep kenti ile bağlantısı görülmektedir. H.-J. Thiel ve I. Wegner¹¹² metin üzerinde ayrıntılı olarak çalışmış ve çeşitli araştırmacılar da metnin tercüme ve yorumunu vermişlerdir¹¹³.

¹¹¹ Haas-Wegner 1988: 249.

¹¹² Thiel-Wegner 1984: 187 vd.

¹¹³ Haas 1988a: 18-19; Schwemer 2001: 501-502; Rutherford 2001: 603-604; Haas 2006: 251-252.

2. Hurriler'in Kısa Siyasi Tarihi ve Hitit-Hurri İlişkileri:

M.Ö. 3. binyılın sonlarına doğru yazılı kaynaklarda beliren Hurriler'in varlığının daha önceye götürülüp götürülemeyeceği ve anavatanlarının neresi olduğu Hurri araştırmalarında belli başlı tartışma konularından birisi haline gelmiştir.

Hurri varlığının Kafkaslar'dan Kuzey Mezopotamya'ya, batıda Orta Anadolu'nun doğusu ve Kuzey Suriye'ye, doğuda Kuzeybatı İran'a kadar olan alanda yayıldığı düşünülmektedir. Ancak onların bu çevredeki varlıkları aynı anda ve bir bütün halinde gerçekleşmemiştir¹¹⁴.

Sözünü ettiğimiz bölgede aşağı yukarı M.Ö. 3400'den M.Ö. 2000'e, yani Geç Kalkolitik dönemden İlk Tunç Çağı'nın sonlarına kadar olan zaman diliminde yaşanmış olan ve ortak özellikler gösteren kültüre Kirbet-Kerak ve Karaz gibi çok çeşitli isimler verilmiş olmakla beraber, artık bu kültür genellikle Erken Transkafkasya Kültürü (ETK) olarak adlandırılmaktadır¹¹⁵.

İlk Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Amik Ovası üzerinden Filistin'e kadar yayılan Erken Transkafkasya Kültürü, Kuzeydoğu Anadolu'daki (Bayburt-Erzurum-Kars), Keban Baraj Gölü alanı ve çevresindeki (Malatya-Elazığ), Van-Urmiye çevresindeki, Kuzey Suriye'deki ve Filistin'deki kazılarla, son derece iyi saptanmıştır.

M.Ö. 4. binden itibaren yaşanan bu çok kuvvetli kültür birliğinin özelliklerinden birincisi, spiral ve kesişen çizgileri yiv-oluk veya kabartma tekniğiyle yapılmış, koyu renkli, el yapımı seramiktir. İkincisi, kapıya bitişik bir ocağın olduğu yuvarlak planlı

¹¹⁴ Burney 1990: 45.

¹¹⁵ Burney 1989: 45; Pehlivan 1990: 168-169; Erzen 1992: 16; Ünsal 2008: 399-400.

yapılardır. Bunun dışında at nalı şeklindeki ve kutsal bir anlamı olduğu düşünülen ocaklar ile hançer ve mızrak ucu gibi metal buluntuları da eklemek gerekir¹¹⁶.

Erken Transkafkasya Kültürü'nün Hurriler'le ilişkili olabileceği tereddütü de olsa pek çok defa ifade edilmiştir¹¹⁷. Bu fikrin arkasında yatan sebeplerden biri, Akad döneminde Dicle'nin doğusunda Kerkük çevresinde ve Fırat ve Dicle'nin arasında bulunan Yukarı Habur Vadisi (Habur Üçgeni)'ndeki¹¹⁸ çivi yazılı belgelerde Hurrice'nin ortaya çıkıyor olmasıdır. Erken Transkafkasya Kültürü'nün M.Ö. 2400-2000'lere tarihlenen son dönemi, Akad (M.Ö. 2350-2150) ve III. Ur Sülalesi (M.Ö. 2100-2000) dönemi ile çağdaştır. Diğer bir sebep ise, Hurrice ile akraba olan Urartuca ve Kafkas dillerinin, Erken Transkafkasya Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde bulunmasıdır.

Bu görüşü kronolojik olarak savunulamaz bulan G. Wilhelm, Erken Transkafkasya seramiğinin, Hurriler'in ilk ortaya çıkışından yüzyıllar öncesine ait olup ikinci bine kadar Hurriler'in Suriye'yi işgal etmediklerini¹¹⁹ ve Fırat'ın batısındaki M.Ö. 2400 tarihlenen Ebla kenti arşivinde Hurriler'e ait hiçbir iz

¹¹⁶ Pehlivan 1990: 170-171; Greppin-Diakonoff 1991: 720; Erzen 1992: 17-18; Ünsal 2008: 400-401. Erken Transkafkasya Kültürü'nün seramiği için bkz. Burney 1958; 164 vd.

¹¹⁷ Burney 1958: 166-167; Burney 1989: 45 vd.; Burney 1997: 177-181.

¹¹⁸ Yukarı Habur Vadisi ve bu coğrafyada bulunup, tezimizde adı geçen Tel Mozan (Urkeş), Tel Beydar, Tel Brak (Nagar) ve Tel Leylan gibi kentler için bkz. Levha 3'teki harita.

¹¹⁹ Wilhelm 1989: 6.

olmadığını ifade eder¹²⁰. Ona göre seramik yayılımı her zaman bir nüfus hareketinin işareti olmayıp, politik ve ticari değişimleri ve modayı da yansıtıyor olabilir.¹²¹ “Fırat’ın doğusu ile Dicle arasındaki geniş alanda -örneğin Diyarbakır ve Mardin yörelerinde- Karaz buluntusu veren hemen hemen hiçbir merkez bulunmamaktadır.¹²²” Mardin’in hemen güneyi ise Suriye sınırları içerisindeki Yukarı Habur bölgesidir. Bu bölgenin ilk çiviyazılı belgeleri Hurriler’in burada olduğunu kanıtladığına göre, Karaz seramiğinin burada görülmemesi Erken Transkafkasya Kültürü’nün Hurriler’le ilişkisine kuşku düşürmüştür.

Ne var ki son yıllarda Mardin ve Kuzey Suriye’de yürütülen araştırmalar, Erken Transkafkasya Kültürü’nün bu çevreye de yayılmış olabileceğini düşündürür. Mardin’de az miktarda Karaz seramiği ele geçirilmiştir¹²³. Bunun yanı sıra Mardin’in güneyinde Tel Mozan’da (Urkeş) yapılan kazılar, Erken Transkafkasya Kültürü’nün hinterlandında yer alan bu kentin kuzeyle olan bağlantısını açığa çıkarmaktadır. Bu kanıtlardan biri, M.Ö. 3. binin ortasına tarihlenen BA ana tapınağında ve de kral Tupkiş’in geç 3. bine tarihlenen sarayında bulunan az miktardaki Erken Transkafkasya seramiğidir. Yine bu kültüre ait kutsal ocaklar Tel Mozan’da da görülür. Bunlar sabit veya taşınabilir, at nalı biçimli, geometrik ve antropomorf desenli ancak, M.Ö. 1800’e tarihlenen ocaklardır¹²⁴. Ayrıca kentin aslan tapınağının

¹²⁰ Wilhelm 1988a: 45; Wilhelm 1995: 1245; Wilhelm 1996: 17. Ebla’da, Hurrice’ye ait hiçbir iz olmadığına dair ayrıca bkz. Steinkeller 1998: 89; Hoffner 1998a: 169; Hamblin 2006: 304.

¹²¹ Wilhelm 1989: 6.

¹²² Pehlivan 1990: 173.

¹²³ Ökse-Atay-Eroğlu-Tan 2009: 28, 32.

¹²⁴ Buccellati, Marlyn-Kelly 2005: 29 vd.; Buccellati-Buccellati 2007: 141 vd.

yarı eğimli çatısının kuzey ikliminin halklarında yaygın olduğu söylenmektedir¹²⁵. Kentin Hurri kimliği ise arkeolojik ve filolojik olarak kanıtlanmaktadır. Arkeolojik kanıtlardan biri Hurri tarzında olduğu söylenen mühür ikonografisidir¹²⁶. Bir diğeri, Hattuša arşivindeki Hurri-Hitit ritüel metinlerinden bildiğimiz, Yer altı tanrılarına kuş ve koyun kurbanıyla ilgili ve Hurrice abi olarak adlandırılan çukurların erken bir örneğidir. (M.Ö. 2300)¹²⁷. Bu şehirdeki yazılı belgeler, M.Ö. 3. binin sonuna doğru Hurrice isim taşıyan kralların ve diğeri bazı görevlilerin, Urkeş'te yaşadığını kanıtlar. Bu krallardan Tupkiş, Hurrice endan ünvanını taşır¹²⁸. Hattuša arşivindeki, Hurri kültür dünyasına ait Kumarbi destanı ise Urkeş (Tel Mozan) kentine atıfta bulunur¹²⁹. Tel Mozan M.Ö. 4. binin ortasından itibaren ortaya çıkmıştır ve bu şehir başlangıçtan itibaren Urkeş olmalıdır¹³⁰.

Hurri tarihinin geç safhaları ana hatları ile biliniyorsa da onların Önasya tarihine ne zaman katıldıkları ve bu sırada oynadıkları rol tam olarak anlaşılamamıştır. Kuzey Mezopotamya ve özellikle Habur çevresinde Hurriler'in ilk ne zaman ortaya çıktıkları tartışmaları, araştırmacıları aynı zamanda, Subartu ülkesinin neresi olduğu sorusuna da götürmüştür.

¹²⁵ Twair-Twair 1997: 9.

¹²⁶ Buccellati-Buccellati 2001: 25; Buccellati, Marlyn-Kelly 2005: 30-33, 39-40; Buccellati-Buccellati, 2007: 144-145.

¹²⁷ Collins 2004: 54 vd.; Buccellati, Marlyn-Kelly 2002: 131 vd.; Buccellati-Buccellati 2007: 147, 149.

¹²⁸ Buccellati-Buccellati 2001: 24-25; Buccellati-Buccellati 2007: 146-147.

¹²⁹ Buccellati-Buccellati 2001: 16-18, 25; Buccellati-Buccellati 2007: 147, 150.

¹³⁰ Buccellati-Buccellati 2007: 150.

Subartu terimi, M.Ö. 2400'den itibaren belgelenirken, çoğunlukla M.Ö. 2. bin metinlerinde görülür. Bu belgeler incelendiğinde, Mari arşivine ait olanlarının Subartu terimiyle, Fırat'a karışan Balih ırmağı ile Yukarı Dicle arasındaki bölge yani Habur Üçgeni'ni, Güney Mezopotamya belgelerinin ise Dicle'nin doğusunda Asur'un merkez bölgesini işaret ettiği anlaşılır. Bu bölgeler genellikle Hurriler tarafından iskân edildiğinden Subartu kelimesi doğrudan Hurriler'le ve onların ülkesiyle ilişkili hale gelmiştir¹³¹.

Ancak M.Ö. 3. bin söz konusu olduğunda durum biraz daha farklıdır. Akad Çağı öncesinde Subartu dar anlamda Diyala ırmağının kuzeyinde, Dicle'nin doğusundan Zagroslar'a kadar olan bölgeyi içerir. Burası yine basitçe Asur'un M.Ö. 3. bindeki karşılığıdır. Subartu'nun geniş anlamı ise M.Ö. 2200 civarında Naramsin'le birlikte ortaya çıkar ve bu kelimededen, doğuda Zagros dağlarından batıda Amanoslar'a kadar olan bütün Kuzey Mezopotamya anlaşılır¹³².

Dolayısıyla Habur Üçgeni'ni ve Dicle'nin doğusunda Yukarı ve Aşağı Zap sularını karşılayan iki ayrı Subartu ülkesi olma ihtimali¹³³ veya ilk başta Dicle'nin doğusunu ifade eden bu terimin zamanla bütün Kuzey Mezopotamya'yı içine alacak şekilde geniş anlamda kullanılmış olabileceği ifade edilmiştir¹³⁴.

Akıldan çıkarılmaması gereken nokta Sumer ve Akad dilinde Subartu olarak tanımlanan geniş bölgenin, metinlerde Subarca nitelendirilen fakat Hurrice olmayan

¹³¹ Steinkeller 1998: 76-78.

¹³² Steinkeller 1998: 77, 90.

¹³³ Steinkeller 1998: 76 vd., s. 87'deki harita.

¹³⁴ Wilhelm 1989: 7.

şahıs isimlerinden anlaşılacağı gibi başka dil guruplarını da kapsamasıdır¹³⁵. Sonraki dönemlerde ise Subarca (Sumerce'de eme-su-bir₄^{ki}) kesinlikle Hurrice'yi karşılamaktadır¹³⁶. Akad Çağı'na ait Gasur (sonraki Nuzi) tabletleri Sumerce, Akadca ve Hurrice olmayan isimler de içermektedir. Bunlar Zagros dağlarından gelen Gutiler ve Lulubular gibi halklardan kaynaklanıyor olabilir¹³⁷.

Sargon öncesi dönemde Yukarı Mezopotamya'da yerleşen halkların çoğunlukla Sami kökenli olduğunu söylemek mümkündür. Fırat'ın batısında M.Ö. 2400'e tarihli Ebla metinlerinde Hurriler'e ilişkin hiçbir iz olmadığı gibi yine aynı döneme ait olan ve Habur Üçgeni'nde yer alan Tel Beydar tabletlerinde de hiçbir Hurrice isme rastlanmaz¹³⁸. Bu arşivler Hurriler'in, Kuzey Mezopotamya'da ilk ne zaman ortaya çıktıklarını tespit edebilmek için önemlidir. Sargon'un torunu Naramsin zamanına ilişkin belgelerde ise bu coğrafyada Hurriler'i görmek mümkündür. Bu durumda Ebla arşivi ile Naramsin arasındaki yaklaşık 200 yıllık süreçte¹³⁹ ve Naramsin'den en az bir nesil önce¹⁴⁰, Hurriler'in Habur Üçgeni'ne girmiş olduklarını, adı geçen coğrafyada varlıklarını artırdıklarını söylemek mümkündür¹⁴¹.

¹³⁵ Wilhelm 1978: 38.

¹³⁶ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 508; Wilhelm 1989: 8.

¹³⁷ Wilhel, 1989: 8.

¹³⁸ Steinkeller 1998: 89.

¹³⁹ Campbell 2007: 4.

¹⁴⁰ Steinkeller 1998: 89, 94;

¹⁴¹ Bu Hurri göçü, hem yerel şehir devletlerinin ücretlerini ödediği ücretli askerlerin sızmasını, takiben Sami nüfus üzerinde kar gözeten savaşçı liderlerin baskısını ve hem de nihayetinde bereketli ırmak vadilerine dağılı Hurri kabilelerinin tam ölçekli bir hareketini içeriyor olmalıdır: Hamblin 2006: 304.

M.Ö. 24. yüzyılın ikinci yarısı geldiğinde Mezopotamya'da Sargon tarafından kurulan Akad devleti, torunu Naramsin döneminde gücünün doruğuna ulaşmıştır. Akad devletinin sınırları batıda Amanoslar'dan doğuda İran'a kuzeyde Anadolu'dan güneyde Arap çölüne kadar uzanıyordu. Hurriler'in yazılı belgelerde ortaya çıkışı da Akad Devleti'nin krallarından Naramsin döneminde gerçekleşti.

Akad Çağı boyunca ilk önce yöneticileri de içeren Hurrice şahıs adlarına ve yer adlarına rastlarız. Akad ordusu, Naramsin'in tarih formüllerinden birinde anlatıldığına göre Subartu ülkesindeki Azuhinum'da savaşmış ve Tahış-atal isimli bir lideri de esir almıştır¹⁴². Bu isim kesinlikle Hurrice'dir ve Naramsin'in tarih formülü Hurrice bir etnik unsurun Subartu ülkesiyle ilişkili olarak kaydedildiği ilk belgedir¹⁴³. Azuhinum kenti Dicle'nin doğusunda Nuzi'nin hemen kuzeyinde aranmaktadır. Naramsin'in Subartu seferinde, Dicle'nin doğusunda Hurrice yer adları da görülür. Bunlardan biri Simurru ve Arame kentlerinin ordularıyla savaştığı yer olan Kiraşeniwe'dir¹⁴⁴. Naramsin'le ilgili bir Eski Babil metni ise Simurru'un Hurrice isim taşıyan kralı Puttim-adal'ı verir¹⁴⁵. Gasur'dan Naramsin dönemine ait tabletler üzerindeki kimi isimlerin de Hurrice olduğu söylenmektedir¹⁴⁶. Azuhinumlu Tahış-atal'dan anlaşıldığı üzere Kuzey Mezopotamya'da Hurrice isim taşıyan bir kralın başında olduğu bazı şehir devletleri mevcuttu. 1997 senesi kazılarında Tel Mozan'da (Urkeş) arazilerin vergilendirilmesi ile ilgili idari bir tablet bulunmuştur. Önyüz ve

¹⁴² Wilhelm 1989: 8; Steinkeller 1998: 90-93; Salvini 1998: 99-102.

¹⁴³ Steinkeller 1998: 91.

¹⁴⁴ Wilhelm 1989: 8; Steinkeller 1998: 93-94; Salvini 1998: 102-103.

¹⁴⁵ Wilhelm 1989: 8; Salvini 1998: 103.

¹⁴⁶ Gelb 1944: 52-53; Stein 1997a: 127; Wegner 2000: 15.

arkayüzde görülen –va dativ morfeminden dolayı tabletin Hurrice okunması gerektiği düşünülmektedir. Bu belge de Naramsin dönemine tarihlenmektedir¹⁴⁷. Naramsin'in iktidarından Guti istilasına kadar geçen süre içerisinde Hurrili krallara ilişkin başka örnekler de vermek mümkündür. Urkeş'te Tupkiş, Nagar/Nawar (Tel Brak)'da Talpuzatili, Urbilum (Erbil)'de Nirişuha görünmektedir¹⁴⁸. Talpuzatili'nin Geç Akad Çağı mührü Tel Brak'ta bulunmuştur ve o burada "Nagar ülkesinin güneşi, x'in oğlu" olarak geçmektedir¹⁴⁹. Tupkiş ise Urkeş kentinin bilinen en eski Hurri kralıdır¹⁵⁰. Bağdat'ın doğusunda Tel Suleymeh'den gelen Eski Akadca bir mektupta da Tulpib=še ismi görülür¹⁵¹. Bütün bunlara Nippur kaynaklı elbislerden oluşan bir hediye listesi olan mermer bir yazıttaki Hurrice isimleri de eklemek gerekir¹⁵².

Akad Çağı'ndan sonra, Guti istilas ve III. Ur Sülalesi döneminde doğrudan Hurri krallarına ait belgelere de rastlarız. Louvre müzesinde bulunan Samarra bronz tabletini satın alındığı yerin adını taşır fakat nerede bulunduğu belli değildir. Akadca bir temel tablet olduğu anlaşılan metin, Urkeş ve Nawar kralı Atal-šen'i, Nergal tapınağının inşacısı olarak gösterir. Tablette kralın babası Şatar-mat olarak geçer ki bu isim de Hurrice'dir. Böylece bir Hurri sülalesine ilişkin en eski belgeden söz etmek mümkündür. Belgenin yazarı Şaum-šen'in ismi de Hurrice'dir. Atal-šen, Urkeş kralı olduğuna göre, mühürleri Naramsin zamanına tarihlenen başka bir Urkeş kralı

¹⁴⁷ Maiocchi 2011: 191 vd.

¹⁴⁸ Steinkeller 1998: 94.

¹⁴⁹ Stein 1997a: 127; Salvini 1998: 104; Wegner 2000: 15-16.

¹⁵⁰ Salvini 1998: 105.

¹⁵¹ Wegner 2000: 16.

¹⁵² Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 509; Salvini 1998: 103.

Tupkiş'in ardıllarından biri olmalıdır¹⁵³. Urkeş kenti başka bir ünlü belgede daha karşımıza çıkar. Yine Louvre Müzesi'nde olan taştan bir temel tableti, bronz bir aslan heykelinin pençeleri altında durmaktadır. Aslan heykelinin bir benzeri New York Metropolitan Müzesi'ndedir ancak tableti kayıptır. Bu taş tablet Urkeş beyi Tiş-atal'a aittir ve bilinen en eski Hurrice belgedir. Bu belgeye göre Tiş-atal bir Nergal tapınağı inşa etmiştir¹⁵⁴. Bunlara mühürler ve tabletler üzerinde görülen başka Hurrice hükümdar isimlerini de eklemek gerekir: Karahar kralı Dişatal, Niniveli adam Tiş-atal ve yine Urkeş'le ilgili olarak Annatal gibi¹⁵⁵. III. Ur sülalesi dönemi belgelerinde başka kentlerden gelen ve Babil sınırları içinde ikamet eden Hurri şahıs adı taşıyan kimseleri de görmek mümkündür¹⁵⁶. Ur sülalesinin ikinci kralı olan Şulgi, Kuzey Mezopotamya'da Dicle'nin doğu ve batısına yaptığı seferlerde pek çok Hurri savaş tutsağını Sumer ülkesine götürmüştür¹⁵⁷.

M.Ö. 3. binin tüm belgeleri göz önüne alındığında Hurriler, Fırat'ın doğusunda Yukarı Habur ve Dicle'nin doğusunda Zağros dağlarının eteklerinde ortaya çıkmışlardır. Fırat'ın batısındaki Ebla metinlerinde (M.Ö. 2350) Hurriler'e ilişkin hiçbir iz yoktur. Hurriler'in Kuzey Mezopotamya'ya Van çevresindeki dağlık bölgeden ve Urmiye gölü civarından geldikleri varsayılabilir. Naramsin dönemi belgelerine göre Mezopotamya'nın kuzeyindeki varlıkları saptandığına göre ondan

¹⁵³ Wilhelm 1988a: 46-50; Steinkeller 1998: 94-95; Salvini 1998: 105-106; Wegner 2000: 16-17.

¹⁵⁴ Haas 1988a: 17; Wilhelm 1998: 117 vd.; Salvini 1998: 106-107; Wegner 2000: 18.

¹⁵⁵ Wilhelm 1989: 11; Salvini 1998: 107; Wegner 2000: 17-18.

¹⁵⁶ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 509.

¹⁵⁷ Wilhelm 1989: 10; Wilhelm 1995: 1245.

en az bir nesil önce Hurriler, Yukarı Habur'a ve Yukarı Dicle'ye göç etmişlerdir. Ancak Akad kralının kuzeyde yürüttüğü seferler onların güneyde daha fazla yayılmasını engellemiş olmalıdır. Akad Devleti'nin çöküşünden sonra ise bölgede Hurriler ve Gutiler siyasi boşluğu doldurmuş olmalıdırlar. Bu dönemde ön plana çıkan krallıklardan biri Urkeş krallığıdır. Ancak Urkeş sülalesinin bütün Kuzey Mezopotamya'yı egemenliği altına aldığı düşünmek doğru olmayacaktır. Bu çevrede, hem Dicle'nin doğusunda ve hem de batısında başka krallıklar da mevcuttur. Hurriler'in yayılımı Akad Devleti'nden sonra III. Ur Sülalesi kralları tarafından engellenmiştir. Bağımsız Hurri krallıklarının varlığı bu sülalenin kralları tarafından ortadan kaldırılmıştır. Ur kralı Şulgi'nin savaşlarında, Sumerliler tarafından ele geçirilen savaş esirleri listelerinde çok sayıda Hurrice isme rastlanır. Şulgi'nin torunu Şusin de Kuzey Mezopotamya seferlerini sürdürür ancak o, dikkatini daha sonra batına gelen Amurrular'a çevirmiştir. Urkeş krallığının sonraki tarihi, kaynak yetersizliği nedeniyle açık değildir. Bununla beraber M.Ö. 2. binin başında da Kuzeydoğu Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da pek çok kent devletinin yöneticisinin ismi Hurrice'ydi.

M.Ö. 19. ve 18. yüzyıllar boyunca Suriye'nin çeşitli yerlerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Hurrice isimler görülmeye başlamıştır. Bu nedenle M.Ö. 2. bin boyunca Hurriler'in batıya göçlerinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Hurrice M.Ö. 18. yüzyılda Kenanca'yla birlikte Kuzey Suriye'ye yayılmış bulunuyordu. Her türlü edebi metinlerde kullanılan bu Hurrice, belirgin derecede eskiydi ve M.Ö. 21.

yüzyılın sonuna tarihlenen Urkeşli Tiş-adal'ın Hurrice taş tabletinin diline çok yakındı¹⁵⁸.

Eski Babil çağında Kuzey Mezopotamya'daki Hurri varlığı konusundaki kısıtlı bilgiler Mari arşivinden elde edilmektedir. Mari belgeleri arasında yer alan Hurrice tabletler dini içerikli metinlerken, idari belgelerde Hurri prenslerinin isimleri görülür. Tel Leylan'da bulunan bir antlaşma parçası, Razama beyi Hazip-Teşup'un adını verir. Yine Leylan metinlerinde Nawali kralı Hawur(ni)-atal'ı görürüz. Eski Babil dönemine tarihli belgelerde –atal ile biten çok sayıda Hurri şahıs adı görülmektedir. Mari, Çagar Bazar ve Tel Şemşera belgelerinde, Şuşarra kralı Ku(w)ari'den söz edilir. Terqa'dan M.Ö. 1700'e tarihli metinler Ku(w)ari'nin Hatti ülkesi üzerindeki (ha-at-tu, ha-at-te, ha-at-tum) zaferinden söz eder¹⁵⁹. Kuzey Irak'taki Tel Şemşera tabletlerinde Hurri şahıs adlarına rastlamak mümkündür. Çagar Bazar tabletlerinde de benzer bir durum söz konusudur; hatta bu kentin belgelerinde Amurru kökenli şahıs adları nadirdir¹⁶⁰. Eski Babil dönemi tabletlerinin bulunduğu en batıdaki kent Alalah'ta da VII. tabaka belgelerinde, Amurru isimleri ağırlıkta olmakla birlikte Hurrice isimleri görmek mümkündür¹⁶¹. Aynı dönemde Hurriler üzerine başka bir kaynağımız aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz üzere Kültepe metinleridir. Anlaşıldığına göre Hurriler, M.Ö. 2. binin başlarında Amurrular'la birlikte, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve Doğu Dicle bölgesi'nin kuzeyinde asıl halk

¹⁵⁸ Wilhelm 1995: 1245-1246.

¹⁵⁹ Salvini 1998: 111-113.

¹⁶⁰ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 510. Eski Babil çağında Kuzey Irak'taki Hurri varlığı hakkında ayrıca bkz. Wilhelm 1988: 13-14.

¹⁶¹ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 510; Wilhelm 1978: 40; Wilhelm 1989: 13.

unsurunu oluşturmaktadırlar¹⁶². Hurriler'in önceki döneme oranla çok daha geniş bir alana yayılmış oldukları açıkça görülmektedir.

M.Ö. 16. yüzyıl ve 15. yüzyılın başları Eski Yakındoğu'da "karanlık dönem" olarak adlandırılır. Söz konusu dönem Hammurabi hanedanlığı sonrasına denk gelir. Babil'de Kassitler hüküm sürerken, Asur dış politikada önemsiz kalmış ve bazen iç çatışmalar yaşamıştır. Halep ve Babil krallıklarının sonunu hazırlayan Hitit Devleti de ağır bir iç bunalıma sürüklenmiştir. Mısır ise Hiksos istilası ile tarihinin en önemli ara dönemlerinden birini yaşamıştır. Söz konusu zaman diliminin karanlık olarak nitelenmesi, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'da kaynakların hayli yetersiz olmasıdır. Hurriler bu dönemde etkilerini artırmış olmalıdırlar. Karanlık dönemin sonunda Bütün Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya, Çukurova'dan Zagroslar'a kadar Mitanni Devleti tarafından birleştirildi¹⁶³. Hurriler Kizzuwatna'da ağırlık kazandıkları gibi Filistin kent devletlerinin çoğu da Hurrice isim taşıyan krallarca yönetiliyordu¹⁶⁴. Amarna dönemiyle birlikte, yani M.Ö. 14. yüzyılın ikinci yarısında arşivlerdeki belgeler, siyasi alanı biraz daha aydınlatmakla birlikte bu belgelerle artık Hurriler'in son aşaması belirginleşir. Mitanni Devleti'nin Hititler ve Asurlular tarafından paylaşılmasıyla, Hurri gelenekleri bir süreliğine Hititler tarafından Anadolu'da devam ettirilmiş ve Kuzey Suriye'de de varlığını korumuştur¹⁶⁵.

¹⁶² Wilhelm 1978: 39.

¹⁶³ Wilhelm 1988a: 43.

¹⁶⁴ Van de Mieroop 2006: 152.

¹⁶⁵ Wilhelm 1988a: 43-44.

Hurriler'in Anadolu'da varlığına ilişkin en eski kanıtlar Kültepe metinlerinden elde edilmektedir¹⁶⁶. Tabletlerde Hurrice şahıs adlarına rastlanmaktadır. Bu isimlerden bazıları Hurriler arasında sık görülen cümle biçimli isimlerdendir: Hašimnawar “Nawar dinledi” gibi. Diğerleri ise isim cümlesi biçimindedir. Bunlar dört alt gruba ayrılırlar. Birincisi, bir isim ve bir sıfat veya ikinci bir isimle oluşturulurlar: Araššig-adal “Dicle güçlüdür”. İkincisi, /n/ morfemi ile birleştirilen bir isim ve bir sıfatla oluşturulur: Kubi-n-adal “Kubi güçlüdür”. Üçüncüsü, /m/ morfemi ile birleştirilen bir isim ve bir sıfatla oluşturulur: Šim(i)ge-m-adal “Güneş tanrısı güçlüdür”. Dördüncüsü ise <isim+/am/> ile oluşturulur: Habir(i)-a-m “O bir Habiri gibidir.” Kültepe metinlerinde, Hurrice isimler nadirdir ve Geç Tunç Çağı kaynaklarından çok, III. Ur Sülalesi dönemi ve Eski Babil dönemine ait Mari belgelerinin isimleri ile benzerlikler taşıyacak kadar arkaik özellikler sergilerler. Kültepe metinlerinden hareketle Kaneš ve çevresinde Hurrice'nin yerli halk tarafından konuşulan bir dil olduğunu düşünmek için hiçbir sebep yoktur¹⁶⁷.

Kültepe'den bazı tabletlerin alışıldan fazla sayıda Hurrice şahıs adı ve yer adı içerdikleri fark edilmiştir. Bunlardan Kt k/k 4 numaralı mektup Ehli-Addu'dan Unapše'ye gönderilmiştir¹⁶⁸. Her iki isim de Hurrice'dir. Unapše, Kaneš kārūmunda

¹⁶⁶ Kültepe'den Eski Asur Çağı'na ait tabletler, M.Ö. 19-18. yüzyıllar arasında kalan dönemde Anadolu ve Kuzey Suriye'deki gelişmeleri yansıtmaktadır. Bu metinlerin, kārūmun iki tabakasına ait olduğu bilinmektedir. Daha eski olan II. tabaka M.Ö. 20-19. yüzyıllara tarihlenirken I. Šamsi-Adad'ın kurduğu “Yukarı Mezopotamya Krallığı” ile çağdaş olan sonraki Ib tabakası M.Ö. 18. yüzyılda iskân edilmiştir: De Martino 2006a: 173. Tarihleme konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Veenhof-Eidem 2008: 28-34.

¹⁶⁷ Wilhelm 2008a: 182-186.

¹⁶⁸ Hecker 1992: 43 vd., Wilhelm 2008a: 186 vd. Aynı şahıs adının geçtiği başka bir mektup (Kt. o/k 6) için bkz. Albayrak 2006: 77-80.

bulunmakta veya yaşamaktadır. Ehli-Addu'nun ise Kuzey Suriye'de bir yerde yaşadığı düşünülmektedir. Yer adı Sibuhuliwe de Hurrice'dir ve Anum-Hirbi'nin mektubunda Sibuha olarak geçmektedir. Mektupta ismi Hurrice ile açıklanabilen şahitler söz konusudur ve bunlar Haššu kentinden şahitlerdir. Marili Zimrilim'in döneminde Haššu kentinin kralı Anum-Hirbi'dir. Bu kral, Zalwarlı Anu-Harwi ve Mamalı Anum-Hirbi ile eş tutulmaktadır. Kt k/k 4 numaralı mektuptan anlaşıldığına göre Karumun Ib tabakası boyunca Kaneš'le yapılan ticarete, sadece Asurlu tüccarlar değil, Anum-Hirbi'nin Mama-Hašsum ve Zalwar krallığı da son derece bağlantılıdır. Ehli-Addu'nun mektubunda Hurri şahıs adları ile ilişkili olarak bahsedilen Haššu ve Sibuhuliwe gibi yer adları, Anum-Hirbi'nin Hurrice olan ismi ile birlikte düşünüldüğünde, Karum'un Ib döneminde Hurri dilinin Fırat'ın batısında ve Antitoroslar'ın güneyinde bir hayli yer tuttuğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹.

Kültepe'de ele geçirilen başka bir mektubun (Kt 91/k 539) Abduata'dan yine yukarıda adı geçen Unapše'ye gönderildiği anlaşılmaktadır. Mektubun 29-31. satırlarına göre bir tableti, okuyabilmesi için Hurrice (šubirūm "Subarca") anlayan bir kâtime vermesi gerektiği Unapše'ye söylenir. Söz konusu tablet metnin önceki satırlarında Unapše'nin Abduata'ya gizlice göndermesi (sebebi bilinmiyor) gereken tablet olmalıdır. Bu mektubu (Kt 91/k 539) eğer Abduata kendisi yazdıysa Asurca bilmektedir ve yukarıda sözünü ettiğimiz ilk belgeden (kt k/k 4) anlaşıldığına göre Unapše de Asurca bilmektedir. Bu durumda Hurrice konusunda tecrübeli bir kâtip gereksiz gibi durmaktadır. Sözü geçen kâtip belki de metni bir dilden diğerine çeviriyordu. Çünkü ya Unapše Hurrice yazıyordu ve Abduata bunu anlamıyordu

¹⁶⁹ Wilhelm 2008a: 186 vd. Ehli-Addu'nun Kuzey Suriye'de yeri saptanamayan bir yerde oturduğu K. Hecker tarafından da ifade edilmektedir: Hecker 1992: 44.

veya Unapše Asurca yazıyor ve Hurrice konuşan Abduata bunu anlamıyordu. Bu konuda bir tespitte bulunmak zor görünmektedir¹⁷⁰.

Kaneš Kārūmunun II. tabakası boyunca idari çevrede kullanılan alahhinnum ve šinahilum gibi ünvanlara bakılacak olursa Hurriler'in Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da yayılımı belki de ilk başta geniş halk kitlelerinden çok idareci zümre ile başlamıştı. Koloni Çağı'nda Anum-Hirbi gibi bazı şehir devletlerinin beyleri de Hurrice isim taşıyordu. Kültepe metinlerinde Hurrice şahıs adları sınırlı olduğu için Güneydoğu Anadolu'da Hurriler'in yoğunluğunu tespit etmek zordur. Hurrice isim taşıyan bazıları da Asur'dan tüccarlardı. Hatta Ib tabakasında A-ri/tal-LUGAL adında bir yıl eponimi söz konusuydu. Kızılırmak çevresinde ticaret faaliyetlerini yürüten Hurrice isim taşıyan kimseler mevcuttu ancak bu çevrenin Koloni Çağı'nda dilsel olarak hala Hattice ve bunun yanı sıra Hititçe-Luvice ağırlıklı olduğu söylenebilir¹⁷¹.

Kültepe'de bulunan Eski Asur Çağı'na ait tabletlerden Hurriler hakkında elde edilecek olan bilgiler daha çok onların Güney Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki varlıklarını yansıtmaktadır. Bu belgeler, Anadolu'nun M.Ö. 2. binin başında yerel krallıklar arasında pay edildiğini kanıtlamaktadır. Bu krallıklardan biri de iyi bilindiği gibi Anum-Hirbi'nin Mama krallığıdır. Waršama'ya gönderilen meşhur mektupta¹⁷² Anum-Hirbi, Mama kralı olarak telaffuz edilir. Mari belgelerine göre ise

¹⁷⁰ Veenhof 2008: 12-17.

¹⁷¹ Veenhof 2008: 17-18. E. Bilgiç, Kültepe metinlerinde *-innum* ile biten bazı kelimelerin Akkadca veya Sumerce olamayacağını ifade etmektedir. Bilgiç 1953: 27-28.

¹⁷² Balkan 1957: 6 vd.

onun adını taşıyan bir şahıs, Zalwar ve Haşsu kralı olarak zikredildiğine göre Mama kökenli bir Anum-Hirbi'nin adı geçen iki kenti ele geçirerek Güneydoğu Anadolu'da muazzam büyüklükte bir krallık kurduğu söylenmektedir¹⁷³.

M.Ö. 2. binde hem politik alanda hem de kültürel alanda Hititler'le Hurriler arasında çok sıkı ilişkilerin olduğunu söylemek mümkündür. Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında gerçekleşen çatışma ortamı beraberinde kültürel etkileşimi de getirmiştir. Orta Anadolu'nun hemen güneyinde Hititler tarafından Kizzuwatna olarak adlandırılan topraklarda ve onun doğusunda Hurriler'le girişilen savaşlar bu kültürel etkileşime kesinlikle engel koymamıştır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan hemen sonraki süreç hakkındaki bilgilerimiz hala açık değildir. Anitta ile I. Hattuşili arasındaki dönemde Labarna adlı bir kraldan söz etmek mümkündür. Telipinu metnine bakılacak olursa Labarna, Tuwanuwa, Neneşsa ve çevresine akınlarda bulunmuştur. Burada Hurriler'le karşılaştığına ya da Hurri bölgesine girdiğine dair Telipinu'nun belgesinde hiçbir iz yoktur. Onun ardından Hitit tahtına I. Hattuşili geçmiştir. I. Hattuşili ile birlikte Anadolu'nun siyasi tarihini aydınlatan çivi kaynakların da arttığı görülür. Söz konusu kraldan günümüze zengin bir belge topluluğu ulaşmıştır. Bu ilk belgelerde de Hititler'in Suriye-Hurri kültüründen etkilendiklerini tespit etmek mümkün olsa da asıl dikkati çeken nokta onların, Hurriler'in kültürlerinden çok Hitit krallığının güney sınırlarını tehdit eden ordularına odaklandıklarıdır. Hurriler Kuzey Suriye'de yürütülen savaşlarda açıkça düşman olarak ortaya çıkarlar.

¹⁷³ Martino 2006a: 175.

Bu dönemin olaylarını aydınlatan bilgiler, Akadca ve Hititçe yazılmış belgelerden edinilmekte olup, bunlar incelendiğinde Hititler'in Kuzey ve Batı Anadolu, Kızılırmak'ın güneyi ve Kuzey Suriye yönünde seferler yürüttükleri anlaşılmaktadır. Orta Anadolu'da yürütülen başarılı seferler sonunda Hititler gözlerini zengin Suriye topraklarına çevirmişlerdir. (Levha 4'teki harita).

Hititler'in Hurriler'le olan ilişkilerini öğrendiğimiz belgelerden biri I. Hattuşili'nin yıllıklarıdır. Hititçe yıllıklarda Hurriler şu şekilde geçer:

(CTH 4): KBo 10.2 Öy I 22-25¹⁷⁴:

22 Ertesi yıl Arzawa'ya gittim

23 ve onların sığırlarını, koyunlarını aldım.

24 Arkamdan Hurrili düşman ülkeye girdi

25 Tüm ülkeler bana karşı savaştılar.

Kapsamlı yıllıklar olarak adlandırılan (CTH 13) ve I. Hattuşili'nin yıllıklarında anlatılan olayların daha ayrıntılı aktarıldığı fakat çok kırık durumda bize ulaşmış olan belgelerde de Hurriler'den söz edilmektedir. Hurri sözcüğü bu belgelerde sıklıkla geçmektedir. Okunabilen kısımlara bakıldığında Şukziya kentinin Hurri tarafına geçtiği, Hurri ordusunda veba salgını çıktığı, ordu komutanı Nippa'nın öldüğü, ordunun Hurma kentinden çekilip Şukziya kentine gittiği gibi ifadelere rastlanır¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Trans. ve terc. için bkz. De Martino 2003: 36-38. Terc. için ayrıca bkz. Houwink ten Cate 1984: 48. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Yiğit 2005: 58-59.

¹⁷⁵ Trans. ve terc. için bkz. Kempinski-Košak 1982: 92-93; De Martino 2003: 134-137. Yorumlar için bkz. Yiğit 1994: 142-143; Yiğit 2005: 61. Kapsamlı yıllıklar

Puhanu Kroniği olarak adlandırılan belgede de Hurriler'den bahisler vardır:

(CTH 16.b.A): KBo 3.40 + KBo 3.42 Ay 12, 15-16¹⁷⁶:

12 Hurrili henüz gelmez, dört sene [geçer].

15 Size (şunu) sorar[ım]: Nasıl bir kötü alamet

16 [] [] yiniz var? Şöyle (cevapladılar): [Hur]ri ordusu ülkeye gelmek (üzere)

Hitit-Hurri mücadelesi konusunu içeren ancak çok kırık dökük bir biçimde günümüze ulaşmış bir metin de söz konusudur. Burada “Hurriler’in kralı” ifadesi görülür¹⁷⁷.

Akadca yazılmış Urşu Kuşatması adlı metinde de Hurri adı üç kez geçer. Kuşatma sırasında kullanılan koçbaşı kırılmış ve “Hurri usulünde koçbaşı yapın” talimatı gelmiştir. Metnin arka yüzünde ise yolların iyi gözetlenmesi, kentten hiç kimsenin Halap kentine ve Hurri ordusuna geçmemesi gerektiğinden söz edilir¹⁷⁸.

Hurriler’i içeren başka bir belge ise bir saray kroniğidir:

olarak adlandırılan bu belgelerin tarihlenmesi tartışmalıdır. De Martino şüphyle de olsa I. Murşili dönemine tarihlenmesi gerektiğini; ancak I. Hattuşili dönemine tarihlenmesinin de göz ardı edilemeyeceğini düşünür: De Martino 2003: 130.

¹⁷⁶ Trans. ve terc. için bkz. Soysal 1987: 177, 181. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Yiğit 2005: 63.

¹⁷⁷ Yiğit 1994: 144; Yiğit 2005: 64.

¹⁷⁸ Akadca metnin trans. ve terc. için bkz. Beckman 1995a: 23-27. Türkçe tercüme ve yorumlar için bkz. Yiğit 2006: 43 vd. Yorumlar için bkz. Ünal 2003: 166-167; Bryce 2005: 72-73; Yiğit 1994: 138-140; Yiğit 2005: 64-65.

(CTH 8.A): KBo 3.34 I 24-25¹⁷⁹:

24 Hurmalı saray oğlanı Őanda, HaŐŐuwa Őehrindeydi. Hurriler'den

25 korktu. Beyine gitti. Kralın babası emir verdi ve onu sakatladılar.

Tunip-Teşup (Tuniya) adlı bir kral tarafından yönetilen ve Fırat'ın doğusunda olduğu düşünölen Tikunani kentinin arşivinden gelen belgeler sayesinde de I. Hattuşili'nin Hurri hanedanları tarafından yönetilen merkezlerin bazılarıyla mücadeleye girdiği anlaşılmaktadır. Hem Tunip-Teşup'un adının hem de arşivindeki kimi belgelerin Hurrice olması Tikunani'nin bir Hurri krallığı olabileceğini düşünödürür. Bu arŐivde I. Hattuşili olduğu düşünölen, Labarna adlı bir kral tarafından Tunip-Teşup'a gönderilmiş Akadca bir mektup da bulunmaktadır. Mektuba göre I. Hattuşili, Tunip-Teşup'a "hizmetçim" diye hitap etmekte ve ondan Hahhu kentine karşı kendi yanında kalmasını istemiŐtir. Böylece I. Hattuşili'nin, Hurri krallıkları arasındaki rekabetten yararlanarak, Hahhu'ya karşı bir Hurri krallığının desteğini elde etmeyi baŐardıđı anlaşılmaktadır. Tikunani kentinin adı Hattuşili'nin yıllıklarında da geçmektedir¹⁸⁰.

Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında, Hurriler'in yoğun olarak yaşadıkları yerler, Hitit yörüngesine girmeye başlamıştır. Yukarıda adını verdiğimiz belgeler, Hurri

¹⁷⁹ Trans. ve terc. için bkz. De Martino 1992a: 31-32; Yiğit 2005: 65-66.

¹⁸⁰ Bryce 2005: 78-79; De Martino 2006a: 178-179; De Martino 2006b: 39-40; Collins 2007: 39.

adının ilk kez geçtiği ve Hititler'in Hurriler'le ilk karşılaşmalarını anlatan belgelerdir. Söz konusu belgelere baktığımızda, I. Hattuşili'nin Anadolu içinde birliği sağladıktan sonra Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yöneldiği anlaşılır. Ardından kral Arzawa seferini yürütmüştür. I. Hattuşili'nin Arzawa seferinden yararlanarak Hurriler'in, Anadolu'nun içlerine kadar girdikleri anlaşılmaktadır. Kimi kentler geçici olarak Hurri egemenliğine girmiştir. Bu nedenle Hitit kralı Suriye seferlerini yenilemek zorunda kalmıştır. Yürütülen savaşlarda Hititler'in çok kesin başarılar elde ettiklerini söylemek zor görünmektedir. Çünkü Hitit ordusu ayrılr ayrılmaz Hurriler tekrar kentleri istila etmektedirler. Hititler'in kuşatma sırasında düştükleri zor durum metinlerde çok canlı bir biçimde tasvir edilmektedir. Alalah, Urşu, Haşşu, Hahhum gibi kentlerde savaşıldıktan sonra hedefin Halpa kenti olduğu da anlaşılmaktadır. Bu hazırlıklar Hurri tehlikesi nedeniyle yarım kalmıştır. Bununla birlikte Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yürütülen savaşlar Suriye-Hurri kültürünün de Anadolu'ya akışını hızlandırmış olmalıdır. Elde edilen ganimetler arasında tapınaklarda yer alan tanrı heykelleri de vardır. Hitit Devleti'ne ait ilk yazılı belgelerin de bu dönemde ortaya çıkıyor olması, Hititler'in Suriye'nin yazı ve edebiyat geleneği ile karşılaşması sonucunda gerçekleşmiş olmalıdır¹⁸¹.

I.Hattuşili'den sonra iktidari devralan I. Murşili, Eski Yakınoğu'da kendi döneminin en başarılı kralları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte onun dönemini aydınlatan kaynaklar azdır ve kısa bilgiler içerir. I. Murşili, selefinin yarım kalan işini tamamlar ve Halep kentini ele geçirir. Halep, Hitit ilerleyişini durduran

¹⁸¹ I. Hattuşili döneminde Hurriler'le olan ilişkiler üzerine bkz. Wilhelm 1989: 21-22; Hoffner 1998a: 170-172; Yiğit 1994: 141-145; Yiğit 2005: 56 vd.; Bryce 2005: 70-80; Hamblin 2006: 295-300; De Martino 2006a: 178-180; De Martino 2006b: 38-40; Collins 2007: 37-39.

son kale olarak değerlendirilebilir. Karşısında herhangi bir engel kalmayan Hitit ordusu yönünü Mezopotamya'ya çevirir ve Babil kenti ele geçirilir. Hitit ordusunun dönüş yolunda Hurri saldırısına uğradığı da bilinmektedir. Bu kısa bilgiler Telipinu Metni'nde kayıtlıdır¹⁸²:

(CTH 19.II.A): KBo 3.1 + Öy I 28-30¹⁸³:

28 O, (Murşili) Halep'e gitti ve Halep'i imha etti. Halepli esirleri ve onun mallarını

29 Hattuša'ya getirdi. Sonra Babil'e gitti. Babil[']i imha etti.

30 Hurrileri bozguna uğrattı. Babil'den esirleri ve onun mallarını Hat[tuša]ya

31 [getirdi.]

Aynı belgede Hurri askerleri, “tilkiler” (ERÍN^{MEŠ} *hurluš* KA₅A^{HI.A}-*uš*) olarak adlandırılır. Bu belki de Hurriler'in hilekârlıkları ve Hatti ülkesinin sınırlarındaki durmak bilmeyen ani akınlarını ifade eden bir mecazdı¹⁸⁴.

Hantili dönemine ait olan bir kronik de Murşili'nin Halep kentini ele geçirdikten sonra Hurriler'i imha ettiğini anlatır¹⁸⁵:

(CTH 11.A ve 11.B): KBo 3.57 10-16 ve KUB 26.72¹⁸⁶:

¹⁸² Wilhelm 1989: 23; Hoffner 1988a: 172; Bryce 2005: 97-98; Hamblin 2006: 301; De Martino 2006a: 180; De Martino 2006b: 41.

¹⁸³ Trans. ve terc. için bkz. Hoffmann 1984: 18-19. Terc. için bkz. Hoffner 1998a: 172.

¹⁸⁴ Hoffner 1998a: 173. Metnin bu bölümü için bkz. Hoffmann 1984: 20.

¹⁸⁵ De Martino 1992a: 21-22, 33; De Martino 2003: 189-192.

10 [ve Halp]a'ya gitti, babasının

11 [kanının] intikamını aldı.

12 [Hattuši]li [onu] (Muršili'yi)

13 Halep'in [suçunun] üstesinden gelmesi için görevlendirdi

14 [ve ona] Halep ülkesi [kralını] kefaret yaptı

15 [Hu]rrileri

16 (ve) bü[tün ülkeleri] imha etti.

II. Muršili'nin Arinna'nın Güneş tanrıçasına methiye ve duasında da (CTH 376.A: KUB 24.3 + II 44-48) Halep ve Babil'in imha edildiği, altın ve gümüşten oluşan pek çok ganimetin elde edildiği anlatılmaktadır¹⁸⁷.

I. Muršili döneminde, Suriye'nin doğusunda Fırat Havzası'ndaki Hana krallığı ile de bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşma her iki taraf açısından da faydalı olmalıdır. Böylece Hana krallığı Hitit ordusunu, olası Hurri saldırılarından korumuş olacaktır. Ayrıca kendisini de Hitit birliklerinin olası hedeflerinden biri olmaktan kurtaracaktır.

¹⁸⁶ Trans. ve terc. için bkz. Klengel 1965: 149; De Martino 2003: 194-197. Terc. için ayrıca bkz. Bryce 2005: 97 ve Hamblin 2006: 301.

¹⁸⁷ Terc. için bkz. Singer 2002: 53; Bryce 2005: 99.

Buna ek olarak hem bir Hurri saldırısından kurtulmuş olacak ve hem de komşusu Babil'in zayıflamasından memnuniyet duyacaktır¹⁸⁸.

Yukarıda adını andığımız metinler Hitit Devleti'nin erken dönemlerini aydınlatan ya Eski krallık döneminde yazılmış da ya da daha geç dönemlerde yazıldığı halde Hitit krallığın kuruluş aşamaları hakkında bilgi veren metinlerdir. Bunlar incelendiğinde I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Kuzey Suriye topraklarını elde etmede ne kadar kararlı oldukları anlaşılmaktadır. Bu hedefi gerçekleştirirken karşılarına çıkan en önemli tehlike de Hurriler'dir. Bu dönemde adı geçen coğrafyada Amurrular kadar Hurriler'in, nüfusun ağırlığını oluşturduğu Alalah metinleri ile de kanıtlanmaktadır. Fırat'ın batısında yürütülen savaşlarda Hitit ordusunun zaman zaman Hurri birlikleri karşısında zor durumlara düştükleri de anlaşılmaktadır. Bununla beraber Halep kentinin fethi ile Hititler, Suriye'de amaçladıklarını elde etmişler ve yığınla ganimeti Hattuşa'ya taşımışlardır. Bununla beraber ele geçirilen kentlerdeki Hitit hâkimiyetinin kalıcı olmadığı da bundan sonraki çalkantılı yıllarda açığa çıkacaktır.

Telipinu'ya ait metinden I. Murşili'nin trajik bir sonla karşılaştığını öğreniyoruz. Tahta geçme ile ilgili olarak idari bazı düzenlemelerden söz eden bu metin aynı zamanda Telipinu'ya kadar olan siyasi birtakım olayları da özetlemektedir. Hantili, Zidanza, Ammuna ve Huzziya'yı içeren dönem Hitit sarayında uzun bir suç zincirinin yaşandığı dönem olarak bilinir. Saraydaki çalkantılar, Hititler'in dış politikada eskisi gibi etkili olmasını önlemiş olmalıdır.

¹⁸⁸ De Martino 2006a: 180; De Martino 2006b: 41.

Hitit geleneğine uyarak Hantili, Kuzey Suriye seferlerini sürdürmüştür. Kargamış'a kadar uzandığı bir seferinde hedefin çok büyük ihtimalle Hurriler olması mümkündür¹⁸⁹. Telipinu metninde anlatıldığına göre, bu dönemde Hurriler Hatti ülkesine girmişlerdir. Hatta kralın eşi Harapşili ve oğullarını tutsak almışlar ve Şukziya kentine kaçırmışlardır. Harapşili burada Hantili tarafından ölü olarak bulunmuştur¹⁹⁰.

Murşili'den sonraki istikrarsız durum Telipinu metninde sıklıkla vurgulanmıştır. Bu dönemde Hatti ülkesinin her tarafında isyan baş gösterdiği ve sınırdaki toprakların kaybedildiği anlaşılmaktadır. Kral Ammuna'nın sefer yürüttüğü kentlerden biri de Kizzuwatna'nın önemli kenti Adaniya'dır¹⁹¹. Telipinu, bu istikrarsız sürece son vermek için çabalamıştır. Hatti ülkesinin güneydoğusunda Haşšu'da savaşmış ve Lawazantiya'da çıkan bir isyanla uğraşmıştır. Hatti ülkesinin Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda etkinliğini yitirmesi, Kizzuwatna'nın bağımsız bir krallık olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Telipinu'nun Kizzuwatna kralı İşputahşu ile bir antlaşma yaptığı bilinmektedir. Tarsus'ta da yine İşputahşu'ya ait bir mühür açığa çıkarılmıştır. Adı geçen kral kendini bu mühürde "büyük kral" olarak adlandırmaktadır¹⁹². Böylece I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerinde Hitit egemenliği altında olan Kizzuwatna, artık politik olarak kendini Hitit Devleti ile eşit seviyede kabul etmektedir.

¹⁸⁹ Bryce 2005: 100.

¹⁹⁰ Bryce 2005: 101; Ünal 2002: 92.

¹⁹¹ Wilhelm 1989: 24; Bryce 2005: 102.

¹⁹² Güterbock 1954: 385; Wilhelm 1989: 24; Bryce 2005: 104-107; De Martino 2006a: 182; De Martino 2006b: 43.

İlki Telipinu ve İşputahšu arasında gerçekleşen Kizzuwatna antlaşmalarının sonuncusu I. (I/II.) Tuthaliya ile Šunaššura arasında yapılmıştır. Böylece Kizzuwatna toprakları Hatti krallığına bağlanmış ve Šuppiluliuma'nın oğlu Telipinu, Kizzuwatna'ya "rahip" olarak gönderilmiştir. Fakat Kizzuwatna-Hurri kültürünün Hitit kültürü üzerindeki etkisi azalmamış, aksine daha artmıştır. Kizzuwatna topraklarında Hurri unsurlarının en erken ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek mümkün değildir. Kültepe tabletlerinde, Lawazantiya yakınlarındaki Hurama'da Hurrice Hašim-nawar adını taşıyan bir kâtipten söz edilir; fakat bu bölgenin böyle erken bir dönemde Kizzuwatna'ya ait olup olmadığı bilinmemektedir. Hurrice bir isim taşıyan Kizzuwatna kralı Pilliya ise II. Zidanza, Mitannili Barratarna ve Alalahlı Idrimi ile çağdaştır¹⁹³.

Telipinu'dan hemen sonraki süreç Hatti ülkesinin yine iç ve dış siyasette en zayıf düştüğü dönemlerden biridir. Belge yetersizliği nedeniyle kralların tahta çıkış sıralamasında dahi belirsizlikler vardır. Ülke içindeki kriz ortamı hem kraliyet ailesi içindeki çekişmeden hem de Mitanni krallığının gücünü artırarak bir zamanlar Hitit egemenliğinde olan topraklar üzerindeki baskısını artırmasından kaynaklanmaktaydı¹⁹⁴. Telipinu ile I. (I/II.) Tuthaliya arasındaki süreçte Mitanni Devleti, Halep ve Alalah'ı da içine alacak şekilde egemenliğini bütün Kuzey Suriye'de sağlamlaştırdı¹⁹⁵.

¹⁹³ Güterbock 1954: 385-386.

¹⁹⁴ De Martino 2006a: 182; Telipinu'nun varisleri için bkz. Bryce 2005: 111-122.

¹⁹⁵ Collins 2007: 43.

Bir dizi kralın ardından Hitit tahtında Tuthaliya isimli bir kral görürüz ki Orta Hitit döneminin bu evresi yine araştırmacılar arasında kralların silsilesi açısından tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma Tuthaliya adında iki kralın varlığından kaynaklanır. Boğazköy'de bulunan bir mühür üzerinde Tuthaliya-Arnuwanda-Tuthaliya sıralaması görülür. I. Šuppiluliuma'dan önce iki adet Tuthaliya'nın varlığı kabul edilmektedir ve bu Tuhaliyalar, Hitit tarihinin son safhasındaki aynı adlı IV. kralla ilgili olarak bir karışıklığa meydan vermemek için I./II. ve II./III. olarak adlandırılmaktadırlar¹⁹⁶.

Tuthaliya'dan hemen önce, tıpkı I. Muršili'den sonraki süreçte olduğu gibi bazı saray entrikaları görülür. Kral I. Muwatalli, bir önceki kralın oğulları olması muhtemel olan Kantuzzili ve Himuili'nin komplosuna kurban gider. Adı geçen iki suikastçinin nihai planı Tuthaliya'yı tahta oturtmaktı. Muwatalli'nin saray muhafızlarının başı (*GAL MEŠEDI*) ve belki de onun oğlu olan Muwa liderliğinde önceki krala sadık olan güçler, Hurriler'den aldıkları destekle Tuthaliya ve Kantuzzili'nin karşısına çıktılar. Bununla beraber Muwa ve onun Hurri müttefikleri etkisiz hale getirildi ve Tuthaliya'nın iktidarının güvenliği sağlandı¹⁹⁷:

(CTH 211.6): KUB 23.16 Ay III 4-9 + KBo 22.13¹⁹⁸:

4 Muwa'nın askerleri, at arabalı birlikleri ve H[urriler'in askerleri ve]

¹⁹⁶ Miller 2004: 5-9; De Martino 2006a: 187-188; De Martino 2006b: 43-44.

¹⁹⁷ Bryce 2005: 121-122.

¹⁹⁸ Trans. ve terc. için bkz. Carruba 1977: 162-163; Carruba 2007: 18-19. Terc. için bkz. Bryce 2005: 122.

5 at arabalı birlikleri, Kantuzzili'ye (karşı) savaş[a gittiler ve ona]

6 o]rduyu yerleştirdiler v[e babam,]

7 Kantuzzili ve ben kral, [onlara savaşa gittim]

8 Hurriler'i ve Muwa'nın ordusu[nu, atlarını]

9 savaştık. Düşman ordusu tamam[en öldü.]

I./II. Tuthaliya'nın dönemi bir kez daha Hatti krallığının kabuğundan sıyrılıp ülkenin sınırlarında var olma mücadelesinin yapıldığı bir dönem olarak görülebilir. Tıpkı yıllar önce I. Hattuşili'nin yaptığı gibi I./II. Tuthaliya da hem Batı Anadolu'da ve hem de Suriye'de savaşmıştır. Bu kez onun karşısında Mitanni Devleti vardır.

Yıllıklarından anlaşıldığına göre kral öncelikle Arzawa ve Aşşuwa'daki durumu sağlamlaştırmak istedi. Ardından İsuwa'ya yöneldi. Bugünkü Elazığ çevresinde aranan İsuwa, Mitanni Devleti ile Hatti toprakları arasında önemli bir yer tutuyordu. Kizzuwatna kralı Şunaşşura ile yapılan antlaşmaya göre, I./II. Tuthaliya, İsuwa'daki bir isyanı bastırmada başarılı oldu. Fakat çok sayıda asi, Mitanni ülkesine sığındı. Tuthaliya'nın onların iade edilmesi talebi ise reddedilmiştir:

(CTH 41.I.2.A): KBo 1.5 Öy I 8-13¹⁹⁹:

¹⁹⁹ Akadca metnin terc. için bkz. Beckman 1996: 14-15; Bryce 2005: 128. Türkçe terc. için bkz. Karauğuz 2002: 53-54; Alemdar 2006: 97; Ünal-Girginer 2007: 342. Antlaşma metninin Hititçe ve Akadcası bulunmaktadır; ancak Hititçesi özet niteliğindedir. Ünal-Girginer 2007: 341.

8 [Şimdi] Majestemin köleleri olan İšuwa ülkesi halkı

9 Majesteme karşı düşmanlığa [başladı.]

10 Ben, onların efendisi, onlara [savaşa] gittim (ve) İšuwa ülkesini yendim. Fakat [İšuwa halkı] Majestemin önünden

11 kaçtı (ve) Hurri ülkesine indi. Ben Majeste Hurrilere

12 (haber) gönderdim: “Kölelerimi iade et!” Fakat Hurriler,

13 Majesteme şöyle haber gönderdi: “Hayır!” (Geri vermeyeceğiz)”

İlerleyen satırlarda, Hurriler’in, kralın yokluğunu fırsat bilerek İšuwa’yı yağmaladığı anlatılır. Tuthaliya bu sırada ordusuyla başka bir yere yönelmiştir. Bu seferlerini tamamladıktan sonra kral dikkatini tekrar İšuwa’ya çevirir. Hitit egemenliğini burada geçici olarak tekrar kurar. Doğudaki bu mücadeleler, İšuwa çevresindeki sıkıntılı duruma kesin çözüm getirmekte etkisiz olmuştur²⁰⁰.

I./II. Tuthaliya Suriye’ye ilerlemeden önce Kizzuwatna kralı Šunaššura ile bir antlaşma imzalar. Tuthaliya belki de yapacağı Suriye seferleri öncesinde geçmeyi düşündüğü Kizzuwatna topraklarının güvenliğini elde etmeyi düşünmüştü. Šunaššura antlaşmasından, kralın büyükbabası zamanında Kizzuwatna krallığının Hititler’e bağlı olduğunu; ancak sonradan Mitanni (Hurri) tarafına geçtiğini öğreniyoruz. Bu antlaşma ile Kizzuwatna, Mitanni’den koparılmış, Hatti ülkesine bağlamıştır²⁰¹:

²⁰⁰ Bryce 2005: 128.

²⁰¹ Beal 1986: 432-433; Bryce 2005: 139.

(CTH 41.I.2.A): KBo 1.5 Öy I 30-32²⁰²:

30 Şimdi Kizzuwatna ülkesi halkı Hitit sığıridır.

31 ve onlar ahırlarını seçtiler. Onlar Hurriler'den

32 ayrıldılar (ve) majestemin tarafına geçtiler...

Tuthaliya'nın Suriye seferine ilişkin bilgiler, II. Muwatalli'nin Talmi-Şarruma ile yaptığı antlaşmanın girişinden elde edilmektedir. Her ne kadar seferin ayrıntılarından haberdar değilsek de Hitit ordusunun başarılı olduğu Halep kentinin ele geçirildiği ve Mitanni Devleti karşısına Hitit Devleti'nin Önasya'da yeniden parlak bir güç olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. I. Hattuşili dönemindeki fetih politikası yeniden ortaya çıkmıştı. Bununla beraber Halep'in ele geçirilmesi, Mitanni Devleti'nin ortadan kaldırılması anlamına gelmiyordu²⁰³:

(CTH 75.A): KBo 1.6 Öy 15-18²⁰⁴:

“Büyük Kral Tuthaliya, kraliyet tahtına oturduğunda Halep ülkesi kralı onunla antlaşma yaptı. Fakat Halep ülkesi kralı döndü ve Hanigalbat ülkesi kralı ile antlaşma yaptı. Bundan dolayı o (Tuthaliya) Hanigalbat ülkesi kralı ve Halep ülkesi kralını ülkeleriyle birlikte imha etti. Halep kentini yerle bir etti.”

²⁰² Akadca metnin terc. için bkz. Beckman 1996: 15; Bryce 2005: 139. Türkçe terc. için bkz. Karauğuz 2002: 55; Alemdar 2006: 99, 101; Ünal-Girginer 2007: 342.

²⁰³ Wilhelm 1995: 1249-1250; Bryce 2005: 140.

²⁰⁴ Akadca metnin terc. için bkz. Beckman 1996: 89; Bryce 2005: 140. Türkçe terc. için bkz. Karauğuz 2002: 229.

Kizzuwatna'nın Hatti ülkesine dâhil edilmesi Hurri kültürünün de Orta Anadolu'ya akmasını hızlandırmış olmalıdır. I./II. Tuthaliya'nın eşi Nikalmati, Mezopotamya tanrıçası Ningal'i içeren Hurrice bir isim taşımaktadır. Onun ardından başka Hitit kraliçeleri de Hurrice isim taşımaya başlayacaklardır: I. Arnuwanda'nın eşi Ašmunikal ve II./III. Tuthaliya'nın eşi Taduhepa örneğinde olduğu gibi. Ayrıca Hitit kralları da kendi isimlerinin dışında Hurrice bir isim edineceklerdir. I./II. Tuthaliya'dan itibaren Hurri dilinde tabletler de Hattuša arşivinde ortaya çıkmaya başlayacaktır. Bunların arasında en önemlilerinden birisi tezimizin edebiyat bölümünde göreceğimiz üzere Serbest Bırakma Şarkısı'dır. Hurri tanrıları da Orta Krallık'tan itibaren panteonda ağırlığını artırmaya başlamıştır. II. Murşili dönemine tarihli bir metne göre Kizzuwatnalı Gece'nin tanrıçası (Siyah tanrıça), atası Tuthaliya (I./II.) zamanında Kizzuwatna'dan Şamuha'ya taşınmıştır. Hitit ritüel edebiyatında önemli bir ağırlığı olan Ağız Yıkama ritüelleri (itkalzi ve itkahi) ve Mukišli ^{MUNUS}ŠU.GI Allaiturahhi'nin ritüelleri yine ilk defa Orta Hitit Çağı'nda kullanılmaya başlanmışlardır. Hurri büyü geleneği ve tanrıların Hitit kültüründe ağırlığını hissettirmesi, kral ve kraliçelerin Hurrice isim taşımaları ile aşağı yukarı aynı dönemlerde başlamıştır. Bu nedenle Orta Krallık'ta Hurri kökenli bir hanedanın iktidarı devraldığı tartışma konusu olmuştur.

I. Arnuwanda'nın doğuda karşılaştığı sorunlardan biri, Yukarı Fırat'ta aranan Hitit vasali Pahhuwa kentinin kralı Mita idi. Mita, Hitit kralının düşmanı olan Usapa adlı bir adamın kızı ile evlenmişti. Bu nedenle, Pahhuvalı Mita ile ilgili bir metinde (CTH 146: KUB 23.27 +) onun, yeminine ihanet ettiğinden ve krala karşı suç işlediğinden söz edilir. Görmezden gelinemeyecek bu durum kaşısında Arnuwanda, Pittiyarik, Maltiya, [H]urri ülkesi, Suhma ve Pahhuwa'dan gelen heyetlerle bir

toplantı düzenler. Arnuwanda heyete, Mita'nın kabahatlarını anlatır ve Pahhuwa kentine bir uyarı gönderdiğini söyler²⁰⁵.

I. Arnuwanda'nın ardından Hitit tahtında II./III. Tuthaliya'yı görürüz. Taşmişarri, onun Hurrice adıdır. Eşi Taduhepa da Hurrice bir isim taşır. Tapikka ve Şapinuwa belgeleri de bu kralın dönemine tarihlenir. Şapinuwa'daki dini belgelerin bir kısmı Hurrice'dir. Buradaki Hurrice belgeler Hattuša'ya da gönderiliyordu. İtkalzi metinleri Şapinuwa kökenliydi²⁰⁶.

I. Şuppiluliuma'nın iktidara gelmesi Hitit Devleti'nin tarihinde yeni bir dönemin, Yeni krallığın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu dönemi aydınlatan belgeler hayli fazladır. Bunlar arasında kralın oğlu II. Murşi döneminde kaleme alınan tarih içerikli çok sayıda metin ve I. Şuppiluliuma dönemine tarihlenen devlet antlaşmaları en önemli payı oluşturur.

Bu belgeler incelendiğinde I. Şuppiluliuma'nın Hitit Devleti'nin en başından beri yürüttüğü Kuzey Suriye'ye egemen olma politikasını devam ettirdiği görülmektedir. Onun döneminde Mitanni Devleti Suriye'nin en önemli gücüken, Mısır Devleti de zaman zaman Suriye alanına yaptığı akınlarla Önasya'nın siyasi tablosunda varlığını hissettiriyordu.

I. Şuppiluliuma, öncelikle doğuya yöneldi ve İšuwa'yı ele geçirdi; böylece Mitanni'ye yapacağı seferde güneye inen yolları güvenlik altına almış oldu. Ardından Mitanni'nin başkenti Waşuganni'ye kadar ulaştı; ancak kral Tuşratta onun

²⁰⁵ Bryce 2005: 143.

²⁰⁶ Süel 1995: 279-280.

karşısına çıkmadı ve doğrudan bir çatışmadan kaçındı. Hitit kralı bunun üzerine Fırat ırmağını batıya doğru geçerek Fırat'tan Akdeniz'e kadar, Kargamış hariç bütün Mitanni topraklarını ele geçirdi. Fethedilen yerler arasında Halep, Mukış, Nuhaşše ve Qatna da vardı (Levha 5). Bu krallıkların yöneticileri, aileleri ile birlikte Hattuša'ya getirildi. I. Şuppiluliuma, Kizzuwatna'nın başkenti Kummanni'de "rahiplik" görevini yürüten oğlu Telipinu'yu Halep kentine kral olarak atadı. Hitit kralının ikinci Suriye seferi, altı yıllık Suriye seferleri olarak adlandırılır ve Murmurigga kentindeki Hitit güçlerine Hurriler'in saldırması ile başlar. Hitit kralı, Mitanni Devleti'nin bu akınına Kargamış kentini kuşatarak cevap verir. Mısır kraliçesinin, I. Şuppiluliuma'nın oğlu ile evlenme isteğini içeren mektubu da bu sırada gelmiştir. Hitit ordusunun generali Lupakki, Suriye'deki durumu tekrar Hitit lehine çevirmeye çalışırken I. Şuppiluliuma'nın kendisi de Mısır'a giden elçinin dönüşünden önce Kargamış'ı yedi günlük kuşatmadan sonra ele geçirir. Kentin Koruyucu tanrısına ve tanrıça Kubaba'ya saygısını sunar. Kargamış'ın yöneticiliğine ise yine kralın oğlu olan Piyaşşili atanır. Kentin Hurri kültürünün etkisiyle olsa gerek Piyaşşili, Hurrice Şarri-Kuşuh adını alır ve onun ardılları da Hurrice bir isim taşırlar²⁰⁷. Hitit birliklerinin Kargamış'a ve Suriye'ye tekrar saldırma gerekçesini I. Şuppiluliuma, Mısır kraliçesinin mektubunu getiren elçi Hani'ye şu şekilde anlatır:

E₃ Ay IV 1-8²⁰⁸:

1 Ben [kendim] [] dostaneyim.

²⁰⁷ Wilhelm 1989: 36-37; Bryce 2005: 155 vd.; Klock-Fontanille 2005: 29-31; De Martino 2006b: 54-56; Collins 2007: 48.

²⁰⁸ Trans. ve terc. için bkz. Güterbock 1956: 97. Terc. için bkz. Bryce 2005: 178.

2 (fakat) [bana], sen aniden düşmanlık yaptın

3-4 sen [geldin?] ve Hurri ülkesi kralından [aldığım?] Kinza (Kadeš) halkına saldırdım.

5 Bunu duyduğumda öfkelenim.

6 Kendi askerlerimi ve at arabalı birliklerimi

7 [ileri] gönderdim. Bu nedenle onlar geldiler ve senin

8 [sınırı]nı, Amka ülkesini vurdular...

Kargamış'ın ele geçirilmesi, Mitanni kralı Tušratta'nın bütün saygınlığını yitirmesine sebep oldu ve o, oğullarından biri tarafından öldürüldü. Bunu fırsat bilen Asur devleti, Mitanni üzerindeki baskısını artırdı. I. Šuppiluliuma, Asur'un Suriye'deki bu yayılmacı politikasına karşı umursamaz kalamazdı. Mitanni tahtı için aday olan Tušratta'nın oğullarından Šattiwaza'yı (Hurrice adı Kili-Tešup) kendi tarafına çekti ve onu kızı ile evlendirdi. Onunla bir antlaşma imzaladı. Hitit ordusu Mitanni'yi ele geçirmek üzere gönderildi²⁰⁹. Akadca ve Hititçe olarak hazırlanan Šattiwaza antlaşması Mitanni Devleti'nin Hatti ülkesine bağlılığının bir kanıtıdır:

(CTH 52.II): KBo 50.17 + Ay 35-39²¹⁰:

“Eğer sen Šattiwaza ve siz Hurriler bu antlaşma ve yemine uyarsanız, bu tanrılar sen Šattiwaza'yı, Hatti ülkesinin büyük kralının kızı, onun oğulları ve torunlarıyla

²⁰⁹ Wilhelm 1989: 37; Wilhelm 1995: 1252; Bryce 2005: 184-185; De Martino 2006b: 58.

²¹⁰ Hititçe metnin terc. için bkz. Beckman 1996: 48. Türkçe terc. için bkz. Karauğuz 2002: 222.

birlikte ve siz Hurrileri oğullarınız, karılarınız ve ülkenizle birlikte korusun. Mitanni ülkesi eski durumuna dönsün. Zenginleşsin ve büyüsün. Sen Šattiwaza'yı, Hatti ülkesinin kralı, büyük kralın kızının oğulları ve torunları sonsuza kadar krallık için kabul etsin. Babanızın tahtının ömrü uzun olsun. Mitanni ülkesinin ömrü uzun olsun.”

Oğlu II. Muršili döneminin kayıtlarına bakılacak olursa babasının Suriye seferleri ile ilgili olarak o, Mitanni ya da Hanigalbat yerine “Hurriler, Hurri ülkeleri” gibi ifadelerini kullanmaktadır²¹¹.

Benzer bir ifade geç döneme tarihlenen askeri bir ritüelde geçmektedir. Bu ritüeldeki ilgili kısım, özellikle I. Hattušili döneminde gördüğümüz Güneydoğu Anadolu’da yürütülen seferlerdeki Hitit-Hurri savaşlarının atmosferini yansıtmaktadır:

(CTH 428.1): KUB 9.1 II 26-33²¹²:

“Tanrılar tekerlekli arabayı ileri [gönderirler], onu Hurriler’in ülkesine sürerler. Ey tanrılar, onu takip edin!”

I.Šuppiluliuma hem Anadolu hem de Suriye alanında yaptığı antlaşmalarla Hatti ülkesine bağlı krallıklar oluşturmayı başardı. Selefleri I. Hattušili, I. Muršili ve I./II. Tuthaliya örneğinde olduğu gibi onun Suriye ve Hurriler üzerine yaptığı seferlerin sonuçları gelip geçici değildi. Bunun en önemli sebeplerinden biri de kralın, oğullarını Kargamiş ve Halep gibi iki önemli kente yönetici olarak göndermesi ve adı

²¹¹ Hoffner 1998a: 175; Bryce 2005: 191.

²¹² Terc. için bkz. Hoffner 1998a: 175.

geçen iki oğuldan gelen neslin Hitit Devleti'ne bağılı olarak buradaki etkinliklerini yürütmesidir. Hititler, I. Hattuşili'den I. Şuppiluliuma'ya kadar geçen sürede Hurriler'le mücadele halinde olmuşlardır. Bu süreçte Hurri kültürü Hititler üzerindeki ağırlığını giderek artırmış hatta Mitanni Devleti sona erdikten sonra bile bu etki kesintisiz devam etmiştir. II. Arnuwanda'nın kısa süreli iktidarından sonra II. Murşili döneminde Hititler'in daha çok Batı Anadolu ile ilgilendikleri görülmektedir. Şattiwaza'dan sonraki Mitanni tarihi ise daha çok Asur kaynaklarından takip edilmektedir. Bu dönemden itibaren devletin adı da daha çok Hanigalbat olarak geçmektedir. M.Ö. 13. yüzyıl boyunca Asur krallarının Suriye yönünde gerçekleştirdiğı akımlar Hanigalbat Devleti'nin de sonunu getirmiştir.

3. Panteon:

3.1. Genel Özellikler:

Hitit Anadolu'sunun inanç alanı yüzyıllar boyu süregelen kimi geleneklerin katkısı ve yabancı öğelerin etkisiyle oluşmuştur. Geç Tunç Çağı'nın sonuna gelindiğinde, çok sayıda tanrı, çeşitli tören ve uygulamalardan kurulu, ayrıca hanedanın bir düzene sokma çabasını gerektiren karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır.

Bu karmaşık yapıyı incelemek, yani Hitit dinini yeniden yapılandırmak için karşılaşılan güçlüklerden biri halkın büyük çoğunluğunun dini inanç ve eylemleriyle ilgili belgelerin yetersizliği ve Hatti, Luvi, Pala, Hurri gibi farklı kültür katmanlarına ait özellikleri yansıtan yazılı belgelerin Anadolu'nun başka yerlerinde, Hattuša ve Şapinuwa'daki kadar ayrıntısıyla ortaya çıkmamasıdır. Hitit diniyle ilgili çalışmalar, başta Hattuša, Şapinuwa, Tapikka ve Şarišša'da bulunan tabletler ve kısmen hiyeroglif yazıtlar sayesinde, bunların yanı sıra arkeolojik belgelerin katkısıyla yürütülmektedir. Dinle ilgili bilgilerimizin çoğu, bayramlar, mitolojik anlatılar, dualar, adaklar, doğum ve ölüm gibi konularla ilgili toplumsal ritüeller, büyü ritüelleri, direktif metinleri, kült envanterleri, fal ve kehanetle ilgili metinler ve antlaşmalar gibi belge türlerinden elde edilir. Tabletlerin çoğu dini içeriklidir ve devletin son yüzyıllarına aittir. Daha eski dönemlere ilişkin belgeler de bulunmaktadır; bunlar ya doğrudan Eski ve Orta krallık dönemlerine aittir ya da geç dönemde yapılan kopyalardır. Arkeolojik kanıtlarımız ise başta Yazılıkaya olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerine yayılmış olan kaya anıtları, birkaç küçük tanrı heykeli, mühürler üzerindeki sahneler, Eski Hitit Çağı kapları üzerindeki tasvirler, tapınak kalıntıları ve diğer bazı kült nesnelere aittir. Tapınak temelleri, görevliler ve din

adamlarının günlük eylemlerini canlandırmada yardımcı olmaktadır. Bu tapınaklarda olması gereken heykeller ise günümüze ulaşmamıştır. Bütün bu arkeolojik ve yazılı belgeler Geç Tunç Çağı Anadolu'sunun dini görünümünün bir resmini çizmemize yardımcı olur. Tabletlerin geniş bir zaman dilimine yayılmış olmasının ayrı bir önemi vardır; çünkü bu durum, dini düşüncelerin gelişimini, zaman içerisinde geçirdiği değişiklikleri anlamamızı sağlamaktadır.

Hitit Devleti'nin kuruluşundan, M.Ö. 2. binin sonuna kadar olan süreyi ele alacak olan bir çalışmada ulaşılabilecek sonuçlardan biri, Hitit dininin çeşitli akımların/kültürlerin bir karışımıyla ortaya çıkmış olacağıdır. Bu dinin temel yapısını Hint-Avrupalı halkların gelişinden önce Orta Anadolu'da yaşayan Hatti halkının inançları oluşturur. Sonraki aşamalarda Sumer-Akad geleneği ile Suriye ve Hurri inançlarının katılımıyla kozmopolit bir imparatorluğu yansıtan inançlar bütünü meydana gelmiştir. M.Ö. 2. binyıl boyunca görülen değişiklik ve eklemelerin oluşumunda başlıca etken Hitit krallarının sürdürdükleri yayılcı politika ve sınırların gelişmesiyle birlikte karşılaşılan yeni fikirleri benimseme yolundaki büyük istekliliktir.

Henüz Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Güneydoğu Anadolu ve Suriye üzerine yürüttükleri seferler, bu coğrafyanın kültürleri ile karşılaşılmasını ve bunların ülkeye sokulmasını sağlamıştır. Adı geçen kralların, tanrı heykellerini Hatti ülkesine taşımaları bunu göstermektedir. I. (I./II.) Tuthaliya döneminde Gece'nin tanrıçası'nın kültü Kizzuwatna'dan Şamuha'ya taşınmıştır. Devletin Suriye'ye doğru genişlemesiyle ve II. Muwatalli'nin başkenti Tarhuntaşša'ya taşınmasıyla Halep'in Fırtına tanrısı kültürünün ve Güney Anadolu kültürlerinin geçişi, III. Hattuşili ve Puduhepa döneminde Hurri etkisinin tekrar

canlanması, IV. Tuthaliya'nın ülkenin her tarafındaki kültleri yeniden düzenlemesi hem hanedanın dinle olan ilişkisine, hem yabancı dini akımların benimsenmesine ve hem de onların korunmasına ilişkin önemli örneklerdir.

Çok sayıda tanrıyı barındıran ve zaman içerisinde daha da karmaşıklaşan Hitit panteonun incelenmesinde kimi metin türleri ön plana çıkmaktadır. Bunların başında antlaşmalar, dualar, bayram metinleri ve tanrı/kurban listeleri gelir.

Devlet antlaşmalarında her iki tarafın tanrıları şahit olarak çağırılır. I. Šuppiluliuma'dan itibaren antlaşmalar en ayrıntılı tanrı adlarını içerir. Antlaşmalardaki tanrı listeleri genellikle Gökyüzünün Güneş tanrısı, Arinna'nın Güneş tanrıçası, Gökyüzünün Fırtına tanrısı ve Hatti'nin Fırtına tanrısı ile başlar. Bunların ardından çeşitli kült merkezlerinin Fırtına tanrıları, farklı kentlerin Hepatları, Koruyucu tanrılar, çeşitli kentler ve geleneklerden çok sayıda tanrı, eski/ilk tanrılar ve kutsallık atfedilmiş coğrafi unsurların (dağlar, ırmaklar, pınarlar, bulutlar) görüldüğü karmaşık bir düzenleme gelir. Nerik, Zippalanda, Šamuha gibi kült merkezlerinin Fırtına tanrılarının listeye ayrı ayrı dâhil edilmeleri tanrılarının sayısının artmasının başlıca sebebi gibi görünmektedir²¹³.

Dualar, tanrılarının incelenmesinde başvurulması gereken bir başka önemli metin gurubunu oluşturur. II. Muwatalli'nin tanrılar meclisine duası (CTH 381) bu bakımdan güzel bir örnektir. Bu metin, 140 tanrı ile tek bir metindeki en uzun tanrı

²¹³ Gurney 1977: 4-6; Popko 1995: 112; Taracha 2009: 86; Ünal 2003: 77; Wright 2007a: 190. Bir bütün halde devlet antlaşmalarındaki tanrılar için bkz. Yoshida 1996: 10-28; Onurlu 2004: 114-133.

listesini oluşturur²¹⁴. Antlaşmalardaki ve dualardaki tanrılar neredeyse bütün Hitit panteonunu yansıtır.

Kraliyet ailesi, rahipler ve çeşitli görevlilerin katılımıyla yürütülen, bu görevlilerin tören boyunca yaptıklarını aktaran ve çeşitli kurbanların sunulduğu bayram metinleri de içerdiği çok sayıda tanrı adı ile panteon araştırmalarında başvurulması gereken metinler arasında yer alır. Bu metinler adeta törenlerin nasıl yerine getirilmesini tarif eden bir yönerge niteliğindedir.

Bununla beraber, panteonda önemli bir yer tuttuğu diğer metinlerden bilindiği halde bayram törenlerinde bir tanrının adı geçmiyorsa bu, o tanrının, muhtemelen kült merkezi Hattuša'dan uzakta olduğu için kutlamalarda dikkate alınmadığını gösterir. Ya da onun kültü o bayram esnasında henüz Hattuša'da bulunmuyordu. Hattuša'da düzenlenen ve Eski Hitit Çağı'na kadar uzanan KILAM bayramı boyunca, listede Nerik'in Fırtına tanrısının yer almamasının sebebi bu olmalıdır²¹⁵.

Bayram metinlerinin bir parçası olduğu düşünülen kurban listeleri (CTH 695-709, 710-787), tanrılar topluluğu hakkında dikkate alınması gereken bir başka metin grubudur. Özellikle III. Hattušili ve Puduhepa döneminde Hurri etkisinin artmasıyla panteonda girilen yeni düzenlemeler sonucunda, aşağıda ayrıntısıyla göreceğimiz üzere, sunulacak kurbanlar için Hurrice'de kaluti adı verilen ve tanrı ve tanrıçalardan oluşan iki ayrı seri oluşturulmuştur. Biri Tešup diğeri Hepat ile başlayan bu iki serinin görsel yansıması Yazılıkaya açık hava tapınağının A odasında görülebilir. Hitit panteonunun Hurri yönünü yansıtan bu rölyeflerde tanrılar Tešup'u, tanrıçalar

²¹⁴ Wright 2007a: 190.

²¹⁵ Taracha 2009: 39.

da Hepat'ı izlemektedir²¹⁶. Mezopotamya'dakine benzer tanrı listeleri (CTH 664) ise nadirdir²¹⁷.

Bunların yanı sıra kült envanterleri, adak metinleri, tarihi ve mitolojik metinler ile büyü metinleri Hitit panteonunu araştırmak için başvurulması gereken metin gruplarıdır. Ayrıca Yazılıkaya'da olduğu gibi kaya anıtlarında, buna ek olarak silindir ve damga mühürlerde tanrı tasvirleri hiyerogliflerle birlikte gösterilmektedir. Bunlar, tasvir edilen tanrının kimliğinin tespitini sağlamaktadır.

Hitit dininde dikkati çeken en önemli özelliklerden biri bütün Eski Yakındoğu'da olduğu gibi çok tanrılılıktır. Hititler bunu "Hatti Ülkesinin Bin Tanrısı" şeklinde ifade etmişlerdir. Rakam abartıdır ve metinlerden anlaşıldığına göre toplam rakam altıyüzün biraz üzerindedir²¹⁸. Bunların bir kısmı metinlerde seyrek olarak geçmektedir ve günümüze isimlerinden başka neredeyse hiçbir şey kalmamıştır²¹⁹. Çok sayıdaki tanrının sebebi yabancı kültürlerin tanrılarının panteona dâhil edilmesi ve bunların mevcut tanrılarla ve benzer nitelikli yerel tanrılarla birleştirme yoluna gidilmemesidir²²⁰. Bu yöndeki bir deneme III. Hattuşili döneminde görülmektedir. Bin tanrı ifadesinden başka panteonun tümü için kullanılan başka ifadeler de görülmektedir: "yeryüzünün ve gökyüzünün tanrıları", "Hatti'nin (bütün) tanrıları",

²¹⁶ Gurney 1977: 17-19; Wright 2007a: 190-191. Kalutiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wegner 1995a: 1-17.

²¹⁷ Beckman 2003-2005: 309.

²¹⁸ Karasu 1997: 175 vd.; Ünal 2003: 76; Hoffner 2005: 4069.

²¹⁹ Beckman 1989: 99.

²²⁰ Beckman 2003-2005: 308; Collins 2007: 173.

“ülkenin tanrıları”, “büyük tanrılar ve küçük tanrılar”, “ülkenin (bütün) eril ve dişi tanrıları” gibi²²¹.

Hitit panteonunun en temel özelliği birçok farklı kaynaklardan beslenerek oluşmasıdır. Ancak herkes tarafından tanınan tek bir panteondan söz etmek mümkün olmadığı gibi bu panteon zaman içerisinde hem yeni katılımlar hem de saray tarafından yapılan düzenlemelerle sürekli bir değişim içindedir²²². Bu değişimde en dikkat çekici nokta, Eski Hitit Çağı’nda yerli Hatti tanrılarının yanına Orta Hitit Çağı’ndan itibaren Kizzuwatna ve Kuzey Suriye tanrılarının eklenmesidir. Zaman içerisinde oluşan tanrılar karmaşası nedeniyle, benzer nitelikteki tanrıların birleştirilmesi gibi denemeler de yok değildir. Örnek olarak çok sayıda Fırtına tanrısının birleştirilmesiyle Ülkenin Fırtına tanrısı oluşturulmuştur ve bu da Hitit panteonunu iki kademeli bir topluluk haline getirmiştir. Çünkü böylece resmi bir panteon oluşuyor, ancak bununla birlikte yerel tanrılar da varlığını sürdürüyordu²²³.

Hititler, tanrıları metinlerde DINGIR determinatifi ile gösterdiler ancak bu determinatif sadece gerçek anlamda tanrıları değil, demonları (^DWişuriyant), pınarlar (^DIşhaşhuriya aldanniş) ve dağlar (^DHulla) gibi coğrafi unsurları ve tapınakların bölümlerini (^DHaşša: “ocak”) de kapsıyordu²²⁴. DINGIR işareti bir ideogram olarak da kullanılırdı ve tanrı anlamına gelen başka kelimeler de mevcuttu. Hititçe’de *šiu-*, Luvice’de *maššani-*, Hurrice’de hem tanrı hem tanrıça için eni kelimelerini

²²¹ Beckman 2003-2005: 308.

²²² Klock-Fontanille 2005: 42.

²²³ Brandau - Schickert 2004: 57-58.

²²⁴ Beckman 2006-2008: 334.

görürüz²²⁵. İnsan biçimli olmayan kutsal varlıklar arasında, tapınakların kapı sürgüsünü ve ritüellerde yer altı tanrıları için kurbanların sunulduğu çukurları (^DApi) de sayabiliriz²²⁶.

Hitit kâtipleri ortak özellikler gösteren yerel tanrıları tek bir ideogramla işaretlediler. Örnek olarak bütün yağmur ve fırtına getirenler ^DU, ^DIM/IŞKUR ideogramı ile belirlendi²²⁷. Savaş tanrıları ise ^DZA.BA₄.BA₄ ideogramı ile gösterildi²²⁸. Ancak bu yöntem tanrının özel adının tespitini güçleştirdi. Koruyucu tanrı anlamındaki LAMMA ideogramı Zithariya, Hapantaliya ve Inara gibi çeşitli tanrıları kapsıyordu. Eğer tanrının adını biliyorsak bu, o tanrıya, ait olduğu kültür çevresindeki adı ile hitap ediliyor olmasından kaynaklanır. Bu sayede, Hititçe’de İştanu olarak adlandırılan Göğün Güneş tanrısının, Hattice’de Eştan, Hurrice’de Şimegi, Luvice’de Tiwat, Palaca’da Tiwaz ve Akadca’da Šamaš olarak adlandırıldığı tespit edilmiştir²²⁹.

Hitit panteonunda tanrıları, kaynaklandıkları kültür çevresini, kült merkezlerini, benzer tanrı tiplerini ve aralarındaki hiyerarşiyi gözeterek çeşitli şekillerde sınıflamak mümkündür²³⁰.

²²⁵ Klock-Fontanille 2005: 41, dn. 1.

²²⁶ McMahon 1995: 1986-1988.

²²⁷ Beckman 2006-2008: 334; Collins 2007: 173.

²²⁸ Beckman 2006-2008: 334.

²²⁹ Collins 2007: 173.

²³⁰ McMahon 1995: 1985.

Hitit panteonu Anadolu ve Suriye'nin yerel panteonlarının, yani çekirdeği Hatti olmak üzere, Hint-Avrupalı ve Hurrili ögelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

Özellikle bayram metinlerinde, rahipler tarafından Luvice, Palaca, Hurrice bazı ilahiler okunmaktadır. Görevlilerin hangi dilde konuşacağı, ilahi söyleyeceği özellikle belirtilir. Bu dillerde söylenen bölümlerde geçen tanrı adları onların kökenlerini ayırt etmemizi sağlamaktadır. Dolayısıyla Hititler kendi tanrılarının farklı kökenlerden geldiğinin bilincindeydiler²³¹. Mezopotamya tanrıları için de az sayıda da olsa Akadca hitap söz konusudur²³². Pek çok tanrı adının etimolojisi de onların kökenlerini ayırt etmekte yararlıdır; ancak zaman zaman isimler bir ideogramla gösterilir. Tanrının költü, adından daha önemlidir; çünkü benimsenen tanrının, yeni költür çevresinde bir benzeri yoksa o, ait olduğu eski költür çevresinin ismiyle anılmaya devam etmektedir. Mezopotamyalı tanrı Ea örneğinde olduğu gibi²³³.

Hitit din ve panteonunun çekirdeğini yerli Hatti halkının inançları oluşturur. Hattiler hakkındaki bilgilerimiz, M.Ö. 3. binin sonlarına tarihlenen arkeolojik belgeler ve M.Ö. 2. bine, özellikle Hitit dönemine ait çiviyazılı belgelerden elde edilir. Hatti panteonunun en önemli tanrıları, Hatti'nin Fırtına tanrısı (Hattice Taru), ile bir Güneş tanrıçasıydı. Fırtına tanrısı sonradan Hurri kaynaklı Teşup ile eşitlendi. Hurri geleneğinde Şeri ve Hurri adlı boğalar onun arabasını çektiler. En büyük tanrıça olan Arinna'nın Güneş tanrıçası, Wuruşemu, Eştan (Hititçe İştanu) ya da

²³¹ Dinçol 1982: 78; McMahon 1995: 1983; Taracha 2009: 36.

²³² McMahon 1995: 1983.

²³³ Taracha 2009: 36.

Arinniti olarak bilinirdi. Arinna'nın Güneş tanrıçası, krallığın özel koruyucusuydu, Hitit İmparatorluk döneminde Hepat ile bir tutulmuştur²³⁴. Güneş tanrıçası, Anadolu'da neolitik Çatalhöyük'ten itibaren görülen bir bereket tanrıçası ya da ana tanrıça geleneğini sürdürür. Bu gelenek M.Ö. 1. binde Frigya ve Lidya'da da görülür. Hatti'nin Fırtına tanrısı, Hattuša'daki en büyük tapınağı, Arinna'nın Güneş tanrıçası ile paylaştı. Tanrısal çift, çocukları Nerik ve Zippalanda'nın Fırtına tanrıları, kız çocukları Mezzulla, kız torunları Zintuhi ile bir aile oluşturdu. Mitolojik metinlere göre Kaybolan tanrı mitinde başrolü oynayan tarım tanrısı Telipinu ve Fırtına tanrısının kızı aynı zamanda Hattuša'nın koruyucusu olan Inar (Hititçe Inara) önemli Hatti tanrıları arasında yer alırdı. Inar, av hayvanlarının da tanrıçasıydı. Diğer Hatti tanrıları arasında taht tanrıçası Halmašuit, Savaş tanrısı Wurunkatte, Tahıl tanrıçası Kait (Hititçe Halki), Ocak tanrıçası Kuzanišu, yer alır. Mitolojide Ay tanrısı Kašku, Güneş tanrısının çobanı Hapantali, ve büyüyle ilgili tanrıça Katahzipuri'yi (Hititçe Kamrušepa) görürüz. Yer altı ile ilgili olarak yer altının efendisi Lelwani (sonradan tanrıça), Taşammat ve Tašimmet, talih tanrıçaları İštuštaya ve Papaya ayrıca Hašam(m)ili ve Zilipuri tanrılarının adı anılabilir²³⁵. Bunların dışında ülkenin kuzeyinde çıkılan kült gezileriyle ilgili metinlerde yerel Hatti tanrılarını görmek mümkündür. Eski Hitit Çağı'na kadar uzanan, Hattuša'da yapılan ve üç gün süren KI.LAM bayramında adı geçen çok sayıda tanrı Hatti kökenlidir²³⁶.

²³⁴ Erkut 1992: 160.

²³⁵ Gurney 1977: 12-13; Archi 1993a: 1-7; Popko 1995: 69-74; McMahon 1995: 1985-1986; Ünal 2003: 89-90; Taracha 2009: 38-50.

²³⁶ Singer 1983: 101-102; Archi 1993a: 4-5; Taracha 2009: 38-50. Eski Hitit Çağı metinlerine göre Hitit panteonu hakkında bkz. Arıkan 1998a: 273-274.

Yerli Hatti tanrularından son derece etkilendikleri anlaşılan Hititler'in atasal Hint-Avrupa öğelerini tamamen terk ettikleri ve Hitit dininde de Hint-Avrupalı öğelerin baskın olmadığı düşünölmektedir²³⁷. Parlak Gökyüzünün Fırtına tanrısı için kullanılan Ön-Hint-Avrupalı *diēus kelimesinin Hititçe'de tanrı anlamındaki *šiu(ni)*-ve "gün" anlamındaki *šiwatt-* kelimelerinde yaşadığı söylenmektedir. Buna Güneş tanrısı anlamına gelen Luvice Tiwat ve Palaca Tiyat eklenmelidir²³⁸. Fırtına tanrısı için kullanılan *Tarhunt-/Tarhunza-* (Muzaffer) kelimesi, Hint-Avrupa kökenli Gök tanrısı ile Hatti Hava tanrısı Taru'nun bir karışımı olmalıdır²³⁹. Bir Gökyüzü tanrısı için kullanılan *šiu* sonradan tanrı anlamını almıştır²⁴⁰. Hititler'in kendi tanrularının, en eski Hititçe'ye ait izlerin saptandığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı Kültepe metinlerinde, Hattuša'daki Kaneš kenti ile ilişkili metinlerde ve Kaneš şarkıcıları olarak adlandırılan görevlilerin yakarlarında görölen tanrı adlarında ortaya çıktığı düşünölmektedir²⁴¹. Bu tanrı adları ya doğrudan Hattice'den aktarılmış ya da Hatti dininin etkisi ile oluşturulmuş adlardır²⁴². At üstündeki tanrı Pirwa, bir bitki tanrısı Šuwaliyat, Šiwat "gün", tahıl tanrısı Halki, şifa tanrıçası Kamrušepa, Haššušara "kraliçe" ve Aškašepa bunlar arasındadır²⁴³.

²³⁷ Oettinger 2002: 408-409; Beckman 2003-2005: 311.

²³⁸ Archi 1993a: 2, 6; Beckman 2003-2005: 311.

²³⁹ Collins 2007: 173; Beckman 2003-2005: 311.

²⁴⁰ Dinçol 1982: 78. Anitta metninde geçen *Šiu(na)š-šummiš*, "bizim tanrımız" anlamına gelmektedir: Singer 1995b: 343 vd.

²⁴¹ Haas 1994: 613-614; Dinçol 1982: 78; Oettinger 2002: 408.

²⁴² Oettinger 2002: 409.

²⁴³ Kinal 1988: 211; Dinçol 1982: 79; Haas 1994: 614; Beckman 2003-2005: 310, tablo I.A.

Hatti ülkesinin kuzeyinde geçerli olan kültlerde Pala tanrıları da yer tutar. Pala tanrılarının başında bir tür Fırtına tanrısı olan Zıparwa, onun Hatti kökenli eşi Katahzipuri görülür. Tiwat (Güneş tanrısı), Ilaliyat, Haşam(m)ili, Hilašši, Kuwa(n)ša diğer Pala tanrılarıdır²⁴⁴.

Güney ve Batı Anadolu'da yerleşmiş bulunan Luviler'in baş tanrıları bir Fırtına tanrısı olan Tarhunt ve bir Güneş tanrısı Šiwat'tır. Bunlara bir koruyucu tanrı Kurunta eklenmelidir. Fırtına tanrısı değişik biçimlerde görülür: Şimşeğin (*pihaššašši*) Fırtına tanrısı II. Muwatalli'nin kişisel tanrısıdır. Orta Hitit Çağı'na ait bir metinde görülen Tatta yine bu gruba dâhildir; ancak onun hakkında fazla bir bilgi yoktur. Güneş tanrısı Tiwad, Kamrušepa'nın kocasıdır. Çobanların tanrıçası Hapantaliya ve Ilaliyant tanrıları Tiwad'la yakından ilişkilidirler. Luvî inançlarında ^DLAMMA ideogramı ile gösterilen bir koruyucu tanrı fikri bulunmaktadır. Simgesi geyik olan bu tanrının genel adı Kurunta'dır. Ona farklı kült merkezlerinde farklı biçimlerde ve sıfatlarla (epitet) tapınılmaktadır. ^DLAMMA ^{KUŠ}*kuršaš*, Hupišna'da "yüce koruyucu tanrıça", Ištanuwa'da "büyük koruyucu tanrıça" gibi. *LU-LIM-MI* sıfatı ile bir başka koruyucu tanrı görülür; bu kelime Akadca *LU-LIM-MU* "geyik" kelimesi ile ilişkili olabilir. Ay tanrısı Arma, kültü Hellenistik döneme kadar uzanan bir tür Savaş tanrısı Šanta, yine Savaş tanrısı Iyarri, "karanlık" anlamındaki Marwainzi, Luviler arasında tapınılan diğer tanrılardır. Önemli tanrıçalar arasında ise Kamrušepa, Maliya, Huwaššanna sayılmalıdır. Bunlardan Huwaššanna, Hupišna ve Kaliwišna gibi kentlerde tapınım görmüştür²⁴⁵.

²⁴⁴ Haas 1994: 611-612; Archi 1993a: 5-6; Popko 1995: 73; Beckman 2003-2005: 311, tablo II.B.

²⁴⁵ Popko 1995: 91-95; Taracha 2009: 107-118; Hutter 2010: 199-209.

Ari tanrıları olan Indra, Mitra, Varuna ve Nasatya ise Mitanni Devleti ile yapılan antlaşmalarda görülür.

Hurri panteonu da Hitit dünyasında özellikle Orta Hitit Çağı'ndan itibaren son derece belirleyici olmuş, Luvi ve Hurriler'in birlikte yaşadıkları Kizzuwatna ülkesinin kültleri Hatti ülkesinde egemenlik kazanmıştır. Kaluti olarak adlandırılan tanrı listelerinden ve Yazılıkaya tapınağından öğrendiğimiz Hurri tanrıları Hitit panteonunun en önde gelen tanrıları olmuştur. Hurri etkisi ile panteona hem yeni tanrılar katılmış hem de farklı tanrıların birleştirilmesi (sinkretizm) sonucu bazılarının isimleri değişmiştir. Panteonun başında yer alan Fırtına tanrısı, Hurrice Teşup olarak, Arinna'nın Güneş tanrıçası ise Hepat olarak anılmaktadır. Teşup en başta, eşi Hepat gibi Kuzey Suriye'de özellikle de Halep'te kutsanmaktadır. Çocukları Šarrumma, Nerik'in Fırtına tanrısı ile eşitlenmiş ve IV. Tuthaliya'nın koruyucu tanrısı haline gelmiştir. Mezopotamya'da Iştar olarak bilinen aşk ve savaş tanrıçası Ša(w)uška'nın en önemli kült merkezi Mezopotamya'da Ninive, Kizzuwatna'da ise Lawazantiya'dır. III. Hattuşili, Šamuhali Ša(w)uška'yı koruyucu tanrıçası olarak seçmiştir. Hurri tanrıçalarından Işhara, Mezopotamya'da M.Ö. 3. binden itibaren bir aşk tanrıçası olarak bilinmektedir. Anadolu'da ise Allani'nin çevresinde yer altı ile ilgili olarak tapınım görmüştür. Yer altı tanrıçası Allani, Mezopotamya'da Allatum/Ereškigal olarak bilinir. Hurri geleneğinde Kumarbi bir bitki/tarım tanrısı (aynı zamanda yer altı ile ilgili), Kušuh Ay tanrısı ve Šimegi ise Güneş tanrısıdır. Hurriler, Mezopotamya'da Anunnaki olarak adlandırılan yer altı tanrıları fikirini de benimsemişler ve buna kendi tanrılarını eklemiştirler. Bunlar çift

halinde görülürler ve eski/ilk tanrılar olarak adlandırılırlar. Mezopotamya tanrıları olan Ea, Damkina, Anu ve Enlil, Hurriler sayesinde Anadolu'ya ulaşmıştır²⁴⁶.

Hitit panteonunun tanrıları incelendiğinde Güneş tanrılarının ve Fırtına tanrısının ve en önemli tanrılar olduğu anlaşılır. Bunlar metinlerde en çok adı geçen tanrılardır.

Hatti kaynaklı Arinna'nın Güneş tanrıçasından başka bir de Güneş tanrısı (Göklerin Güneş tanrısı) bulunmaktadır. Bu tanrı metinlerde "insanlığın çobanı" olarak geçmekte ve Babilli Şamaş'la bir tutulmaktadır. O hem dünyada olup bitenlerden hem de tanrılar dünyasında olup bitenlerden haberdardır. Adalet dağıtıcısı özelliği ile genellikle antlaşmaların tanrı listelerinde, Güneş tanrıçasından önce yer alır. Güneş tanrıçası fikri ise Hattiler'den alınmış olup, onun en önemli kült merkezi Arinna kentidir. Biri gökyüzü, diğeri yeryüzü ve yer altı ile ilişkili olmak üzere ikili bir görünümü vardır. Bu durum belgelerde "Gökyüzünün Kraliçesi" ve "Yeryüzünün Kraliçesi" sıfatları ile ifade edilmektedir. Bu ikilik belki de Hint-Avrupalılar'a özgü bir eril tanrı fikri ile Anadolu kökenli bir yeryüzü tanrıçası fikrinin karışımıdır. Dualar çoğunlukla Güneş tanrıçasına yöneltilmektedir.²⁴⁷

Gökyüzünün Fırtına tanrısı, eşi Güneş tanrıçası ile birlikte Hitit tarihi boyunca panteonun başında yer almıştır. Onun önemi Pithana ve Anitta döneminden itibaren son derece açıktır. Adı geçen iki kral bütün askeri eylemlerini Fırtına tanrısının desteği ile yerine getirmişlerdir. Bu tanrı ülkeyi, yönetmesi için Hitit kralının idaresine vermiştir ve kral onun koruması altındadır. Hattice'de Taru, Luvice'de

²⁴⁶ Dinçol 1982: 79-80; McMahon 1995: 1985-1986; Popko 1995: 95-102; Ünal 2003: 90-91; Taracha 2009: 118-128.

²⁴⁷ Karasu 1997: 181-184; Arıkan 1998b: 46-47; Bryce 2003: 156-159. Hititler'de Güneş tanrıları hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yoshida 1996: 7 vd.

Tarhunt olarak adlandırılan Fıtına tanrısının çok farklı biçimleri mevcuttur: Çayırın, Ordunun, Yeminin Fırtına tanrısı gibi. Sanatta dağların üzerinde elinde silahıyla tasvir edilen ve sembolü boğa olan Fırtına tanrısı kültü son derece yaygındır. Yazılı kaynaklarda 150 kült yerine rastlanmaktadır. Onun yerel türevleri, Gökyüzünün Fırtına tanrısının oğlu olarak düşünülürdü. İki önemli yerel biçimi Nerik ve Zippalanda'nın Fırtına tanrısıydı. Orta Hitit Çağı'ndan itibaren Suriye-Hurri etkisi ile Tarhunt, Hurrili Teşup ile eşitlendi. Hattuşa kültüründe Halep'in Teşup'u özellikle önemliydi²⁴⁸.

Hitit panteonunun sürekli bir değişim içinde olduğu, ülkenin genişlemesiyle birlikte, fethedilen yerlerden yeni tanrıların dâhil edilmesiyle büyüdüğü ve karmaşıklaştığı görülür.

Anitta metni, Kaneş Kraliçesinin öyküsü, Puhanu kroniği, I. Hattuşili'nin yıllıkları ve bazı dini metinler incelendiğinde göze çarpan en önemli özellik, Eski Hitit Çağı'nda panteonun Hatti etkisinde oluşu ve Suriye-Hurri, Mezopotamya etkisinin neredeyse hiç görülmemesidir. Orta Hitit Çağı'nda, I. Şuppiluliuma'dan önce I. Arnuwanda döneminde Kaşkalar'la yapılan bir antlaşmaya bakıldığında burada Gökyüzünün Güneş tanrısını, Hava tanrısını, Koruyucu tanrıları, ZA.BA₄.BA₄'yı, Iştar, Işhara, Gökyüzünün ve Yeryüzünün tanrıları ve eski/ilk tanrıları görürüz. Burada yerel tanrılara yer verilmemiştir. İmparatorluk dönemi antlaşmalarında ve dualarda rastladığımız çok sayıda tanrı burada henüz yoktur ve Bin tanrı kavramı henüz oluşum halindedir. Metinde Iştar, Işhara ve eski/ilk

²⁴⁸ Deighton 1982: 44 vd.; Houwink ten Cate 1992: 83 vd.; Haas 1994: 322-339; Karasu 1997: 179-181; Savaş 2002: 97 vd.; Green 2003: 127-152; Schwemer 2008b: 7-24.

tanrıların görülmesi dikkat çekicidir. Anlaşıldığına göre panteonda, Hurri kültürünün izleri Orta Hitit Çağı'nda ortaya çıkmaktadır. İki Hurri tanrıçası ve Hurri kültürüne ait olan ilk tanrılar, artık Hatti panteonuna eklenmiştir. Hitit panteonunun aşırı genişlemesi ise M.Ö. 1400'ten kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Bu genişleme Kizzuwatna ve Kuzey Suriye üzerinden I. Şuppiluliuma'nın fetihleri ile gerçekleşmiştir. Onun devlet antlaşmalarında Suriye-Hurri, Mezopotamya tanrıları ortaya çıkmıştır. M.Ö. 13. yüzyılda III. Hattuşili'nin Kizzuwatnalı rahibe Puduhepa ile evlenmesiyle Hurri etkisi doruğa ulaştı ve bu etki panteonda da hissedildi. Teşup, Hepat ve çocukları Teşup'un buzağısı Şarrumma tanrılar topluluğunun başına oturdu. Bu panteon çok sayıda ritüelde ve Puduhepa'nın dualarında karşımıza çıkmaktadır²⁴⁹. Oluşan "Bin tanrı" farklı tanrılar arasında benzerlikleri de doğurdu ve bir düzenleme gerektirdi. Tanrılar arasında eşleştirme ve bir düzenleme çabası, biri III. Hattuşili ve Puduhepa diğeri IV. Tuthaliya döneminde olmak üzere iki dönemde gerçekleşti. Puduhepa, Arinna'nın Güneş tanrıçası ile Hepat'ı eşleştirdi. IV. Tuthaliya, kendi dini reformu çevresinde, tapınakları, bayramları yeniden düzenledi, heykeller yenilendi ve yeni tapınaklar inşa edildi. Sonuçta ortaya çıkan panteon Hatti, Hint-Avrupalı ve Hurri olmak üzere üç temel öğeden oluşuyordu ve bu tanrılar topluluğunun Hurri tarafı, Hitit Devleti'nin sonuna doğru Yazılıkaya'da resmedildi. Tasvir edilen figürler Hitit Devleti'nde uzun süredir bilinen tanrılardı ancak isimleri hiyeroglifle Hurrice yazılmıştı ve Hitit dininde ulaşılan son noktayı temsil ediyordu²⁵⁰.

²⁴⁹ Gurney 1977: 6 vd.

²⁵⁰ Bryce 2003: 152-154; Klock-Fontanille 2005: 43-45, 52-54.

Hitit Devleti'nin panteonu, farklı kültürlerin katkısı, Anadolu ve Suriye şehirlerinin tanrılarının eklenmesi ve hanedanın sürekli müdahalesi ile oluşturulmuştur. Sürekli değişim halinde olan, tabletler üzerinde gördüğümüz bu tanrılar topluluğu Anadolu, Suriye kültürlerinin yanı sıra Mezopotamya kültürünün de izlerini taşır. Bu nedenle bir bütün olarak her yerde geçerli olduğu düşünülmemektedir. Hitit dini ile ilgili çalışmalarda “resmi panteon”, “devlet dini” gibi ifadelerin görülmesinin sebebi budur. Dualarda, bayramlarda, devlet antlaşmalarında bu panteon geçmektedir ve devletin bu resmi panteonuna yerel panteonlar eklenmelidir. Yerel tanrılar her zaman metinlerde kendilerine yer bulmuştur. Halk tarafından kutsanan bu tanrılar, saray tarafından ihmal edilmemiştir.

Hititler'in yabancı tanrılarını benimsemedeki hevesleri, Eski Hitit Çağı'ndan itibaren kanıtlanabilmektedir. Bu süreç öncelikle tanrı heykelinin taşınması ile başlamakta sonra ona ait bir tapınak inşası ve bu tapınaklarda bazı seremonilerin gerçekleştirilmesi ile devam etmektedir. Yeni tanrılar ve kültürlerin benimsenmesi süreci, kültürlerde yapılan değişiklikler Hitit tarihi boyunca görülebilmekte; ancak bu değişikliklerin hangi kralın döneminde gerçekleştiği zaman zaman tespit edilebilmektedir.

Hititçe kaynaklarda kimi tanrılar hakkında fazlasıyla bilgi varken kimi tanrılar sadece isimleri ile bilinirler. Ša(w)uška, Išhara, Tešup, Ea gibi tanrılarının özellikleri diğerlerine oranla daha iyi anlaşılmaktadır. Hititler'in, tanrılarını fiziksel olarak nasıl hayal ettiklerini ülkenin çeşitli yerlerine yayılmış olan kaya anıtları ve ele geçirilen az sayıda küçük heykel açığa vurmaktadır. Tapınaklarda olması gereken heykeller günümüze ulaşmasa da kült envanterleri içerisinde yer alan tanrı tasviri metinleri bu

konuda ipucu vermektedir. Bu metinlerdeki kimi tasvirler eldeki az sayıdaki arkeolojik belge ile uyum içindedir.

Herhangi bir tanrıyı bir dilsel aileye atfetmek, örnek olarak onu Hatti, Hitit, Hurri diye tarif etmek riskli bir uygulamadır. Hitit metinlerinden hareketle böyle bir uygulamaya girişilmesinin sebebi, metinlerin içinde Hattice, Hurrice ve Akadca gibi dillerde yapılan seslenişlerde geçen tanrı adlarının, o kültür çevresiyle ilişkili olduğunun düşünülmesidir. Dolayısıyla bir tanrının ait olduğu kültürel gelenekten söz edilmektedir. Ancak bir tanrının, farklı kültür çevrelerinden geçerek Hatti ülkesine ulaştığı ve uzun bir geçmişinin olduğu da unutulmamalıdır. Örnek olarak M.Ö. 2. binin Hurrice metinlerinden hareketle kimi tanrılar Hurri tanrıları olarak adlandırılırsa da onların aslında Hurriler'in henüz ortaya çıkmadıkları coğrafyada var oldukları da tespit edilmiştir. Hurriler zaman içinde onları benimsemiş ve panteonlarına dâhil etmişlerdir. O halde Hurri ve Luvi kültür geleneği içerisinde yer alan tanrılar, örnek olarak Hattuša'nın ve Šapinuwa'nın Kizzuwatna kökenli metinlerinde gördüğümüz tanrılar, her ne kadar doğrudan onlara ait olmayıp, farklı kültür çevrelerinden kaynaklansa da artık Hurri ve Luvi tanrıları olarak adlandırılmaktadır. Bununla beraber doğrudan Hurriler'e veya Luviler'e ve Hattiler'e ait tanrılarının olduğu da hatırlanmalıdır.

3.2. Hitit-Hurri Panteonu:

3.2.1. Mezopotamya ve Suriye'den Gelen Bazı Özellikler:

Hurriler'e ilişkin bilgilerin çoğu Hattuša, Şapinuwa, Ugarit, Emar ve Mari'den geldiği için araştırmacıların çoğu batı Hurri panteonu üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu kentlerde bulunan çiviyazılı belgelere, Hurri panteonunun bir kaynağı olarak Yazılıkaya açık hava tapınağı da eklenmelidir. Uzun bir zaman aralığına ait kaynaklardan öğrendiğimiz Hurri panteonu değişmez bir bütün değildir. Özellikle Geç Tunç Çağı'nın belgelerinden elde edilen tanrılar topluluğu, en azından M.Ö. 3. binin sonlarından itibaren Mezopotamya kültüründen etkilenmeye başlamış ve M.Ö. 2. binin başından itibaren de Suriye etkisiyle bir değişim yaşamıştır.

En yararlı kaynakların Hattuša'dan geldiği söylenmelidir. Buradan elde edilen Hurrice ve Hurri dilinde kısımlar içeren Hititçe metinler, Suriye belgeleri ile birlikte incelendiğinde üç temel unsura ayırabileceğimiz Hurri tanrıları ortaya çıkar: Bunlar, Mezopotamya tanrıları, Hurri tanrıları ve alt kültür (Batı Sami-Suriye) tanrılarıdır²⁵¹.

Mezopotamya tanrıları arasında Nikkal olarak aktarılan Ningal'i ve Tapkina olarak geçen Damkina'yı görebiliriz. Tanrı adları bazen daha farklı bir biçimde yansıtılmıştır: Örnek olarak Pendigalli, Bêlât ekalli'den; Peltimâti, Bêlât mâti'den kaynaklanmaktadır. Tešup, Šimegi ve Kušuh, Hurriler'in kendi tanrıları olarak bilinir. M.Ö. 3. bine tarihlenen Ebla metinlerinde, sonraki yılların Hurrice yazılmış Ugarit ve Hattuša belgelerinde rastladığımız Adamma ve Aštabi'yi görürüz. Bu

²⁵¹ Laroche 1948: 133; Wilhelm 1989: 49; Trémouille 1999: 281-282.

ikisine ek olarak Hepat ve Išhara da yerel Suriye tanrıları arasında yer almaktadırlar²⁵².

Hurri panteonunun nasıl ve ne zaman şekillendiği tartışma konusu olmuştur. M.Ö. 24. yüzyıla (2350) tarihli, Fırat'ın hemen batısında ve Kuzey Suriye'deki Ebla (Tel Mardih) belgelerinde daha geç dönem Hurri tanrıları olan Adamma ve Aštahi ortaya çıkmaktadır. Bu, o dönemde Hurriler'in orada buldukları anlamına gelmez. Adı geçen tanrılar sonradan Hurriler'in benimsediği yerel Suriye tanrılarıdır. Nitekim Ebla metinlerinde Hurriler'e ait hiçbir iz olmadığı gibi, bu metinlerde Fırat'ın hemen doğusundaki Nagar (Tel Brak) kenti ile ilişki yer adlarının hiçbiri Hurrice değildir. Ebla metinleri ile çağdaş olan Habur Üçgeni'ndeki Tel Beydar tabletlerinde de Hurrice'ye ilişkin herhangi bir kanıt rastlanmamıştır. Akad hanedanlığından hemen önce sadece Fırat'ın batısında değil doğusunda, Mardin'in hemen güneyinde Kuzeydoğu Suriye'de yer alan Habur Üçgeni'nde de Hurri varlığından henüz söz edilemez²⁵³.

Tarihleri boyunca hep yabancı tanrılarla var olan ve Mezopotamya çevresine girmeden önceki inançları konusunda elde pek kanıt olmayan Hurriler'in Mezopotamya dini düşüncesinden etkilendiği son derece açıktır. Akad kralı Naramsin döneminde Yukarı Habur'da ortaya çıkan Hurriler²⁵⁴, III. Ur Sülalesi döneminde Mezopotamya tanrılarında haberdardılar. Urkeš (Tel Mozan) kralları

²⁵² Trémouille 1999: 282.

²⁵³ Archi 1998: 40; Archi 2002a: 22.

²⁵⁴ Astour 1987: 15-16; Steinkeller, 1998: 89-90, 94.

Atal-šen ve Tiš-atal'ın yazıtlarında²⁵⁵ Nergal, Šamaš, Iřtar, Lubadag (Nupatik'in eski bir şekli), Nagar'ın Hanımı (^DNIN na-gâr^{KI}), UTU-ga-an (Šimega-Güneř tanrısı) ve Iřkur gibi tanrıların ismi geçmektedir. Hurriler bu tanrıları kendi tanrıları ile özdeşleştirmeye başlamıřlardır²⁵⁶. Bu etkilenme sadece M.Ö. 3. binyıl alıntılarında değil, Suriye süzgecinden geçerek M.Ö. 2. binde de gerçekteşmiş olmalıdır²⁵⁷. Suriye ve Anadolu kentlerinden bilinen Hurri panteonu önem sırasına göre üç tabakalı kabul edilmektedir. Teřup'un tek başına tepede olduğu birinci tabaka, Kumarbi, Ea, Kuřuh, Šimegi ve Nubadig'in dâhil olduğu ikinci tabaka ve epeyce çeşitlilik gösteren üçüncü tabaka. Bu anlayış, M.Ö. 3. binin ilk yarısına giden ve başında Enlil'in olduğu arkaik bir Sumer panteonunu kendine model almıştır. M.Ö. 2. binin Güney Mezopotamya panteonunda ise diğerlerine hükmeden bir tanrılar grubu görölür. Bu tanrılar grubu anlayışının Hurrileri etkilemesi, Mari'den Harran'a uzanan Doęu Suriye geleneğinin etkisiyle gerçekteşmiş olmalıdır²⁵⁸. M.Ö. 2. binde Hurriler'de var olan Kumarbi, Ea, Kuřuh, Šimegi ve Ařtabi sıralaması, aslında o sırada var olan bir Mezopotamya anlayışı olan Enlil, Ea, Sin, Šamaš ve Ninurta'nın bir benzeridir²⁵⁹ ve bu anlayış Hititler'e de geçecektir. Zaman içerisinde Suriye-Anadolu etkisiyle Hepat da en büyük tanrıça haline gelecektir²⁶⁰.

²⁵⁵ Adı geçen her iki kralın tabletleri hakkında bilgi için bkz. s. 42-43.

²⁵⁶ Salvini 1998: 105-107; Archi 1998: 39; Archi 2002a: 21.

²⁵⁷ Lambert 1978: 129 vd.; Wilhelm 1989: 49.

²⁵⁸ Lambert 1978: 129 vd.

²⁵⁹ Laroche 1978-1980: 118 vd.; Laroche 2000a: 457.

²⁶⁰ Laroche 2000a: 457.

Sumer-Akad modelini benimseyen Hurriler'in, kendi tanrılarını M.Ö. 2. binde Kuzey Suriye kentlerinde, Mezopotamya tanruları ile eşleştirmesi sonucunda şu tablo ortaya çıkmıştır: Kumarbi/Enlil/Dagan, Tešup/Iškur/Hadda, Ša(w)uška/Inanna/Ištar, Šimegi/Utu/Šamaš ve Kušuh/Nanna/Sin. Ancak diğer taraftan doğu bölgesindeki en eski metinlerde bilinmeyen bazı tanrılar da Mezopotamya tanruları ile özdeşleştirilmişlerdir. Örnek olarak Aštabi, Ninurta ile. Bu tanrılar Hurriler'in Fırat'ın batısına yayıldıktan sonra benimsedikleri yerel Suriye tanrılarıdır²⁶¹.

Hurriler'in benimsedikleri Suriye kökenli tanrılar konusunda Ebla arşivinden (M.Ö. 24. yüzyıl) bilgi edinilmektedir. Ebla panteonu, dilsel olarak iki ayrı grubun, Sami öncesi yerel bir nüfusun ve bir Sami dil konuşan nüfusun harmanlanması sonucunda oluşmuştu ve bu panteonun başında üç tanrıdan oluşan bir grup söz konusuydu: Bunlar yerel nüfusun tapındığı, kent baş tanrısı Kura ile Sami kökenli iki tanrı, Fırtına tanrısı Adda ve Güneş tanrıçası Utu'dur. (ideogram, Šamaš olarak okunmalı). Bunlara ek olarak çok sayıda tanrının ismini vermek mümkündür. Sami öncesi bir yerel nüfusa ait olduğu düşünülen ve M.Ö. 2. bine ait Suriye ve Anadolu'nun Hurrice-Hititçe kaynaklarında geçen tanrılarsa şunlardır: Kura, Adamma, Ammarik, Aštabi(1), GAXSIG₇-ra/Išhara, Šalaš, Hepat, Šanugaru, Nabarbi, Šuwala ve Kubaba²⁶². Bunlara ek olarak Hurriler, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da tapınılan yerel tanrılarını, Šarrumma ve Kumanni'de yüceltilen tanrıça Lelluri'yi de benimsediler²⁶³.

²⁶¹ Archi 1998: 39; Archi 2002a: 21-22.

²⁶² Haas 1978a: 59 vd.; Archi 1992: 7 vd.; Archi 1993a: 10; Archi 1994: 249 vd.; Archi 1998: 40 vd.; Archi 1997a: 414 vd.; Taracha 2009: 119.

²⁶³ Taracha 2009: 119-120.

Boğazköy'den Orta Hitit Çağı'na tarihlenen, Hititçe-Hurricce kaleme alınmış mitolojik-büyük içerikli bir metin (CTH 775.D.1)²⁶⁴ Akad Çağı'na atıflar yapmakta ve Hurri geleneğinin bu döneme kadar uzandığını göstermektedir. Metinde hem Šarrukin, Maništušu, Naramsin ve Šarkali-šarri gibi kralların adı geçmekte hem de M.Ö. 3. binin son çeyreğine ait başka kralların adı görülmektedir. Bunlardan Urkeš (Tel Mozan) kralı Atal-šen ve ayrıca Uhšune gibi Hurricce isim taşıyanlar da söz konusudur. Bu metinde geçen tanrı adları ile doğrudan Yukarı Mezopotamya'dan kaynaklanan ve M.Ö. 3. binin son çeyreğine tarihlenen Akadca ve Hurricce yazılmış, Hurri kralları Atal-šen ve Tiš-atal'ın yazıtlarında geçen tanrı adları karşılaştırıldığında şu tablo ve sonuçlar çıkmaktadır:

Akad, Gutı ve III. Ur Sülalesi döneminde Hurri panteonu²⁶⁵:

²⁶⁴ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38. Trans. ve Hititçe kısmın terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 384-390. Yorumlar için bkz. Kammenhuber 1976a: 139-142; Haas-Thiel 1978: 46-47; Haas-Wegner 1988: 25-26; Wilhelm 1989: 73; De Martino 1993: 121 vd.; Haas 2003a: 41-42; Gilan 2010: 58.

²⁶⁵ Tablo için ayrıca bkz. Kammenhuber 1976a: 142.

(CTH 775): KUB 27.38	Atal-šen'in Akadca Yazıtı	Tiş-atal'ın Hurrice Yazıtı
şarrumma (Teşub'un buzağısı olarak)	Nergal	Nergal
Takidura	şamaş	Lubadag (Nupatik)
Hepat	Iştar	Nagar'ın Hanımı (^D NIN na-gar ^{KI})
Kuşuh		^D UTU-ga-an (şimiga)
Allanzu (Hepat'ın kızı olarak)		Işkur
Ea		
Kumarbi		
şimigi		

M.Ö. 2. bine tarihli Bođazköy metni ile M.Ö. 3. bine tarihli Yukarı Mezopotamya metinlerini karşılaştırdığımızda dikkat çeken özelliklerden birisi, en önemli Hurri tanrıçalarından biri olan Hepat'ın Atal-šen ve Tiř-atal'ın yazıtlarında görülmemesidir. Bu tanrıça, Ebla metnlerinin kanıtladığı üzere yerel bir Suriye tanrıçasıdır ve Hurriler tarafından sonradan benimsenmiştir. Bu nedenle Akad Çağı metinlerinde henüz görülmemektedir ve Hurriler o tarihlerde henüz Suriye'de

değildir. Tanrı Işkur ise Teşup olabilir. Dolayısıyla Hurriler'e ilişkin en eski metinlere ve sonraki dönem metinlerine baktığımızda Fırat'ın doğusu ve batısında farklı bir gelenek ortaya çıkmaktadır. Araştırmacıların eserlerinde sıklıkla vurguladıkları Doğu ve Batı Hurri panteonları arasındaki fark temelde buradan kaynaklanmaktadır. Batı Hurri panteonu ise Kuzeybatı Sami halkların yoğun etkisi altında gelişmiş ve sonradan buna Anadolu kültürünün katkısı da eklenmiştir.

Doğu Hurri geleneği dediğimizde coğrafya olarak Fırat'ın doğusundan Zağros dağlarına ve kuzeyde Van-Urmiye gölleri çevresinden güneyde Nuzi'nin dâhil olduğu Küçük Zap'ın hemen güneyindeki Arrapha krallığına kadar olan bölge anlaşılmalıdır. Bu bölgede Nuzi'nin dışında Asur, Erbil, Ninive gibi önemli kentler yer alır. Bu coğrafyadaki Doğu Hurri panteonu için üç temel kaynak söz konusudur: 1. Hurri kralı Atal-şen'e ait Akadca yazılmış Samarra bronz tableti ile Tiş-atal'ın Hurrice taş tableti, 2. Nuzi metinlerinin tefor isimleri, 3. M.Ö. 1. bine ait Urartu panteonu²⁶⁶. Mari'den Hurrice metinlerdeki tanrılar ile Mitanni Devleti'nin panteonu, doğudan çok Batı Hurri panteonu ile ilişkilidir²⁶⁷.

Doğuda Nuzi (Yorgan Tepe)'de ele geçirilen ve M.Ö. 2. binin ortalarına (Mitanni/Orta Asur) tarihlenen 5000 kadar tablet Hurri etkisinde bir Orta Babil

²⁶⁶ Haas 1978a: 60.

²⁶⁷ Haas 1978a: 60. III. Ur Sülalesi krallarından Şulgi'nin Kuzey Mezopotamya'da ele geçirdiği pek çok savaş tutsağı Hurrice isim taşır ve bu isimlerden anlaşıldığına göre Hurriler geç üçüncü binde Fırtına tanrısı Teşup ve tanrıça Şa(w)uşka'ya tapmaktadırlar: Wilhelm 1995: 1245.

lehçesi ile kaleme alınmıştır. Arapha krallığındaki yoğun Hurri nüfusunun sosyal ve ekonomik yapısını yansıtan metinler din konusunda çok fazla veri içermezler²⁶⁸.

Urartulular'ın baş tanrısı Haldi'dir ve Urartu metinlerinde Hurri tanrısı Tešup, Teišeba; Šimegi, Šivini ve Hapat, Huba biçiminde görülür²⁶⁹.

M.Ö. 3. bin Suriyesi hakkındaki bilgilerimiz Ebla arşivi ve III. Ur Sülalesi dönemine ait metinlerdeki Suriye halkı ile ilgili bilgilerden elde edilir. Ebla (Tel Mardih), Fırat ile Akdeniz'in arasında yer almaktadır. Burada parçalar halinde ele geçirilen çok sayıda tabletin gerçek rakamının 2500 olduğu tahmin edilmektedir. Bu tabletlerin dili Eblaca olarak adlandırılır. Ebla dilinin Akadca ile olan bağlantısı üzerinde durulmasına rağmen onun bir Batı Sami dili olduğu artık kabul edilmiştir. Bunun sebebi söz konusu dilin, sonraki Ugarit, Amurru, Arami ve Güney Arabistan'ın en eski lehçeleri ile olan bazı benzerlikleridir. Eblalılar'ın Batı Sami halkı olarak değerlendirilmesinin bir başka sebebi ise buradaki tabletlerin Dagan, Hadda, El, Belatu ve Kamiš gibi tanrıları ile bir Batı Sami tanrılar topluluğunun çekirdeğini veriyor olmasıdır²⁷⁰.

M.Ö. 3. binin sonunda Amurrular, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da ortaya çıkarlar. Kuzeybatı Sami dini hakkındaki bilgiler, Ebla metinlerinden sonra neredeyse bin yıl boyunca ayrıntıdan yoksundur ve bu boşluk kısmen Amurrular'ın

²⁶⁸ Stein 1997b: 172, 174.

²⁶⁹ Haas 1978a: 61.

²⁷⁰ Ebla kenti hakkında bkz. Matthiae 1997: 180-183. Ebla halkı hakkında bkz. Rendsburg 1997: 183-184. Ebla metinleri hakkında bkz. Archi 1997b: 184-186; Ebla panteonu hakkında bkz. Archi 1993a: 7-16.

teofor isimleri sayesinde doldurulmaktadır²⁷¹. Amurru Mari panteonu Sami kökenli tanrılardan oluşur²⁷².

Mari'den Eski Babil Çağı'na ait Hurrice metinlerde geçen tanrılarsa şunlardır: Teşup, Hepat, Ša(w)uška, Šimegi, Ea ve Kumarbi²⁷³.

Kuzeybatı Sami halklarının ve Hurriler'in inançlarının anlaşılmasında en önemli kentlerden biri, Kuzeybatı Suriye'de Akdeniz kıyısına bulunan Ras Şamra (Ugarit)'dir. Bu ören yeri, sarayları, tapınakları, surları, mezarları ve bu yapıları dolduran çok sayıda eşya ve sanat eseri ile eski Yakındoğu'nun en önemli yerleşmelerinden biridir. M.Ö. 2. binin ikinci yarısında en parlak dönemini yaşayan Ugarit krallığının tarihi, çevresindeki Mitanni, Mısır ve Hatti krallıkları ile son derece sıkı bağlantı içerisinde olmuş, Geç Tunç Çağı'nda önce Mısır, sonra Hitit egemenliğinde varlığını sürdürmüştür. Kentin asıl önemi idari, hukuki ve dini konularda kaleme alınmış binin üzerindeki çiviyazılı belgedir. M.Ö. 14.-13. yüzyıla tarihlenen belgeler başta Ugaritçe olmak üzere Akadca, Hurrice ve Sumerce'dir. Dini metinlerin çoğu Ugaritçe bir kısmı Hurrice'dir. Mezopotamya edebiyatı ile ilgili belgelerin Akadca kaleme alındığı görülmüştür. Hurrice belgeler hem hecesel (syllabic) çiviyazısı ile hem de alfabetik çiviyazısı ile yazılmıştır. Ugarit'te Sami kökenli büyük bir nüfusun varlığı söz konusu olduğundan çok sayıda Sami tanrısı tespit edilmiştir.²⁷⁴ Ugarit Hurri panteonu, Hurrice kurban listeleri ve tanrı

²⁷¹ Wright 2007b: 173-174.

²⁷² Archi 1992: 10.

²⁷³ Kammenhuber 1976a: 143.

²⁷⁴ Ugarit kenti hakkında bkz. Yon 1997: 255-262. Ugaritçe hakkında bkz. Pardee 1997a: 262-264. Ugarit yazıtları (tabletler ve diğerleri) hakkında bkz. Pardee 1997b:

listelerinden bilinir²⁷⁵. Kentin Hurrice metinlerinde hem doğrudan Hurriler'e ait olduğu düşünülen tanrılar hem de kökenleri Ebla'ya kadar giden tanrılar görülür²⁷⁶.

Ugarit kentinde ele geçirilen alfabetik çiviyazısı ile Hurrice yazılmış, kurban ve tanrı listeleri olarak adlandırılan metinlerde ortaya çıkan Hurri panteonu şu şekildedir²⁷⁷:

Tanrılar:

Tanrıçalar:

Tanrı Šala

Hepat

Baba tanrı

Išhara

El

Allani

Tešup

Hudena Hudellura

Ša(w)uška

Ninatta-Kulitta

Kumarbi

Dakit

Kušuh

Adamma-Kubaba

Eya

Nikkal

Aštabi

Nawarwi

264-266. Ugarit dini hakkında bkz. Sznycer 2000: 1106 vd.; Wright 2007b: 174-175; Waytt 2007: 105 vd.

²⁷⁵ Laroche 1968a: 497-527.

²⁷⁶ Archi 1992: 10.

²⁷⁷ Laroche 1968a: 500-527; Laroche 1968b: 148-149; Laroche 2000a: 456.

Tanrı ARD

Tanrısar vasıflar ve nesnelər.

Tanrı HMN

Anat

Şimegi

Nubadig

Pišaşaphi

Ugarit'in Hurri panteonun, Boğazköy metinlerinde ortaya çıkan Hurri-Kizzuwatna panteonun ile bazı benzerlikleri ve ayrılıkları fark edilmektedir. Boğazköy belgelerinde geçen tanrıların bir kısmı bu listede de görülür. Fakat El, Anat gibi tanrılar da Hurri-Kizzuwatna panteonunda bulunmazlar. Yine Boğazköy metinlerinde gördüğümüz Şarrumma, Hešui, Şeri ve Hurri gibi tanrıları da Ugarit'te görmeyiz. Tanrıça Iştar/Şa(w)uşka, Yazılıkaya tasvirleri ve Hattuša metinlerinde çift cinsiyeti ve özellikleri nedeniyle tanrılar ve tanrıçalar arasında görülürken Ugarit'te sadece tanrılar arasında yer almaktadır²⁷⁸.

Baskın bir Hurri nüfusunun yaşadığı anlaşılan Alalah'taki tabletler, daha çok bu kentin ve çevresinin sosyal ve ekonomik durumu ile ilgili bilgi verirken, kütle ilişkili çok fazla kanıt sunmaz²⁷⁹.

Emar (Meskene) kentinde Hurri kültürünün nasıl geliştiğini anlamak için ritüeller, kurban listeleri, bayramlar ve özellikle Hurrice yazılmış kehanetle ilişkili metinler

²⁷⁸ Laroche 1968b: 149-150.

²⁷⁹ Greenstein 1997: 59-61.

yardımcı olmaktadır; ancak bu Hurrice metinler henüz yayımlanmamıştır. Emar metinlerinde Sumer-Akad tanrıları ile Hurri tanrıları arasında özdeşlikler kurulduğu tespit edilmiştir²⁸⁰.

Anadolu-Suriye panteonunun oluşumunda Halep kentinin de son derece önemli rol bir oynadığı ve özellikle Halep'in Hava/Fırtına tanrısı kültünün M.Ö. 2. binin başından başlayarak Suriye'de ve ardından Hitit Anadolu'sunda önem kazandığı anlaşılmaktadır.

Akadca'da Adad olarak adlandırılan Hava/Fırtına tanrısı Batı Sami dillerinde Hadad (Addu) olarak bilinir. Halep'te Adad kültü, M.Ö. 3. binden itibaren tespit edilmiştir; ancak bu döneme ilişkin bilgiler Ebla'dan gelmektedir. Eski Babil Çağı'nda Halep kenti Yamhad krallığının merkezi haline gelmiştir. Yamhad krallığının gücünü artırması, Halep kentinin tanrısını da Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun en kıdemli tanrısı haline getirdi. Alalah metinlerinin yanı sıra Marili Zimri-Lim'in Halep'le mektuplaşmaları bu konuda bilgi vermektedir ve anlaşıldığına göre Halep'in Addusu Yamhad panteonunun başındadır. Yamhad kralı da "Addu'nun sevgilisi" olarak bilinir. Eski Babil Çağı'nda tanrıça Hepat da Halepli Addu'nun eşi olarak görülmektedir. Halep kentinin, Adad kültünün merkezi haline gelişi Eski Babil döneminde gerçekleşmiştir; ancak bu merkez sonradan M.Ö. 15. yüzyılda Teşup'a geçecektir. M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Halep'in Hava/Fırtına tanrısı kültü, Nuzi'den Akdeniz kıyısındaki Ugarit'e kadar yayılmıştı. Alalah kralları

²⁸⁰ Archi 1992: 11, 14.

da Addu (Haddu) ismini kullanıyorlardı. Hava/Fırtına tanrısı kültü Halep'te M.Ö. 9.-8. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü²⁸¹.

Puhanu kroniğine bakılacak olursa Hattuša'da Halepli Hava tanrısının benimsenmesi I. Hattušili'nin Kuzey Suriye seferlerine uzanmaktadır. Kral, Haššu'dan dönerken hem Hepat'ın hem de Halepli Tešup'un heykelini getirmiştir. II. (I/II) Tuhaliya döneminden beri ise tanrının Hitit devlet panteonuna katıldığı gözlemlenebilir; çünkü Tešup, muhtemelen bu döneme ait bir Kizzuwatna antlaşmasının yemin tanrısı listesine konu olmuştur. I. Šuppiluliuma'dan itibaren Halepli Tešup devlet antlaşmalarının tanrı listelerinde neredeyse düzenli olarak yer almaya başlamıştır. II. Muwatalli, Halep'in Hava tanrısının bayramlarının yeniden düzenlenmesi ile ilgilenmiştir. Tanrı artık, Hatti'nin Halebi'nin Fırtına tanrısı olarak adlandırılmaktadır ve III. Muršili de açık bir şekilde bu tanrıya tapınmıştır. Tešup'un ismi orakel sorularına da konu olmakta ve Hattuša'da Halep'in Fırtına tanrısının tapınağının kült takvimi, 13 özel bayramı kapsamaktadır. Kaluti listelerine göre Hattuša'da Halepli Tešup'la ilişkili tanrılar çevresinde Suriye-Hurri tanrılarının yanı sıra Anadolu tanrıları da yer almaktadır²⁸².

Halepli Tešub için Hattuša ve diğer Hitit merkezlerinde kutlanılan festivallerin kökeni Kuzey Suriye coğrafyasına dayanmaktadır. Boğazköy'den CTH 698'de sınıflanmış olan metinler Halepli Hepat ve Fırtına tanrısı ile ilgili kurban listeleridir (kaluti). Bu listeler Tešup ve çevresindeki tanrılara günlük, aylık veya festivaller sebebiyle sunulacak kurbanları sıralamaktadır. Bu metinler arasında en önemlisi

²⁸¹ Schwemer 2008a: 162-168.

²⁸² Schwemer 2001: 494-498; Schwemer 2008a: 166.

olarak değerlendirilen KBo 14.142, II. Muwatalli veya bundan biraz daha geç bir döneme tarihlendirilmektedir²⁸³. Halepli Tešup ve Halepli Hepat'ın çevresindeki tanrılar, yani Halep kentinin Hurri panteonu şu şekildedir:

(CTH 698.I.A ve 1.B): KBo 14.142 Öy I 3-19; KUB 27.13 Öy I 2-12 ve çok sayıda diğer metin²⁸⁴:

A. Halepli Tešup:

Halep'in Hava tanrısı (Tešup), Yaşamın Hava tanrısı, Meşalenin Hava tanrısı, Yakarışın Halepli Hava tanrısı, bütün Hava tanrıları, Ninurta (Tašmišu/Šuwaliyat), Ea, Nisaba, Ay tanrısı (Kušuh), Güneş tanrısı (Šimegi), Arinna'nın Güneş tanrıçası, Šarrumma, Hulla dağı, Mezzulla, Aštabi, Lubadig, Hatti'nin Koruyucu Tanrısı, Ištar (Ša(w)uška), Pišaišaphi, Gökyüzü ve Yeryüzü, Dağlar ve Irmaklar, bütün tanrılar/tanrı çevresi (kaluti dapi), Hava tanrısının dupanzaki kabı, Argaba, Hava tanrısının kahramanları, NIN.É.GAL (Beletekalli), Tenu (Tešup'un veziri), Bithanu ve Halepli Hava tanrısı'nın NIN.É.GAL'i, sağın ve solun tanrı Pairrası.

B. Halepli Hepat:

Halepli Hepat, Šarruma, Šarruma Allanza, Hepat mušni, Yakarışın Hepat'ı, Hepat-Šarruma, Hepat-Allanzu, Hepat-Kunzišalli, Takitu, Kader tanrıçaları, Išhara, Allani, Ištar, Ninatta (ve) Kulitta, Niniveli Ištar, Ninatta ve Kulitta, Nabarbi (ve) Šuwala, Dağların ve Irmakların tanrı çevresi (kalutisi), Aia-ekaldu, Kubaba, Hašundarhi, Baba tanrılar, Taru, Ben [], Yatak, aganni kabı, harp ve lir, Šuruhhi (bir

²⁸³ Souček-Siegolová 1974: 39 vd.; Schwemer 2001: 498-501.

²⁸⁴ Schwemer 2001: 499-500; Wegner 2002: 63-64.

nesne?), sürgü, Šidarbu ırmağı, yakma kurbanı (yeri), hubrušhi kabı, Hepat'ın bütün tanrı çevresi (kaluti), Tiabendi (Hepat'ın veziri), Hepat'ın heykeli, Išhara'nın heykeli.

Mari, Emar, Ebla, Alalah, Ugarit ve Halep gibi Batı Suriye kentlerine, bir çivi yazılı tablet arşivine sahip olması muhtemel olan Wašuganni'nin (Mitanni Devleti'nin) panteonu da eklenebilir. Bu panteon, Tušratta'nın Mısır'a gönderdiği Hurrice mektuptan ve I. Šuppiluliuma ile Šattiwaza arasında imzalanan, Akadca ve Hititçe yazılmış antlaşmadan bilinmektedir. Bu belgelerdeki Hurri-Mitanni tanrıları incelendiğinde Hepat, Kumarbi, Ša(w)uška ve Nubadik gibi büyük tanrıların olmadığı görülür. Bir başka dikkat çeken nokta yerel bazı tanrıların Ea, Damkina ve Nabarbi gibi tanrılardan önce sıralanmasıdır. Mitanni panteonu ile ilgili olarak vurgulanması gereken üçüncü özellik ise Ari tanrıların ortaya çıkması ve bunların Suriye-Mezopotamya çevresinde başka hiçbir yerde herhangi bir iz bırakmamasıdır²⁸⁵.

Hurriler'in, panteonlarına dâhil ettikleri Mezopotamya tanrıları ise Anu, Ea, Damkina, Aya, Pirengir ve Nikkal'dir²⁸⁶.

Hurriler'in kendi tanrıları (Pan-Hurri) ise Tešup, Ša(w)uška, Güneş Tanrısı Šimegi, Ay tanrısı Kušuh, Kumarbi ve Yeryüzü-Gökyüzü çiftidir. Bu tanrılar Zagros

²⁸⁵ Laroche 1979-1980: 116.

²⁸⁶ Taracha 2009: 120.

dağlarından, Akdeniz'e ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar Hurriler'in olduğu her alanda tapınım görmüşlerdir²⁸⁷.

Anlaşıldığı kadarıyla Hurri panteonu, Hurri, Mezopotamya ve Suriye kültürlerinin bir karışımından oluşmuştur; ancak bunda Suriye kültürünün ağırlığı hissedilmektedir. Hurri panteonu ifadesi daha çok Fırat'ın batısında Kuzeybatı Suriye ve Kizzuwatna'da bir anlam taşır; çünkü belgeler çoğunlukla batı coğrafyasından elde edilmiştir. Mari, Emar, Ebla, Ugarit ve Hattuša belgeleri bu panteonun yeniden kurulması için gerekli verileri sağlar. Kizzuwatna kültlerine ilişkin bilgiler Hattuša ve Şapinuwa'dan gelir. Hurri panteonunun tespiti konusunda adı geçen kentler içerisinde, Ugarit ve Hattuša'nın metinleri ile Yazılıkaya açık hava tapınağının ayrı bir yeri vardır.

Hattuša'da Hurri tanrıları, Hitit Devleti'nin antlaşmalarında ve özellikle kültle ilgili metinlerde kaydedilmiştir. Hurri tanrıları, Yazılıkaya açık hava tapınağınının A odasında da görülmektedirler.

²⁸⁷ Taracha 2009: 119.

3.2.2. Hitit-Hurri Kurban Listeleri (Kalutiler):

Hitit metinleri katalogunda Bayram Ritüelleri ve Kültleri başlığı altında toplanan metinler Hattuša arşivinin en geniş kapsamlı metinleri arasında yer alır. Bunlar arasında Tešup ve Hepat Kültü (CTH 695-709) ve Ištar/Ša(w)uška Kültü (CTH 710-724) ile ilişkili metinler, Hitit-Hurri kültür çevresine ait olan bayram tanımlarıdır. Bu bayram anlatımlarında uzun listeler halinde tanrılar için sunulan kurbanlar sıralanır. Kurban talimatları Hurrice, “sıra, çevre, kurban döngüsü” anlamındaki kaluti, veya “sırasına göre (kurban ile) donatmak, sırasıyla kurban etmek” anlamına gelen kalutiia- terimi ile ifade edilir. Bunların Hititçe karşılığı *irha-*: “sınır, sıra” ve *irhai-*: “sıra/döngü yapmak” sözcükleridir²⁸⁸. Kaluti kelimesi, Akadca’da “her şey, tamamı” anlamlarına gelen kalû kelimesinden türetilmiştir²⁸⁹. Kurban listeleri kendine özgü bir literatür değil, daha çok bayram anlatımlarının bir parçasıdır ve bayramın insanlar ve tanrıların katıldığı bir yemeğin anlatıldığı bölümünde geçerler. Kurbanların sunulduğu tanrı ve tanrıçaların her biri ayrı sıralarda ele alınır. Liste Tešup ile başlar, tanrılar sayıldıktan sonra Hepat ile başlayan tanrıçalar sayılır. Listede sadece tanrılar değil, kutsal hayvanlar, dağlar, ırmaklar, kült gereçleri, silahlar vardır ve böylece sayı bir listede 150’yi bulur. Kurban listelerinin büyük bölümü Hurri tanrı çifti Tešup ve Hepat için yapılan bayram tanımlarında yer alırken, bir bölümü tanrıça Ša(w)uška, bir kısmı da tanrıçalar Ningal ve Išhara için kaydedilmiştir. Kurban listeleri kısmen

²⁸⁸ Tešup, Hepat ve Ištar-Ša(w)uška Kültü ile ilgili metinler I. Wegner tarafından işlenmiştir: Wegner 1995a; Wegner 2002. Kalutiler hakkında bkz. Laroche 1948: 113-136; Gurney 1977: 17-24; Wegner 1995a: 1-17. Metinler Orta Hitit Çağı’na tarihlenmektedir. III. Hattuşili dönemde ritüeller yeniden şekillendirilmiştir: Wegner 1995a: 11.

²⁸⁹ Trémouille 1999: 283.

Hititçe-Hurricce karma bir dilde kaleme alınmıştır. Kurban alıcısı Hurricce ifadelerle verilirken bayram anlatımının kendisi Hititçe'dir: eni(i)=na arde=ne=ve=na “şehrin tanrıları (için), en(i)=na attane=ve=na Šavuška=ve=na “Ša(w)uška'nın babasının tanrıları için”, 1 NINDA.SIG egi tarmani Šavuška=ve “1 ince ekmeği Ša(w)uška'nın kaynağına”. Kurban eylemleri tarif edilirken ise giriş kelimesi (EGIR veya *appa*), özne (kral, kraliçe, rahip), fiil (*paršii-*: “(ekmek) bölmek”, *šipand-*: “libasyon yapmak”, *eku-*: “içmek”) sürekli Hititçe ifade edilmektedir²⁹⁰.

Hem kurban listelerinin dâhil olduğu bu bayram metinlerinde hem de büyü ritüellerinde Hurricce cümleler geçmektedir. Büyü ritüellerinde Hurricce ifadeler, “MUNUSŠU.GI (ritüeli yerine getiren) Hurricce şöyle söyler” dindikten sonra verilmektedir. Ancak bayram metinlerinde “Hurrili şarkıcılar şarkı söyler” (^{LÚ.MEŠ}NAR *hurlaš* ŠİR^{RU}) cümlesini, peşinden Hurricce ifadeler olmaksızın görürüz²⁹¹.

Kurbanların akışında görülen belli başlı olaylar şunlardır: Temizlenme; tüketimi yapılacakların hazırlanması ve döşenmesi; kurbanın başlaması; kurban sunan kişinin kan kurbanı, koyun kurbanı ve sığır kurbanı bağıışı; kurban edilecek hayvanların kesilmesi; kurban istihkakının hazırlanması ve istihkakın tanrı önüne konulması; kurban etinin yenilmesi; içme ritüeli; yağ ile tanrıların, insanların ve kült gereçlerinin merhemlenmesi; kurban turunun bitişi²⁹².

²⁹⁰ Wegner 1995a: 1-5.

²⁹¹ Hoffner 1998a: 185.

²⁹² Wegner 1995a: 5-10.

Kurban istihkakının hazırlanması ve bunun tanrı önüne konulmasından sonra kurbanın sunulacağı tüm tanrıların sayıldığı görülür. Çok sayıda metinden hareketle oluşturulan Tešup'un kalutisi (CTH 704.1) şunlardır:

Tešup, Hudezzi, Šuwaliat (Tešup'un erkek kardeşi), Anu, Kumarbi/Halki/NISABA, É.A (Bilgelik tanrısı Ea), EN.ZU (Ay tanrısı Kušuh), UTU (Güneş tanrısı Šimige), Arinna'nın Güneş tanrıçası, Hatni pišašaphi, Savaş tanrısı Aštabi, Nubadig, Hatti'nin Koruyucu tanrısı, Gökyüzünün Ša(w)uškasi (IŠTAR haurni), Hanımefendi Pirinkar (allai pirinkar), Hešui, Zanaat (tanrısı) Iršappa (Iršappa damkiraše. Iršappa, Sami tanrısı Rašap'ın Hurrice yazılışı), Tešup'un veziri Tenu, ahrušhi-hubrušhi, yer ve gök (eše havurni), dağ(lar) (ve) ırmak(lar) (papanni šiyeni), Tešup'un buzağısı Šarruma (^DTeššup=pi hubudi ^DŠarruma), boğalar Šeri ve Hurri, Tešup'un babasının tanrıları (DINGIR^{MEŠ}=na attani=ve=na ^DTeššup=pi=na), Kurban sahibinin babasının tanrıları (DINGIR^{MEŠ}=na attani=ve=na ašhušikkunni=ve=na), Tešup'un úeri (ve) silahı (šauri úeri ^DTeššup=pi=na), Tešup'un ari mudri iri iririsi, Tešup'un udmi tagruwari kuwahisi (başlığı?), nangi'nin (çarpışma silahı?) nihar/niharšisi, Tešup'un bütün tanrıları (DINGIR^{MEŠ}-na heiarunna), Hatti ülkesinin ve şehrin tanrıları (DINGIR^{MEŠ} =na arda=ne=ve=na DINGIR^{MEŠ} =na ^{URU}Hatti=ne=ve=na), ülkenin eril tanrıları (DINGIR^{MEŠ}=na ummini=ve=na turuhhi=na), Tešup'un tabure? (ve) sandelyesi taht (ve) taburesi? nerambi-kurban masası (tuni tabri, kešhi adanni, nerambi šalanni ^DTešup=pi=na), Tešup'un uši nirni tupanzikipwası, Tešup'un argaba uerisi, parlak güneş diski (šapši hišammi), NIN.É.GAL'in heykeli, ^DUgur šumatani (Yer altı tanrısı), Tešup'un zušši

tuennisi, anılan ve anılmayan tanrılar (DINGIR^{MEŠ}=na kulahhe=na DINGIR^{MEŠ}=na kulubade=na)²⁹³.

Hepat'ın kaluti listesi (CTH 704.2) ise şöyledir:

Hepat, Hepat (ve oğlu) Šarruma, Taru (ve) takitum, Hudena (ve) Hudellura (Talih tanrıçaları), Išhara, Umbu (Ay tanrısı) (ve eşi) Nikkal, Allani (Yer altı tanrıçası), IŠTAR (Ša(w)uška), Ninatta (ve) Kulitta (Ša(w)uška'nın hizmetçileri), Ninive kentinin IŠTAR'ı (Ša(w)uška), Nabarbi, Šuwala, Uršui (ve) Ikalli, Šalaš bitinhi, Adamma Kubaba (ve) Hašundarhi, Hepat'ın babasının tanrıları (DINGIR^{MEŠ}=na attani=ve=na ^DHepat=ve=na), Kurban sahibinin babasının tanrıları (DINGIR^{MEŠ}=na attani=ve=na ašhušikkunni=ve=na), Hepat'ın araç gereci (mudurši ^DHepat=ve=na), yatak (ve) kanepa (namni nathi), hubbi (ve) kinidi daeia azalli, Hepat'ın uşunisi, Hepat'ın tasvirleri/figürinleri (azammi=ne ^DHepat=ve=na), Išhara'nın tasvirleri/figürinleri (azami=ne ^DIšhara=ve=na), Hepat'ın tabure? (ve) sandelyesi (tuni tabri ^DHepat=ve=na), taht (ve) tabure? (kešhi adanni), nerambi-kurban masası (nerambi šalanni)i, Ülkenin, Hatti ülkesinin ve şehrin tanrıçaları (DINGIR^{MEŠ}=na arda=ne=ve=na DINGIR^{MEŠ}=na ^{URU}Hatti=ne=ve=na DINGIR^{MEŠ}=na ummini=ve=na aštuhhina), Zulhinadi, Tarbanduhi, Zumewa, Alhišui, Tiabendi (Hepat'ın veziri), Agušširi dağı (ve) Kallištabi dağı (agulliri papanni kallištabi papanni), Šamura ırmağı (ve) Šidarbu ırmağı (šiiia šamura šiiia šidarbu), ahruši

²⁹³ Wegner 2002: 53-54. Bu tanrılar için ayrıca bkz. Laroche 1948: 115-116; Haas 1994: 333; Taracha 2009: 118-119.

hubrušhi, zurri šukui, Hepat'ın parlak güneş diski (šapši hišammni ^DHepat=ve=na), Hepat'ın ışık ve parlaklığı (tagi tagitti ^DHepat=ve=na), zušši tuenni²⁹⁴.

(CTH 706) KBo 38.297 + KBo 24.59 + KBo 39.189'da verilen Tešup'un kalutisindeki tanrıların da standart bir Hurri tanrı listesini oluşturduğu düşünülmektedir²⁹⁵:

Tešup, Tapınağın Hepat'ı (Hepat purullui=ve), Şehrin Tešup'u (Teššub arde=ne=ve), Dašmiš (Tašmišu=Tešup'un kardeşi), Kumarve, Kušuh (Ay tanrısı), Šimegi (Güneş tanrısı), Aštabi (bir savaş tanrısı), Nubadig (bir savaş tanrısı), Hešue (bir savaş tanrısı), Hatni pišašaphi, yer (ve) gök (eše havurni), dağ (ve) ırmak (HUR.SAG-an(i)=na šiye=na), Boğa Šeri ve Boğa Hurri, Nanni ve Hazzi dağı.

CTH 704.1, Tešup'un standart kaluti listesi, CTH 704.2 ise Hepat'ın standart kaluti listesi olarak adlandırılmaktadır. Bu listede tanrılar ve tanrıçalar tıpkı Ugarit-Hurri panteonunda olduğu gibi iki ayrı dizi halinde görülürler, yani kurbanlar, tanrılar ve ardından tanrıçalar için sunulur. Bunlara ek olarak yine Boğazköy'den Ammihatna'nın ritüelinde (CTH 471), (H)išuwa bayramında (CTH 628), Halepli Hepat ve Hava tanrısının kurban listesinde (CTH 698), Manuzziyalı Tešup için Kummannili rahip Muwalanni'nin ritüelinde (CTH 703), İtkalzi ritüelinde (CTH 777) ve diğer bir dizi metinde tanrı ve tanrıçalar dizisini benzer bir sıralamayla görürüz. Bu dizilişin en güzel görsel yansıması, Yazılıkaya açık hava tapınağında ortaya çıkmakta

²⁹⁴ Wegner 2002: 55-56. Bu tanrıçalar için ayrıca bkz. Laroche 1948: 121-124; Haas 1994: 389; Taracha 2009: 119. Hepat'ın kalutisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Trémouille 1997: 201-206.

²⁹⁵ Taracha 2009: 330. Wegner 2002: 56-57, trans. ve terc. için bkz.191-194.

3.2.3. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı:

Boğazköy'ün 1,5 km. kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya tapınağının A odasında tasvir edilen pek çok figür hem hiyerogliflerin yardımıyla hem de ikonografik özellikleri sayesinde tanınabilmektedir. Burada tasviri yapılan tanrıların isimlerinin hiyeroglifle ancak Hurrice yazılması ve Hurri-Kizzuwatna kökenli metinlerde, özellikle de kalutilerde benzer şekilde ortaya çıkmalarından dolayı, Hitit panteonunun Hurrileştiği, eski devlet panteonunun, yerini, Hurri-Kizzuwatna panteonuna bıraktığı ya da Yazılıkaya'nın devlet kültürünün bir tapınağı olduğu yolunda görüşler mevcuttur²⁹⁶.

Burada bir Suriye-Kizzuwatna-Hurri etkisi açıkça söz konusu olsa bile bu tasvirlerin Hitit panteonunda bir Hurrileşme ya da mevcut panteonla Hurri-Kizzuwatna tanrılarının bütünüyle yer değiştirdiğine bir kanıt oluşturduğu yolundaki görüşlere itirazlar da dile getirilmiştir. P. Taracha, Yazılıkaya'nın devlet kültürünün bir tapınağı olamayacağı; çünkü batı ve doğu duvarında Teşup'un ve Hepat'ın öncülük ettiği tanrılar alayı sahnesinin, yani tanrıların cinsiyetlerine göre ayrılmış oluşunun yukarıda adını andığımız, Boğazköy'ün Kizzuwatna kökenli metinlerinde ortaya çıktığını, ayrıca ana sahnede yer alan baş tanrı ve tanrıçanın karşılaşması sahnesinin Suriye kökenli silindir mühürlerde sıklıkla görüldüğünü ifade etmektedir²⁹⁷. Dolayısıyla burada hanedan kültürünün parçası olarak, kraliyet ailesi tarafından tapınılan Hurri-Kizzuwatna tanrıları söz konusudur. Bu değişim Kizzuwatna kökenli yeni bir sülalenin etkisiyle gerçekleşmiş olmalıdır. Bu nedenle P. Taracha

²⁹⁶ Bu görüşler için bkz. Taracha 2009: 93, dn. 484; Schwemer 2006: 260-261.

²⁹⁷ Taracha 2009: 93-94.

Yazılıkaya panteonunu “Hanedan Panteonu” (Dynastic pantheon) olarak adlandırmaktadır²⁹⁸.

D. Schwemer de “devlet dini”nin kapsamlı bir Hurrileşmesinden söz edilemeyeceğini söylemektedir. Çünkü IV. Tuthaliya dönemine ait festival ritüellerinin konu edildiği tabletler incelendiğinde, Büyük Kralın “kült reformu” çerçevesinde, özellikle sonbahar ve ilkbahar festivallerinin yeniden düzenlenebilmesi için büyük bir çaba sarf edildiğini, ancak yerel bayramların Hurrileştiğine dair herhangi bir ize rastlanmadığını ifade etmektedir. Ona göre IV. Tuthaliya döneminde gerçekleştirilen kültlerdeki düzenleme çalışmaları bir modernleştirme veya tektipleştirme çabasından çok onları onarmak amacı ile gerçekleştirilmiştir. Buna ek olarak Schwemer, Yazılıkaya’nın, Fırtına tanrısının *huwaši* tapınağı olabileceği görüşünü hatırlatmaktadır. KI.LAM bayramı metinlerinden anlaşıldığına göre, geleneği Eski Hitit Çağı’na kadar uzanan ve Fırtına tanrısının tapınımı için kullanılan bir *Huwaši* alanında Teşup, Hepat ve onların çevresindeki tanrıların tasvir edilmiş olmasının dikkati çeken bir durum olduğunu söylemekte, Yazılıkaya’da aslında Hitit kültürünün Hurri etkisi altındaki unsurlarının gözler önüne serildiğini belirtmektedir. Yazılıkaya’nın, İmparatorluk devrinin sonundaki devlet panteonu için bir kanıt olarak kullanılamayacağını da sözlerine eklemektedir²⁹⁹.

A. Archi de IV. Tuthaliya dönemine tarihlenen, kült reformu ile ilgili belgeleri, Ay bayramını, Nuntariyaşha bayramını ve AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramı metinlerini

²⁹⁸ Taracha 2009: 84, 92-93. Orta Krallık’tan itibaren Hurri kökenli yeni bir sülalenin devleti yönetmiş olabileceğine dair bkz. Güterbock 1954: 386-388; Hoffner 1998a: 173-174.

²⁹⁹ Schwemer 2006: 257 vd.

inceleyerek, bu kültlere son dönemde çok az sayıda Hurri tanrısının eklendiği ve aslında Hatti-Hitit tabakasının bayramlarının, devletin sonuna kadar dokunulmadan kaldığı sonucuna ulaşmıştır³⁰⁰.

Tapınağın A odasında tanrılar topluluğu şu şekildedir³⁰¹:

Kuzey duvarındaki merkez sahnenin ortasında panteonun en üst tanrıları olan Hurri Fırtına tanrısı Tešup (no. 42) ve onun eşi Hurriler'in Güneş tanrıçası Hepat (no.43) bulunur. Onlara iki adet boğa eşlik etmektedir; bu boğaların Hurri-Şeri çiftini mi oluşturdukları yoksa Tešup'un buzağısı (Šarrumma) olarak mı yorumlanmaları gerektiği tartışma konusudur. Tešup, Namni ve Hazzi isimli, insan biçimli iki dağın üzerine, Hepat ise dağların üzerinde duran bir aslanın üzerine basmaktadır. Hepat'ın arkasında, tanrı çiftinin çocukları Šarrumma (no. 44), yine bir dağın üzerindeki aslanın sırtında tasvir edilmiştir. Onun arkasında ise çiftin kızı Allanzu (no.45) ve "Tešup'un kız torunu" (Kunzišalli) (no.46) çift başlı bir kartalın üzerinde durmaktadırlar. Tešup'un arkasındaki iki tanrı, Hatti Ülkesinin Fırtına tanrısı (Tašmišu/Šuwaliat) (no.41) ve Kumarbi (no.40) dağların üzerinde görülmektedirler.

Batı duvarında tanrılar yüzleri sağa dönük, doğu duvarında ise tanrıçalar yüzleri sola dönük olarak tasvir edilmişlerdir. Bu cinsiyete göre dizilişi, tanrılar alayı tarafındaki Iştar/Ša(w)uška (savaş tanrıçasının eril görünümü) ile hizmetkârları Ninatta ve Kulitta, tanrıçalar alayındaki Šarrumma bozmaktadır.

³⁰⁰ Archi 2006: 150 vd.

³⁰¹ Yazılıkaya A odası tanrıları için bkz. Laroche 1952: 115 vd.; Laroche 1969: 61 vd.; Masson 1981: 15 vd.; Kohlmeyer 1983: 55-58; Alexander 1986: 19; Darga 1992: 159-163; Haas 1994: 633-635; Seeher 2002: 442-443; Seeher 2006: 140-155; Seeher 2011: 32-82; Ehringhaus 2005: 17-25; Taracha 2009: 94-95.

Tanrılar alayı şöyledir: Ea (no. 39), Ša(w)uška (no.38), onun hizmetçileri Ninatta (no.37) ve Kulitta (no.36), Ay tanrısı Kušuh (no.35), Gökyüzünün Güneş tanrısı Šimegi (no.34), Savaş tanrısı Aštabi (no.33), Koruyucu tanrı LAMMA (Nubadig?) (no.32), Pirinkir (no.31), Savaş tanrısı ZA.BA₄.BA₄ (Hešue?) (no.30), bir yeryüzü işaretinin üzerinde gökyüzü sembolünü taşıyan boğa başlı insanlar ya da tanrısal boğalar Hurri ve Šeri (no.28-29), Ugur (?) ya da Nergal (?) (no.27), Pišaišaphi (?) (no.26), aralarında dağ tanrılarının da bulunduğu ancak isimleri tespit edilemeyen tanrılar (no.25-13), ve oniki tanrı (no.12-1).

Tanrıçalar alayı ise şu şekildedir: Dakidu (no.46a), Hudena (no.47), Hudellurra (no.48), Allatu (no.49), Išhara (?) (no.50), Nabarbi (no.51), Šaluš bitinhi (no.52), Bilgelik tanrısı Ea'nın eşi Damkina (no.53), Ay tanrısının eşi Nikkal (no.54), Güneş tanrısının eşi Aya (no.55), Ša(w)uška (no. 55a), bilinmeyen bir tanrıça (no.56), Šu(w)ala ? (no.57), ve diğer altı tanrıça (no.58-63).

Tanrılar ve tanrıçalar alayının bu dizilişi, Hurri Fırtına tanrısının kültündeki standart tanrı listesindeki (kaluti) ve Hepat'ın kaluti listesindeki dizilişe benzemektedir. Bunlara ek olarak Yazılıkaya A odasındaki tanrılar dizilişi sık sık Hurri-Hitit itkalzi ritüelinin onuncu tabletindeki bir seremoni ile karşılaştırılmaktadır³⁰². Seremoni boyunca kupti- nesnesi, Yazılıkaya'daki tanrılar sırasında ve birbirini izleyen eril-dişi tanrı çiftleri göz önüne alınarak yere vurulmaktadır³⁰³:

³⁰² Haas-Wäfler 1974: 216-226; Güterbock 1975a: 274 vd.; Haas 1978b: 88-90; Haas 1994: 638-639; Strauß2006: 83-84; Taracha 2009: 95.

³⁰³ Kizzuwatna kökenli bir dizi ritüel metninde Hurrice olduğu düşünülen kupti- kelimesi ile karşılaştırılmaktadır. Sık sık *walh-* : “vurmak” fiili ile geçer. Kupti'nin

(CTH 777.2.A = ChS I/1 Nr. 9): KUB 29.8 Öy I 11-27³⁰⁴:

11 Tešup için ayrılmış olan ocakların tarafında

12 ilk kuptiyi Fırtına tanrısı için vururlar (*walh-*),

13-14 karşı tarafta ise ilk kuptiyi tanrıça Hepat ve de Arinna'nın Güneş tanrıçası için aynı şekilde vururlar.

15 1 kuptiyi tanrı Šuwaliati için vururlar,

16 karşı tarafta ise Nabarbi için vururlar.

GUNNI “ocak/ateş” ile de ilişkili olduğu anlaşılmaktadır: 1 GUNNI *kuptaš*: “1 adet kupti ateşi”. Kuzu, oğlak, büyük kuş, ekmek çeşitleri gibi bazı kurban malzemeleri kupti için *walh-* yapılmaktadır. Kupti *tuhhušta* ifadesi, “kupti tamamlanır/sona erer” anlamındadır. Kurban masasının üzerinde duran kupti'ye 7 adet küçük kuş ve 1 adet keçi konulmaktadır. *Hubrušhi* kabı, kupti'ye *šipant-* yapılmaktadır. kupti- vurma eyleminin telaffuz edildiği çok sayıda metin söz konusudur. Bu metin parçalarında kupti- kavramının anlamı ile ilişkili herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Eldeki mevcut veriler söz konusu işlemin kural olarak tanrıların huzurunda gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede kupti- vurma seremonisi tapınak, tapınak kapısı ve *šinapši* evinde gerçekleştirilmektedir. Pek çok metinde söz konusu işlemin mümkün olduğu kadar detaylı bir biçimde betimlendiği görülürken, söz konusu vesikalarda her biri için bir kupti- vurulan tanrılardan oluşan bir listenin bile kaleme alınmış olduğu tespit edilmiştir. Metinlerdeki çeşitli kullanımlarından hareketle bir müzik aleti ya da üzerine kurban malzemesinin konulduğu bir nesne, bir çeşit ocak veya ocağın bir parçası olarak yorumlanmıştır. Kupti kelimesi hakkında bkz. Güterbock 1975a: 276; Strauß 2006: 79-92; Murat 2008: 575 vd. Bir Ortaköy metninde kupti hem *walh-* hem de *šipant-* fiili ile birlikte görülür ve burada kupti'nin kendisi sunulmaktadır (*šipant-*). *Šipant-* ve *walh-* fiilleri kupti'yi sunma biçimlerini ifade eder. *walhandu*: “*walh* yapsınlar, *walh* yaparak sunsunlar”: Murat 2008: 582 vd.

³⁰⁴ Trans. ve terc. için bkz. Haas 1984: 86-87. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Murat 2008: 575-577. Terc. için ayrıca bkz. Haas-Wäfler 1974: 218-219; Haas 1978b: 88; Haas 1994: 638.

17-18 1 kuptiyi Kumarbi için vururlar, karşı tarafta ise Šalu Bitinhi için 1 kuptiyi aynı şekilde vururlar.

19 Ea için 1 kuptiyi vururlar, karşı tarafta ise

20 kuptiyi Ša(w)uška-Damkina için aynı şekilde (vururlar). Kušuh için

21 kuptiyi vururlar, karşı tarafta ise

22 Umpu-Nikkal için 1 kuptiyi vurular.

23 Arinna'nın Güneş tanrısı için 1 kuptiyi vururlar,

24-25 karşı tarafta ise 1 kuptiyi Aiu-İkalti için vururlar.

26 erkek tanrılar için 1 kuptiyi aynı şekilde (vururlar), karşı tarafta ise

27 dişi tanrılar için 1 kuptiyi vururlar.

Metinde tanrı ve tanrıçalar şu şekilde karşılıklı durmaktadırlar:

Tanrılar

Tanrıçalar

1. Tešup

Hepat-Arinna'nın Güneş tanrıçası

2. Šuwaliati

Nabarbi

3. Kumarbi

Šaluš Bitinhi

4. Ea	Šauška-Damkina
5. Kušuh	Umpu-Nikkal
6. Arinna'nın Güneş tanrısıçası	
= Šimegi	Aiu-İkalti
7. Eril tanrılar	Dişi tanrılar

Yazılıkaya'da da tıpkı itkalzi ritüelinde olduğu gibi tanrılar aynı sırayla ve eril-dişi olarak kaşılıklı sıralanmışlardır:

Tanrılar

Tanrıçalar

1. Tešup = Yazılıkaya no 42	Hepat = no 43
2. Šuwaliati = Yazılıkaya no 41	Nabarbi = no 51
3. Kumarbi = Yazılıkaya no 40	Šaluš Bitinhi = no 52
4. Ea = Yazılıkaya no 39	Ša(w)uška-Damkina = no 53 (ve 38)
5. Kušuh = Yazılıkaya no 35	Umbu-Nikkal = no 54
6. Arinna'nın güneş tanrıçası	Aiu-İkaldi = no 55
= Yazılıkaya no 34 (Šimegi)	
7. Erkek tanrılar = Yazılıkaya'nın	Dişi tanrılar = Yazılıkaya'nın diğer

diğer tanrıları.

tanrıçaları³⁰⁵.

Ritüelde Ninatta ve Kulitta, tanrıça Ša(w)uška'nın hizmetçileri oldukları için dikkate alınmamış olabilir. Ayrıca Yazılıkaya'da tanrıçalar alayındaki Šarrumma (no.44), Allanzu (no.45), Kunzišalli (no.46), Dakidu (no.46a), Hudena (no.47), Hudellura (no.48), Allatu (no.49) arınma ritüellerinde alt bir role sahip oldukları için itkalzi ritüelinde görünmemektedirler. Bu tanrıların dışında itkalzi ritüelinin, Yazılıkaya açıklıhava tapınağının tanrıları ile örtüşmesi eksiksizdir³⁰⁶.

Ritüellerin yerleşim yerlerinin dışında, açık arazide ve ırmak kenarlarında gerçekleştirildiği metinlerden açıkça bilinmektedir. Bu ritüellerde, insanların üzerindeki kirlilik, bir şekilde toprağa hapsedilse de bu durum şehrin kendisini için bir tehlike oluşturabileceğinden ayinlerin açık alanda ve açık gökyüzü altında yapılması anlaşılırdır. Bu uygulamalar esnasında, tanrı heykelleri de ırmak kenarına götürülmekte ve diğer ritüel işlemleri de orada gerçekleştirilmektedir. Heykellerin sadece ırmak kenarına değil kayalık birtakım alanlara da götürüldüğü bilinmektedir. Bu durum kayalık bir alanda yontulmuş Yazılıkaya'daki tanrılar topluluğunu çağrıştırdığından ve buna ek olarak yukarıda çevirisini verdiğimiz metinde tanrıların tıpkı Yazılıkaya'daki gibi eril-dişi karşıtlığı içinde ve aynı sıralama ile verilmesinden dolayı, itkalzi ritüelinin burada gerçekleşmiş olması ihtimal dâhilindedir³⁰⁷.

³⁰⁵ Tablolar için bkz. Haas-Wäfler 1974: 219-220; Haas 1978b: 89-90; Haas 1994: 638-639.

³⁰⁶ Haas 1978b: 90.

³⁰⁷ Haas-Wäfler 1974: 216-220; Güterbock 1975a: 274-275; Haas 1978b: 86-91; Haas 1994: 638-639. Yazılıkaya-itkalzi ritüeli ilişkisi konusunda ayrıca bkz. Strauß, 2006: 159-161.

Bunlara ek olarak Yazılıkaya'da tanrıların tasvir biçimi, aslında onların merkez sahneye doğru yürümediklerini, aksine birbirlerinin karşısında durduklarını da düşündürmektedir. İtkalzi ritüelinde bu durum “karşısında” (*menahhanda*) sözü ile ifade edilmektedir. Eski Yakındoğu kaya sanatında adım atar görünümü, bir tasviri bacak ve ayaklarla birlikte durur vaziyette göstermenin tek yöntemidir³⁰⁸. Nitekim ana sahnede, baş tanrıların, hayvanların ve dağların üzerinde “durduklarını” düşünmek daha doğru olacaktır. Ayrıca oturur durumdaki profilden bazı tasvirlerde bile bacakların ve ayakların her ikisi birden görülmektedir. Bunlara ilişkin iki adet örnek Alacahöyük ortostatlarından bilinmektedir³⁰⁹. Bununla birlikte Yazılıkaya A odasındaki tasvirlerin yüzlerinin, ana sahneye dönük olmasının sağlayacağı bir yarar da söz konusudur: Hiyeroglif yazıtların hangi tanrıyı ifade ettiği bu şekilde daha rahat anlaşılacaktır. Hiyeroglifler, tanrıların elinin üstünde ve yüzlerinin önünde yer almaktadır. Eğer cepheden bir tasvir söz konusu olsaydı, figürlerin arasında kalan hiyeroglif işaretleri ile hangi tanrının anlatılmak istendiği karışabilirdi³¹⁰. Burada soru işareti oluşturan bir nokta oniki tanrıdır; çünkü bunlar ayakuçlarında koşar adım tasvir edilmişlerdir. Ancak yine de arka arkaya olduklarını düşünmek pek doğru olmayacaktır; çünkü bu tanrılar öylesine sıkı sıkıya tasvir edilmişlerdir ki kolları ve bacakları birbirini kesmektedir, yani neredeyse birbirlerinin üstlerine bindirilmişlerdir³¹¹. Oniki tanrı hem A odasında hem de B odasında tasvir edilmiştir

³⁰⁸ Haas 1978b: 86; Kohlmeyer 1983: 64-65; Kohlmeyer 1995: 2650; Seeher 2011: 155.

³⁰⁹ Seeher 2011: 155. Oturan durumdaki iki Alacahöyük kabartması için bkz. Bittel 1976: 192-193.

³¹⁰ Kohlmeyer 1995: 2650-2651.

³¹¹ Kohlmeyer 1995: 2651; Seeher 2011: 155.

ve her iki odada bu tanrıların taşıdığı anlamın farklı olması ihtimal dâhilindedir. A odasında oniki rakamı, bir bütünü veya eksiksizliği, dolayısıyla da Hatti ülkesinin bütün tanrılarını ifade ediyor olabilir. B odasında ise bu tanrı grubu Yer altı tanrılarını ifade etmektedir³¹². A odası ile B odası arasındaki D kaya yarığında ters çevrilmiş in situ bir kâsenin altında yere tunç çivilerle sabitlenmiş bir domuz embriyosu³¹³ ve bir çukurda yine çivilerle sabitlenmiş kuş iskeletleri³¹⁴ bulunmuştur. Hitit ritüellerinde kirliliğin hayvanlara yüklenerek çukurlarda kurban sunulduğu, yani kirliliğin hayvanlarla birlikte yer altına hapsedildiği veya Yer altı tanrılarına devredildiği bilinmektedir³¹⁵. Bu anlayış ve yere saplanmış kılıç şeklindeki tanrı Nergal düşünüldüğünde B odasındaki oniki tanrının da Yer altı tanrılarını tasvir ettiği düşünülebilir. O halde Yazılıkaya tapınağı, arınma ritüellerinin gerçekleştirildiği bir mekândır ve buranın, itkalzi ritüelinin belirli bir grubuyla ilgili olma ihtimali bulunmaktadır³¹⁶.

V. Haas ayrıca, yine itkalzi ritüelinin onuncu tabletinden hareketle III. Tuthaliya'nın tahta çıkma töreninin Yazılıkaya'da yapıldığını iddia etmektedir. Çünkü itkalzi ritüeli bu kralın dönemine tarihlenmekte ve onuncu tabletteki tanrıların dizilişi Yazılıkaya'nın tasvirlerine çok benzemektedir³¹⁷. D. Schwemer her iki görüşe de karşı çıkmıştır; çünkü itkalzi ritüelindeki tanrı sıralaması ile Yazılıkaya'nın tam

³¹² Haas 1978b: 90.

³¹³ Hauptmann 1975: 64; Seeher 2011: 91.

³¹⁴ Bittel 1970: 109.

³¹⁵ Wilhelm 1989: 74; Haas 1994: 908-911; Seeher 2011: 157.

³¹⁶ Haas-Wäfler 1974: 226; Haas 1978b: 90-91.

³¹⁷ Haas 1994: 639.

anlamıyla örtüşmediğini ve III. Tuthaliya döneminde Yazılıkaya'daki rölyeflerin henüz var olmadığını söylemektedir³¹⁸.

H. G. Güterbock da Yazılıkaya'nın, arınma ritüelleri için kullanıldığı fikrine karşı çıkmaktadır. Bu ritüeller, kirliliğin/kötü güçlerin yer altına gönderilmesine hizmet ettiğinden ve bu durum şehir ve tapınaklar için bir tehlike oluşturduğundan şehir dışında yapılmaktadır. Yazılıkaya da şehir dışında bir mekândır; ancak hemen girişinde bir tapınak bulunmaktadır ve seremonilerin bir kısmının da burada yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca, Yazılıkaya'da görülen bazı tanrıların, itkalzi ritüelinde görülemediğinden söz etmekte ve sadece itkalzi ritüelinde değil, Ammihatna ve Muwalanni'nin ritüellerinde de tanrıların aynı sıralama ile geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca ritüelin devamında görülen, tanrı ve tanrıçalar için keçilerin *nakkušši* olarak serbest bırakılması, tanrıların alet edavatlarının yıkanması, kapıların dikilmesi, kapılara kuşların bağlanması, önlerine odunların yığılması, kurban sahipleri ve büyü rahipleri tarafından okla atış yapılması gibi eylemler daha çok açık araziye işaret etmektedir³¹⁹.

Seeher, "D kaya yarığında bir büyü ritüelinin gerçekleştirilmiş olmasının bu durumla bir tezat oluşturmadığını, bu tek eylemin hangi zaman ve bağlamda burada gerçekleştirildiğinin ve tapınağın bu mekânının hangi işlevi yerine getirdiğinin bilinmediğini" söylemektedir³²⁰.

³¹⁸ Schwemer 2006: 263.

³¹⁹ Güterbock 1975a: 274-275. Yazılıkaya'nın bu tür ritüeller için uygun olmadığı fikri konusunda ayrıca bkz. Seeher 2011: 157.

³²⁰ Seeher 2011: 157.

Ammihatna ritüeli ve itkalzi ritüelini Yazılıkaya tanrılarıyla karşılaştırdığımızda şu tablo ortaya çıkmaktadır³²¹:

Ammihatna Ritüeli	İtkalzi Ritüeli	Yazılıkaya
(CTH 471)	KUB 29.8 + Öy I 11-27	A Odası
Tanrılar		
Teşup	Teşup	Teşup (Nr.42)
Tašmišu	Šuwaliat	Tašmišu (Nr.41)
Kumarbi	Kumarbi	Kumarbi (Nr. 40)
Ea	Ea	Ea (Nr.39)
		Ša(w)uška (Nr.38)
		Ninatta (Nr.37)
		Kulitta (Nr.36)
Ay tanrısı	Ay tanrısı	Ay tanrısı (Nr.35)
Güneş tanrısı	Arinna'nın	Gökyüzünün Güneş
	Güneş Tanrıçası	Tanrısı (Nr.34)
Baba tanrılar	Eril tanrılar	Aštabi (Nr.33)

³²¹ Strauß, 2006: 160-161.

Aştabi/Nubadig

LAMMA (Nubadig?)
(Nr.32)

Yer ve Gök

Pirinkir (Nr.31)

Bütün Eril tanrılar

Heşue (Nr.30)

Şeri/Hurri, yer ve gökle
birlikte (Nr.28/29)

Nergal (Nr.27)

Pişaişaphi (Nr.26)

Çeşitli tanrılar (Nr.25-13)

Oniki tanrı (Nr.12-1)

Tanrıçalar

Hepat

Hepat/Arinna'nın

Hepat (Nr.43)

Güneş tanrıçası

Şarrumma (Nr.44)

Allanzu (Nr.45)

Kunzişalli (Nr.46)

Darru-Dakidu (Nr.46a)

Hudena (Nr.47) ve

		Hudellura (Nr.48)
		Allatu (Nr.49)
		Işhara (Nr.50)
Işhara	Nabarbi	Nabarbi (Nr.51)
Allani	şaluş-Bitinhi	şaluş-Bitinhi (Nr.52)
Nikkal	şa(w)uşka/Damkina	Damkina (Nr.53)
Iştar	Umbu-Nikkal	Nikkal (Nr.54)
Gulş/MAH	Aiu-Ekaldu	Aiu-Ekaldu (Nr.55)
Nabarbi-şuwalu	Dişi tanrılar	şa(w)uşka (Nr.55a)
Aiun-Ekaldu		Dişi tanrılar (Nr.56-63)

Adamma-Kubaba-Haşundarhi

Bütün dişi tanrılar

Yazılıkaya'nın ne amaçla yapıldığı ve işlevi konusunda başka görüşler de bulunmaktadır. Tanrıların burada AN.TAH.şUM^{SAR} bayramı nedeniyle buluştukları dolayısıyla Yeni yıl şenliklerinin (İlkbahar bayramı) bir kısmının burada yapıldığı³²²;

³²² Otten 1956: 102; Bittel 1970: 107-108; Darga 1992: 169; Kohlmeyer 1995: 2651; Seeher 2002: 442; Seeher 2011: 155; Emre 2002: 489.

ikinci olarak A odasının bir *huwaši* tapınağı olabileceği³²³; üçüncüsü bir *hešti* evi olabileceği³²⁴ ve son olarak B odasının hekur olma ihtimalinden³²⁵ söz edilmiştir.

Hurri-Hitit panteonu açısından düşündüğümüzde, AN.TAH.ŠUM^{SAR} bitkisi bayramının en azından bir kısmını burada ele almamız gerekecektir. Adı geçen bayram İmparatorluk döneminin en başından itibaren karşımıza çıkmaktadır ve eldeki metinler çoğunlukla IV. Tuthaliya dönemine tarihlenmektedir. Bu kralın döneminde festival, 40 güne kadar genişletilmiştir. AN.TAH.ŠUM^{SAR} bitkisi, bahar aylarında açan bir bitkiydi ve festival de bahar aylarında kutlanırdı. Bu bayram çerçevesinde kral, başta Arinna'nın Güneş tanrıçası olmak üzere en önemli tanrıların tapınaklarını ve dolayısıyla Hattuša ve onun yakın çevresindeki Tahurpa, Arinna, Tawiniya ve Zippalanda gibi önemli kült kentlerini ziyaret etmektedir. Ziyaretler sırasında tapınaklarda tanrılar için kurbanlar sunulurdu³²⁶.

Bu festivalde Hatti-Hitit katmanına ait tanrılar sıklıkla dile getirilmesine rağmen, metnin çeşitli yerlerinde kısmen Hurri tanrılarını da görmek mümkündür. Bununla beraber Hurri gelenekleri bu festivale geç bir dönemde, IV. Tuthaliya döneminde sokulmuş olmalıdır³²⁷. Festivalin 37. gününe ilişkin metin, “Kraliçe'nin” (^DKatahha) tapınağında kutlanan bölümü içermektedir ve Hurri düşüncesinden fazlasıyla etkilendiği fark edilmektedir. Örnek olarak Gökyüzü'nün Fırtına tanrısını,

³²³ Gurney 1977: 40-41; Schwemer 2006: 263-264; Seeher 2011: 155-156.

³²⁴ Gurney 1977: 41-42.

³²⁵ Gurney 1977: 42; Opfermann 1998: 229 vd.

³²⁶ Güterbock 1960: 80 vd.; Gurney 1977: 31 vd.; Taracha 2009: 138-140; Sir Gavaz 2012: 91-101.

³²⁷ Archi 2006: 155-158.

Arinna'nın Güneş tanrıçası değil Hepat, Šarruma, Istar ve boğalar Šeri-Hurri takip etmektedir. Arinna'nın Güneş tanrıçası sonradan görülmekte ve onun peşinden de Hepat'ın çeşitleri gelmektedir. A. Archi, metnin bu kısmının Hatti-Hitit katmanının festivalleri ile bir benzerlik taşımadığını ve Yazılıkaya'yı oluşturan dini düşünce ile daha bağlantılı olduğunu belirtmektedir³²⁸:

(CTH 620.1 ve 2): KUB 11.27 + KUB 41.55 (Duplikat ABoT 1.24)³²⁹:

4' Gökyüzünün Fırtına tanrısı [...(için)], ilk Ea,

5' [...] eril tanrılar, dağlar.

6'-7' Gökyüzü'nün Fırtına tanrısı [...(için)], insanın kutsal kartalı. İnsanın hayatının Fırtına tanrısı (için) 1 koyun,

8' [Hepat], Šarrumma, Istar, boğa Šeri

9' Kişinin [boğa Hu]rrisi.

10' Meşale'[nin Fırtına tanrısı...(için)]. Kuvvetli Fırtına tanrısı (için) 2 sığır, iki koyun,

11' Kahraman [H]atti'[nin Fırtına tanrısı]

³²⁸ Archi 2006: 157, 162.

³²⁹ Trans. ve terc. için bkz. Archi 2006: 157-158.

12' Ordu'(nun) Fırtına [tanrısı...] (ve) (onun) çevresi (kalutı),

13' Kummanni(/Kizzuwatna)'nin Fırtına [tanrısı...]

14' Ankuwa'nın Gökyüzü'nün Fırtına tanrısı (için) 1 koyun, 1 sığır

15'-16' ve Ankuwa'nın evinin Fırtına tanrısına. 1 koyun bütün Fırtına tanrılarına. 1 hasırdan masa.

17' İlk Hepat muş(u)ni (için) 2 koyun, [1 sığır],

18' Hepat-Šarruma

19' Arinna'nın Güneş tanrıçası [(için) 1 koyun], Šulupašši'nin Hepat'ı

20' Katapa'nın Hepat'ı [(için) 1 koyun]. Kummanni'nin Hepat'ı (için) 1 koyun

21' Bütün Hepatlar [(için) bir koyun]

22'-24' Hepat-Šarruma, Hepat-Allanzu, [He]pat-Kunzišalli [(için) 1 koyun]. 1 hasırdan masa.

25' Zippalanda'nın Fırtına tanrısı (için) [1 sığır].

26' Nerik'in [Fırtına tanrısı (için) 1 sığır]. Nerik Fırtına tanrısı (için) 1 koyun

27' [...] Za(š)hapuna.

28' [Hi]ššašhapa'nın Fırtına tanrısı [...]

29'-31' (kralın) büyükbabasının sa[rayının Fırtına tanrısı [.....], Šahpina ve [Kat]apa'nın [.....] Fırtına tanrısı (için) 1 koyun.

32'-33' Šamuha'nın Fırtına tanrısı (için) 1 koyun, Šamuha'nın [...] eril tanrıları ve dişi tanrıları. 1 hasırdan masa.

34' Uraš, Halki, Ea, Güneş tanrısı (için) 1 koyun [...]

35' Ningal'in tanrıları (için) 1 koyun. 1 hasırdan masa.

36'-37' Zithariya (için) 1 sığır, 1 keçi, kralın [...]. 1 hasırdan masa.

38'-39' Katahha (için) 1 sığır, 4 koyun, Ankuwa'nın [...]. 1 hasırdan masa.

40' [Ša]muha'nın Iřtar'ı [(için)...].

Hurri panteonunun özelliklerinden biri, tanrıların ikili (diyadlar) bir şekilde görülmesidir. Yukarıdaki metinde Hepat-muşuni buna bir örnektir. Hepat-Šarrumma, Hepat-Allanzu ve Hepat-Kunziřalli buna ilişkin başka örneklerdir. Bu sıralama aynı şekilde Yazılıkaya'da da görülmektedir. A odasındaki ana sahnede Hepat'ın hemen arkasında Šarrumma, ardından Allanzu ve onun peşinden de Kunziřalli gelmektedir.

Yazılıkaya tapınağının işlevi tam olarak henüz anlaşılmasa da A odasındaki tanrıların Hurri-Kizzuwatna panteonunun çekirdeğini yansıttığı görülmektedir. Bu durum, tanrıların isimlerinin Hurrice yazılmasıyla anlaşılmaktadır. Sadece isimler değil teşuppi hubuti "Teşup'un buzağısı", papani "dağlar" gibi ifadeler de Hurricedir. Buna ek olarak tasviri yapılan tanrılar, tıpkı Hurri Kizzuwatnası'ndan kaynaklanan metinlerde olduğu gibi hem aynı sıra ile geçmektedir hem de cinsiyetlerine göre iki sıra halinde dizilmiştir. Bu metinler ritüel metinlerin yanı sıra, bayramlar sırasında tanrılara sunulacak kurbanları içeren kalutilerdir. (Hurri kurban listeleri/tanrı listeleri). Tanrılar önem sırasına göre, Hurri panteonunun hiyerarşisine göre dizilmişlerdir.

Hem Ugarit Hurri panteonunu hem de Boğazköy'de ortaya çıkan Halep ve Kizzuwatna Hurri panteonunu inceleyen E. Laroche, Batı Hurri panteonu konusunda şu sonuca ulaşmıştır³³⁰:

"Süreklilik gösteren özellikler:

1. Tanrıların tanrıçalara olan karşıtlığı ve ortak edinme eğilimi.

³³⁰ Laroche 2000a: 457.

2. Kumarbi mirası (NISABA), Ea, Ay, Güneş, Aštabi.
3. Daki(t) kadın gurubu, Hudena-Hudellura, Işhara, Allani, Ša(w)uška, Adamma-Kubaba
4. Biri erkek ve savaşçı, diğeri kadın ve erotik iki Iştar'ın varlığı
5. Maddi vasıf ya da tanrısal işaretler (heykel, masa, buhurdanlık vb.)
6. Dağ ve ırmak gibi coğrafi gerçekliklerin önemi; gök-yer varlığı.

Değişkenler:

1. İyi tanımlanamamış pek çok tanrının çağırılma sırası: KAL (LAMMA), Nubadig, Pišaišaphi.
2. Yabancı tanrıların Hurri dünyasına girmesi:
 - a. Ras-Şamra-Ugarit'te Sami El ve Anat.
 - b. Hattuša'da, Hitit Arinna'nın Güneş tanrıçası, Hulla-Mezulla, Šarrumma, Tešup'un kutsal kardeşi Šuwaliyat.
 - c. Halep'te Suriyeli Piṯhanu, Beltekalli, Pairra.
3. Gerek El'in, gerek Babilli Enlil'in, gerek Kenanlı Dagan'ın ve gerekse Hitit halkıyla özdeşleştirilmiş Kumarbi'nin kimliği.”

Hurri panteonu, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu geleneklerinin bir karışımı ile ortaya çıkmıştır. Hurriler, Mezopotamya tanrılarını kendi panteonları içine ya bütünüyle entegre etmişler ya da onları kendi tanrıları ile bir tutmuşlardır. Bu panteonun oluşumunda Suriye'nin yerel tanrılarının da payı büyüktür. Bu nedenle

Hurri tanrularına baktığımızda, onların izini M.Ö. 3. bine kadar takip etmemiz mümkündür. Mezopotamya tanrularını benimseyen Hurriler, onları Suriye tanruları ile birlikte Anadolu'ya da aktarmışlardır. Hatta M.Ö. 1. binin Sami halklarına (Fenikeliler'e) iletilmesine aracı oldukları düşünölmektedir. Yerel kaynakların yetersizliği, Emar, Ugarit ve Alalah belgelerinin sınırlı imkânlar tanması nedeniyle, Suriye'deki Hurri költlerini yeniden kurmak konusunda sorunlar yaşandığı için Boğazköy belgelerinin önemi daha da artmaktadır. Hititler, Anadolu'da var olan Hatti ve Luvi tanrularına Hurri tanrularını da ekleyerek kendi panteonlarını oluşturmuşlardır. Halep, Ugarit gibi kentlerde gelişimini sürdüren, Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'nın Hurri halklarının panteonu en ayrıntılı biçimiyle Hattuşa'da, Orta Hitit Çağı'nın kurban listelerinde ortaya çıkmakta, belli başlı tanruların özellikleri de edebi metinler sayesinde anlaşılmaktadır.

3.2.4. Tanrılar:

Hurriler'in baş tanrısı, Urartulular'ın Teišaba adıyla bildikleri Tešup'tur. Adının taşbi: "çarpmak"³³¹ fiilinden veya teššai: "yüce, güçlü"³³² sıfatından geldiği düşünülmektedir. Ona, Hurriler'in yayılmış olduğu Zagros dağlarından Doğu Akdeniz kıyılarına, Van çevresinden Orta Fırat'a ve Orta Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyada rastlanır. Bu coğrafyanın önemli kentleri olan Nuzi, Çagar Bazar, Mari, Emar, Katna, Ugarit, Halep, Kargamış, Alalah, Hattuša'da³³³ Tešup, kültte veya teofor isimlerde görülmektedir. M.Ö. 3. binde henüz panteonun başında olup olmadığı tartışma konusudur. III. Ur Sülalesi döneminden Urkeš kralı Tiš-atal'ın Hurrice yazıtında Tešup değil, D¹IŠKUR ideogramı görülür³³⁴. Bununla beraber teofor isimlerde ortaya çıkışı III. Ur Sülalesi dönemine rastlamaktadır³³⁵. Eski Babil Çağı'nda da yine şahıs isimlerinde görülmektedir³³⁶. En önemli kült merkezi Doğu Habur vadisinde aranan Kumme'dir. Kummeli Tešup'un kültü, tıpkı Halepli Tešup'ta olduğu gibi geniş çevrelere yayılmıştır; ona kaynaklarda Eski Babil döneminden Yeni Asur dönemine kadar rastlanmaktadır. Tešup'un Kumme kenti ile olan ilgisi Hitit Anadolu'sunun mitlerinde de görülmektedir³³⁷. Arapha krallığında (Dicle'nin doğusu), krallar onun ismini taşımaktadır (Kipi-Tešup, İthi-Tešup, Hišmi-

³³¹ Laroche 2000b: 1077.

³³² Haas 1994: 322.

³³³ Laroche 2000b: 1076.

³³⁴ Schwemer 2008b: 3; Taracha 2009: 120 ve dn. 659.

³³⁵ Meyer 1937-1939: 366 vd.; Haas 1978b: 76.

³³⁶ Haas 1978b: 76.

³³⁷ Haas 1994: 331-332; Schwemer 2008b: 3, 7.

Tešup). Bu çevrede Tešup, kral olarak da adlandırılır (Tešup ewre). Onunla aynı zamanda ortaya çıkan Akad Hava tanrısı Hadad hiçbir zaman bu isimle anılmamıştır³³⁸.

Hurriler'in baş tanrısının, asıl önemini, M.Ö. 2. binin başlarında Fırtına tanrısı kültünün bütün Eski Yakındoğu'da yayılmasıyla kazandığı düşünülmektedir³³⁹. Amarna mektuplaşmalarından elde edilen elde edilen bilgilere göre Tešup, Mitanni Devleti'nin panteonunun başındaydı. Dicle'nin doğusunda eşi, Iştar/Ša(w)uška idi. Hattuša'dan bilinen Hurri ritüel ve mitlerinde ise eşi her zaman Hepat olarak görülmektedir. Ša(w)uška ise kız kardeşidir. Hepat, yerel bir Suriye tanrıçası olduğuna göre, onu Tešup'un eşi olarak onurlandıran gelenek Suriye'ye ait olmalıdır; ancak bunun Fırat'ın doğusunda Mitanni Devleti'nde de geçerli olabileceğini düşünmek gerekir. Çünkü Mitanni prensesleri Hepat'ın adını taşımaktadırlar. Böylece Tešup-Hepat-Ša(w)uška üçlüsü, Kuzey Suriye'de (Halep'te) biçimlenmiştir; ancak baş Hurri tanrıları diğer şehirlerde farklı biçimlerde görülürler. Örnek olarak Alalah'ta panteonun başında Fırtına tanrısı – Güneş – Işhara vardır. Ugarit'te ise Ša(w)uška hâlâ Tešup'un eşi olarak kabul edilir³⁴⁰.

Tešup'un Suriye'de gücünü artırması ve onun, Fırtına tanrısı Addu'nun yerini alması, Suriye'de Hurriler'in ve Mitanni Devleti'nin gücünü artırmasıyla gerçekleştiği gibi, Anadolu'da da Tešup'un yerel Fırtına tanrısının yerine konması, Hurri kültürünün, Kizzuwatna yoluyla Orta Anadolu'da ağırlığını hissettirmesiyle

³³⁸ Wilhelm 1989: 50.

³³⁹ Popko 1995: 96; Taracha 2009: 120.

³⁴⁰ Popko 1995: 96; Schwemer 2008b: 4-5; Taracha 2009: 121-122.

gerçekleşmiştir. Teşup nasıl Mezopotamya’da Sami Adad’la ve Suriye’de Halepli Hadad ve Ugaritli Baal’la bir tutulduysa Anadolu’da da Tarhunt ile özdeşleştirilmeye başlamıştır. Batı Hurri panteonunda Teşup’un kimi özellikleri, simgeleri, çevresindeki tanrılar Hitit Anadolu’sunun mitlerinde, dualarında ve kurban listelerinde daha belirgindir.

Fırtına tanrısı Teşup, bütün Eski Yakınoğu’daki boğa kültü ile yakından ilişkilidir. Altar üzerinde duran boğa motifi Mezopotamya’da Uruk dönemine kadar giderken, Hitit sanatında da görülmektedir. Orta Anadolu’da neolitik Çatalhöyük’te de tespit edilen boğa kültü, uzun süre varlığını korumuş olmalıdır. Hatti Çağı’na ait Alacahöyük buluntuları bunu kanıtlamaktadır. Hitit öncesi Orta Anadolu’sunda boğa tapınımı Boğazköy metinlerinden de açığa çıkmaktadır. Nerik kenti ile ilgili bir bayramda, Nerik kadınları Hatti dilinde boğa şarkısını söylerler. Güneydoğu Anadolu ve Suriye’de de var olan boğa tapınımı, Suriyeli Teşup’un, Anadolu Fırtına tanrısı ile birleştirilmesine olanak sağlamış olmalıdır. Kuzey Suriye’de bir boğa ikilisine tapınılmaktadır. Nitekim I. Hattuşili, Haşşu’dan iki gümüş sığırı Arinna’nın Güneş tanrıçasının tapınağına getirir. Emar metinlerinde Boğazköy’ün kurban ve yemin tanrıları listelerinde Teşup sık sık Şeri ve Hurri (Doğu geleneğinde Tilla) isimli iki boğa ile görülür. Anadolu kaya ve mühür ikonografisinde ve Ullikummi şarkısında iki boğa Teşup’un arabasını çekmektedirler. Batı Hurri-Suriye geleneği, Namni (Anti Cassius ?) ve Hazzi (Klasik Cassius = Cebel Akra)³⁴¹ dağlarını da Teşup’un kutsal

³⁴¹ Adı geçen her iki dağın yazılışları ve lokalizasyonları için bkz. Del Monte – Tischler 1978: 106-107, 280. Popko, Namni dağı için Amanus Dağı demektedir: Popko 1995: 97. Cebel Akra, Hatay’ın Yayladağı ilçesinin batısında Suriye sınırında ve Akdeniz’e yakın bir konumda bulunmaktadır. Kel Dağ olarak da bilinir: Güterbock 1945: 51, dn. 34.

dağları olarak kabul etmektedir. Anadolu ve Suriye’de Teşup, yağmur getirerek tarım alanlarını bereketlendiren tanrıdır. Hitit metinlerinde “yağmurun hava tanrısı”, “fırtınanın hava tanrısı”, “gök gürültüsünün hava tanrısı”dır. Bu nedenle simgelerinden biri yıldırımdır. Topuz bir başka simgesidir. Hitit dilinde ve kısmen Hurrice aktarılan Kumarbi destan dizisi, tanrılar arasındaki uzun mücadeleler sonucunda Teşup’un doğumunu anlatır. Yer altı özellikleri olan Mezopotamyalı tanrı Alalu gökyüzündeki ilk kraldır ve Anu tarafından yerinden edilir. Alalu’nun oğlu Kumarbi ise Anu’nun cinsel organını yutar ve Teşup-Aranzah (Dicle)-Tašmišu üçlüsüne hamile kalır. Tašmišu (Şuwalıyat) onun erkek kardeşi ve veziridir. Halep’ten kaynaklanan bir gelenekten ötürü ritüel metinlerde tanrı Tenu onun veziri olarak görülür. Güney Anadolu’lu boğa ve dağ tanrısı Şarrumma ise Teşup’la Hepat’ın oğludur. Teşup’un maiyeti ve tanrı çevresi Hitit-Hurri kurban listelerinde sıralanır. Burada onun çeşitleri olan “Yaşamın Teşup’u”, “Karargâhın Teşup’u”, “Yakarma’nın Teşup’u” görülür³⁴².

Kummeli Teşup ve Halepli Teşup, Fırtına tanrısı Teşup’un en önemli yerel biçimleridir.

Eski Babil Çağı’nda özellikle Mari’nin Hurrice metinlerinde saptanan Kummeli Teşup, Kumarbi efsanesinde “güçlü” veya “Kummiya’nın kahraman kralı” olarak nitelendirilir. Tezimizin Edebiyat bölümünde ele alacağımız üzere Boğazköy’den gelen, Hurrice-Hititçe olarak kaleme alınmış Hurri edebi eseri Serbest Bırakma Şarkısı, onun ismi ile başlar³⁴³:

³⁴² Haas 1994: 316-338; Schwemer 2008b: 5-8.

³⁴³ Haas 1994: 331.

(CTH 789): KBo 32.11 Öy I 1-3³⁴⁴:

1-3 Kumme'nin b[üyük] kralı Tešup'un şarkısını söyleyeceğim. Yeryüzünün sürgüsünde (duran) ge[nç kadın] Alla[ni]'yi yüceltmek istiyorum.

Tešup ve Hapat için Tahta Çıkma ritüelindeki (CTH 700) ifade Tešup'un, Kumme'nin tanrısı olarak algılandığını göstermektedir³⁴⁵:

(CTH 700): KUB 45.77 Öy I 12³⁴⁶:

12'] Kumme'nin Hava tanrısına, Arinna'nın Güneş tanrıçasına, Hepa[t]'a

Hava tanrısının en önemli kült merkezi Halep'tir. Tešup, burada Sami Adad'ın yerini almıştır.

I. Hattušili, Kuzey Suriye'ye düzenlediği seferde Halepli Tešup'un bir heykelini yağmalamış ve diğer ganimetlerle birlikte Arinna'nın Güneş tanrıçasının tapınağına nakletmiştir. Puhanu kroniğine göre tanrı, Hattušili'ye yardımcı olmuştur³⁴⁷:

(CTH 16.b.A ve 16.a.C): KBo 3.40 + KBo 3.42 ve KBo 13.78 Ay 7'-11'³⁴⁸:

7'-8' Halep'in Fırtına tanrısı bizden oraya koşarken, eğer onu [.....], bizim için buraya gelecek.

³⁴⁴ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 30. İngilizce terc. için bkz. Hoffner 1998b: 67.

³⁴⁵ Haas 1994: 331.

³⁴⁶ Trans. için bkz. Haas 1998: 175. Terc. için bkz. Haas 1994: 331.

³⁴⁷ Schwemer 2001: 494.

³⁴⁸ Trans. ve terc. için bkz. Soysal 1987: 176, 181; Schwemer 2001: 495.

9' O, önde koşmaya (yardım etmeye) başlayacak. Beni, Fırtına tanrısının Eril tanrıları,

10' kralı gönderdiler: “Git, soyluları bul ve soylular, krala

11' söylesinler: (Yardıma) geldiğim için, bana saygı göstereyim”.

Sadece bu metinden hareketle, Eski Hitit Çağı'nda Hattuša'da Halep tanrısına ait bir kültün olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Orta Hitit Çağı'nda, yani Suriye-Hurri geleneklerinin ağırlık kazandığı dönemde Halepli Teşup önemini artırmış ve kültü, Yeni Krallık döneminin erken safhasında kurulmuştur³⁴⁹.

Halepli Teşup, tarihi metinlerin yanı sıra bayram metinleri, antlaşmalar, dualar ve orakellerde geçmektedir.

II. Muwatalli, Halepli Teşup için yeni festival ritüelleri düzenlediğinden, onun tanrılar meclisine duasındaki (CTH 381) tanrı listesinde Teşup'un “Hatti'nin Halepli Teşup'u” olarak anılması şaşırtıcı değildir³⁵⁰.

Aynı ifade kehanet sorularında geçmekte ve bir orakel metninde (CTH 564: KUB 18.12 + KUB 22.15) kraliyet çiftinin Hattuša'da kışlamasının uygun olup olmayacağı, bu süreçte Hattuša'da Halepli Teşup için bir Gökgürültüsü bayramı kutlanıp kutlanmaması gerektiği sorgulanmıştır. Metinde Hattuša'nın da “Halepli

³⁴⁹ Schwemer 2001: 495.

³⁵⁰ Schwemer 2001: 495.

Tešup'un kenti'' (^{URU}KÙ.BABBAR URU ŠA ^{DU} ^{URU}Ha-la-ap) olarak nitelenmesi dikkati çekmektedir³⁵¹.

Kuzey Suriye-Hurri kökenli (H)išuwa bayramında Halepli Tešup'u gördüğümüz gibi, İmparatorluk döneminde derlenmiş iki büyük bayrama, AN.TAH.ŠUM^{SAR} ve Nuntariyašha bayramına da Halep'in Fırtına tanrısının kültü dahil edilmiştir. Halepli Tešup'un kültü ile ilgili metinlerde (CTH 698), Fırtına tanrısının bayramlarına ilişkin bir liste verilmiş ve onun onüç bayramının olduğu söylenmiştir. Bunlar arasında geçen pudaha- bayramı ile ilişkili metinde kullanılan terminoloji nedeniyle bu festival etkinliği ile Kizzuwatna ritüelleri arasında bir akrabalık ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Hiyarra- festivalinin adı ise Mari ve Alalah metinlerinde ay ismi (hiyaru) olarak geçmekte ve bu ayda Halepli Addu için bir bayramın kutlandığı anlaşılmaktadır. Emar'da da Fırtına tanrısı için hiyaru festivalinin kutlandığı bilinmektedir. Bunlardan anlaşıldığı üzere Halepli Tešup ve Hepat için Hattuša ve diğer kentlerde kutlanan bayramların kökeni Kuzey Suriye'ye dayanmaktadır³⁵².

(CTH 698, 698.3): KBo 22.246 Ay III 21'-24' (Duplikat KUB 42.103 IV)³⁵³:

21' Halepli Fırtına tanrısının 13 bayramı (vardır): Bunlar arasında, p[ud(aha)] bayramı

³⁵¹ Trans. ve terc. için bkz. Archi 1975: 122-123. Yorum için bkz. Schwemer 2001: 496 ve dn. 4063-4064. Ayrıca bkz. Archi 2006: 161.

³⁵² Schwemer 2001: 496-498. Pudaha- ve hiyarra- bayramları için bkz. Trémouille 1997: 94-102. Ayrıca bkz. Taracha 2009: 137. Hattuša'da da kutlandığı bilinen hiyarra- bayramının Suriye kökeni için bkz. Hutter 2002: 187 vd.

³⁵³ Trans. ve terc için bkz. Trémouille 1997: 93, dn. 318; Schwemer 2001: 497. İngilizce terc. Taracha 2009: 137, dn. 808. Ayrıca bkz. Souček-Siegelová 1974: 49 vd.

22' hiyara bayramı, ŝatlaŝša bayramı, na-[...] bayramı

23' meyve bayramı, kaynak bayramı, Tatta dağı bayramı

24' (Tanrı) Tenu'nun bayramı (ve) iki (adet) "figürlerin oturması" bayramı (*EZEN₄*
ŝe-na-aç a-ŝe-şa-nu-ma-an-z[i])

KBo 22.246 II 18'den anlaşıldığına göre Hattuşa'da hiyara bayramını destekleyen Halepli bir topluluğunun bulunma ihtimali vardır. Burada "Halep'in saray adamları (araç gereçleri) bađıŝladılar" ifadesi görülür. Ayrıca (CTH 706) KBo 21.31 + KUB 32.118 Öy 4'te "Halep sarayından şunları [getirdiler/bađıŝladılar]" cümlesi de bu kanıyı güçlendirmektedir³⁵⁴.

AN.TAH.şUM^{SAR} bayramının 29. gününde (Tanrı Ea için: CTH 616.3) geçen önemli görevlilerden biri de Halep'in Fırtına tanrısının rahibidir³⁵⁵.

Boğazköy metinleri arasında, Teşup'a yapılmış Hurrice bir dua ya da methiye de bulunmaktadır³⁵⁶. Metnin Hitit geleneğinde rastlanmayan üslubu ve Halep kentinin iyiliği/selameti için Teşup'un çağrılmıŝ olması, söz konusu duanın çıkış noktasının Halep tapınağının kültü olabileceğini düşündürmektedir³⁵⁷:

(CTH 791): KUB 47.78 Öy I 15'-20'³⁵⁸:

15'-16' Halep (kenti) için ben Teşup'u oraya tahta ... için çağırdım!

³⁵⁴ Miller 2004: 522-523. Ayrıca bkz. Hutter 2002: 189.

³⁵⁵ Hoffner 1992: 102.

³⁵⁶ Thiel-Wegner 1984: 187 vd.; Schwemer 2001: 501-502.

³⁵⁷ Schwemer 2001: 502.

³⁵⁸ Trans. ve terc. için bkz. Thiel-Wegner 1984: 189, 213; Schwemer 2001: 501.

17'-18' ... için ben Tešup'u oraya tahta ... için çağırdım!

19'-20' ... için ben Tešup'u oraya tahta ... iyilik için çağırdım!

Tešup'un eşi olarak kabul edilen Hepat, Hurriler'in en önemli tanrıçaları arasında yer alır. İsmine Anadolu'dan Asur'a kadar olan coğrafyada rastlansa da asıl kökeninin, hem ilk kez burada ortaya çıkması hem de en önemli kült merkezinin (Halep) burada bulunmasından dolayı Kuzey Suriye olduğu anlaşılmaktadır.

Tanrıça Hepat ilk defa M.Ö. 24. yüzyılda Ebla'da belgelenmekte ve adı Sami dillerle açıklanabilmektedir. Ebla metinlerinde tanrıça Ha-a-ba-du, Halep'in Hava tanrısının eşi olarak kabul edilmektedir. Ebla yazı sisteminde /l/ sesi bazı durumlarda açıkça ifade edilmez (örnek olarak alâkum "gitmek", a-a-gum olarak da yazılır). Bu durumda ismi Halab-atu olarak düşünmek gerekir. -atu, Sami dillerde dişilik sonekidir ve bu nedenle Halabatu, "Halep'in kadını" anlamına gelmektedir. Damaksıl bir sesin düşmesi, Sami dillerde /a/ /e/ değişimine de yol açmaktadır. Böylece Ha'abatu'dan Hebat(u) ortaya çıkmaktadır³⁵⁹. M.Ö. 3. binin sonunda Halep çevresine yerleşen Amurrular, Halepli Hava tanrısı Adad/Hadda'yı en büyük tanrıları olarak kabul etmelerine rağmen onun eşi ile ilgilenmediler. Ancak Hurriler, bu çevreye yerleştiklerinde kendi tanrıları Tešup'u Adda ile bir tuttular ve Hepat'ı da onun eşi olarak kabul ettiler³⁶⁰. Hepat, Mari, Emar, Alalah'ta ve Ullikummi mitinde Tešup'un eşi olarak görülmekte ve I. Hattušili'nin yıllıklarında ondan, Haššu kentinin tanrıçası olarak bahsedilmektedir. Mitanni Devleti'nde prenses isimlerinde yaşamaktadır. Bununla beraber Tušratta'nın Mısır'a gönderdiği mektupta ve I.

³⁵⁹ Archi 1994: 250-251; Archi 1998: 42.

³⁶⁰ Archi 1994: 250-251; Archi 1998: 42.

Šuppiluliuma'nın Šattiwaza ile yaptığı antlaşmanın Mitanni tarafındaki tanrılar arasında görülmemesi dikkati çekmektedir.³⁶¹ Hepat, Nuzi'de yine teofor isimlerde ortaya çıkarken³⁶² Ugarit panteonunda ise fazla bir önem taşımadığı hissedilmektedir. Ugarit'in tanrı listelerinin hepsinde Hepat yer almamakta, bir tanesinde ise en sonda bulunmaktadır³⁶³.

Tešup-Hepat çifti, Halep, Alalah, Kummanni, Lawazantiya, Hattuša'da panteonun tepesinde yer alır. Bununla beraber Hepat, Anadolu'da Hurma, Šamuha, Šulupašši, Uda, Tarhuntašša gibi kentlerde de kutsanmaktaydı. I. Šuppiluliuma'dan IV. Tuthaliya'ya kadar olan kimi antlaşmalarda Yemin tanrıları listesinde Hepat ve onun biçimleri, ya Hava tanrılarının ardından ya da Koruyucu tanrılarının ardından sıralanır. Tanrı listelerinde, tanrıçalar safında ilk sırada yine o bulunmaktadır. III. Hattušili döneminde Arinna'nın Güneş tanrıçası ile özdeşleştirilmiş ve Hatti ülkesinin en üst tanrıçası konumuna getirilmiştir. Bu durum Puduhepa'nın duasında ortaya çıkmaktadır³⁶⁴:

(CTH 384): KUB 21.27 + Öy I 3-6³⁶⁵:

3 Sahibem Arinna kentinin Güneş tanrıçası, sen bütün ülkelerin kraliçesisin.

³⁶¹ Kammenhuber 1976a: 143-144; Archi 1992: 13.

³⁶² Haas 1978a: 65.

³⁶³ Laroche 1968a: 518-520; Archi 1992: 13.

³⁶⁴ Haas 1994: 385-386.

³⁶⁵ Trans. ve terc. için bkz. son olarak Sürenhagen 1981: 108-109. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Erkut 1992: 160. İngilizce terc. için bkz. Singer 2002: 102-105.

4 Sen kendine Hatti ülkesinde, Arinna kentinin Güneş tanrıçası adını verdin.

5 Sedir yaptığın ülkede ise

6 Kendine Hepat adını verdin³⁶⁶.

Hepat'ın çevresindeki tanrılar, kurban listelerinde (kaluti) sıralanmıştır. Bu listelerde Hepat'ın ikili tanrılar/çiftler (diyadlar) oluşturduğu ve bunların peşinden de yine çift tanrılarının geldiği gözlenmektedir. Hepat, boğa ve dağ tanrısı Šarrumma'nın annesidir ve bazen metinlerde Hepat-Šarrumma şeklinde ikili tanrı haline getirilmektedirler. Ayrıca kızı ve torunuyla yine bir çiftte/ikilide birleşirler: Hepat-Allanzu ve Hepat-Kunzišalli. Kurban listelerinde her üç ikili, tıpkı Yazılıkaya'da olduğu gibi ardarda görülür. Bunlar Hepat'ın anne olarak üstlendiği rolü göstermektedir. Hepat-Muš(u)n(n)i “Yaratıcı Hepat” sıfatı ile onun yaratıcılık işlevine atıfta bulunulur. Orta Hitit dönemi ritüellerinden Allaiturahhi'nin ritüelinde Mušunni henüz bağımsız bir tanrı görünümündedir. Hepat, aytıntılı olarak geçmeyen ve adının Hurrice *haš-*: “duymak” fiilinden geldiği düşünülen tanrı Hašulathi ile de bir çift/ikili oluşturmaktadır. Doğum ve kader tanrıçaları Hudena-Hudellura çifti ile Taru –Takitu, Hepat'la ilişkili diğer ikililerdir. Ullikummi mitinde Hepat'a yardımcı olan tanrıça Takitu, kurban listelerinde Taru-Takitu olarak geçer³⁶⁷.

³⁶⁶ Benzer bir eşitleme Istanuva kentinin bayram ritüelinde görülmektedir. (KUB 35.135 Ay 16'. Kral ve kraliçe altı adet tanrıyı oturur vaziyette üç defa içerler. Bu tanrılar arasında Hurrili Inara da vardır (*hurlaš^DInar*). Böylece yerel bir tanrıça, onun Hurri biçimi ile eşitlenmiştir: Hoffner 1998a: 184. Ayrıca bkz. Taracha 2009: 117.

³⁶⁷ Hepat'ın adının geçtiği ikili tanrılar ve çift tanrıçalar hakkında bkz. Archi 1979: 7 vd.; Haas 1994: 387-389; Trémouille 1997: 185-199; Lebrun 1996: 63.

“Gökyüzünün Kraliçesi, Kraliçe, Büyük Kraliçe, Kralların Hepat’ı” gibi ünvanları ve bunun yanı sıra Hepat entašši (rahibelğin Hepat’ı), Hepat allašši (hanımefendilerin Hepat’ı) gibi epitetleri, Hepat’ın, rahibelik kurumunun ve kraliyetin en üst seviyesinde olduğuna işaret eder³⁶⁸.

Hepat’ın tahtına kurban sunulması, bir Hurri-Hitit ritüel grubunun (CTH 701 = ChS I/2 Nr. 1-14) konusudur ve kolofonda şu şekilde geçer: “Bir kişi kendi için ve Hepat’ın tahtına kurban sunarsa”. Hepat, Fraktin kaya anıtında ve Malatya-Darende kabartmasında tahtta oturur şekilde tasvir edilmiştir³⁶⁹.

Tešup ve Hepat’ın çocuklarının ismi Šarrumma’dır. Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da boğa ve dağ tanrısı olarak kabul edilir³⁷⁰. Onun dağ tanrısı olarak özelliği ve boğa kültü ile ilişkisi hem metinlerden hem de kaya anıtlarındaki tasvirlerden açıkça anlaşılmaktadır.

Šarrumma metinlerde sık sık Hurrice Tešubbi hubuti “Tešup’un buzağısı” olarak adlandırılır. Puduhepa ona özel bir önem vermekte ve Šarrumma’yı bir rüyasında “dağ” olarak nitelemektedir. Yine bir rüyasında Šarrumma ona şu şekilde seslenir: “Yukarıda dağlarda bana yemek yemeye on iki yer ver.”³⁷¹ Kurban listelerinde, Šarrumma, Tešup’un çevresinde dağlar ve boğalarla yer alır:

³⁶⁸ Haas 1994: 388. Hepat’ın bütün ünvan ve epitetleri için bkz. Trémouille 1997: 41-47, 147-184.

³⁶⁹ Haas 1994: 388.

³⁷⁰ Popko 1995: 97-98; Taracha 2009: 122.

³⁷¹ Laroche 1963: 289; Haas 1994: 390-391.

(CTH 703.2.B = ChS I/3-2 Nr. 103): KBo 11.5 Öy I 20'-25'³⁷²:

20' [Daha sonr]a Hatni (dağı) ve Pišaša[phi]'ye oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]
(kurban sunar)

21' [Daha sonr]a Yer ve Gökyüzü'ne [oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]

22' [Daha sonr]a Dağlara ve Irmaklara [oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]

23' D[aha] sonra Tešup'un buzağısı Šarrum[m]a'ya [oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]

24' Daha sonra Šeri ve Hur[ri]'ye oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]

25' Daha sonra Namni dağına ve [Hazzi dağına oturur vaziyette 1 defa aynı şekilde]

Yazılıkaya'da A odasının merkez sahnesinde Šarrumma, Hepat'ın hemen arkasında bir dağın üzerindeki aslanın sırtında dururken betimlenmiştir. Hanyeri (Kayseri) kabartmasında kaya yüzeyinin sol tarafında dağlara basan bir boğa görülmekte ve hiyeroglif yazıt, "Kral dağ Šarrumma" (Dağın kralı Šarrumma) olarak okunmaktadır. Geç Hitit dönemi Malatya-Aslantepe ortostatlarında Šarrumma aslan üzerinde durmakta ve hiyeroglifte ismi şu şekilde okunmaktadır: "Šarrumma, dağın kralı"³⁷³.

Yazılıkaya B odasında Šarrumma, Tuthaliya'nın koruyucusu olarak görünmektedir.

³⁷² Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1996: 43-44, 52; Wegner 2002: 209-211. Terc. için ayrıca bkz. Haas 1994: 390: dn. 94.

³⁷³ Laroche 1963: 282 vd.; Darga 1992: 187; Haas 1994: 390.

İmparatorluk döneminde hiyerogliflerde Šarrumma'nın adı iki bacak şeklinde Geç Hitit döneminde ise sola dönük iki ayak şeklinde yazılmaktadır³⁷⁴.

Hepat ve Šarrumma bir ikili (Hepat-Šarrumma) oluşturmakta ve Ewri(bey)-šarrumma, Talmi(büyük)-šarrumma, Hišmi(parlak)-šarrumma, Ehli(yaşam)-šarrumma, Wašušarma, Huhašarma gibi isimlerin gösterdiği gibi M.Ö. 2. binden 1. bine kadar şahıs adlarında sıklıkla kullanılmaktadır³⁷⁵.

Sumerli Inanna ve Babil'in Iştar geleneğini sürdüren Ša(w)uška Hurriler'in en önemli tanrıçaları arasında yer alır.

Boğazköy'de bulunan Hititçe-Hurriçe çift dilli belgeler sayesinde isminin Hurriçe ša(v)oši "büyük" sıfatından geldiği ve buna /k/ onur sonelinin ve tanrılar için sık kullanılan -a bitirme ekinin eklendiği anlaşılmıştır³⁷⁶.

Mezopotamyalı tanrıça Inanna/Iştar, Hurri etkisindeki Kuzey Mezopotamya'da Ša(w)uška ile bir tutulmuş ve onun en önemli yerel biçimi Ninive'de ortaya çıkmıştır. Iştar kültü Akad döneminde Ninive'ye varmış olmalıdır. I. Šamši Adad dönemine ait bir kayıttan anlaşıldığına göre Akad kralı Naramsin Ninive kentinde Iştar için bir tapınak inşa ettirmiştir³⁷⁷. Tanrıça, Šauša adıyla ilk defa III. Ur Sülalesi döneminde ortaya çıkmıştır; Sumer kralı Šulgi'nin zamanına ait bir metin Niniveli Ša(w)uška için bir kuzu kurbanından söz eder³⁷⁸. M.Ö. 2. binin başında Nuzi'deki

³⁷⁴ Laroche 1963: 279.

³⁷⁵ Laroche 1963: 292, 294 vd.; Haas 1994: 391-392.

³⁷⁶ Wegner 1995b: 117-119.

³⁷⁷ Haas 1979: 401; Haas 1994: 345; Beckman 1998: 1.

³⁷⁸ Beckman 1998: 1.

tapınak Ša(w)uška ve kardeşi Tešup için ikili bir tapınak haline getirilmiştir³⁷⁹. Mitanni Devleti'nin panteonunda da Tešup ve kardeşi Ša(w)uška en tepede bulunurlar. Mitanni kralı II. Šuttarna, Niniveli Ša(w)uška'nın heykelini iyileştirici gücü nedeniyle iki defa firavun III. Amenophis'e gönderir³⁸⁰.

Tanrıçanın kültü M.Ö. 2. binin ortalarından itibaren Ninive'den Suriye ve Anadolu'ya yayılmıştır ve onun hakkında en ayrıntılı belgeler Hattuša'dan elde edilmektedir.

Niniveli Ša(w)uška kültürünün çok geniş bir coğrafyada geçerli olduğunu "Hurri ülkesinin bütün Iştarları" ifadesi kanıtlamaktadır³⁸¹. Suriye metinlerinde geçen Iştar HUR.RI, "Hurrili Iştar (Hurriler'in Iştar'ı)" anlamına gelmektedir³⁸². Boğazköy'ün Hurri etkisindeki metinlerinde Ša(w)uška şeklinde gördüğümüz tanrıça için INANNA Sumerogramı ve ^DIŠ_g-TÁR yazımının yanı sıra ^DGAŠAN ve ^DLIŠ ideogramı da kullanılmıştır³⁸³. Ses tamamlayıcıları, Sumerogramın ardında başka okunuşların da olduğunu göstermektedir: ^DIŠTAR-iš, ^DIŠTAR-ra (Işhara), ^DIŠTAR-za³⁸⁴.

³⁷⁹ Haas 1994: 346.

³⁸⁰ Haas 1994: 346; Beckman 1998: 2-3.

³⁸¹ Haas 1994: 347; Beckman 1998: 4 ve dn. 42. KUB 56.31 Ay IV 21' : [k]u-i-e-eš-ša ku-i-e-eš ^DIŠ_g-TÁR^{HL.A} ŠA KUR^{URU} Hur-ri hu-u-ma-an-t[e-eš].

³⁸² Beckman 1998: 4 dn. 42; Hutter 2002: 192.

³⁸³ Wegner 1981: 21-22; Beckman 1998: 3.

³⁸⁴ Haas 1994: 349.

Tanrıça Anadolu’da en erken Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nda ^DINANNA olarak görülür³⁸⁵. Eski Hitit Çağı’nda sadece tek bir ritüel, Iştar’dan bahseder³⁸⁶. Hatti ülkesinde asıl önemini Orta Hitit Çağı’nda kazanmıştır ve bu dönemden itibaren Akadogram genellikle Ša(w)uška diye okunur³⁸⁷. Gece’nin tanrıçasının (Siyah tanrıça = DINGIR.GE₆) Iştar/Ša(w)uška’nın bir biçimi olduğu bilinmektedir³⁸⁸ ve tanrıçanın kültü II. Murşili dönemine tarihli bir metne göre (CTH 482: KUB 32.133 Öy 1-10) atası Tuthaliya (I./II.) Tuthaliya döneminde Kizzuwatna’dan Šamuha’ya taşınır³⁸⁹. Iştar’ın, yemin tanrıları listesinde ilk kez ortaya çıkışı ise I. Arnuwanda – Aşmunikal çiftine ait olan bir Kaška antlaşması ile gerçekleşir³⁹⁰. I. Šuppiluliuma döneminde, Niniveli Ša(w)uška, “kırların Ša(w)uškası”, “Hattarina’nın Ša(w)uškası” ve “çekici Ša(w)uška” olarak yine yemin tanrıları listesinde görülür. II. Murşili, Ša(w)uška kültürünü sağlamlaştırır. III. Hattuşili döneminde “Šamuha’nın Ša(w)uškası” en ileri önemini kazanmış olur. IV. Tuthaliya

³⁸⁵ Haas 1994: 349.

³⁸⁶ Beckman 1998: 3.

³⁸⁷ Haas 1994: 349.

³⁸⁸ Lebrun 1976: 16, 28-31; Wegner 1981: 163-165; Kılal 1986: 239; Haas 1994: 352-353; Miller 2004: 365-370; Mouton 2005: 541-542.

³⁸⁹ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 58; Miller 2004: 312. Türkçe terc. için bkz. Kılal 1986: 236. II. Murşili’nin reform ve Gece tanrıçası kültürünün nakli hakkında yorumlar için bkz. Miller 2004: 350-362. Ayrıca bkz. Strauß 2005: 229; Strauß 2006: 10; Ünal-Girginer 2007: 362. Haas 1994: 352’de III. Tuthaliya demektir.

³⁹⁰ Beckman 1998: 3.

zamanında ise yemin tanrıları listesine “Šamuha’nın Ša(w)uška” ve Lawazantiya’nın Ša(w)uškasi” da eklenmiştir³⁹¹.

Boğazköy arşivinde tanrıçanın yirmibeş farklı yerel biçimi ortaya çıkar ve bunlar şehir ve dağ isimleri ile anılır. Bu şehirlerin çoğu Kuzey Suriye ve Güney Anadolu’da yer alır. Çok azı, merkezi Hitit bölgesindedir. Bunlardan en sık rastlanana Niniveli Ša(w)uška ve Šamuhalı Ša(w)uška’dır. Hurrice metinlerde tanrıça, “Ninive’nin (kızı)” (Ninuwawi) veya “Niniveli” (Ninuwahi) olarak adlandırılır³⁹². Bu kentler dışında Anadolu’da Hattarina, Lawazantiya ve Tameninga, Ša(w)uška’nın önemli kült merkezleridir³⁹³. “Niniveli Istar için dua ve ritüel” olarak adlandırılan metinlerde (CTH 716) tanrıça, çoğunlukla Yukarı Mezopotamya, Suriye ve Doğu Akdeniz’deki kentlerden davet edilir/çağırılır: Mitanni, Alše, Tunip, Ugarit, Alalah, Kinahha (Kenan), Sidon, Zunzurha (Tyre), Nuhašše ve Amqa³⁹⁴.

Boğazköy, Mari, Nuzi ve Yeni Asur metinlerinden anlaşıldığına göre tanrıçanın çoğu Hurrice olmak üzere Hititçe, Akadca ve Sumerce pek çok epiteti bulunmaktadır. Hurrice epitetleri arasında, Boğazköy metinlerinde en sık görüleni allai “hanımefendi”dir: allai ^{URU}Ninuwawa ^DŠaušga: “Ša(w)uška, Ninive’nin Hanımefendisi”³⁹⁵.

³⁹¹ Haas 1994: 349-350.

³⁹² Beckman 1998: 5.

³⁹³ Ša(w)uška’nın bütün yerel biçimleri için bkz. Wegner 1981: 157 vd.

³⁹⁴ Hoffner 1992: 103. Metinlerin terc. için bkz. Collins 2003a: 164-165.

³⁹⁵ Ša(w)uška’nın bütün epitetleri için bkz. Wegner 1981: 25 vd.

Ša(w)uška ile ilgili kutsal varlıklar arasında çok sayıda tanrı, şeytan, hayvan ve silah bulunmaktadır. İkonografide tanrıça ile ilişkili hayvanlara ve şeytanlara özellikle Nuzi mühürlerinde rastlanır. Onun hizmetçileri olarak bilinen Ninatta ve Kulitta ile beraber, yakın çevresinde sekiz adet tanrı bulunur. Bunlardan iyiliği sağlayanlar Šintalirte “yedi yıl”, Šintalwuri “yedi gözlü”, “iki” rakamını ve *tad-* : “sevmek” filini içeren Šinantatukarni ve Namrazunna “ay parıltısı”dır. Kötülüğe sebep olanlar, Sumer şeytanı Alu’ya göre adlandırılan Ali, Halzari ve Taruwi’dir³⁹⁶. Bunlar Šamuhali Istar’ın festivaline ait Hurrice bir metin parçasında şu şekilde adlandırılırlar: “Ša(w)uška’nın ilk tanrıları (ve) son tanrıları³⁹⁷”. Istar için yazılmış Hititçe bir methiyede (CTH 717: KUB 24.7) yine “ilk” ve “son” ifadeleri görülür. Burada, Ninatta, Kulitta, Šintalirte, ve Namrazunna, Istar tarafından sevilen; Ali, Halzari, Taruwi ve Šinanda-dukarni, evlere acı ve inilti götürdüklerinden Istar tarafından nefret edilen olarak adlandırılırlar³⁹⁸.

Istar/Ša(w)uška’nın en önemli özelliği, hem aşk tanrıçası olarak kadın hem de savaş tanrıçası olarak erkek görünümünde olmasıdır. Yazılıkaya’da hem tanrılar (no. 38) hem de tanrıçalar (no. 55a) alayında yer alır. Tanrılar tarafında hizmetçileri Ninatta (no.37) ve Kulitta (no.36) da görülür. Ša(w)uška, Hitit-Hurri kurban listelerinde de tanrı ve tanrıçalar arasında yer almaktadır. Tanrı haliyle “kırların Ša(w)uškası” ya da “göklerin Ša(w)uškası”, tanrıça haliyle “Hattarina, Tameninga ve

³⁹⁶ Ša(w)uška’nın bütün tanrı çevresi için bkz. Wegner 1981: 76 vd. Ayrıca Haas 1979: 400; Haas 1994: 347-348.

³⁹⁷ Wegner 1981: 76.

³⁹⁸ Trans. ve terc. için bkz. Wegner 1981: 50-51; Güterbock 1983: 156.

Lawazantiya kentlerinin Ša(w)uška'sı' biçiminde adlandırılmaktadır³⁹⁹. Šamuhalı Istar'ın festivalinde Hurrice satırlarda, tanrıçanın hem erkek hem de dişi görünümüne kurban sunulur⁴⁰⁰:

(CTH 712.A = ChS I/3-1 Nr. 1): KUB 27.1 Öy II 15⁴⁰¹:

15 1 adet ince ekmek Ša(w)uška'nın dişiliğine (ve) erkekliğine, aynı şekilde.

Lawazantiyalı Ša(w)uška'dan şu şekilde bahsedilir⁴⁰²:

(CTH 590): KUB 31.69 Öy 5'-6'⁴⁰³:

5' elbiseni bir erkeğinki gibi giyinirsin,

6' bir [kadın] gibi de giyiniyorsun.

Tanrıçanın en önemli özelliklerinden birisi büyülerde ortaya çıkmasıdır. MUNUSŠU.GI'ler onun desteği ile büyülerini yapmaktadırlar. Ša(w)uška'nın büyü yetenekleri arasında erkekleri kadına çevirmek ve onların savaş yeteneklerini ortadan kaldırmak da yer alır⁴⁰⁴. Hurri dilindeki büyü sözleri, ti(w)e- Ša(w)uška(w)e- : "Ša(w)uška'nın (büyülü) sözleri" olarak adlandırılır⁴⁰⁵. Büyü gücüne sahip olan

³⁹⁹ Wegner 1981: 46 vd.; Haas 1994: 350, 354; Haas 2002: 440.

⁴⁰⁰ Wegner 1981: 46-47; Wilhelm 1989: 52; Haas 1994: 350.

⁴⁰¹ Trans. ve terc. için bkz. Wegner 1995: 39, 43.

⁴⁰² Wegner 1981: 41; Haas 1994: 355.

⁴⁰³ Trans. ve terc. için bkz. Wegner 1981: 41 ve dn. 166.

⁴⁰⁴ Ša(w)uška'nın büyü ile ilişkisi hakkında bkz. Haas 1978b: 77-78; Wegner 1981: 55 vd.

⁴⁰⁵ Wegner 1981: 57.

tanrıça, yer altı dünyası ile ilgili görünümüleri de kendinde barındırır; çünkü yer altı güçlerinin oluru ve desteği ile büyüler bozulabilmektedir. Mukišli büyücü kadın Allaiturahhi'nin Hurrice-Hititçe büyülerinde, Ša(w)uška'nın yer altında ikamet etmesi, Sumerce ve Akadca nakledilen Inanna yahut Istar'ın yer altı dünyasına gidiş mitine benzemektedir. Böylesine üstün özellikleri olması belki de tahtı ele geçiren kralların koruyucu tanrıçası olmasında etkilidir. Akadlı Sargon'un Inanna/Istar'ı ve III. Hattušili'nin Šamuhalı Ša(w)uškası buna örnektir⁴⁰⁶.

DINGIR.GE₆ "Gece'nin tanrıçası", Istar/Ša(w)uška ile özdeşleştirilmiştir. İsmi Sumerogramla yazılmasına rağmen bu tanrıçanın Mezopotamyalı bir öncülü yoktur. Mezopotamya kaynaklarında görülen DINGIR^{MEŠ} mušīti, ilū/ilāni mušīti "gecenin tanrıları"dır ve bu ifade Hattuša belgelerinde ayrıca bulunmaktadır. Gece'nin tanrıçası muhtemelen Kizzuwatna'da tarihöncesi dönemlerden beri tapınılıyordu ve özellikleri Istar'a benziyordu⁴⁰⁷. Nitekim II. Muršili, atası Tuthaliya (I./II.)'nın, bu tanrıçanın kültürünü Kizzuwatna'dan Šamuha'ya taşıdığını aktarır⁴⁰⁸. (CTH 482: KUB 32.133 Öy 1-10). DINGIR.GE₆'nin "Gece'nin tanrıçası" olarak tercüme edilebileceği ilk kez O. Carruba tarafından ortaya atılmıştır⁴⁰⁹. Bunun sebebi, adı geçen tanrıçanın, KBo 2.8 I 17'de (CTH 519) DINGIR^{LUM} GE₆^{ŠI} URU Parnašša şeklindeki yazılışdır. GE₆^{ŠI}, Akadca mūši "gecenin" anlamına gelir⁴¹⁰. Burada Akadca salmu (veya Hititçe

⁴⁰⁶ Haas 1978b: 78.

⁴⁰⁷ Miller 2004: 364. A. Mouton, DINGIR.GE₆ ile ilānu mušīti'nin eşit olduğunu düşünmektedir: Mouton 2005: 542.

⁴⁰⁸ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 58; Miller 2004: 312; Türkçe terc. için bkz. Kinal 1986: 236.

⁴⁰⁹ Carruba 1957-1971: 355.

⁴¹⁰ Beckman 2002: 38; Beal 2002a: 197, dn. 2.

dankui-) “siyah”tan çok muşu “gece” kelimesi söz konusu olmalıdır⁴¹¹. Ayrıca CTH 481’de tasviri yapılan tanrıçanın heykelinin, gökyüzünün ve onun ışıklarının bir görünümünü hatırlattığı ileri sürülmektedir⁴¹²:

(CTH 481.A): KUB 29.4 + KBo 24.86 Öy I 6-11⁴¹³:

“Metal işleyicileri, altından bir tanrı heykeli yaparlar. Onun ayinlerini aynı şekilde yaparlar. Kunna taşının (taneleri), gümüşün, altın, lapis lazuli, karneol, Babil taşı, kalkedon, kristal (ve) alabaster, güneş kursları, bir “yaşam” (sembölü), altın ve gümüşten kuyruklu yıldız tanrıçanın (heykeline) eklenmiştir. Şunları yapmayı aynı şekilde bitirirler.”

DINGIR.GE₆, İspanza olarak da yazılmaktadır. İspanza, Hititçe’de “gece” anlamına gelir. AN.TAH.ŞUM^{SAR} bayramına ait bir fragmanda tanrılar sıralanırken GE₆-anza yazılışı görülmektedir. Yine bu bayrama ait başka bir fragmanda tanrılar aynı sıra ile dizilirken GE₆-anza yerine İspanza’yı görürüz. Aynı iki listede ^DEN.ZU ile ^DXXX (Ay tanrısı) yazılışları da birbirinin yerine kullanılmış, yani Ay tanrısı listede ayrı tutulmuştur. Bu nedenle Puduhepa’nın Lelwani’ye adağında birbirine alternatif olarak yazılan ^fDINGIR.GE₆-wiya ve ^D30-wiya (Armawiya/Ay tanrısı-wiya) ile başka bir metinde ^mDINGIR.GE₆-ziti ve ^{m/D}30-ziti (Armaziti)

⁴¹¹ Beal 2002a: 197, dn. 2. A. Ünal, DINGIR^{LIM} GE₆^{ŠI} için “Karanlığın tanrıçası” demektedir. Ünal 1993: 639 vd., ayrıca 642. Walkui’nin ritüelinde DINGIR^{LIM} MU-ŠI yazılışı da görülür. Ünal 1993: 643.

⁴¹² Beckman 2002: 38.

⁴¹³ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 6-7; Beckman 2002: 38; Miller 2004: 274. Terc. için bkz. Collins 2003b: 173, §2. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 362.

yazılışlarından hareketle DINGIR.GE₆'nin Ay tanrısı ile özdeşleştirilmesi çok olası görünmemektedir⁴¹⁴.

Gece'nin tanrıçasının Iştar/şa(w)uşka ile özdeşleştirilmesi konusunda en önemli kanıt bir kehanet metninden gelmektedir. Bu metinde Gece'nin tanrıçası'nın biçimleri ile Iştar/şa(w)uşka'nın biçimleri aynı sırada bulunur ve hangi Iştar/şa(w)uşka'nın öfkeli olduğu sorgulanır⁴¹⁵. CTH 571: KBo 16.97 + Ay 12-32 arasında Niniwe'nin şa(w)uşkası, şamuha'nın Gece'nin tanrıçası, Lahharuma'nın Gece'nin tanrıçası, Niniwe'nin şa(w)uşkası, Hattarina'nın şa(w)uşkası, annesinin şa(w)uşkası, babasının şa(w)uşkası sıralandıktan sonra “herhangi bir şa(w)uşka öfkeliyse o zaman (kehanet) uygun olsun” denmektedir⁴¹⁶.

DINDIR.GE₆'nin Iştar/şa(w)uşka ile özdeşleştirilmesinin bir sebebi de Iştar gibi çift karakterli olmasıdır. Gece'nin tanrıçası kültürünün yayılması adlı belgede (CTH 481) NÍG.BA.^DU, ayin sırasında bir kadın ve bir erkek için ayrı adaklarda bulunur⁴¹⁷. Ancak DINGIR.GE₆ esasen bir tanrıçadır. Adı geçen metinde (CTH 481) tanrıça için “sevdiği kente (davet ederler)” denmektedir. Burada Akadca 2. tekil şahıs feminen *TA-RA-AM-MI* “seviyorsun” fiili kullanılır. Buna ek olarak küçük bir fragmanda

⁴¹⁴ Gece tanrıçasının Ay tanrısı ile özdeşleştirilmesi konusundaki tartışmalar için bkz. Beal 2002a: 201, dn. 26; Miller 2004: 370-373. AN.TAH.şUM^{SAR} bayramındaki tanrı listeleri için bkz. Otten 1971: 46. DINGIR.GE₆'nin, ^DIşspanza ve türevlerini içeren yazılışları için bkz. Ünal 1993: 643.

⁴¹⁵ Haas 1994: 352; Miller 2004: 365.

⁴¹⁶ Haas 1994: 352. Trans. ve terc. için bkz. Schuol 1994: 104-105, 109. Ayrıca bkz. Wegner 1981: 164.

⁴¹⁷ Beal 2002a: 202; Miller 2004: 367. Trans. ve terc. için bkz. Miller 2004: 277. Terc. için bkz. Collins 2003b: 174, ř8. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 363.

DINDIR.GE₆ MUNUS-*aš* ifadesi görülür⁴¹⁸. Ayrıca Gece'nin tanrıçası, Akade, Babil, Susa, Elam ve Hursagkalamma (Kiş)'dan davet edilir ki bu kentler Iştar'ın da kutsandığı kentlerdir⁴¹⁹.

A. Ünal, Walkui'nin ritüelinde Gece'nin tanrıçasının heykelinin, hayvanlardan oluşan karışık bir varlık şeklinde tasvir edilmesinden dolayı, onun aslında Mezopotamyalı *LAMAŠTU*'ların Hititler'deki karşılığı olduğunu; ancak Hurriler'in onu Babil'den ne zaman alıp, Kizzuwatna'ya getirmiş olabileceklerinin bilinmediğini söylemektedir⁴²⁰.

Gece'nin tanrıçası için üç önemli ritüel vardır. Bunlardan biri Gecenin tanrıçası kültürünün yayılması (CTH 481), diğeri I./II. Tuthliya'nın tanrıçanın kültürünü Kizzuwatna'dan Şamuha'ya naklettiği ritüel (II. Murşili'nin Şamuhalı Gece'nin tanrıçasının kültü ile ilgili reformu) (CTH 482)'dir. Üçüncüsü ise Gece'nin tanrıçasının rahibi Walkui'nin ritüelidir. (CTH 496)⁴²¹.

Bunlardan CTH 481'de tanrıça için yeni bir tapınak inşa edilmesi vesilesiyle yapılması gerekenleri anlatan rahip (^{LÚ}SANGA) Ulippi'nin ismi Hurrice'dir. Yine bu metinde pek çok Hurrice kelime bulunur. Ayrıca tanrıçanın sembolü olan *ulihhi*

⁴¹⁸ Miller 2004: 367 ve dn. 534.

⁴¹⁹ Wegner 1981: 164; Beal 2002a: 202; Miller 2004: 367-368. DINGIR.GE₆ = Iştar/Şa(w)uşka eşitliğinin ayrıntıları için bkz. Miller 2004: 365-370. CTH 481: KBo 29.4 + KBo 24.86 ve duplikatlarının trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 6 vd.; Miller 2004: 272-297. Terc. için bkz. Collins 2003b: 173-177. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 362-367.

⁴²⁰ Ünal 1993: 639 vd.

⁴²¹ Haas 1994: 353. Walkui'nin ritüeli için bkz. Moutun 2005: 541 vd.

kelimesi de Hurrice'dir. Metinden anlaşıldığına göre *ulih*, tanrıçanın tasvirine asılarak kullanılmaktaydı⁴²².

Hurri tanrıçaları arasında Işhara da yer almaktadır. Adının Sami öncesi bir Suriye dilinden geldiği, Akadca řeru(m) "sabah"tan türemiş olabileceđi⁴²³ ya da ortak Sami kök skr/shr "karanlık olmak"tan geldiği düşünölmektedir⁴²⁴. Daha M.Ö. 3. binden itibaren tıpkı şa(w)uşka gibi aşk ve savaş tanrıçası olarak Iştar ile özdeşleştirildiğinden ismi IřSTAR-ra şeklinde ve bunun yanı sıra ^DGÁxSIG₇-ra gibi ideogramlarla da yazılmaktadır⁴²⁵.

İlk kez Ebla'da belgelenmesi, Kuzey Suriye ve Kizzuwatna panteonunun en önemli tanrıçaları arasında yer almasından dolayı, Işhara'nın bu bölgeden kaynaklanmış olabileceği düşünölmektedir. M.Ö. 3. Binde Ebla'da ismi en çok zikredilen tanrıçalardandır. Akad dönemi şahıs adları ve Naramsin'in, Elamlı Hita ile yaptığı antlaşmada isminin geçmesine bakılacak olursa bu tarihte Mezopotamya'da yaygınlık kazanmıştır. Tanrıçanın költü III. Ur Sölalesi döneminde hem Yukarı Habur'da belgelenmekte hem de Güney Mezopotamya'ya yayılmış bulunmaktadır. Eski Babil Çağı'nda ise tanrıçaya Önasya'nın geniş bir kısmında tapınıldığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 2. binde Işhara, Mari, Emar, Ugarit, Alalah gibi Suriye kentlerinde belgelenmektedir. Tanrıçanın Emar'da son derece saygın bir konumda olduğu, adına bir tapınağın bulunduğu ve burada "kentin hanımefendisi" ünvanıyla

⁴²² Kinal 1986: 237.

⁴²³ Haas 1978a: 62; Haas 1994: 393.

⁴²⁴ Prechel 1996: 169.

⁴²⁵ Işhara'nın isminin bütün yazılışları için bkz. Prechel 1996: 163-166.

anıldığı görülmektedir. Ugarit'te Sami tanrılarının sıralandığı tanrı listelerinde, ancak daha çok Kizzuwatna etkisinde altında derlendiği düşünülen Hurrice listelerde ve Alalah'ta sıklıkla şahıs adlarında geçmektedir⁴²⁶. Tanrıça Alalah'ta Hava tanrısı ve Güneş tanrısı ile panteonun tepesinde yer almaktadır⁴²⁷ ve bu kentin kralı Idrimi'nin yazıtında "Alalah'ın hanımefendisi" olarak adlandırılır⁴²⁸. Idrimi'nin, Kizzuwatna kralı Pilliya ile yaptığı antlaşmada Fırtına tanrısı ve Güneş tanrısının yanı sıra Işhara da zikredilmektedir⁴²⁹.

Ebla'nın en önemli tanrıçası Işhara, M.Ö. 3. bin sonunda buraya yerleşen Amurrular'dan çok Hurriler tarafından benimsendi. Boğazköy'den günümüze ulaşan Orta Hitit Çağı'na tarihli, Hititçe-Hurrice Serbest Bırakma Şarkısı'nda Teşup, Ebla'da tutulan bazı kimselerin serbest bırakılması ile ilgili olarak Işhara'ya başvurmuştur. Sami bir nüfusun yanı sıra Hurriler'in bulunduğu Emar'da, M.Ö. 13. yüzyılda Işhara hâlâ "Ebla'nın Işharası" olarak geçmektedir⁴³⁰.

Işhara, Anadolu'da en erken Asur Ticaret Kolonileri Çağı tabletlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu belgelere göre tanrıça, şahıs adlarında görülmekte ve kurbanların sunulduğu bir tapınağı bulunmaktadır⁴³¹. Hitit Çağı'nda Işhara, I. Arnuwanda'nın

⁴²⁶ Haas 1978a: 62-63; Haas 1994: 393-394; Archi 1992: 9; Archi 2002a: 29-31; Tanrıçanın M.Ö. 3. binden, M.Ö. 1. bine kadar Önasya'da yayılımı hakkında bkz. Prechel 1996: 5 vd.

⁴²⁷ Haas 1994: 394; Prechel 1996: 68.

⁴²⁸ Prechel 1996: 69; Taracha 2009: 123.

⁴²⁹ Archi 2002a: 10.

⁴³⁰ Archi 2002a: 31-32.

⁴³¹ Haas 1994: 394.

Kaşkalar'la yapmış olduğu antlaşmada adı geçen birkaç tanrıçadan biridir⁴³². I. Şuppiluliuma'dan IV. Tuthaliya'ya kadar olan süreçte kimi devlet antlaşmalarında da onun adını görmek mümkündür⁴³³.

Hattuša arşivinden Hititçe ve Hurrice belgeler incelendiğinde Işhara'nın asıl kült merkezinin Kizzuwatna olduğu anlaşılmaktadır. Pek çok metin, onun Kizzuwatna ile olan bağlantısını ortaya koymakta ve tanrıçanın çeşitli özelliklerini açığa vurmaktadır.

Muhtemelen I. Şuppiluliuma dönemine ait bir belge (CTH 641.1: KUB 40.2), Kummanni ülkesindeki Neriša ve Tarša'da tanrıçanın kültünün düzenlenmesi ile ilgilidir. Bir rahibeye ve rahibe tâbi olan ve kral Talzu ile ardılı Şunaşşura tarafından yapılan Işhara dağındaki bağışlar, Hitit kralı tarafından sağlanmıştır. Metinde tanrıça Işhara'nın tapınağına ait olan nesnelere ve tapınağın çok geniş bir bölgeyi kapsadığı anlaşılan arazisi-çiftlikleri sayılmaktadır⁴³⁴.

Işhara için sonbahar ve ilkbahar bayram ritüelleri düzenlenmektedir. (CTH 641.2: A = KBo 29.213 + YBC 18612 + KBo 23.17 (+) KBo 23.41 + KBo 24.108; B = KBo 21.42). Bu bayramlarda büyücü iki ateş arasında yürür, tanrıçanın heykeli yıkanır, yağlanır, ekmek, et ve çeşitli yemek kurbanları sunulur. İlkbahar bayramı sırasında, tanrıçadan gitmemesi, tahıl yetişmesini sağlaması ve otlaklardaki

⁴³² Prechel 1996: 91.

⁴³³ Prechel 1996: 93-97; Murat 2010: 542-546.

⁴³⁴ Trans. ve terc. için bkz. Goetze 1940: 61-67. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Alemdar 2006: 72-83. Yorumlar için bkz. Goetze 1940: 66-71; Haas 1978a: 63; Haas 1994: 394-395; Prechel 1996: 120-122; Archi 2002b: 47-48; Ünal-Girginer, 2007: 124-126; Murat 2010: 531-533.

hayvanlara bakması rica edilir. Böylece tanrıçanın bitki yetiştirme özelliğine vurgu yapılır⁴³⁵. Işhara için düzenlenen Sonbahar ve İlkbahar bayramı Kuzey Suriye kökenlidir. Hattuşa'ya Fırat'ın batı kıyısındaki Aştata'dan getirilmiştir ve başkentten Emar'a gönderilen bir kâtip tarafından çevirisi yapılmıştır. Metinde geçen şuruna kenti de Aştata ülkesine dâhildir. Metin Emar bayramlarına benzerlik göstermektedir ve bahsi geçen tanrılar da kesinlikle Suriyeli'dir: Işhara, Beltu (Iştar), Ay tanrısı (D30), Güneş tanrısı, Halma, şangara, Tuhitra. Adı geçen son tanrı sadece bu metinde görülürken, diğerleri Emar'ın bayram ve kurban listelerinde ortaya çıkar. KBo 29.213 +'te Işhara'nın, yukarıda adı geçen tanrılarla birlikte görülmesi rastlantı olmayıp Emar geleneğini yansıtır⁴³⁶. Işhara'nın tarım ve bitki ile olan ilişkisi Suriye kentlerinde de görölmektedir. Ebla'da tohum ekme ayı olan 11. ay, Işhara'nın adı ile anılır. Ebla'da tahıl tanrısı Dagan ve Emar panteonundaki tarım tanrısı Ninurta ile ilişkisi onun bitki yetiştirme özelliğinin kanıtlarıdır⁴³⁷.

Kizzuwatna kökenli Hişuwa bayramında da tanrıçanın Hapat ve Iştar'dan daha fazla önem taşıdığı anlaşılmakta, ayinlerin tanrıçanın kendi tapınağında gerçekleştirildiği görölmektedir. Işhara burada Manuzzi'nin Hava tanrısının çevresine dâhildir⁴³⁸.

Işhara'nın en önemli özelliklerinden birisi, yer altı ile olan ilişkisidir. Kumarbi mitosunda ve bir ^{MUNUS}şU.GI ritüelinde "eski tanrılar" nesline dahil olan Enlil ve

⁴³⁵ Trans. ve terc. için bkz. Prechel 1996: 231-244. Yorumlar için bkz. Haas 1994: 400-401; Prechel 1996: 123-124; Murat 2010: 533-535, 540-541.

⁴³⁶ Archi 2002b: 51-52.

⁴³⁷ Haas 1994: 396.

⁴³⁸ Dinçol 1969: 27 vd.; Haas 1994: 401; Prechel 1996: 124-128.

Abandu, tanrıçanın ebeveynleri olarak görülürler. Bu ritüelin Hurrice kısmında Teşup'un yer altına sürdüğü "ilk tanrılar"la ilişkilendirilmektedir. Bir Orta Hitit dönemi arınma ritüelinde Ay tanrısı, Gökyüzü ve Yeryüzü'nün Memeşartisi ve diğer Yer altı tanrıları ile birlikte, bir evin cinayet pislik ve yalan yere yeminden arındırılması için yer altından çağırılır. Işhara'nın Hurri yer altı tanrıçası Allani ile ilişkisi de bir ^{MUNUS}ŠU.GI ritüelinden, Işhara'nın rahibi Kizzuwatnalı Ammihatna'nın ritüelinden, Hurrice-Hititçe yazılmış Serbest Bırakma Şarkısı'ndan, Hişuwa bayramı ritüelinden, Mukişli büyücü kadın Allaiturahhi'nin Hurrice-Hititçe ritüellerinden, kurban listelerinden ve Ugarit metinlerinden açıkça anlaşılmaktadır⁴³⁹. Işhara'nın bir rahibesi tarafından düzenlenen bir ritüel, Işhara ve onun türevi Hamrişara'nın yer altı dünyası ile ilişkisini kanıtlar. Hamrişara'nın adı tapınakta kutsal bir kısmı ifade eden hamri kelimesinden türetilmiş ve Işhara ile bir tutulmuştur⁴⁴⁰.

Işhara aynı zamanda bir yemin tanrıçasıdır. I. Arnuwanda'dan itibaren antlaşma metinlerinde görülen tanrıça, "yeminlerin kraliçesi" ve "yeminlerin hanımefendisi" olarak adlandırılır. "Yeminlerin efendisi" Hurri Ay tanrısı Kuşuh ile de bir çift oluşturur. Hititçe-Hurrice bir ^{LÚ}AZU ritüelinde Işhara, Hurrice "yeminin Işharası" (Işhara=n elmi=ni=bi=ni) olarak geçmektedir. Bir asker yemini metninde bahsedilen yemin tanrıları da Işhara ve Ay tanrısıdır⁴⁴¹. Tanrıçanın ay ile olan ilişkisi Babil

⁴³⁹ Işhara'nın yer altı dünyası ve Allani ile ilişkisi hakkında bkz. Haas 1994: 395, 397-398, 399-400; Prechel 1996: 97-100, 105-116; Murat 2010: 535-540.

⁴⁴⁰ Haas 1994: 402-403.

⁴⁴¹ Prechel 1996: 91-97; Murat 2010: 542-546.

büyülerinde de ortaya çıkmakta ve bir ay tutulmasında Işhara yardımı çağırılmaktadır⁴⁴².

Işhara aynı zamanda hastalık ve şifa tanrıçasıdır. İnsanlar yeminlerini bozduklarında Işhara ve Ay tanrısı tarafından cezalandırılmaktadır. Tanrıça çocukların ve hayvanların doğurmasını engellemekte, ayrıca karın şişliği şeklinde kendini gösteren bir hastalığa sebep olmaktadır. Bu hastalık “Işhara hastalığına yakalanmak” (*işharişh-*) fiili ile ifade edilmektedir. Hastalığın çaresi yine Işhara’nın kendisidir. Tanrıçanın öfkesinin yatışması için çeşitli metaller, içecek ve yiyecekler kurban olarak sunulmaktadır⁴⁴³.

Hitit metinleri bir grup yer altı tanrıçasının ismini bizlere vermektedir: Yeryüzünün Güneş tanrıçası, Hatti kökenli Lelwani, Hurri-Suriye kökenli Allani, Mezopotamyalı Allatum ve Ereškigal.

Hurriler’de yer altı dünyasının tanrıçası Allani’dir. İsmi, Hurrice *allai* “hanımefendi” ve isim yapan -ni eki ile oluşturulmuştur⁴⁴⁴. Tanrıça III. Ur Sülalesi döneminden itibaren Akadcalştırılmış Allatu olarak Yukarı Habur’dan Güney

⁴⁴² Haas 1994: 398.

⁴⁴³ Haas 1994: 398-399; Prechel 1996: 129-133; Murat 2010: 544-550.

⁴⁴⁴ Haas 1994: 405. Asıl anlamı bilinmeyen Hurrice -ni eki, kişiselleştirme/bireyselleştirmeye (individualizing) yarar. Örnek olarak evre “efendi, bey” = everni “kral”, şukki “bir” = şukkani “tek”, Mazriani “Mısırlı”: Wilhelm 2008b: 89, madde 13.

Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır⁴⁴⁵ ve Mezopotamyalı Ereškigal'in özelliklerini üzerine almıştır⁴⁴⁶.

Hitit metinlerinde Allani, İshara ile birlikte Orta krallıktan itibaren belgelenmektedir⁴⁴⁷. Allani ile Allatum, Hitit Anadolu'sunda her zaman aynı tanrıça değildir. Allatum, ölümler tanrıçası Lelwani ile bir tutulurken, Hurri-Luvi Kizzuwatnasında Allani, Yeryüzünün Güneş tanrıçası ile özdeşleştirilmiştir⁴⁴⁸. Örnek olarak Serbest Bırakma destanında Hurrice bir bölümde tanrıça, Allani olarak adlandırılırken, onun Hititçe çevirisinde "Yeryüzünün Güneş tanrıçası" (*taknaš* D^oUTU) kullanılır⁴⁴⁹.

I. Hattuşili, Güneydoğu seferlerinde Haşsu kentinden Allatu'nun heykelini alıp başkentine getirmiştir⁴⁵⁰. Orta Hitit Çağı'na tarihli Hurri edebi eseri Serbest Bırakma Şarkısı'nda Allani'nin yer altı dünyası ile olan ilişkisi son derece açıktır. O "Yeryüzünün (yani yer altının) ahşap sürgüsü" olarak tanımlanır ki yer altına açılan kapıların sürgüsü, Mezopotamya mitosu İstar'ın yeraltına gidişinde görülmektedir⁴⁵¹. İstar burada kız kardeşi, yer altının kraliçesi Ereškigal'le buluşur. Serbest Bırakma destanına göre Allani'nin yer altında bir sarayı (Hurr. haikalli, Akadca ekallu'dan) bulunmaktadır. Tanrıça burada bir şölen hazırlar, konuklarına kendisi hizmet eder,

⁴⁴⁵ Haas 1994: 405.

⁴⁴⁶ Popko 1995: 99; Taracha 2009: 124.

⁴⁴⁷ Haas 1994: 405.

⁴⁴⁸ Haas 1994: 405; Popko 1995: 99; Taracha 2009: 124.

⁴⁴⁹ Neu 1996: 252.

⁴⁵⁰ Wilhelm 1989: 22, 55.

⁴⁵¹ Hoffner 1998b: 67.

yiyecek ve içecek ikram eder. Konukları arasında Tešup, onun kardeři Tašmišu/Šuwaliyat ve eski/ilk tanrılar da vardır. Metinde “kral” olarak adlandırılan Tešup, sofrada tahtında oturur. Allani ise Tešup’un sağında eski/ilk tanrılarla oturur⁴⁵². Allani bu destanın başında Hurrice kısımda, šiduri “genç kadın/kız” olarak tanımlanır⁴⁵³.

Mukišli büyücü kadın Allaiturahhi’nin Hurrice-Hititçe büyüleri de Ištār/Ša(w)uška’nın yer altında, Allani’ye olan tutsaklığından söz eder. Ša(w)uška, Tešup tarafından kurtarılır⁴⁵⁴.

Allani’nin Yer altı tanrıçası olduğu Orta Hitit Çağı’na tarihli vekil kral ritüellerinden de anlaşılmaktadır. Tanrıça burada Yer altı tanrılarını (Hurr. en(i)=nature=na, Hit. *kattareš šiuneš/taknaš šiuneš*) ile yakın ilişki içindedir⁴⁵⁵. Bu ritüellerin birinde (CTH 448.4) kurban sahipleri (Büyük Kral Tuthaliya ve Kraliçe) vekil olarak heykelcikleri (Hit. *šena-*, Sumerce ALAM) ve hayvanları, Allani ile kıyaslanabilecek Yeryüzünün Güneş tanrıçasına kurban sunarlar. Dört gün sürmüş olması muhtemel ritüelde Allani ve onun erkek tanrılarını şarap ve ekmekten oluşan ön kurban ile çağırılır. Sonra tanrıçaya sunulacak kurbanlar için çukur kazılır ve vekil heykeller çukura yerleştirilir. Ritüele katılımlarını sağlamak için kralın ailesinin ve

⁴⁵² Metnin, “Allani’nin daveti/şöleni” olarak adlandırılan bu kısmının (Hurrice-Hititçe) trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 220-227. İngilizce terc. için bkz. Hoffner 1998b: 73. Yorumlar için bkz. Hoffner 1998b: 72-73; Haas 1994: 405. Yorum ve terc. için ayrıca bkz. Haas 2006: 180-182.

⁴⁵³ Neu 1996: 30, 36.

⁴⁵⁴ Haas-Thiel 1978: 37-38; Haas 1994: 406; Haas 2003a: 42. Bu konuda bkz. s. 223-224.

⁴⁵⁵ Taracha 2000: 181-183; Taracha 2001: 687-688.

atalarının tanrıları da zikredilir⁴⁵⁶. Bu ritüellerde Allani ve Yer altı tanrıları yargılayıcı görevdedirler ve vekiller sayesinde, kurban sahibinin masumiyetine karar verirler. Vekiller, kurban sahibi ile yer altı tanrıları arasında arabuluculuk yapar. Kirlenme, ancak vekilin tanrıçaya sunulmasıyla giderilebilir⁴⁵⁷:

(CTH 448.2.1.4.a ve 448.2.1.1.A): KUB 60.161 II 7-11 (Duplikat KUB 17.18 III 4-8)⁴⁵⁸:

“Bak, kötü günahların yerine bu vekilleri koyduğumuzdan, sen, Yeryüzünün Güneş tanrıçası ve (siz) yer altı tanrıları, şahit olun! Kötü işlerde o zaman bunu bilin! (Bu) kısımda (kısas için başka bir şey) dikkate almayın!”

“Yeyüzünün Hanımefendisi”⁴⁵⁹ olarak da adlandırılan Allani, kurban listelerinde İshara ile bir çift oluşturmakta ve hatta ikisine birden tek bir kurban ayrıldığı bile olmaktadır⁴⁶⁰.

Hurriler, kökenleri Sumerliler’e kadar giden bir Mezopotamya anlayışı olan Yer altı tanrılarına sahiptiler ve bunlara kendi figürlerini de eklemişlerdir. Bu tanrılar Hitit metinlerinde, devlet antlaşmalarında ve büyü ritüellerinde ortaya çıkmaktadırlar⁴⁶¹.

⁴⁵⁶ Taracha 2001: 684 vd.

⁴⁵⁷ Taracha 2001: 687-689.

⁴⁵⁸ Terc. için bkz. Taracha 2001: 688.

⁴⁵⁹ Haas 1994: 405.

⁴⁶⁰ Haas 1994: 400, 405; Prechel 1996: 105-116; Torri 1999: 102-107.

⁴⁶¹ Otten 1961: 114 vd., özellikle 147-147; Haas-Wilhelm 1974: 50-53; Laroche 1974: 175 vd., Gurney 1977: 15; Haas 1976: 205-208; Haas 1978b: 75; Wilhelm

Hititçe-Hurricce belgelerde Yer altı tanrıları, “eski/ilk/önceki tanrılar” (Hit. *karuileš šiuneš/DINGIR^{MEŠ}-uš*; Hurr. ammetine enna) ve “aşağıdaki tanrılar” (Hit. *kattereš šiuneš, taknaš šiuneš*; Hurr. enna turina) olarak adlandırılırlar⁴⁶². Hititler ve Hurriler bu tanrıları Mezopotamyalı Anunnaki/u’ler ile özdeşleştirmişler, ayrıca Alalu, Anu, Antu, Enlil ve Ninlil gibi tanrıları da onlara dâhil etmişlerdir. Bunların yanı sıra isimleri uyaklı bazı çift tanrılar dikkati çekmektedir: Minki-Ammunki, Aunammudu-Iyandu, Eltera-Taišarta, Nara-Namšara, Muntara-Mutmuntara⁴⁶³. Adı geçen bu tanrıların isimleri Sumerce ve Sami diller ile açıklanmakta, çok daha eski ve doğrudan bir Hurri-Mezopotamya bağlantısını düşündürmektedir⁴⁶⁴. Yalnız bu isimlerden bir kısmı sadece Hitit Anadolu’sunun belgelerinde görüldüklerinden ve Yer altı tanrılarına kurban sunulan Kizzuwatna ritüellerinde ortaya çıktıklarından, Kizzuwatna’ya ait oldukları ve buradan Hattuša’ya aktarıldıkları anlaşılmaktadır⁴⁶⁵: Alammu, Apaštu, Ašša, Aunammu, Elluita, Iyandu, Iltare, Memešarti, Muntara, Mutmuntara, Napirra, Taištara, Tida[...], Undurupa. Devlet antlaşmalarında sayıları on iki olan Yer altı (eski/ilk tanrılar) tanrıları arasında Tuhuši, Ammizadu ve listedeki varlıkları değişen Kumarbi, Apantu ve Belat-ekalli de bulunmaktadır⁴⁶⁶. Yer altı tanrıları arasında bazıları sıfatları ile bilinmektedir: “kâhin” Aduntarri, “düş

1989: 56-57; Archi 1990: 114 vd.; Popko 1995: 99; Arıkan 1998b: 50-51; Taracha 2009: 125-126.

⁴⁶² Laroche 1974: 175-178; Archi 1990: 114-115; Taracha 2009: 125-126.

⁴⁶³ Otten 1961: 145-147; Laroche 1974: 178 vd.; Haas 1976: 207-208; Wilhelm 1989: 56; Archi 1990: 116-118; Arıkan 1998b: 50-51; Taracha 2009: 126.

⁴⁶⁴ Gurney 1977: 15; Wilhelm 1989: 56; Archi 1990: 120-121 ve dn. 25.

⁴⁶⁵ Archi 1990: 118, 120.

⁴⁶⁶ Archi 1990: 116, 121-123; Arıkan 1998b: 51.

yorumcusu” Zulki, “adaletin efendisi” Iripitika⁴⁶⁷. Alalu, Anu, Antu, Enlil ve Ninlil gibi Mezopotamya tanrılarını içerdikleri için Yer altı tanrıları (eski/ilk tanrılar), bazen Sumerce bir kelime olan Anunna(k) (Akadca Anunnaki) ile tanımlanmışlardır. Bu kelime gerçekte Mezopotamya’nın büyük göksel tanrılarını ifade etmektedir⁴⁶⁸. Kumarbi mit döngüsünde, Hava/Fırtına tanrısının, Kumarbi ve diğer göksel tanrılarla mücadelesi anlatılır. Hava tanrısının, üstünlüğünü nasıl kazandığını anlatan bölüm kırık olsa da bir evin arındırılması ile ilgili bir ritüelden anlaşıldığı üzere Fırtına tanrısı tarafından yer altına sürülmüşlerdir⁴⁶⁹:

(CTH 446.A): KUB 7.41 (CTH 446.B = Duplikat KBo 10.45) Ay. III 32-38⁴⁷⁰:

32 ve 3 kuş alır ve ikisini Anunnaki tanrılara

33 kurban sunar. 1 kuşu ise Çukur tanrısına (^DApi) kurban sunar.

34 ve şöyle der: “Siz eskiler için

35 sığır ve koyun olmayacak.

36 Fırtına tanrısı sizi, aşağıya kara yere (yer altına)

37 sürdü ve sizin için bu kurbanı tesis etti.”

⁴⁶⁷ Haas-Wilhelm 1974: 52; Haas 1976: 208; Haas 1978b: 75; Wilhelm 1989: 56; Archi 1990: 118; Popko 1995: 99.

⁴⁶⁸ Wilhelm 1989: 56-57.

⁴⁶⁹ Wilhelm 1989: 56, 59; Archi 1990: 119.

⁴⁷⁰ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 130-133. İngilizce terc. için bkz. Collins 2003c: 170, §34.

Çevirisini verdiğimiz bu metinde her ne kadar Enlil, Ninlil gibi göksel tanrıların isimlerine rastlanmasa da Kumarbi mitinde ve devlet antlaşmalarında onların, eski tanrılar olarak adlandırılmaları ve Fırtına tanrısı tarafından yer altına sürülmeleri sebebiyle (Kumarbi mitindeki Kumarbi-Tešup mücadelesi) göksel tanrıların da yer altı tanrıları arasında olması gerekir. Bununla beraber büyü ritüellerinde Enlil, Ninlil, Anu, Antu ve Apantu'ya rastlamayız. Sadece tek bir ritüelde (CTH 449 = ChS I/5 Nr. 77: KBo 17.94 Ay III 29-30) Enlil ve Apantu görülür⁴⁷¹.

I. Arnuwanda dönemine tarihli Kaška antlaşmasında (CTH 139) “eski/ilk tanrılar” (*karuileš šiuneš*), isimleri olmaksızın geçer. Sonraki dönemlerde ise bu tanrıların isimleri, antlaşmalarda son sıralarda yer alır ve onların ardından “dağlar, ırmaklar, gök, yer, rüzgâr ve bulutlar” gelir. Muwattalli'nin Alakšandu ile yaptığı antlaşma (CTH 76) hariç “eski/ilk tanrılar”, devlet antlaşmalarında oniki tanedir. Mitanni ile yapılan Šattiwaza antlaşmasında (CTH 51, 52) diğerlerinden farklı olarak Apantu'nun yerine Enlil, son sırada ise Enlil ve Ninlil'den sonra NIN.É.GAL (Akadca Bēlat-ekalli, Hurr. Pentikalli) yer alır. II. Muršili ile birlikte Apantu'nun yerini Kumarbi alır. Kumarbi, Enlil, Ninlil ve Apantu adlı tanrılar Gökyüzü Krallığı (Kumarbi) mitinin girişinde yer aldığından, devlet antlaşmalarının “eski/ilk tanrıları” Hurri mitlerinden alınmış olmalıdır⁴⁷². Bu antlaşmaların I. Šuppiluliuma ile başlayan geleneksel eski/ilk tanrılar listesi tek bir örnekten hareketle şu şekildedir:

⁴⁷¹ Archi 1990: 117, 124.

⁴⁷² Archi 1990: 115-116.

I. Šuppiluliuma'nın Aziru ile yaptığı antlaşma (CTH 49)⁴⁷³:

1. Nara	4. Tuhuši	7. Alalu	10. Apantu
2. Namšara	5. Ammunki	8. Antu	11. Enlil
3. Minki	6. Ammizadu	9. Anu	12. Ninlil

Kumarbi mitinde (CTH 344) bu tanrılara Şu Şekilde seslenilir⁴⁷⁴:

“[...], ilk tanrılar, [...], g¼c¼l¼ tanrılar iŐitin: Nara, Napšara, Minki (ve) Ammunki! Ammezzadu iŐitin! [... ve...], [...]’nın babası ve annesi iŐitin! [...ve...] IŐhara’nın babası ve annesi, iŐitin! Yukarıda ve aŐaĐıda g¼c¼l¼ olan Enlil ve Ninlil, g¼c¼l¼ tanrılar, [...] ve ... iŐitin!”

Antlaşmalarda yer altı tanrılarının/eski tanrılarının 12 adet olması Yazılıkaya’nın B Odası’ndaki 12 tanrıyı hatırlatmaktadır. Bu odada 12 tanrının karşısında KılıÇ Tanrı Nergal toprağa saplanmış bir Şekilde tasvir edilmiştir. Yazılıkaya B odasında IV. Tuthaliya ilgili bir k¼lt s¼z konusudur. Burası ya onun mezarı ya da onun iÇin bir anma yeridir⁴⁷⁵. HititÇe-Luvice bir b¼y¼ rit¼eli parÇasında (CTH 767: A = KUB 35.145, B = KUB 35.143, C = KUB 17.15) 12 tanrının (12 DINGIR^{MEŐ}) hemen

⁴⁷³ Archi 1990: 121. B¼t¼n antlaşmalardaki “ilk tanrılar/yer altı tanrıları” iÇin bkz. Archi 1990: 121-123.

⁴⁷⁴ Terc. iÇin bkz. Hoffner 1990: 40.

⁴⁷⁵ Seeher 2011: 159-164.

ardından “Kanlı Nergal” (*išharnuwanza* ^DU.GUR) ifadesi görülür⁴⁷⁶. Ev arındırma ritüelinde büyücü, Yer altı tanrılarını kilden kılıç şeklinde yapar ve onları yere saplar⁴⁷⁷:

(CTH 446.A): KUB 7.41 (CTH 446.B = Duplikat KBo 10.45) Öy. II 15-20⁴⁷⁸:

15 [ve] yağ ile bal ile ırmak kenarının kilini serper

16 [b]u tanrılarını yapar: Aduntari’yi, Kâhin

17 Zulki’yi, Rüya yorumcusu Irpitağa’yı

18 Nara’yı, Namšara’yı, Minki’yi,

19 Ammunki’yi, Çukur tanrısını. Onları bıçak şeklinde yapar

20 ve yere yayar (saplar). Bu tanrılarını oturtur.

(CTH 449.8 = ChS I/5 Nr. 79): KBo 17.96 + Öy. I 12’-14’⁴⁷⁹:

⁴⁷⁶ Trans. ve terc. için bkz. Güterbock 1975b: 191. Ayrıca bkz. Hauptmann 1975: 70; Archi 1990: 117; Seeher 2011: 159.

⁴⁷⁷ Bittel, 1970: 110; Seeher 2011: 114.

⁴⁷⁸ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 123-123. İngilizce terc. için bkz. Collins 2003c: 169, §18. Ayrıca terc. için bkz. Seeher 2011: 114.

⁴⁷⁹ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 361-362. Ayrıca Otten 1961: 148-149.

12' [bu] tanrıların hepsini⁴⁸⁰ kilden yaparım ve sonra onları

13' bir kumaşla çekerim. Taşların (NA₄^{HLA}) altına

14' [s]aplarım (ve) onları oraya koyarım[m].

Hititçe-Luvice büyü ritüelindeki 12 tanrının Nergal ile birlikte anılması, bunların her ikisinin Yazılıkaya'da tasvir edilmesi ve devlet antlaşmalarında sayısı 12 olan yer altı tanrıların (eski/ilk tanrıların) Hititçe-Hurricce büyü ritüellerinde Kılıç tanrı gibi yere saplanıyor olması sebebiyle B Odasında yer altı dünyası ile ilgili bir anlayışın hâkim olduğunu, Nergal'in de bir yer altı tanrısı olduğunu söylemek mümkündür⁴⁸¹. Yer altı dünyası ile ilgili tanrıların tasvirinin yapılmasının yanı sıra burada IV. Tuthaliya'nın bir kabartmasının bulunması ve hiyeroglifle isminin yazılması, B odasının, onun ölü kültü ile ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Büyü ritüellerinde yer altı tanrıları/eski tanrılar, antlaşmalarda olduğu gibi standart bir sıra izlemezler ve sayıları da çeşitlidir. Ayrıca onlar, ritüellerin bazılarında bütünüyle Hurricce olarak verilir veya Hurricce kısımlar içeren metinlerde geçerler⁴⁸². Örnek olarak Yer alt tanrıların çağırılması ile ilgili bir ritüelde:

(CTH 449 = ChS I/5 Nr. 77): KBo 17.94 Ay. III 26'-32'⁴⁸³:

⁴⁸⁰ 12. satırdan önce 8-11. satırlar arasında sayılan tanrılar: Allani (Yeryüzünün Güneş tanrıçası = *taknaš*^DUTU), Išhara[?], Taštara, Ammizzadu, Alalu, Awunammu, Iyandu, Eltara, Taištara, Nara, Namšara, Minki, Ammunki, Memišarti, Yer (Hurr. eše), Gök (Hurr. hawurni), Iripitak ve Mušuni.

⁴⁸¹ Güterbock 1965: 198.

⁴⁸² Archi 1990: 116-117. Ritüellerde geçen bütün "ilk tanrılar/yer altı tanrıları" için bkz. Archi 1990: 123-125.

⁴⁸³ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 354.

26' ... ve Işhara'yı

27' ve [Işh]ara'[nın] babasını ve annesini ve ilk tanrıları

28' [yer]den yukarı çekerim ve Hurrice şöyle

29' [söylerim a]-nu-şa-ra DINGIR^{MEř} du-ú-re-e-na (aşağıdaki tanrılar) ^DEN.LÍL-aç

30' [Ú ^D] a-ba-du-uş şA ^DIş-ha-ra A-BU-şU AMA-şU-ia ^DNa-ra-a

31' [^D Na]m-şa-ra ^DMi-in-ki ^DA-mu-un-ki ^DA-mi-za-du-un ^DA-la-lu-u[n]

32' [^DA-ú]-un-na-mu-un ^DI-ia-an-du-un a-ku-şa-al ti-ma-ar-re[e]'

Yer altı tanrılarının işlevlerinden biri arındırmaktır. Kirliliğe sebep olan durum, yargılanmalıdır. Ritüelde kral başrolde ise yargılama için Güneş tanrısının önünde sembolik olarak bir terazi kullanılır ve ardından Yer altı tanrıları ağırlır⁴⁸⁴:

(CTH 449.8 = ChS I/5 Nr. 78): KBo 17.95 Ay. III 8'-11'⁴⁸⁵:

8' ve (büyücü) krala kurşun verir ve kral kurşunu

9' terazi kefesine koyar. Büyücü ise

10' terazi kefesini Güneş tanrısının karşısında tutar,

11' Hurrice şöyle söyler:

12' A-an-nu-u a-[.]x-la ři-me-ga-a-an-ne-eş al-la-a-an-ne-i[ř]

⁴⁸⁴ Archi 1990: 116-117.

⁴⁸⁵ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 359.

13' ^DMu-un-[da-a-r]a ^DMu-ut-mu-un-da-ra ^DA-mi-iz-za-du-ta

14' ^DA-la-[a-lu-t]a ^DA-ú-nam-mu-du ^DIa-a-an-du-ta

15' ^DIl-ta-ra-a-ta ^DTa-iš-ta-ra-a-ta

16' [^D]Na-ra-a-ta ^DNa-am-ša-ra-ta ^DMi-in-ki-ta

17' [^DA]m-mu-un-ki-ta ^DM-im-mi-šar-te-ni-e-ta

18' [e-še-n]e-ta ha-a-wu_u-u-ru-ul-le-e-ta

Yargılama işlevini yerine getiren Yer altı tanrıları, kirliliğin yer altı dünyasına hapsedilmesinden de sorumludurlar. Bu nedenle özellikle büyülerde ortaya çıkarlar. Onlar Gökyüzü tanrılarının karşıtıdır ve yeryüzünde meydana gelen bir bozukluk onlara hiçbir şekilde zarar vermez. Yukarı dünyada meydana gelen herhangi bir bozukluğu gidermek için Yer altı tanrılarına başvurulur. Bu başvuru çukurlarda sunulan kurbanlar ve onlara seslenmek yoluyla yapılır. Bu nedenle açılan çukura da bir kutsallık yüklenmiş, tanrılaştırılmış ve o Yer altı tanrıları arasına dâhil edilmiştir (^DApi).⁴⁸⁶:

(CTH 446.A): KUB 7.41 (CTH 446.B = Duplikat KBo 10.45) Ay. III 7-12⁴⁸⁷:

7 Anunnaki tanrıları, sizi bu vesileyle çağırdım.

⁴⁸⁶ Haas-Wilhelm 1974: 52; Wilhelm 1989: 56; Archi 1990: 117.

⁴⁸⁷ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 128-129. İngilizce terc. için ayrıca bkz. Collins 2003c: 170, §30; Archi 1990: 117.

8 Şimdi (eski-ilk tanrılar/yer altı tanrıları = ^DA.NUN.NA.GE₄) bu evin davasına karar verin.

9 ve hangi kötü suç varsa,

10 onu siz alın ve onu kanın tanrılarına verin

11 ve onu aşağıya kara yere (yer altına) götürün

12 ve onu çukurda bağlayın (emniyet altına alın).

Yukarıda bahsettiğimiz KUB 7.41 (duplikatla birlikte) “Yer altının çağırılması: Ev arındırma ritüeli”nde eski/ilk tanrılara sık sık kötülüğü hapsetmeleri için başvurulur ve yer altından yukarı çıkmaları için çağrıda bulunulur. Bu tanrılar metinde ya Hititçe *karuileš šiuneš* ya da Akadca ^DA-NUN-NA-KE₄ olarak adlandırılır. Bunların yanı sıra Aduntari, Zulki, Irpitika, Nara, Namšara, Minki, Ammunki ve Çukur tanrısı (^DApi) sık sık zikredilir.

Yine aynı metinden ^DA.NUN.NA.GE₄'nin, eski tanrılar (*karuileš šiuneš*), yani Yer altı tanrıları ile eşitliği kesin olarak anlaşılmaktadır:

(CTH 446.A): KUB 7.41 (CTH 446.B = Duplikat KBo 10.45) Ay. IV 50-56⁴⁸⁸:

50 ^DA.NUN.NA.GE₄ tanrıları⁴⁸⁹ bakın, verginiz

51 kondu. Bu kurbanınızı alın.

⁴⁸⁸ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 128-129. İngilizce terc. için ayrıca bkz. Collins 2003c: 170, §48-49.

⁴⁸⁹ Almanca tercümede Yer altı tanrıları.

52 ve evin kanını, kirliliği, suçu, yalan yere yemini,

53 korkuyu kovalayın ve onu aşağıya

54 götürün.

55 siz eski tanrılar (*karuileš* DINGIR^{MEŠ}) burada[n

56 gelirsiniz sonra aşağıya oradan [dönersiniz?

II. Muwatalli'nin Kummanni'nin Fırtına tanrısına duasında, Yer altı tanrıları öfke dolu Hava tanrısını yatıştırmak için hizmet ederler⁴⁹⁰:

(CTH 382): KBo 11.1 Öy. 14, 16-17⁴⁹¹:

14 Fırtına tanrısını, ülkenin herhangi bir tanrısı öfkelenirse, Yer altı tanrıları (D^A.NUN.NA.KI₄) Fırtına tanrısını, o tanrı [kon]usunda yatıştırır.

16 Fırtına tanrısını, dağlar, ırmaklar, kaynaklar (ve) pınarlar herhangi bir şekilde öfkelenirse, şimdi Yer [altı] tanrıları (DINGIR^{MEŠ} D^A.NUN.NA.KI₄), Fırtına tanrısını dağlar, ırmaklar, kaynakl[ar (ve) pınarlar]

17 konusunda yatıştırır...

⁴⁹⁰ Haas-Wilhelm 1974: 53; Archi 1990: 117.

⁴⁹¹ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1980: 295, 300. İngilizce terc. için bkz. Singer, 2000: 83, §2, §3.

Yer altı tanrılarına kurban listelerinde görülen “baba/ana tanrılar” da dâhildirler⁴⁹²:

(CTH 712.A = Chs I/3-1 Nr. 1): KUB 27.1 Öy. I 71-73⁴⁹³:

71-72 1 ince ekmek Ša(w)uška'nın babasının tanrılarına oturur biçimde, aynı şekilde;
1 ince ekmek Tešup'un babasının tanrılarına oturur biçimde, aynı şekilde; 1 ince ekmek Güneş tanrısının babasının eril tanrılarına

73 oturur biçimde, aynı şekilde.

Ana-baba tanrılar, yer altı dünyasına dâhildir çünkü; yer altından yukarı çekilirler:

(CTH 449 = ChS I/5 Nr. 77): KBo 17.94 Ay. III 26'-32'⁴⁹⁴

26' ... ve Išhara'yı

27' ve [Išh]ara'[nın] babasını ve annesini ve ilk tanrıları

28' [yer]den yukarı çekerim ve Hurrice şöyle

29' [söylerim a]-nu-ša-ra DINGIR^{MEŠ} du-ú-re-e-na (aşağıdaki tanrılar) ^DEN.LÍL-aš

⁴⁹² Haas 1978b: 75.

⁴⁹³ Trans. ve terc. için bkz. Wegner 1995: 35, 38. Terc. Haas 1978b: 75.

⁴⁹⁴ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 354.

30' [Ú^D] a-ba-du-uš ŠA^D Iš-ha-ra A-BU-ŠU AMA-ŠU-ia (Išhara'nın babası ve annesi)

Devlet antlaşmaları, büyü ritüellerinden hareketle oluşturulan ilk tanrılar/yer altı tanrıları şunlardır⁴⁹⁵: Alalu, Alammu, Ammizadu, Ammunki, Antu, Anu, Apantu, Apašta, Ašša, Aduntarri, Aunammu, Elluita, Enlil, Iyandu, Iltara, Iripitiga, Kumarbi, Memešarti, Minki, Muntara, Mutmuntara, Namšara, Napirra, Nara, NIN.É.GAL, NIN.LÍL, Taištara, Tuhuši, Undurupa, Zulki.

Sumerliler'in Su ve Bilgelik tanrısı olan Enki, Akadlılar tarafından Ea olarak adlandırılmış ve onun birçok özelliğini kendi bünyesinde barındırmıştır⁴⁹⁶. Tanrı Ea'nın Hurrilerce benimsenmesinin Akad dönemine kadar gittiği tahmin edilmektedir. Bu kanıt en eski Hurri belgelerinden değil Hitit metnilerindeki eski yazılış biçimi^DA.A'dan kaynaklanmaktadır⁴⁹⁷. Ea, Suriye'de de Enki ile bir tutulur. Ebla'da M.Ö. 3. bine ait çift dilli sözlük metnilerinde^DEn-ki = ' à-u eşitliği görülür⁴⁹⁸. Ea kelimesinin, hayy(um) “canlı, pınar, kaynak” anlamına geldiği ve bunun da Sami hyy “yaşamak” köküne gittiği belirtilmektedir⁴⁹⁹. M.Ö. 2. bin Suriye-

⁴⁹⁵ Archi 1990: 125-129.

⁴⁹⁶ Kramer 2000: 7 vd.

⁴⁹⁷ Wilhelm 1989: 54.

⁴⁹⁸ Archi 1993b: 27, dn. 3.

⁴⁹⁹ Kramer 2000: 305-306; Taracha 2009: 126.

Hurri çevresinde ona Aya/Eya adı verilmektedir⁵⁰⁰. Hititçe metinlerde ise ^DÉ.A, ^DA.A ve ^DEN.KI olarak görülmektedir⁵⁰¹.

Anadolu'da Ea, Asur Ticaret Kolonileri Çağı mühürlerinde veziri Isimu ile birlikte tasvir edilmektedir. Ancak Eski Hitit Çağı metinlerinde ona rastlanmamaktadır⁵⁰². Hititler'de M.Ö. 14. yüzyılın başından itibaren devlet antlaşmalarının şahit tanrılar listesinde ortaya çıkmaktadır. Hurri mitleri, özellikle Kumarbi destan dizisi onun kişiliği hakkında bilgi vermektedir. Tanrı Ea, kurban listelerinde ve Hurri tanrılarının dâhil edilmesi sonucunda Hatti-Hitit geleneğine ait bayramlarda da görülmektedir.

Ea, devlet antlaşmalarında Tanrı LAMMA ile Telipinu arasında Lelwani/Allatum ile birlikte görülür. Ea/Enki, Sumer mitolojisine göre yer altında bulunan tatlı su Abzu'nun kralıdır; bu nedenle yer altı tanrıçası Lelewani/Allatum ile birlikte yer almış olmalıdır. Yine Mezopotamya'da bereket tanrısı olarak kabul edildiğinden, doğanın yeniden doğması ve ürünlerin bolluğundan sorumlu Anadolu Telipinu ile birlikte sıralanması anlaşılır⁵⁰³.

Ea'nın sıklıkla görüldüğü metinler, Hurri kökenli mitlerdir. Kumarbi destan dizisinde Ea en az altı kez ortaya çıkmaktadır. O, bu metinlerde bilgeliğiyle kendisine başvuru tanrıdır. Kumarbi'ye, kardeşi Nara Napšara gibi tanrılara öğütler verirken ve onlara mesajlar gönderirken görülür. Bu mesajları veziri İzzummi

⁵⁰⁰ Taracha 2009: 126.

⁵⁰¹ Archi 1993b: 27, dn. 3.

⁵⁰² Archi 1993b: 27.

⁵⁰³ Archi 1993b: 27-28.

aracılığıyla iletir. Diğer tanrıların zor duruma düşmelerinden endişe duyar; ancak sorunların giderilmesi için kendisi harekete geçmez sadece öğütler verir⁵⁰⁴. Bu mitlerde Ea, “bilgeliliğin kralı, efendisi” olarak adlandırılır. (Akadca bēl hasisi Hititçe *hattannaš* EN-aš, *hattannaš* LUGAL-uš). Hurrice metinlerde bu ünvanın karşılığı olarak madi “bilge” kullanılır ve madi hazzizi ikilemesine rastlanır. Ea’nın diğer bir ünvanı ise šarri “kral”dır⁵⁰⁵. Mitanni Devleti ile yapılan Šattiwaza antlaşmasında da Mitanni tarafının tanrıları arasında yer alan Ea-šarri’ye “bilgeliliğin kralı” (bēl hasisi) denmiştir⁵⁰⁶.

Hurri kökenli ritüeller Ea’nın görüldüğü başka metin türleridir. Çok sayıda ritüel ve festival incelendiğinde kurban bölümlerinde sıralanan tanrıların Babil anlayışının bir ürünü olan Anu, Enlil, Ea, Šamaš, Sin, Adad sıralamasını ufak değişikliklerle yansıttığı görülmektedir. Ancak Hurriler Anu’yu eski/ilk tanrılar arasına dâhil etmişler ve onun yerine Hava tanrısı Tešup’u koymuşlardır. Onun ardından kardeşi Tašmišu/Anadolulu Šuwaliyat/Sumerogram’la NIN.URTA veya IB gelir. Onları Kumarbi izler ki o da Enlil/Halki (tahıl)/NISABA’nın karşılığıdır. Ardından Ay tanrısı Kušuh/Sumerogram EN.ZU (Sin) veya XXX ve Güneş tanrısı Šimegi/UTU (Šamaš) görülür. Örnek olarak Kizzuwatnalı Ammihatna’nın ritüelinde (CTH 471.A) Tešup, Tašmišu, Kumarbi, Ea, EN.ZU, UTU görülür. Manuzziialı Tešup için Kumannili rahip Muwalanni’nin ritüelinde (CTH 703) de Tešup’un çeşitleri, IB, Kumarbi, Ea, Sin, Šamaš görülmektedir. Ancak kimi ritüellerde de Ea’nın çevresindeki tanrıların değiştiği görülür ve bu tanrıların yerini en başta Ea’nın eşi

⁵⁰⁴ Hoffner 1998a: 41-42; Kramer 2000: 307-319.

⁵⁰⁵ Wilhelm 1989: 54-55; Archi 1993b: 29.

⁵⁰⁶ Wilhelm 1989: 55.

Damkina alır. Bazı listelerde Ea ve Damkina, iki Hurri tanrıçası Hutena Hutellura (Kader tanrıçası) ve onların Hitit karşılığı Gulšeš (Kader tanrıçası) ve MAH (Ana tanrıça) ile bağlantılıdır. Bu tanrıçaların isimleri Hurrice hut-: “işaretlemek, yazmak” ve Hititçe *gulš-*: “işaretlemek, yazmak”tan gelir. Adad’a methiye (CTH 313) olarak bilinen ve Babil’den alınan Hititçe metinde Ea’nın “gökyüzünü ve yeryüzünü yöneten talimatları”ndan söz edilir ki “talimat” kelimesi Hititçe *hatreššar* ile ifade edilir. Bu da *hatrai-*: “yazmak” fiilinden gelmektedir⁵⁰⁷.

Ea, Hatti-Hitit tabakasına ait bayramlarda da kendisine yer bulur. AN.TAH.ŠUM^{SAR} bayramının IV. Tuthaliya dönemine tarihlenen son versiyonunda kral ve kraliçe Hattuša’da Ea’nın tapınağına girerler. Ay bayramında (CTH 591.IV.A) ise “kral bir kapla Ea’yı içer”⁵⁰⁸.

Ortaköy’den bir ritüel metninde de Šulupašši kentinden çağırılan tanrılar arasında Ea, Damkina, MAH ve Gulš- görülmektedir⁵⁰⁹.

Yazılıkaya’da da tasvir edilen Hudena Hudellura çifti Batı Hurrileri arasında görülmekte ve Suriye Ana tanrıça geleneğini yansıtmaktadırlar. Bu tanrıçalar hamile kadınların koruyucularıdır ve doğumda onlara yardım ederler. Tanrısal ebeler olarak da adlandırılan bu çiftin Hitit metinlerindeki karşılığı Gulšeš (Kader tanrıçası) ve DINGIR.MAH^{MEŠ} (Ana tanrıçalar)’dır. Hurri-Luvi çevresinin büyü uygulamalarında hastayı yer altı güçlerinin etkisinden kurtarmakta önemli rol oynarlar⁵¹⁰. İsimleri

⁵⁰⁷ Archi 1993b: 30-31.

⁵⁰⁸ Archi 1993b: 31-32.

⁵⁰⁹ Reyhan 2010: 639.

⁵¹⁰ Taracha 2009: 124-125.

Hurricce hut-: “yazmak” fiilinden gelir. Hudellura’nın adı Impaluri, Upelluri ve Lil(l)uri(n)a tanrı adlarında olduğu gibi oluşturulmuştur. Hut-e-l-uri-na kelimesinde –uri- meslek adı yaparken, -na- ise çoğul edatıdır⁵¹¹. Ullikummi Şarkısı’nın Hititçe nüshasında Gulš- ve MAH olarak geçen tanrıçalar, aynı şarkının kırık bir Hurricce parçasında (KUB 45.61) Hutena olarak adlandırılırlar⁵¹². Hurri kökenli bu destanda Kader tanrıçası ve Ana tanrıça, doğan Ullikummi adlı çocuğu Kumarbi’nin dizlerine koyarlar⁵¹³. İnsanın vücut organlarının Ana ve Kader tanrıçaları (DINGIR.MAH ve Gulš- tanrıçaları) ile Anzili ve Zukki’nin yoldan çağırılması ile ilgili ritüel (CTH 484) Hattuša’nın Tawiniya kapısı ile Tauriša yerleşimi yakınlarındaki bir ormanda gerçekleşmiştir. Öfkelendikleri için evi terk ettikleri anlaşılan bu tanrılar, kurban sahibi tarafından güzel kokulu yiyeceklerden hazırlanan bir yol yardımı ile çekilmeye çalışılmaktadır⁵¹⁴.

İçeriği, gökyüzündeki krallığı ele geçirme konusu çerçevesinde dönen Hurri mitlerinin merkezindeki tanrı, Kumarbi’dir. İsmi, Mezopotamya’daki Kumar kentine⁵¹⁵ Hurricce genitif ek -we’nin eklenmesi ile oluşturulmuştur: “Kumarlı”⁵¹⁶. Bununla beraber kumar kelimesi Sami kökenli bir etimoloji ile de açıklanmaktadır. Akadca kamāru “kümelemek, toplamak, yığmak, biriktirmek”, kamaru ise “duvar,

⁵¹¹ Haas 1972-1975: 526

⁵¹² Salvini 1977: 81-86; Giorgieri 2001: 138, 153-155.

⁵¹³ Karauğuz 2001: 171.

⁵¹⁴ Trans., terc. ve yorum için bkz. Haas-Wilhelm, 1974: 143-146, 148-171. Yorum için bkz. Haas 1998: 38-39.

⁵¹⁵ Haas 1978b: 79. Kent Küçük Zap suyu yakınlarında ya da onun kuzeyinde olmalıdır: Astour 1987: 25.

⁵¹⁶ Güterbock 1980-1983: 325.

istihkâm” anlamlarına gelmektedir. Bu nedenle Šattiwaza antlaşmasının Mitanni tanrıları tarafında görülen ^DIM EN kamariša ^{URU}Irrite, “Tešup, Irrite kentinin kamarusunun beyi”, ifadesinde, kamaru kelimesi ile kentin sitadeli veya tapınağının yükseltilmiş platformu anlatılmak istenmiş olmalıdır⁵¹⁷. Ullikummi ve Gümüş’ün Şarkısı’nda açıkça belirtildiği üzere Kumarbi’nin ikamet ettiği yer en eski Hurri krallık merkezlerinden Urkeš (Tel Mozan)’tir⁵¹⁸. Tanrının adı, Boğazköy belgeleri dışında Nuzi, Mari ve Ugarit’te belgelenmiştir⁵¹⁹.

Gökyüzü krallığı, Tanrı LAMMA, Gümüş, Hedammu ve Ullikummi Şarkıları Kumarbi’nin soyu ve kişiliği hakkında bilgi vermektedir. Alalu’nun çocuğu olan Kumarbi, babasını tahttan indiren Anu ile mücadeleye girişir. Bu mücadele sonucunda Anu, Kumarbi’yi Fırtına tanrısı, Aranzah ırmağı ve Tašmišu’ya gebe bırakır. Tešup’un kız kardeşi Ša(w)uška da destan dizisinde önemli bir konumdadır. Gümüş’ün Şarkısı’ndan öğrendiğimize göre yarı tanrı Gümüş de Kumarbi’nin çocuğudur. Fırtına tanrısı Tešup, Gökyüzü krallığını ele geçirince Kumarbi onunla mücadele etmek amacıyla Hedammu ve Ullikummi gibi yaratıkları dünyaya getirir. Kumarbi savaşta son derece zorlu bir düşman olduğu için Tešup, Ea/Enki’nin yardımları sayesinde ona direnebilir. Anu onun gözlerine katlanamaz. O, zeki ve entrikacı bir tanrıdır ve isteklerini gerçekleştirmek için her yolu denemektedir⁵²⁰.

⁵¹⁷ Astour 1987: 25-26.

⁵¹⁸ Hoffner 1998a: 190-191.

⁵¹⁹ Güterbock 1980-1983: 324-325.

⁵²⁰ Güterbock 1980-1983: 327-329; Hoffner 1998a: 190-193.

Kumarbi, “Tanrıların babası”⁵²¹, tıpkı Enki gibi “Bilgelik kralı/efendisi” ve “Hurrili Enlil”⁵²² olarak adlandırılır. Mezopotamyalı Enlil, Kuzeybatı Suriye’nin Bereket tanrısı Dagan, Ugaritli El ve Hititler’in Halkisi (tahıl) ile özdeşleştirilmiştir. İsmi NISABA ideogramı ile de yazılmıştır. Eşi Šalaš/Šaluš’tur, veziri ise Mukišanu adını taşır⁵²³. Tahıl/Bereket tanrısı kimliği açıktır, kılığın sorumlusu da odur⁵²⁴. Yazılıkaya’da Kumarbi için kullanılan hiyeroglif de bir başaktır⁵²⁵.

Anu’nun Kumarbi’yi, Fırtına tanrısı Tešup’a gebe bırakması Halepli Tešup için yazılmış bir Hurrice methiyeden de anlaşılmaktadır. Tešup’a burada “baban Anu”, “annen Kumarbi” diye seslenilmektedir⁵²⁶.

Kumarbi destan dizisinde Enlil ve Kumarbi ayrı tanrılar olarak görülmelerine rağmen, Boğazköy’de bulunmuş Hititçe Atra-hasis destanının bir parçasında Enlil, bir parçasında ise Enlil’in yerine Kumarbi’nin adı geçer⁵²⁷. Çift dilli bir omen metninin Akadcası’nda Enlil görülürken Hititçesi’nde Kumarbi yer almaktadır⁵²⁸. I.

⁵²¹ Archi 2004: 319.

⁵²² Hoffner 1998a: 192.

⁵²³ Güterbock 1980-1983: 325-326; Popko 1995: 99; Feliu 2003: 299-302; Archi 2004: 319 vd.; Taracha 2009: 127.

⁵²⁴ Haas 1978b: 80.

⁵²⁵ Archi 2004: 332. Ayrıca Seeher 2011: 64.

⁵²⁶ Thiel-Wegner 1984: 189; Archi 2004: 319. KUB 47.78 Öy I 12’-14’: at-ta-i-wu^u-um-ma ^DA-ni-eš (baban Anu), ni-ra-wu^u-ú-um-ma ^DKu-mar-we^e-ni-eš (annen Kumarbi). Metnin söz konusu kısmının trans. ve terc. için ayrıca bkz. Haas 1988a: 18-19.

⁵²⁷ Archi 2004: 321.

⁵²⁸ Archi 2004: 322, dn. 14.

Šuppiluliuma ile II. Muršili döneminde Suriye-Hurri krallıkları ile yapılan antlaşmalarda Enlil ve eşi Ninlil görülür ki bunlar Kumarbi ve eşi Šaluš'un karşılığı olmalıdırlar. Bununla beraber II. Muršili'nin Anadolu krallar Kupanta-^DLAMMA, Manapa-Tarhunta ve Muwatalli'nin Alakšandu ile yaptığı antlaşmalarda Kumarbi, Enlil'le birlikte ortaya çıkar. Anlaşıldığı kadarıyla Batı Anadolu'nun kralları ile yapılan antlaşmalarda Suriye-Hurri çevresinin dinsel görüşlerine çok dikkat edilmemiştir⁵²⁹.

M.Ö. 3. ve 2. binde Orta Fırat'ın tanrılarında birisi Dagan'dı ve ünvanlarına bakılacak olursa bu çevrede Enlil ile bir tutuluyordu⁵³⁰. Tanrı Dagan da Hurriler tarafından Kumarbi ile özdeşleştirilmiştir ve bu konuda en açık kanıtlar Ugarit'ten gelmektedir. Ugarit'te bir dizi tanrı listesinde tanrıların sıralaması Ilib, El, Dagan olarak görülürken, Hurrice yazılmış bir methiyede Baba tanrı, El ve Kumarbi sıralaması göze çarpar. Šaluš Ugarit'te Dagan'ın eşi, Boğazköy metinlerinde de Kumarbi'nin eşidir. Yine Ugarit'ten üç dilli bir tanrı listesinde Enlil=Kumarbi=Ilum eşitliği görülür ki listeye eklenebilecek dördüncü bir tanrı mutlaka Dagan olacaktır; çünkü Boğazköy'ün çift dilli belgelerinden Enlil=Kumarbi eşitliği açıktır. Tanrılarının birtakım özellikleri de onların eşitliğini kanıtlar niteliktedir. Hem Kumarbi hem Dagan Fırtına tanrısını doğurmuştur: Dagan, Addu-Baal'ı, Kumarbi ise Tešup'u. Her ikisi de nesil ortaya çıkartan tanrılardır ve "tanrılarının babası" olarak adlandırılırlar⁵³¹.

⁵²⁹ Archi 2004: 322. Antlaşmaların tanrı listeleri için bkz. Archi 1990: 121-122.

⁵³⁰ Archi 2004: 322-328.

⁵³¹ Feliu 2003: 299-300.

Hurri kökenli kurban listelerinde, Hurri tanrıları sıralanırken Kumarbi'nin yerine zaman zaman Halki, bu listelerin birinde ise NISABA ideogramı görülür. Bununla beraber dini metinlerde Kumarbi'nin yerine Enlil'in kullanıldığı görülmemiştir⁵³².

Hurriler'de Kušuh (DXXX, DEN.ZU) Ay tanrısı, Šimegi (DUTU, Šamaš) Güneş tanrısı'dır. Her iki tanrı kurban listelerinde peş peşe anıldığı gibi Yazılıkaya'da da yan yana tasvir edilmişlerdir.

Batı Hurri geleneğinde Ay tanrısı, Umbu/Ib olarak da adlandırılır⁵³³. Eşi, Sumer tanrıçası Ningal'den hareketle oluşturulan Nikkal'dir. Ningal de Ay tanrısının eşidir ve Kušuh, Hitit metinlerinde bazen Umbu-Nikkal olarak eşi ile birlikte görülür⁵³⁴. Hitit kraliçeleri Nikkalmadi ve Ašmunikkal, tanrıça Ningal/Nikkal'in adını taşırlar. Šattiwaza ile yapılan antlaşmada Ay tanrısı ve Güneş tanrısının yanı sıra Harran şehrinin Ay tanrısına da yakarılır. Hurri kökenli Appu ve İki oğlu isimli masalda Ay tanrısı'nın Kuzina kentinde oturduğu söylenir. Kušuh, kelimesinin Kuzina'dan kaynaklanma ihtimali vardır⁵³⁵. Ay tanrısı, Hurrice bir doğum ritüelinde, "Ay tanrısının yardımcısı" olması gereken bir kızla görülür⁵³⁶. Kušuh, Ugarit'te "Yeminin beyi" ünvanını taşır. IV. Tuthaliya'nın Kurunta ile yaptığı antlaşmada "Yeminin kralı", eşi Ningal "Yeminin kraliçesi" sıfatıyla görülür⁵³⁷. Ev arındırma ritüelinde yer altı ile olan ilişkisi ortaya çıkar. Burada Gökyüzü ve Yeryüzünün Memešartisi ve

⁵³² Archi 2004: 330-332.

⁵³³ Popko 1995: 100; Taracha 2009: 127.

⁵³⁴ Haas-Prechel 1993: 370; Taracha 2009: 128.

⁵³⁵ Wilhelm 1989: 53; Haas-Prechel 1993: 370.

⁵³⁶ Haas-Prechel 1993: 371.

⁵³⁷ Haas-Prechel 1993: 371.

Işhara ile birlikte, hem “yeminin tanrısı” hem de “beddua ve ölümün tanrısı” olarak adlandırılır ve kirliliği yer altında tutması için ona seslenilir⁵³⁸.

Hurri Güneş tanrısı Şimegi'nin adı, tanrıça Şa(w)uşka'nın adına benzer bir biçimde oluşturulmuştur. /k/ onur son eki ve tanrılar için kullanılan -a bitirme eki her iki isimde de görülür⁵³⁹. Tiş-atal'ın Hurrice tabletinde geçen ^DUTU-ga-an, Őimiga olmalıdır⁵⁴⁰. Şimegi'nin eski bir biçiminin, tıpkı Şa(w)uşka'nın daha eski şeklinin Őauřa olması gibi, /k/ olmaksızın Őimia biçiminde yazıldığı görülür⁵⁴¹. Tanrı Şimegi, Hitit imparatorluk devri boyunca Iştanu olarak da adlandırıldı⁵⁴². Eşi Aya (Akad mitolojisinde Şamaş/Güneş tanrısının eşidir), Hurri kurban listelerinde, I/Ekaldi/u terimi ile birlikte görölmektedir: Aya-Ikaldu/Ekaldi⁵⁴³. Bu sıfat, Asur kentinin 25 km. kuzeyindeki Ekallātu(m) kentinin adından gelmektedir⁵⁴⁴. Şimegi, Boğazköy ve Ugarit metinleri dışında, bir Mari büyüünde ve Nuzi şahıs isimlerinde kendini gösterir⁵⁴⁵. Güneş tanrısı kehanetle bağlantılıdır; çünkü gökyüzünde izlediği yol boyunca insanlığın bütün yaptıklarını görmektedir⁵⁴⁶. İnsanlar üzerindeki yargıçlık

⁵³⁸ Otten 1961: 134-137; Haas-Prechel 1993: 371.

⁵³⁹ Trémouille 1999: 288.

⁵⁴⁰ Salvini 1998: 107; Archi 1998: 39.

⁵⁴¹ Trémouille 1999: 288, dn. 78.

⁵⁴² Taracha 2009: 127.

⁵⁴³ Taracha 2009: 127.

⁵⁴⁴ Astour 1987: 50.

⁵⁴⁵ Haas 1978b: 79.

⁵⁴⁶ Wilhelm 1989: 53; Bernabé 2005: 4230.

görevi Mitanni mektubunda ve Appu ile iki oğlunun hikâyesinde ortaya çıkar⁵⁴⁷. Güneş tanrısına yapılan duada, Babil mitolojisinden bilinen veziri Bunene, onun sol tarafında, Meşaru ise sağ tarafında yürür⁵⁴⁸.

Yerel bir Suriye tanrıçası olduğu anlaşılan Kubaba, Hurriler tarafından benimsenmiş ve Kizzuwatna yoluyla Anadolu'ya girmiştir. Tanrıça Kubaba'ya M.Ö. 2. Binden itibaren Asur Ticaret Kolonileri Çağı belgelerinde, Ugarit ve Hattuşa belgelerinde, Alalah'ta şahıs adlarında ve M.Ö. 1. binde Aramca, Hiyeroglif Luvicesi ile yazılmış yazıtlarda ve Asur'da rastlanmaktadır⁵⁴⁹. Tanrıçanın adının etimolojisi açık değildir⁵⁵⁰; ancak Ugarit belgelerinde görülen “Kargamiş ülkesinin hanımefendisi” ünvanına bakılacak olursa tanrıçanın kökeni bu kenttir⁵⁵¹. Kubaba, muhtemelen Eski Asur Çağı'nda Anadolu ile ticaret yapan Suriyeli tüccarların tanrıçasıydı⁵⁵². Tanrıçaya Boğazköy'de kurban listeleri, Ammihatna'nın ritüeli ve Hişuwa bayramı gibi Kizzuwatna kökenli metinlerde rastlanmaktadır; ancak bu metinlerin hiçbiri Kubaba'nın kökeni ve karakteri hakkında bilgi vermemektedir⁵⁵³. Kubaba, Hitit ve Ugarit ritüel literatüründe bazı Hurri tanrıları ile birlikte ikili ve üçlü gruplar oluşturur: Adamma-Kubaba, Ayaikaldu-Kubaba-Haşuntarhi, Kubaba-

⁵⁴⁷ Haas 1978b: 79.

⁵⁴⁸ Güterbock 1958: 241; Taracha 2009: 127.

⁵⁴⁹ Haas 1978a: 67; Hawkins 1980-1983: 257-261.

⁵⁵⁰ Haas 1994: 406.

⁵⁵¹ Hawkins 1980-1983: 258.

⁵⁵² Popko 1995: 100-101.

⁵⁵³ Hawkins 1980-1983: 257-258.

Iškalli-[Ilaruwa?]⁵⁵⁴. Hašuntarhi, Hurrice haš-: “kuvvetli” sıfatından kaynaklanırken⁵⁵⁵, Iškalli yine Hurrice “şahit” anlamındadır⁵⁵⁶. Kubaba’nın bir çift oluşturduğu Adamma, aslen yerel bir Suriye tanrıçası olup Ebla takviminde de görülmekte ve tanrı Rašap’ın eşi olarak kabul edilmektedir⁵⁵⁷. Kubaba ayrıca, Alalah kökenli büyücü Allaiturahhi’nin Hurrice-Hititçe büyülerinde⁵⁵⁸ ve I. Şuppiluliuma’nın Başarıları adlı belgede⁵⁵⁹ tanrı LAMMA ile de bir çift oluşturur. Bu tanrı muhtemelen M.Ö. 1. binde tanrıçanın eşi olan Karhuha’dır⁵⁶⁰.

Emar belgelerinde de adı geçen Tanrıça Lelluri’nin kültü Asi ırmağından Yukarı Fırat’a kadar olan bölgede yayılmıştır. Hišuwa bayramında “Lelluri’nin babasının tanrıları” ifadesi görülür⁵⁶¹. I. Hattuşili’nin Haššu’dan getirdiği ganimetler arasında Lelluri’nin heykeli de bulunmaktadır. Tanrıçanın ismi Hurrice’de dağ, şahıs ve tanrı adı oluşturan –luri eki ile yapılmıştır: Elluri ve Adalur(i) dağları ve Ullikummi şarkısındaki Impaluri, Upelluri tanrı adlarında olduğu gibi⁵⁶².

Mezopotamya’dan Hurriler aracılığıyla aktarılan tanrılardan biri Ner(i)gal’dır.

III. Ur Sülalesi dönemine tarihli, Urkeš (Tel Mozan) kentinin Hurri kralları Atal-

⁵⁵⁴ Haas 1994: 406-407.

⁵⁵⁵ Haas 1978a: 67-68, dn. 57.

⁵⁵⁶ Haas 1994: 407.

⁵⁵⁷ Archi 1992: 11.

⁵⁵⁸ Haas 1994: 407.

⁵⁵⁹ Popko 1995: 100.

⁵⁶⁰ Popko 1995: 100.

⁵⁶¹ Haas 1994: 409-410.

⁵⁶² Haas 1978a: 67 ve dn. 50; Haas 1994: 409-410.

šen'in Akadca ve Tiš-atal'ın Hurrice yazıtlarında Nergal'in adına rastlanır. Bu kitabeler, aynı zamanda Nergal tapınağına aittirler. Adı geçen her iki kayda bakılırsa Nergal çok erken bir aşamada Hurriler tarafından benimsenmiştir. U.GUR ideogramı ile de yazılan tanrıya Hattuša belgelerinde az rastlanmaktadır⁵⁶³.

Nergal'in bir Yer altı tanrısı olduğu ve Yazılıkaya'da B odasındaki Kılıç şeklinde tasvir edilen tanrının⁵⁶⁴ da Nergal'in bir tasviri olduğu düşünülmektedir.

Diyarbakır'da bulunan ve özel bir koleksiyonda yer alan bir adet bronz kılıç, Yazılıkaya'daki Kılıç tanrı'yı hatırlatmaktadır. Yazılıkaya'da Kılıç tanrı'nın kabzası dört adet aslandan oluşur. Dört adet aslanın, üstte bulunan ikisinin başları sağa ve sola dönük, diğer ikisi ise aşağıya bakar vaziyette tasvir edilmişlerdir. Diyarbakır kılıcının kabzası ise iki aslandan oluşmakta ve bu iki aslan aşağıya bakar şekilde kabzanın sağında ve solunda yer almaktadırlar. Üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre kılıç, Asur Ticaret Kolonileri dönemine (M.Ö. 1800 civarı) tarihlenmektedir. Bu Akadca yazıt, Luluanum adlı birinin "Hubšal'ın beyine" 12 mina ağırlığında bir kılıcı adadığından söz etmektedir. Asurbanipal'in kütüphanesinden bir tanrı listesinin giriş kısmında "Hubšal'ın Nergal'i" (^DU.GUR šá hu-ub-šal) ifadesi görülür. Kılıç, tanrı Nergal'e adanmış olmalıdır. U.GUR Sumerogramı "kılıç" anlamına gelmekte ve U.GUR, nāš patri "kılıç taşıyan" ünvanı ile de birlikte görülmektedir. Hubšal, Diyarbakır çevresinde aranan Nergal'in bir kült kentidir ya da burada ona adanmış bir tapınak bulunmaktadır⁵⁶⁵.

⁵⁶³ Wilhelm 1989: 54.

⁵⁶⁴ B odasındaki Kılıç tanrı için bkz. Bittel 1978-1980: 21 vd.; Seeher 2011: 112-113.

⁵⁶⁵ Güterbock 1965: 197-198, kılıcın resmi için bkz. Plates XIII-XV.

Eski Babil Çağı'na ait Marili Yahdun-Lim'in yapı kitabesinde de Nergal "silahın beyi" (^DNè-eri₁₁-gal be-el ka-ak-ki-im) olarak adlandırılmaktadır⁵⁶⁶.

Hititçe-Luvice bir büyü ritüeli parçasında (CTH 767.2.A, 767.2.B, CTH 762.2.C), 12 tanrının (12 DINGIR^{MES}) hemen ardından "Kanlı Nergal" (*išharnuwanza* ^DU.GUR) ifadesinin görülmesi, ayrıca ev arındırma ritüelinde (CTH 446.A, CTH 446.B) büyücünün, ismi Hurrice olan Yer altı tanrılarını (burada Nergal'in ismi anılmaz) kilden kılıç şeklinde yapması ve onları yere saplaması, son olarak Yer alt tanrılarının çağırılması ile ilgili bir ritüelde (CTH 449.8) yine Yer altı tanrılarının kilden yapılması ve onların taşların (NA₄^{HLA}) altına saplanması, Yazılıkaya'daki yere saplanmış vaziyette tasvir edilmiş olan Kılıç tanrısı hatırlatmaktadır. Kılıç tanrısının karşısında da 12 tanrı tasvir edilmektedir. Nergal, Kılıç tanrısı olmalıdır ve yer altı dünyası ile ilgilidir.

Hurri savaş tanrısı Aštabi'dir. İlk defa Ebla metinlerinde ortaya çıkan bu tanrının isminin etimolojisi açık değildir ve Sami öncesi tabakaya ait olması muhtemeldir. Ebla tabletlerinde isminin sık geçmesi ve başka küçük kült merkezlerinin de bulunmasından anlaşıldığına göre, onun kültü M.Ö. 3. binde hayli yaygındı. Ebla'da bu tanrının savaş tanrısı kimliği açık değildir. İsmi Ebla takviminde altıncı aya verilmiştir ve bu adlandırma (Aštabi ayı) Alalah'ta da (VII. tabaka - M.Ö. 17. yüzyılın sonu) kullanılmıştır. Aštabi, Alalah'ta şahıs adlarında görülmekte, bunun yanı sıra ona Mari ve Ugarit metinlerinde de rastlanmaktadır. Hurriler, Suriye'ye geldiklerinde bu tanrısı benimsemişler ve Hititler'e aktarmışlardır. Aštabi, Ninurta

⁵⁶⁶ Lambert 1978: 131.

olarak da bilinmektedir⁵⁶⁷. Norbert Schimmel koleksiyonundaki (Metropolitan Museum of Art, New York) gümüş geyik ritonunda, X biçimli iskemlenin üzerinde oturan tanrı, ileri uzattığı ellerinde kap ve kuş tutmaktadır. Arkasında stilize bir ağaç, asılı halde bir okdanlık, bir tulum, onların altında da yere uzanmış bir geyik ve yere saplanmış iki adet mızrak görülmektedir. Oturan tanrının önünde bir sunak, onun önünde geyik üzerinde bir tanrı ve her iki tanrıya karşı yürüyen görevliler tasvir edilmiştir⁵⁶⁸. İskemlede oturan tanrının üzerinde hiyeroglifle Tanrı Aştabi'nin adı yazılıdır. Geyik üzerindeki tanrının üstünde de hiyeroglifle ^DLAMMA = Koruyucu tanrının adı (Geyik boynuzu-bi) verilmiştir⁵⁶⁹. Yazılıkaya'da da 33 ve 32 numaralı tanrılar, ^DAştabi ve ^DGeyik (Tanrı ideogramı ve geyik boynuzu = Koruyucu tanrı LAMMA) peşpeşe görülürler⁵⁷⁰. Eski Hitit Çağı'na tarihlenen⁵⁷¹ gümüş geyik ritonunun üzerindeki sahnenin benzerleri, yine aynı döneme tarihli üç adet Hitit mührü üzerinde görülmektedir⁵⁷². Mühürlerde, oturan ve elinde kuş tutan tanrının arkasındaki hiyeroglifler, “geyik başı-ta-bi” olarak okunmuştur. Bu, tanrı Aştabi'nin farklı bir yazılışdır⁵⁷³. Aynı şekilde gümüş ritonun frizinde, geyik üzerindeki

⁵⁶⁷ Archi 1997a: 416-418; Archi 1998: 43-44.

⁵⁶⁸ Geyik biçimli ritonun fotoğrafı ve çizimi için bkz. Alp 1993: Abb. 6a-6h; Akurgal 1995: Şekil 27, Levha 64-68.

⁵⁶⁹ Hiyeroglifin okunuşu için bkz. Darga 1992: 39; Alp 1993: 94-95.

⁵⁷⁰ Darga 1992: 39.

⁵⁷¹ Alp 1993: 100.

⁵⁷² Alp 1993: 99-100. Dresden Mührü'nün, Yozgat kökenli, British Müzesi'ndeki ve Louvre Müzesi'ndeki mühürlerin fotoğraf ve çizimleri için bkz. Alp 1993: Abb. 11-13.

⁵⁷³ Alp 1993: 99-100.

tanrının adı “geyik boynuzu-bi”, Aštabi’nin bir başka yazılışdır. Kırkların/Savaş Alanlarının Koruyucu tanrısı ^DLAMMA/ ^DLAMMA LÍL, Aštabi ile bir tutulmuştur⁵⁷⁴. Aštabi, Kumarbi destanlarında da karşımıza çıkar. Ullikummi’ye saldırısı başarısız olunca, bu sefer savaş arabaları üzerinde yetmiş adet tanrı ile ikinci bir saldırıya öncülük eder⁵⁷⁵.

Nupatik en eski Hurri tanrılarında biri olmalıdır; çünkü Tiš-atal’ın Hurrice yazıtında Lubadag adı ile geçmektedir. Hišuwa bayramında Nupatik bibithi’nin tapınağı ve Nupatik zalmana’nın tapınağı olmak üzere, tanrının iki farklı görünümünün tapınaklarından söz edilmektedir⁵⁷⁶. Kizzuwatna ritüelinde (CTH 479.1.A) ^DNupatik ^{URU}Pišanuhi (Pišanuhili Nupatik) ifadesi görülür⁵⁷⁷ ki bu kent Kuzey Mezopotamya’da Tel Billa çevresinde aranmaktadır⁵⁷⁸. Bu tanrının adının Hattuša’da Nupatik, Emar’da Nubatiganan, Ugarit’te Nbdg, Babil’de Nupadag, en eski Hurrice belgede (Tiš-atal’ın yazıtı-III. Ur sülalesi dönemi) Lubadag ve bir Hititçe metinde Lupakita şeklinde geçtiği tespit edilmiştir. Lupatik isminin, Gasur (Nuzi) çevresindeki Nubat kentinin adından, n/l değişimi ile ortaya çıktığı düşünülmektedir⁵⁷⁹.

⁵⁷⁴ Darga 1992: 40.

⁵⁷⁵ Karauğuz 2001: 66.

⁵⁷⁶ Wilhelm 1989: 53. Hišuwa bayramında Nupatik için bkz. Dinçol 1969: 31-32. Ayrıca Otten 1959: 30.

⁵⁷⁷ Otten 1959: 30.

⁵⁷⁸ Astour 1987: 54.

⁵⁷⁹ Astour 1987: 53 ve dn. 378.

Ebla metinlerinde adı çok sık geçmeyen tanrıça Šalaš, bu metinlerde Ebla panteonuna dâhil olan tanrı Wada'an'ın eşi olarak görülür. Tanrıçanın adı Šala/Šaluš/Šala olarak yazılır. Yine Ebla belgelerinden ve M.Ö. 2. bine tarihli kurban listelerinden anlaşıldığına göre Šalaš, Tuttul kentinde tanrı Dagan'ın eşidir. Ebla döneminden bin sene sonra Hititçe-Hurricce belgelerde Šalaš tekrar görünür; ancak bu sefer Dagan'la özdeşleştirilen Kumarbi'nin eşidir. Šuppiluliuma'nın Šattiwaza ile yaptığı antlaşmada Šala, Mitanni tarafının tanrıları arasındadır. M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen Emar belgelerinde de Šalaš, “Anadolu ritüeli” olarak adlandırılan belgede ortaya çıkar İtkalzi ritüeli, Hepat'ın kalutisi, Hišuwa bayramı gibi Boğazköy'ün Hurri kökenli metinlerinde Šalaš, Kumarbi ile bir çift oluşturur ve bu metinlerin bazılarında, Pitenhi sıfatı ile görülür⁵⁸⁰. Tanrıçanın karakteri ve adının kökeni açık değildir. Mari'de onun için Ninhursag yazılışı görülür; bu, Šalaš'ın bir ana tanrıça, bir bereket tanrıçası özelliğine atıf yapıyor olmalıdır. Šalaš'ın adı Ebla'da ortaya çıktığı için Hurricce olmamalıdır. Bu isim ya Sami ya da Sami öncesi yerel bir dile aittir⁵⁸¹.

İlk kez Ebla'da ortaya çıkıp, sonradan Hurriler tarafından benimsenen tanrılar arasında Ammarik de bulunmaktadır. Hititçe metinlerde HUR.SAG “dağ” ideogramı ile geçer. ^{HUR.SAG} Ammarik, Halep'in batısında Ebla'dan görülebilen Cebel Semân dağı ile eşitlenmektedir. I. Hattušili'nin yıllıklarında Haššu'dan iki Fırtına tanrısının

⁵⁸⁰ Archi 1995a: 1 vd.; Archi 1998: 41-42; Feliu 2003: 288-293.

⁵⁸¹ Feliu 2003: 290.

heykelinin getirildiği anlatılmaktadır: ^DU EN *Ar-ma-ru-uk* (Ammarik'ten bozulmuş) ve ^DU EN ^{URU}*Ha-la-ab*⁵⁸².

Ebla metinlerinde sadece iki defa görülen Şanugaru, bir tür Ay tanrısıdır. Bir Ebla ritüelinde bu tanrının iki boynuzlu olduğu söylenmektedir ki bu hilâl anlamına gelmektedir. Bu tanrının ismi Hititçe ve Ugarit'ten Hurrice bir metinde ortaya çıkar. Emar'dan bir ritüelde de Şaggaru isimli bir Ay tanrısı görülür. Akadca uškārum, “hilâl” anlamına gelmektedir ve Sumerce UD.SAKAR'dan alıntıdır. Şanugaru ve Şaggaru kelimeleri ile SAKAR kelimesi arasında bir benzerlik farkedilmektedir⁵⁸³.

“Üzüm (ve) tahılın anası” olarak nitelenen tanrıça Maliya, İştanuwa'nın bayram ritüelinde (CTH 772.2) “Hurrili İnara” olarak da adlandırılır. Adı geçen ritüelde “kral ve kraliçe...Maliya'yı, Hurrili İnara'yı üç defa içerler”. Hişuwa bayramında Maliya kendi tapınağına sahiptir⁵⁸⁴.

Hurri dininde dikkati çeken özelliklerden biri herhangi bir kişiliği olmayan ve bir kutsallık yüklendiği anlaşılan ikililerdir: Yer ve gök (eše hawurni), dağlar ve ırmaklar (papanna šiyena). Batı Hurri dini kült araç gereçlerini de kutsamış ve onlara kurban sunmuştur. Hepat'ın ve Teşup'un tahtı, taburesi ve yatak gibi⁵⁸⁵.

⁵⁸² Archi 1992: 11; Archi 1998: 40-41. ^{HUR.SAG}*Ammarik* = Cebel Semân eşitliğini V. Haas'tan aktaran A. Archi.

⁵⁸³ Archi 1998: 42-43.

⁵⁸⁴ Haas 1994: 410-411.

⁵⁸⁵ Wilhelm 1989: 57. Ayrıca bkz. Teşup (CTH 704.1) ve Hepat'ın (CTH 704.2) kalutileri: Wegner 2002: 53-56.

Hurriler kendi tanrılarını sık sık, Niniweli Ša(w)uška, Pišanuhili Nupatik, örneklerinde olduğu gibi kentlerden türetilen epitetlerle adlandırdılar. Bu kent adlarının zaman zaman bağımsız olarak DINGİR determinatifi ile kullanıldığı da görülmektedir. Tanrılarının sıfatı haline gelen kent isimlerine baktığımızda, bunların çoğunun Ninive, Ekallātu, Gumaraši gibi Yukarı Trans Dicle⁵⁸⁶ çevresinin yer adlarını içerdiği görülmektedir. Bununla beraber tanrı sıfatı haline gelen bu Trans Dicle'nin kent adlarını içeren çivi yazılı belgeler çoğunlukla Ugarit ve Hattuša, kısmen de Mari'den gelmektedir⁵⁸⁷.

M. C. Trémouille, Hurriler'de “tanrısal varlıklara, bir isim değil de isim gibi görev yapmak üzere bir niteleme sıfatı verilmesi eğilimi”nden söz etmekte ve bunun da dört farklı biçimde yapıldığını düşünmektedir⁵⁸⁸:

1. Bir isim ile: Allani “hanımefendi”,
2. İsimleşmiş bir sıfat ile: Mušuni, “adaletli, düzenleyici”,
3. Bir cümle ile: Tiyabenti, “adaletli konuşan kimse”; Ebrimuša, “Tanrı adaletlidir”,
4. Sayıca daha fazla gördüğümüz bir etnik ad ile: Kumarbi, “Kumarlı (kimse)”; Nabarbi, “Nawarlı (kimse); Pišanuhi, “Pišanu'dan (gelen)”; Pišaišaphi, “Pišaiša'dan (gelen)”; Pidenhi, “Piden'den (gelen)” ve belki Kušuh, “Kuzi(na)'dan (gelen)”.

⁵⁸⁶ Dicle'nin doğusunda Nuzi ve Arapha'nın kuzeyindeki Küçük Zap suyunun, kuzeydeki Türkiye ve doğudaki İran sınırına (Zağros dağlarına) kadar olan, Irak'ın kuzeydoğu sınırları: Astour 1987: 3, ayrıca 9'daki harita.

⁵⁸⁷ Astour 1987: 47-57.

⁵⁸⁸ Trémouille 1999: 288.

3.2.5. Kronolojik Olarak Hurri Tanrılarının Benimsenmesi:

Hurriler'in Sumer-Akad tanrılarını benimsemeleri Akad Çağı'na kadar gitmektedir. M.Ö. 2. binin başında Suriye'ye göç eden Hurriler bu coğrafyanın Hepat, Išhara, Adamma ve Aštahi gibi yerel tanrılarını panteonlarına dâhil etmişler ve onları Anadolu'ya aktarmışlardır. Böylece Hitit Devleti'nin panteonu Anadolu ve Suriye tanrılarının bir karışımı sonucunda oluşmuştur. Hititler'in ilk panteonunu yerel Anadolu halkı olan Hattiler'in tanrıları oluştururken, Mezopotamya ve Suriye'nin tanrıları zaman içerisinde ve Hurriler sayesinde Hatti ülkesinin tanrılar topluluğuna eklenmeye başlamış ve bu etki artarak devam etmiştir. Ugarit belgelerini yanı sıra Kizzuwatna kaynaklı metinler ve Yazılıkaya kabartmaları bunu kanıtlamaktadır.

Tabletlerin çoğu kırık olduğu için ve metinlerin tarihlemelerinin tam anlamıyla yapılamamasından dolayı Suriye-Hurri kültürünün Hitit Anadolu'suna aktarılış kronolojisini kesin olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır⁵⁸⁹.

Hurri tanrılarının benimsenmesi Eski krallık döneminin ilk aşamalarında gerçekleşmeye başlamıştır. Bu etkilenme sürecinde I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Hurri krallıklarına karşı sürdürdükleri çatışmalar ve Halep kentinin fethi etkili olmuştur. Bu savaşlar sonucunda Hititler zengin Suriye kültüründe gördükleri kâtipler, metal işçileri, büyücüler, at eğiticileri gibi meslek uzmanlarını ülkelerine getirmişler, çivi yazısını öğreten kâtipler, aynı zamanda kralların seferlerinin anlatıldığı yıllıkları yazma geleneğini öğretmişlerdir.

⁵⁸⁹ Güterbock 1954: 389.

I. Hattušili'nin yıllıklarının Akadca ve Hititçe olarak kaleme alındığı görülür⁵⁹⁰. I. Hattušili, Haššu kentini ele geçirmiş ve bu kentten Ammaruk'un Hava tanrısının, Halep'in Hava tanrısının, Allatum'un, Adalur'un, Lelluri'nin ve Hepat'ın heykelleri ile kült nesnelerini Hattuša'ya taşımıştır. Böylece Batı Hurri panteonuna ait tanrılar Hitit panteonuna katılmaya başlamıştır⁵⁹¹.

Hitit Devleti'nin panteonu, Orta Hitit döneminden başlayarak kurban listelerinde kapsamlı bir şekilde ortaya çıkmaktadır ve yine aynı dönemde Hurri tanrılarının da katılmasıyla fazlasıyla genişlemiş ve Bin Tanrı kavramı oluşmaya başlamıştır⁵⁹². Orta Hitit Çağı'ndan itibaren Hitit kral ve kraliçeleri Hurrice adlar da almaya başlamışlardır. Bunun sebebi bir tür moda mıdır yoksa Hitit kraliyet ailesinde Hurri kökenli insanların olduğu bir değişim mi yaşanmıştır? Bir sülale değişimine işaret eden iki kanıttan söz edilmektedir. Birincisi, Ana tanrıça ve Kader tanrıçası için yapılan ritüelde (CTH 484.1.A) ve İtkalzi ritüelinde (CTH 777.2.A) Hurrice satırların olduğu kısımlarda “majestenin ağzından” ifadesinin bulunması, ikicisi ise bir ritüel fragmanında (CTH 669.1), eğer kırık kısmın tamamlanması doğru ise şu cümlenin görülmesidir: “Kral, [Ma]jestenin evinin tanrıları için oturur vaziyette [içer], Hurrili şarkıcı şarkı söyler”⁵⁹³. M.Ö. 15. yüzyılın başında Hurri kültürel akımının başladığı

⁵⁹⁰ Hoffner 1992: 104.

⁵⁹¹ Gurney 1977: 13; Wilhelm 1989: 22. Ayrıca Haas 2002: 438.

⁵⁹² Haas 2002: 439.

⁵⁹³ Güterbock 1954: 388. (CTH 669.1): KUB 1.12 Öy 3-4'ü Güterbock şu şekilde tamamlamıştır: (3) LUGAL-*uš* TUŠ-*aš* DINGIR^{MEŠ} É^D[UTU^{ŠI} (?) *ekuzi*]. (4) LÚ^LNAR^{URU} *Hur-ri* SÌ[R^{RU}]. R. Lebrun ise aynı satırları şu şekilde vermiştir: (3) LUGAL-*uš* KU-*aš* DINGIR^{MEŠ} É.DIN[GIR^{LIM}] (4) LÚ^LNAR^{URU} *Hur-ri* SÌ[R^{RU}]: Lebrun 1976: 172.

düşünülmekte⁵⁹⁴ ve I. (I./II.) Tuthaliya, I. Arnuwanda ve III. Tuthaliya döneminde Batı Suriye’de yerleşik olan Hurriler’in dininin, Hattuša için son derece ilgi çekici olduğu görülmektedir⁵⁹⁵. I. (I./II.) Tuthaliya’nın ve Arnuwanda’nın eşleri olan Nikalmati ve Ašmunikal’in isimleri Hurrice olup, Babil Ay tanrısı Sin’in eşi Ningal’in adını taşımaktadırlar. Arnuwanda-Ašmunikal çiftinin dönemine ait Kaška antlaşmasında (CTH 139) Istar/Ša(w)uška, Išhara, Gökyüzünün ve Yeryüzünün tanrılarını görürüz. Ayrıca “eski tanrılar” da isimleri olmaksızın bu antlaşmada ortaya çıkarlar⁵⁹⁶. M.Ö. 15. ve 14. yüzyıllar boyunca, ilk Hurrice metinler yazılmış olmalıdır. Çoğu tek dilli olan bu metinlerin Hititçe çevirileri günümüze ulaşmıştır. Bu metinlerde Hatti ülkesinde en üst seviyede olan Tešup, Hepat, Šarruma, Ša(w)uška gibi tanrılar görülmektedir⁵⁹⁷. Hurri kökenli mitolojik metinler, Serbest Bırakma Şarkısı, itkalzi ve itkahi ritüelleri, Tašmišarri (III. Tuthaliya) ve eşi Taduhepa için yapılan diğer ritüeller, Orta Hitit Çağı’nın ürünüdürler. Šapinuwa arşivi, Hurrice belgeleri, itkalzi ve diğer büyü ritüelleri ile III. Tuthaliya döneminde Hurri etkisini gösteren bir başka önemli kanıttır⁵⁹⁸.

Hitit panteonunun genişlemesi, İmparatorluk döneminin başlarında I. Šuppiluliuma dönemi ile devam etmiştir. Etki, Kizzuwatna’nın yanı sıra, kralın seferlerini yürüttüğü Suriye’den de kaynaklanmaktadır. Suriye savaşları, Hurri tanrılarını, Kummanni ve Uda gibi Toroslar’ın batısındaki kült merkezlerine

⁵⁹⁴ Gurney 1977: 13.

⁵⁹⁵ Archi 2006: 160.

⁵⁹⁶ Gurney 1977: 15. Antlaşma metni için bkz. Schuler 1965: 109-112.

⁵⁹⁷ Hoffner 1992: 105.

⁵⁹⁸ Archi 2006: 160.

sokmuştur. I. Šuppiluliuma dönemi devlet antlaşmalarında Hurri tanrılarının listesini görmek mümkündür⁵⁹⁹. Mitanni Devleti ile yapılan antlaşmada, antlaşmaya taraf olan iki ülkenin tanrı listesi ayrı ayrı görülür. Burada Hitit tarafının tanrıları “Kizzuwatna’nın ve Hatti ülkesinin erkek ve kadın tanrıları” olarak özetlenmiştir. Anlaşıldığına göre bu dönemde Kizzuwatna çevresi Hitit Devleti’nin bir parçası olarak düşünülmekteydi. I. Šuppiluliuma’nın diğer antlaşmalarında iki ayrı tanrı listesi görülmemektedir. Bir nesil sonra II. Murşili döneminde Batı Anadolu kralları ile yapılan antlaşmalarda da Hurri tanrıları ortaya çıkmaktadır⁶⁰⁰. Devlet antlaşmalarında çeşitli kült merkezlerinin Fırtına tanrısı ve peşinden boğalar Hurri ve Šeri görülür. Yer altı dünyasının kraliçesi Allatum’un yanı sıra mitlerde tanrılar arasındaki dengeyi sağlamakla yükümlü Ea, eşi Damkina ile birlikte ortaya çıkar. Ša(w)uška’ya, iki hizmetçisi Ninatta ve Kulitta eşlik eder. Eski tanrılar da bu antlaşmalarda her zaman görülen tanrılar arasında yer alırlar ve bütün bunlar Hurri etkisinin birer sonucudurlar⁶⁰¹. II. Muwatalli, Şimşeğin Fırtına tanrısına ve tanrılar meclisine yaptığı duada (CTH 381) “büyükbabasının (I. Šuppiluliuma) sarayının tanrıları” arasında “Gökyüzünün kraliçesi Hepat”ı saymaktadır⁶⁰². Kargamış’ın fethinden sonra Hitit kralı tanrıça Kubaba’ya saygı göstermiştir:

A III 31-38⁶⁰³:

⁵⁹⁹ Gurney 1977: 15-17.

⁶⁰⁰ Güterbock 1954: 391.

⁶⁰¹ Archi 2006: 161.

⁶⁰² Güterbock 1954: 390.

⁶⁰³ Trans. ve terc. için bkz. Güterbock 1956: 95. Terc. için bkz. Hoffner 1998a: 174.

31-32 Kenti (Kargamış'ı) ele geçirdiğinde [babam] tanrılardan

33 kork[tuğu için], yukarı kentte (sitadelde)

34 [Kubaba]'nın [(ve)] Koruyucu tanrı[(nin)]

35 [yanına?] hiç kimseyi bırakmadı.

36 [tapınakların] yakınına

37 [bir tanesine bile] her kim olursa olsun

38 y[aklaştırmadı] [(ve onlara)] kendisi saygı gösterdi.

Başkent Hattuša'da ya da herhangi bir şehirde bir tanrının kültünün kurulması demek ona ait bir tapınağın yapılması ve bu tapınakta o tanrı için gerekli olan ayinlerin düzenlenmesi demektir. Gece'nin tanrıçasının Kizzuwatna'dan Šamuha'ya taşınmasında buna ait güzel bir örnek görülmektedir. II. Muršili, atası Tuthaliya'nın bu tanrıyı Šamuha'ya getirip onun için tapınakta yeni ayinler gerçekleştirdiğini, ancak tahta tablet yazıcılarının bunları değiştirdiğini anlatmaktadır. Bu ayinleri Muršili, tekrar yerine getirdiğini söylemekte ve tapınağa giren her kim olursa olsun bunları uygulaması gerektiğini ifade etmektedir.

Bu anlamda Istar/Ša(w)uška, Halepli Tešup ve Ea'nın özel bir önemi vardır; çünkü bu tanrılar kendi tapınaklarına sahiptirler ve en az II. Muršili döneminden itibaren kendi özel kültleri mevcuttur⁶⁰⁴.

⁶⁰⁴ Archi 2006: 161.

“II. Muwatalli, Hitit panteonuna resmen Hurri tanrıları sokmuş, Halpa (Halep)’daki Fırtına tanrısı ve tanrıça Hepat kültünü, büyük bir dinsel merkez olan Kizzuwatna’daki Lawazantiya şehrine taşımıştır.⁶⁰⁵”

II. Muwatalli’nin duasında (CTH 381), Suriye-Hurri tanrılarının Hitit panteonuna dâhil edilmesinin izlerini görebiliriz. Duanın başındaki kısa listede öncelikle şu çift ortaya çıkar:

“Gökyüzünün Güneş tanrısı - Hatti ülkesinin kraliçesi, sahibem, Arinna’nın Güneş tanrıçası.”

Peşinden gelen çift ise şu şekildedir:

“Efendim, Gökyüzünün kralı, Fırtına tanrısı - sahibem, kraliçe Hepat.”

İkinci sırada bulunan ikilide Fırtına tanrısı, ^DU ideogramı ile yazıldığından, bunun Teşup’u ifade edip etmediği tam olarak anlaşılmasa da onun eşi olarak Hepat’ın verilmesi nedeniyle burada Teşup’un varlığını düşünmek mümkündür. Ayrıca Boğa Şeri, tanrı listesinde “Hatti’nin Fırtına tanrısının boğası” olarak görünür. Yine aynı metinde Arinna’nın tanrıları sayılırken Fırtına tanrısı iki Hurri görünümü ile ortaya çıkar: “Kurtuluş’un Fırtına tanrısı” (^DU ehellibi) ve “Yaşamın Fırtına tanrısı” (^DU šuhurrubi). Buna ek olarak Şamuha’nın tanrıları sayılırken Şimşeğin (*pihaššašši*) Fırtına tanrısının eşi, Hepat olarak adlandırılır. Kızılırmak kavsi içerisine dâhil olan kült merkezleri, Suriye-Hurri tanrılarına sahip değildir; ancak bunun iki istisnası vardır: Ankuwa’nın Kırların Şa(w)uşkası, Şamuha’nın Hepat’ı. Şarišša’nın “İŞTAR-*li*”si, yerel tanrıça Anzili olabilir. Sadece

⁶⁰⁵ Darga 1992: 20.

Hatti/Hattuša'da Suriye çevresinin tanrılarını Hatti tanrıları ile birlikte görürüz: “Genç Boğa” (Šeri), Halep'in Tešup'u ve Hepat'ı, Hurri panteonuna da dâhil olan iki Mezopotamya tanrısı Ea ve eşi Damkina, Allatum, Niniveli Istar/Ša(w)uška, Hattarina'nın Istar/Ša(w)uškası, Lulahi tanrıları ve Suriye tanrıçası Kubaba⁶⁰⁶. II. Muwatalli'nin döneminde bazı Hatti-Hitit tanrılarının Hurri tanrıları ile benzer özelliklerinden dolayı yer değiştirebileceği düşünülmüş olmalıdır. Muwatalli'nin başkentinin adı Tarhuntašša, Anadolu Fırtına tanrısının adını taşıyarak, kralın Hurrice isminin ikinci kısmını Tešup (Šarri-Tešup) oluşturur. Muwatalli'nin koruyucu tanrısı Şimşeğin (*pihaššašši*) Fırtına tanrısı, Tešup'un bazı özellikleri almıştır⁶⁰⁷. Tarihlemesi yapılamayan bir orakel metninde Hatti'nin Fırtına tanrısı ile Halep'in Fırtına tanrısının birleştiği görülmektedir. Bu metinde Hattuša, “Halep'in Fırtına tanrısının kenti” olarak adlandırılmakta, aynı zamanda Hatti'nin Fırtına tanrısının Gökğürültüsü bayramı, Halep'in Fırtına tanrısına bağlanmaktadır⁶⁰⁸:

(CTH 564): KUB 18.12 + KUB 22.15 Öy 1-4⁶⁰⁹:

1-4 Eğer majeste seferden (Hattuša'ya) dönerse, tanrıları (onların bayramlarını) kutlar; Majeste (ve) kraliçe kışı Hattuša'da geçirirler, Halep'in Fırtına tanrısının

⁶⁰⁶ Yorum için bkz. Archi 2006: 149-150. Ayrıca bkz. Güterbock 1954: 389-390. Muwatalli'nin duası (CTH 381) için bkz. Singer 2002: 85-95. Türkçe tercüme için bkz. Alp 2001: 101-107.

⁶⁰⁷ Archi 2006: 161. II. Muwatalli'nin diğer adı için bkz. Meltem Alparslan 2007: 8-15.

⁶⁰⁸ Archi 2006: 161. Ayrıca bkz. Schwemer 2001: 496 ve dn. 4063-4064.

⁶⁰⁹ Trans. ve terc. için bkz. Ünal 1973: 43-44; Archi 1975: 122-123. Yorumlar ve terc. için bkz. Schwemer 2001: 496 ve dn. 4063-4064. Terc. için bkz. Archi 2006: 161. Türkçe terc. için bkz. Ünal 2003: 130.

Gökgürültüsü bayramını orada kutlarlar, Yıl bayramını orada kutlarlar...; eğer siz tanrılar, majesteleri ve kraliçeye Halep'in Fırtına tanrısının kenti Hattuša'yı, kışı geçirmeleri için...

CTH 698'de toplanan metinler Halepli Tešup ve Hepat'ın kültü ile ilgili metinlerdir. II. Muwatalli'nin, bu tanrıların bayramlarında bazı düzenlemeler yaptığı anlaşılmaktadır. KBo 14.142 III 34'te şu ifade görülür: "Büyük Kral Muwatalli (bir bayram) ilave etti." (^mNIR.GÁL LUGAL.GAL *katta hamakta*)⁶¹⁰.

M.Ö. 13. yüzyılda III. Hattušili'nin Hurrili rahip Bentipšarri'nin kızı Puduhepa ile evlenmesi Hurri dini akımının devamını sağlamıştır. Hurri-Kizzuwatna tanrılarının Hitit panteonundaki ağırlığı artarken, panteonun başında Tešup, eşi Hepat, oğulları Šarrumma ve kızları Alanzu yer almıştır. III. Hattušili'nin kendisi de koruyucu tanrısı olarak Šamuhali Ša(w)uška'yı seçer⁶¹¹. Orta Hitit Çağı'na dayanan kurban listelerinde bu dönemde kimi düzenlemeler yapıldığı düşünülmektedir⁶¹². Kurbanlar, tanrı ve tanrıçalardan oluşan iki ayrı seri (kaluti) halinde düzenlenmiştir. Tanrıların kalutisi Tešup'la, tanrıçaların kalutisi ise Hepat'la başlamakta ve çok sayıda Hurri tanrısı peş peşe bu listelerde sıralanmaktadır. Bu tanrılar, çok sayıda ritüel ve Puduhepa'nın dualarında da karşımıza çıkmaktadır. Hurri tanrılarının Hatti-Hitit tanrıları ile birleştirilmesi de Arinna'nın Güneş tanrıçası ile Hepat örneğinde açıkça görülmektedir⁶¹³.

⁶¹⁰ Archi 2006: 159.

⁶¹¹ Gurney 1977: 17.

⁶¹² Gurney 1977: 17; Wegner 1995a: 11.

⁶¹³ Gurney 1977: 17-18.

Hurri tanrıları, Hitit Devleti'nin son aşamalarında panteonda ağırlığını artırmaya devam etmiştir. Yazılıkaya tapınağında tamamen Teşup ve Hepat'ın kalutisi tasvir edilmiştir. Tanrı tasvirlerinin ismi de hiyeroglifle ve Hurrice yazılmıştır. IV. Tuthaliya'nın kendisi de koruyucu tanrı olarak Šarrumma'yı seçmiştir⁶¹⁴.

Bu dönemde Kızılırmak yayının içindeki bölgede Hurri tanrıları kültürünün ölçüsünü tespit etmek için dört temel kaynak mevcuttur. Bunlar, IV. Tuthaliya'nın kült reformu ile ilgili belgeleri, Ay bayramı, Nuntariyašha bayramı ve AN.TAH.ŠUM^{SAR} bayramıdır. CTH 510'daki metinler (kült envanterleri) Hattuša'nın kuzeyindeki bölge ile ilgilidir ve bunlarda Luvi, Suriye ve Asur tanrılarını görürüz. Luvi Fırtına tanrıları ^DPihami ve ^DPihaimi, Balih ırmağının Luviceleşmiş biçimi ^{ID}Baluhašša, Harran'ın Fırtına tanrısı, Suriye tanrısı Milku, Ninive'nin Ištara, Asur'un Fırtına tanrısı ve Babil'in Ištara. Bu tür tanrıların seçimi, dönemin yükselen tehlikesi Asur'u işaret etmektedir ve Batı Hurri tanrılarına ilişkin neredeyse hiçbir iz yoktur⁶¹⁵.

Ay bayramı (CTH 591) çok sayıda fragmandan oluşur. Bunların çok az bir kısmı Orta Hitit'e, geri kalanlarsa İmparatorluk dönemine tarihlenir. İki manuskript kolofonlardan hareketle IV. Tuthaliya dönemine tarihlenmiştir. Esasen Eski Hitit'e kadar uzanan Hattuša'nın bir bayramındaki panteonda meydana gelen değişiklikleri izlemek için bu tabletler ideal bir külliyat oluşturur. Tanrıların çok büyük bir kısmı Hatti-Hitit geleneğine aittirler. Bunu ihlal eden, IV. Tuthaliya dönemine tarihlenen iki tableten birinde görülen Hepat ve Hepat-Šarrumma'dır. Aynı metinde

⁶¹⁴ Gurney 1977: 19-23.

⁶¹⁵ Archi 2006: 151-153.

Šulupašši'nin Iřtar'ı ve Šamuha'nın Ša(w)uřkası görülür. Onları tanrı Pirwa izler. Bu tanrılar Hurrice bir yakarı alırlar. (^{L}NAR ^{URU}Hur-ri SİR^{RU}). IV. Tuthaliya dönemine tarihli diđer tablette Kırkların Iřtar'ı görülür (^DIřSTAR LL). O da Hurrice bir yakarı alır. (^{L.MEř}NAR ^{URU}Hur-la-ař SİR^{RU})⁶¹⁶.

Hattuşa ve yakın çevresinde kutlanan Nuntarriyaşha bayramında sıralanan çok sayıda tanrı arasında iki önemli Hurri tanrısı görülür. Birisi kendi tapınağında kutlamaları yapılan Halepli Teşup, diğeri ise Ea'dır. Tanrı Ea'ya eşi Damkina, Nabu ve Nisaba (Dagan) da eşlik eder. Bu bayrama da son biçimini IV. Tuthaliya vermiştir. Otuzuncu gün törenleri ^DURAş (IB = NINURTA)'ın tapınağında geçer ki URAş/NINURTA Sumerogramı altında gizlenen tanrı Teşup'un kardeşi Hurrili Taşmişu'dur⁶¹⁷.

AN.TAH.şUM^{SAR} bayramının yine son döneme tarihlenen kopyalarında Hurri tanrılarını görmek mümkündür. Bu, özellikle bayramın otuzyedinci gününü içeren KUB 11.27'de ortaya çıkar. Bu kısım, içerdiği tanrılara bakılacak olursa Hatti-Hitit geleneğinden çok, Hurri anlayışına daha yakındır⁶¹⁸.

Mezopotamya'dan Akdeniz'e ve Anadolu'ya kadar yayılmış olan Hurriler'in tanrıları, adı geçen bu coğrafyalardan elde edilmiş başta Hititçe, Akadca ve Hurrice olmak üzere çeşitli dillerde kaleme alınmış iviyazılı belgelerden öğrenilmektedir. Bu belgeler, M.. 3. binin sonlarından M.. 2. binin sonlarına kadar süren geniş bir

⁶¹⁶ Archi 2006: 153-154.

⁶¹⁷ Archi 2006: 154-155.

⁶¹⁸ Archi 2006: 155-158.

zaman aralığına aittirler. Bu zaman sürecinde Hurriler'e ait olduğu düşünülen tanrılar Mezopotamya, Suriye ve Anadolu kültürünün katkısı ile oluşmuştur.

Hurri panteonunun Fırat Irmağı'nın doğusunda ve batısında olmak üzere iki temel başlık altında değerlendirilmektedir. Batı panteonunda doğuda rastlanmayan tanrılar görülmektedir; çünkü Fırat'ın batısında yer alan, ilk kez Ebla'daki yazılı belgelerde ortaya çıkan ve yerel bir Sami öncesi ya da Samiler'e ait tanrıları da Hurriler'in benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber batı Hurri panteonuna ait tanrı adlarının bir kısmının Fırat'ın doğusundaki kent adları ile oluşturulduğu görülmektedir ve bu durum Hurriler'in Suriye'den önce ilk kez bu bölgelerde ortaya çıkmaları ile ilgili olmalıdır. Hurriler hem kendilerine ait olan kimi tanrıları hem de Mezopotamya'da benimsedikleri tanrıları Suriye ve Anadolu'ya aktarmışlardır. Bu aktarma sürecinde Suriye kültürünün etkisiyle bir değişim yaşanmıştır. O halde Hurri tanrıları, araştırmacıların eserlerinde Pan-Hurri olarak adlandırdıkları doğrudan kendilerine ait, Sumer-Akad ve Suriye kökenli tanrılardan oluşmaktadır.

Uzun bir zaman aralığında oluşan Hurri panteonuna ilişkin en eski belgeler Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'dan gelmektedir. Bu belgelerde, M.Ö. 2. bin metinlerinde görülen tanrı adları ortaya çıkar. III. Ur Sülalesi dönemine ait Kuzey Mezopotamya'dan gelme, biri Hurrice diğeri Akadca olmak üzere iki Hurri kralına ait tabletlerde Doğu Hurri panteonunun ilk izleri görülür. En eski Hurrice belge olan Tiş-atal'ın yazıtı, Hurriler'in kendi tanrılarını Mezopotamya tanrıları ile özdeşleştirmeye başladıklarını kanıtlamaktadır. Örnek olarak, Hurriler UTU-ga-an yazılışı ile kendi Güneş tanrıları Şimega'yı anlatmak istemişlerdir ve doğrudan onlara ait olduğu düşünülen tanrı Lubadag (Nubadig) da yine adı geçen belgede

ortaya çıkmaktadır. M.Ö. 2350 civarına tarihlenen Ebla panteonunun tanrıları da Hurriler tarafından benimsenmiştir.

Batı Hurri panteonunun yeniden kurulmasını sağlayan belgeler Ebla, Ugarit, Emar, Hattuša ve Šapinuwa'dan gelmektedir. Bununla birlikte Halep kentinin de Hurriler için önemli bir kült merkezi olduğu diğer kentlerde bulunan metinler sayesinde anlaşılmaktadır. Ugarit ve Hattuša arşivinde bulunan belgeler ve Yazılıkaya açık hava tapınağı Hurri tanrıları için en aydınlatıcı kaynaklardır.

Hattuša'dan günümüze ulaşmış, Tešup, Hepat, Istar/Ša(w)uška kültü ile ilgili metinler, devlet antlaşmaları, mitolojik metinler, dualar Hurri tanrıları hakkında en fazla bilgi edindiğimiz belge türleridir. Kaluti (tanrı çevresi/tanrılar dizisi) olarak adlandırılan belgeler aslında Hitit-Hurri çevresine ait bayram tanımları içerisinde yer alan ve tanrılara sunulacak kurbanları anlatan metinlerdir. Bunlar üç büyük Hurri tanrısı olan Tešup, Hepat, Istar/Ša(w)uška için düzenlenmiştir. Bu metinlerin temel özelliği tıpkı devlet antlaşmalarında olduğu gibi tanrı adlarının peş peşe sıralanmasıdır. Hitit Devleti'nin antlaşmalarında ve dualarda tanrı adları sıralanırken sadece belirli bir kültür çevresinin değil Hatti ülkesinin her tarafından en önemli tanrılara yer verilirken kalutilerde Hurri tanrılarının sıralandığı ve tanrılarının ünvanlarının, sıfatlarının, buna ek olarak kutsal varlıkların ve nesnelere isimlerinin Hurrice aktarıldığı görülmektedir. Yine kalutilerde tanrılara sunulacak kurbanların cinsiyetleri temel alınarak erkek ve kadın olmak üzere ikiye bölünmüştür. Tanrılarının önem sırasına göre sıralandığı anlaşılmaktadır. Değişiklik göstermekle birlikte tanrılar dizisi Tešup, onun kardeşi Tašmišu ve Kumarbi ile başlar. Bunları Ea, Kušuh, Šimegi, Aštabi, Nubadig ve Hešue izler. Koruyucu tanrı, Tešup'un veziri Tenu, erkek Istar/Ša(w)uška diğer tanrılardan bazılarıdır. Listelerde görülen

Yeryüzü-Gökyüzü, Dağlar-Irmaklar, Šeri ve Hurri adlı boğalar, Namni ve Hazzi dağı, anne ve baba tanrılar Hurriler için diğer kutsal varlıklardır. Ardından silah, yatak ve tabure gibi kutsal nesnelere sıralanır. Tanrıçaların kalutisi, Hepat, onun oğlu Šarrumma, kızı Allanzu, torunu Kunzišalli ile başlar. Hepat, adı sayılan bu tanrılar ile bir çift oluşturur. Ardından Daru-Takitu, kader tanrıçaları Hudena-Hudellura, Išhara, Ay tanrısının eşi Nikkal, Allani, Ša(w)uška, Ninatta-Kulitta, Ea'nın eşi Damkina, Güneş tanrısının eşi Aya, Kumarbi'nin eşi Šalaš, Nabarbi ve Kubaba gibi tanrıçalar görülür. Kutsal varlıklar ve nesnelere bu listede de mevcuttur. Šamuhalı Ša(w)uška'nın bayramında ise (KUB 27.1) tanrı ve tanrıçalar tek bir seride ortaya çıkar.

Yazılıkaya açık hava tapınağının A odasında tanrıların dizilişi, kalutilerdeki dizilişe çok benzediği için bunları metinlerle karşılaştırma imkânı vardır. Yazılıkaya'da tanrılar, tıpkı kalutilerde olduğu gibi erkek ve kadın olmak üzere cinsiyetlerine göre sıralanmışlardır. Metinlerden ve Eski Yakındoğu kaya sanatının temel bazı özelliklerinden anlaşıldığına göre, ana sahneye doğru bir yürüyüşten çok karşılıklı bir duruş söz konusudur. Hem kalutilerde yani kurban listelerinde hem de Yazılıkaya'da ismi geçen tanrılar Hurri tanrılarıdır.

Bununla beraber AN.TAH.ŠUM^{SAR}, Nuntariyašha gibi Hatti-Hitit kökenli bayramlara baktığımızda, bu metinlerde adı geçen tanrıların çoğunlukla Hatti-Hitit kökenli olduğu ve sadece geç dönem kopyalarında bu kültlere Hurri tanrılarının dahil edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Anadolu'nun mevcut geleneği Hitit Devleti'nin sonuna kadar büyük ölçüde dokunulmadan kalmıştır. Bu nedenle son dönem Hattuša panteonunu bir "Hurri panteonu" olarak tanımlamak yerine, benzer özelliklerinden dolayı tanrıların birleştirilmesinden, geleneğe Hurri tanrılarını

eklemekten söz etmek daha doğru olacaktır. Bu Hurri etkisi III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya döneminde doruğa çıkmış ve Yazılıkaya'nın inşasıyla son halini almıştır. A odasında Hurri tanrılarının cinsiyetlerine göre karşılıklı dizilmesi bir Hurri-Kizzuwatna etkisidir. Yazılıkaya D kaya yarığı ve B odası da düşünüldüğünde, burada Hurri yer altı dünyası anlayışının izlerini görmek mümkündür. Bu izler açılan çukurlarda hayvan kurbanı ve Yer altı tanrılarının tasviridir. Hitit Anadolu'sundan günümüze çok sayıda büyü ritüeli kalmıştır. Bu ritüeller Hurri geleneğinden de yoğun olarak etkilendiği için bunlarda Hurri Yer altı tanrıları görülür. Bu ritüeller Yazılıkaya'da da uygulandıysa tasviri yapılan tanrılar arasında Hurri Yer altı tanrılarının görülmesi olağandır. A odasında tasviri yapılan tanrılar, D kaya yarığında büyü ritüellerine dair izler ve B odasındaki Yer altı tanrıları düşünüldüğünde Yazılıkaya tapınağı bir bütün olarak Hurri inançları çerçevesinde şekillendirilmiş gibi görünmektedir. Öte yandan Hatti-Hitit kökenli bayramlara baktığımızda, yerel geleneğin ağırlığını koruduğunu, bu metinlerin tanrılarında, çekirdeği Hatti-Hitit tanrılarının oluşturduğunu ve zaman içerisinde bunlara Hurri tanrılarının eklendiğini anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Yazılıkaya A odasında neden özellikle Hurri tanrıları tasvir edilmiştir ve bu tapınağın tümü düşünüldüğünde neden Hurri inançları ön plana çıkartılmıştır? Bu durum belki de babası da Hurrili bir din adamı olan Puduhepa ile birlikte yoğunlaşan Hurri etkisinin bir sonucudur.

Hurri tanrıları incelendiğinde panteonun başında Hava tanrısı Teşup'un bulunduğu görülmektedir. Onun panteonun başına yükselmesi Mezopotamya-Suriye benzerleri ile özdeşleştirildiği erken ikinci binde gerçekleşmiştir. Gökyüzünün kralı olarak adlandırılan bu tanrının karakteri mitlerde ortaya çıkmaktadır. En önemli kült merkezlerinden biri Kumme kenti iken Hurriler'in batıya yayılmaları sonucunda

Tešup, Halep kentinde tanrı Hadda'nın yerini almıştır ve onun kültü buradan Suriye'ye, özellikle Anadolu'ya yayılmaya devam etmiştir. Tešup'un eşi doğu Hurrileri arasında Ša(w)uška iken batıda bu tanrıça onun kızkardeşidir. Bu tanrıça Ištara'la özdeşleştirilmiş olup en önemli yerel biçimi Niniveli Ša(w)uška'dır. Ša(w)uška, iyileştirici gücü ile dikkati çeker ve büyülerde ortaya çıkar. Enlil ve Dagan gibi tanrıların bir benzeri olan Kumarbi birkaç Hurri mitinin merkezi konumundadır. Bu mitlerde tahtından olan ve yerini Tešup'a kaptıran Kumarbi, eski tanrılardan biri haline getirilmiştir. Hurriler'in Mezopotamya tanrılarını benimsemesi M.Ö. 3. binde başlamıştır ve M.Ö. 2. bin başlarında Suriye etkisi ile yeni tanrılar panteona dâhil edilmiştir. En önemli Suriye tanrıları arasında Hepat, Ištara'yı saymak mümkündür. Hepat, batı Hurrileri arasında Tešup'un eşi haline getirilmiştir. Ištara ise pek çok özelliği bünyesinde barındıran bir tanrıça olarak ortaya çıkmaktadır. Batı Hurri inançlarının en ayırdedici özelliklerinden biri Hattuša belgeleri sayesinde isimlerini öğrendiğimiz çok sayıda Yer altı tanrısıdır. Bu tanrılar için özel bir kült oluşturulmuş değildir, Yer altı tanrıları özellikle büyü ritüelleri ve devlet antlaşmalarında ortaya çıkmaktadırlar. Hitit Anadolu'sunda Hurri tanrılarının Anadolu tanrılarla özdeşleştirilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Hepat ve Arinna'nın Güneş tanrıçası arasındaki eşitlik bunun en belirgin örneğidir. Bir başkası, Halki ve Hurri tanrısı Kumarbi örneğinde görülür. Hatti-Hitit Yer altı tanrıçası ile Hurrili Allani ve Babilli Ereškigal arasında da bir eşitlik kurulmuştur. Hurri kültürlerinde tanrılar konusunda en dikkati çeken özelliklerden birisi, onların erkek ve kadın olmak üzere cinsiyetlerine göre ikiye ayrılması ve buna göre kurbanların sunulmasıdır. Hurri bayram ritüellerinde insan biçimli tanrıların yanı sıra birtakım kutsal varlıklar ve tanrılara ait mobilyalardan oluşan kutsal nesnelere

fazlasıyla yer verilmektedir. Iştar/şa(w)uşka gibi çift cinsiyetli bir tanrının Hitit kùltlerine girişi de Hurriler sayesinde gerçekleşmiştir.

Hitit Devleti'nin en erken safhalarından itibaren Suriye-Hurri tanrılarının Hatti ùlkesinin tanrıları arasına eklenmeye başladığını söylemek mümkündür. Bununla beraber Hurri tanrılarının büyük akını Orta Hitit ağı'nda Tuthaliya ve Arnuwanda dñneminde başlamıştır. İmparatorluk dñneminin sonlarına doğru III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya zamanında bu Hurri etkisi doruk noktasına ulaşmıştır. III. Hattuşili'nin kişisel tanrısı şamuhalı şa(w)uşka iken Tuthaliya, Yazılıkaya B odasında, Teşup ve Hepat'ın oğlu şarrumma'nın koruması altında tasvir edilmiştir.

Hurri tanrıları çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır ve onların oluşup şekillenmesinde Kuzey Suriye ve Kizzuwatna evresi son derece belirleyici olmuştur. Halep kenti Hurri tanrılarının Ugarit ve Hattuşa'ya aktarılmasında merkezi bir rol oynamıştır. Ugarit ve Hattuşa ivi yazılı arşivleri ile Yazılıkaya açık hava tapınağı, uzun bir geçmişe sahip Hurri tanrılarının, Geç Tunç ağı'ndaki gñrñnũnũ ortaya koymakta ve onların daha ۆnceki zaman dilimleri ile bağlantısını kurmamıza aracılık etmektedirler.

4. Ritüeller:

4. 1. Büyü Ritüelleri:

4.1.1. Genel Özellikler:

Genel anlamıyla ritüel, herhangi bir sonuç elde etmek amacıyla gerçekleştirilen ve çoğu zaman aynı şekilde tekrarlanan eylemler olarak nitelenebilir. Hattuša-Boğazköy arşivi, ritüel başlığı altında toplayabileceğimiz çok sayıda metni içermekle birlikte, bunlar içerik açısından farklılık gösterirler⁶¹⁹.

⁶¹⁹ A. Dinçol, Hititler’de ritüeli türlerine göre üç başlık altında toplamıştır: Dinsel ritüeller (Festivaller), büyü/sihir ritüelleri ve sosyal ritüeller (evlilik, cenaze): Doğan-Alparslan 2002: 2. V. Haas, Festival ritüelleri, büyü ritüelleri, ^{LU.MEŠ}MUŠEN.DU kâhini tarafından gerçekleştirilenler, ordu için düzenlenenler, dünyevi ritüeller, “küçük halklar” için düzenlenenler ve acil bir durum veya fakirlik nedeniyle gelişigüzel, ritüel uzmanlarının katılımı olmadan gerçekleştirilmiş ritüellerden ayrı ayrı söz eder. Bunun yanı sıra arınma, kötülükleri savuşturma ve büyüleri defetmek maksadıyla düzenlenen ritüeller ile çağırma ve doğum ritüellerinin Hititoloji’de genel olarak “büyü ritüelleri” adı altında anıldığını ifade eder: Haas 2006-2008: 430-438. E. Laroche’nin Hitit Metinleri Kataloğunda, ritüel metinler Anadolu-Kizzuwatna (CTH 390-470, CTH 471-500) kökenli olanlar ve Yabancı Dilde Olanlar (CTH 725-832) şeklinde iki başlık altında toplanmıştır: Laroche 1971: 70-85, 129-143. Katalogdaki ritüel metinler içine (CTH 390-500) büyüyle ilgili olanların yanı sıra, doğum ve ölüm ritüelleri de dahil edilmiştir. Festival metinleri ise CTH 591-724 numaralı metinlerdir. Kral ve kraliçenin baş rolü oynadığı, yüksek görevlilerin eşlik ettiği ve belirli bir takvim çerçevesinde düzenlenen festival metinleri pek çok ritüel etkinliğin bir araya gelmesiyle oluşur. Bu ritüel etkinlikleri kurbanların sunulması, müzik çalınması ve dansların sergilenmesiyle gerçekleşir: Haas 2006-2008: 432-433; Bryce 2003: 217-218.

Hititler, hastalıkları, birtakım rahatsızlıkları ve onların sebeplerini ortadan kaldırmak için, Sumerce SISKUR kelimesi ile ifade ettikleri pek çok büyü ritüeli kullanmışlardır⁶²⁰.

Bunlar kurban sahibi (kurban/ritüel sahibi, *BEL SÍSKUR*, *EN.SÍSKUR*, Hurrice: *ašhiaši*, *ašhušikkunni*) tarafından yaptırılan ve ritüeli, ya da ayini uygulayan kişinin isminin verildiği metin türleridir⁶²¹. *EN.SÍSKUR*, kurban sahibi ifadesinin, kişinin cinsiyeti ile bir ilgisi yoktur; ancak nadiren “eğer kurban sahibi erkekse” ya da

⁶²⁰ “Büyü törenine işaret eden Hititçe sözcük *aniur*’ dur;...“büyü” karşılığı Hititçe sözcük ise *alwanzatar*’dır”: De Martino 2006b: 100. Ancak *alwanzatar* kelimesi ile daha çok kara büyü'nün kastedildiği anlaşılmaktadır. *aniur*: “magisches Ritual, opferzuristung (büyü ritüeli, kurban hazırlığı)”: Tischler 2001: 17; *alwanzatar*: “schwarze Magie, Zauberei (kara büyü)”: Tischler 2001: 14. *alwanzatar*: “witchcraft, sorcery, magic, spell, hex (kötü amaçla yapılan büyücülük, büyü, uğursuzluk): Puhvel, 1984: 43. *alwanzatar* kelimesinin zarar veren büyü karşılığında kullanıldığına dair ayrıca bkz. Collins 2007: 189-190. Genel bir terim olarak kullanılan SISKUR Sumerogramı zaman zaman bir ritüelin belirli bir anına işaret eden başka bir sözcükle kullanılır. Örnek olarak, SISKUR *appa uppiiauwaš* “geri dönme ritüeli”, SISKUR *dupšahi*, “dupšahi ritüeli”. Söz konusu seremoniler bir ritüel etkinliğin bütününe değil de “alt ritüeller” olarak tanımlanabilen bir parçasını ifade eder: Trémouille 2004: 182-183. Hitit metinlerinde büyü kelimesi ile ilgili terminoloji için bkz. Haas 2006-2008: 430-431; Trémouille 2004: 182-183.

⁶²¹ “Büyü ritüelleri, ritüeli gerçekleştiren kişi veya seremoni sırasında büyü'nün ezberden okunduğu dillere – Hititçe, Palaca, Hurrice, Luvice, Babilce – göre sınıflandırılmaktadır. Benzer büyü esasları göz önünde tutularak büyüleri Luvî, Pala, Hurri ve Babil kökenli olacak şekilde sınıflandırmak yerinde olmayacaktır.”: Haas 1987-1990: 235. M. C. Trémouille büyü ritüellerini, büyü işleminin muhatabına göre, yani bireylerle ilişkili, toplum ile ilişkili, kraliyet ile ilintili, savaş ve ordu ile ilişkili, yapılar ile ilişkili, bitki örtüsü ve iklim koşulları ile ilişkili ritüeller olmak üzere sınıflamıştır: Trémouille 2004: 159-180. Bizzat Hititler’in, büyü içerikli tabletleri muhafaza ederken nasıl bir sınıflamaya gittikleri tam olarak bilinmese de benzer tipte ritüellerin başlıklarını içeren tablet katalogları, ayinlerin yerine getirilmesini gerektiren sebeplere göre (büyü, kötü kehanet, hastalık, kirlenme) hareket ettiklerini düşündürmektedir: Trémouille 2004: 159.

“kurban sahibi kadınsa” denerek ritüeli yaptıran kişinin cinsiyetine işaret edilmektedir⁶²².

Uygulayıcılar, yani büyücüler, büyüünün zararlı etkilerini ortadan kaldırma ya da onları yararlı bir hale getirme becerisine sahip olan kişilerdir. Kurban sahibi olarak adlandırılan kişilerse büyücünün talimatlarını izleyen ve onun eylemlerine maruz kalanlardır. Bunlar, ritüelin yapılmasına sebep olan kimseler, yani büyüden arındırılanlar olarak tanımlanırlar. Bu kişilerin kimi zaman II. Şuppiluliuma gibi Hitit kralları olduğu da görülmektedir.

Mitolojik metinlerde, fal metinlerinde, dualarda, yılın çeşitli dönemlerinde kutlanan bayramları (EZEN) içeren metinlerde ve ölü ritüellerinde de büyüyle ilgili satırlara rastlamak mümkündür. Hattiler, Hurriler, Luviler ve Babilliler gibi çok değişik halklardan alındığı anlaşılan büyü ritüellerinin kurban, tıp, kehanet ve dualarla ayrılmaz bir bütün oluşturduğu gözlenmektedir.

Karşısına çıkan her türlü felakete bir şekilde karşı koymaya çalışan Anadolu insanı, gökyüzü olaylarını, hayvan iç organlarını, rüyalar, anormal doğumlar ve hayvanların davranışları gibi işaretleri yorumlayarak, başlarına gelecek olayları önceden tespitte çalışmış, bunun yanı sıra hangi olayların tanrıların öfkesine sebep olduğunu birtakım sorular aracılığıyla öğrenmeye çalışmıştır. Kehanet ve fal olarak değerlendirilen bu işaret ve soruşturmalar sonucunda birtakım koruyucu ritüellere başvurulmuş, aynı zamanda bunların etkisini artıracığı düşüncesiyle bal, şarap, bira

⁶²² Trémouille 2004: 184.

ve çeşitli bitkilerin kullanıldığı ilaçlar hazırlama yoluna gidilmiştir⁶²³. Bütün bunlar, büyü, tıp, kehanet sanatlarının ne derece iç içe olduğunun birer kanıtıdır.

Hattiler'e ait ritüel geleneği incelendiğinde, mitolojik öykülerin aynı zamanda bir ritüelinde parçası olduğu görülmektedir. Kaybolan Tanrı mitinde, Telipinu isimli tanrının yok olması ülkede bir dizi felakete sebep olur. Onu bulmak için çeşitli çareler üretilir ve sonuçta bulunan tanrı öfkesini gösterir. Tanrının öfkesini yatıştırmak ve onu insanlarla barıştırmak için reçeteler hazırlanır ve çeşitli büyü yöntemleri uygulanır. Anlatı yavaş yavaş bir büyü ritüeline dönüşür⁶²⁴.

Mezopotamya ritüellerinin bazıları Hattuša'ya doğrudan ulaşırsa da Mezopotamya büyü bilgisinin çoğu Hititler'e Kizzuwatna aracılığıyla gelmiştir. Asur-Mitanni yazı üslubu ile kaleme alınmış Mezopotamya kökenli metinlerin⁶²⁵, Hititler'de uygulanan ritüellerden farklı yönleri söz konusudur. Babil'de büyü metinlerinin Tanrı Ea tarafından oğlu Aşalluhi'ye yazdırıldığı düşünülmüş ve bunların uygulayıcıları da eğitimden geçirilmiş olan aşıpu isimli rahipler olmuştur⁶²⁶. Hastayı rahatsız eden ölü ruhunun kovulması için oyuncak bir bebeğin nasıl yapılacağını anlatan Akadca

⁶²³ B. Dinçol 1979: 7-9; Dinçol 1985: 1 vd.; Ünal 1980: 475 vd.; Ünal 2003: 113; Ünal-Girginer 2007: 398-399, 404-405; Murat 2003: 89 vd.; Frantz-Szabó 1995: 2007-2008.

⁶²⁴ Popko 1995: 106; Klinger 2002: 456; Reyhan 2009: 88-95. Telipinu mitosundaki çağırma ve arınma ayinin Kizzuwatna-Luvi ortamına özgü olduğu belirtilmiştir: Haas-Wilhelm 1974: 22-31, 50.

⁶²⁵ Taracha 2009: 151.

⁶²⁶ Gurney 1977: 44; Klinger 2002: 457.

yazılmış Mezopotamya kökenli bir metin, Mezopotamya büyülerinin Hattuša'da ne kadar sevildiğinin bir kanıtıdır⁶²⁷.

Arzawa, Aşağı Ülke ve Kizzuwatna gibi üç ana bölgeye ayırabileceğimiz coğrafyada yaşayan Luvi halkının eski bir ritüel geleneği olduğu anlaşılmaktadır⁶²⁸. İsmiyle bilinen Arzawalı altı erkek, vebayı ve çeşitli salgınları ortadan kaldırmak için ve üç kadın da çeşitli amaçlarla büyü uygulamışlardır⁶²⁹. Doğuya Kizzuwatna'ya ulaşan Luvi etki alanı burada Hurriler'le yoğun bir etkileşim içindedir. Bu coğrafyada Luvi-Hurri ortakyaşarlığı iyi belgelenmiştir. M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren Hitit Devleti'nin sınırlarını genişletmesiyle Hurriler'e ait çok sayıda Kuzey Suriye ve Kizzuwatna kökenli büyü ritüeli Hattuša arşivinde kendine yer bulur⁶³⁰. Kökenleri verilen ritüel uygulayıcılarının çoğu ya Arzawa'dan ya da Kizzuwatna'dan gelmektedir.

Ülkenin, kraliyet ailesinin ve sıradan insanların kirlilikten arındırılmasıyla ilgili olan “ak büyü” iyi belgelenmiş olmasına rağmen, insanlara zarar vermeyi amaçlayan “kara büyü” örneklerine devlet arşivinde yer verilmemiştir. Bu türlü büyüye kimi tarihi metinlerde rastlanmakta olup⁶³¹, Hatti ülkesinde kral Telipinu tarafından ve

⁶²⁷ Ünal 2003: 121-122.

⁶²⁸ Hutter 2010: 210-224.

⁶²⁹ Hutter 2010: 211-213.

⁶³⁰ Haas-Wilhelm 1974: 5-7; Reyhan 2002: 6-7; Hutter 2010: 195-196, 222-225; Miller 2004: 1-5; Strauß 2005: 227 vd.; Strauß 2006: 1-15; Taracha 2009: 150; V. Haas, Hitit ritüellerinin kaynaklandığı coğrafyayı sınıflamıştır: Haas 2003a: 28-49.

⁶³¹ Hitit tarihindeki kötü niyetli büyülerin listesi için: Haas 1987-1990: 239; Frantz-Szabó 1995: 2008; Klinger 2002: 458; Reyhan 2003: 112; Reyhan 2005, 266.

kanunlarla yasaklanmış olduğu ve bunu yapan kişinin eğer köleyse ölümle cezalandırılacağı anlaşılmaktadır⁶³².

Kötü ya da iyi amaçla olsun, Hitit tarihinin erken aşamalarından itibaren varlığı saptanan ve M.Ö. 16. yüzyılın ortalarından itibaren artan bir ilgiyle devam eden büyü edebiyatının Hitit Devleti'nin sonuna kadar varlığını koruması, bunlara Hatti ülkesinde duyulan ilginin bir göstergesidir⁶³³. Orta Hitit döneminden günümüze ulaşan büyü ritüellerinin çoğunluğu kraliyet ailesindeki suçlar, entrikalar, kralın ve ülkenin iyiliği ile ilgilidir. Bu durum, dönemin istikrarlı olmayan siyasi yapısını yansıtmaktadır⁶³⁴.

Kimi farklar göstermekle birlikte büyü ritüellerinin belli bir biçimi vardır. Giriş kısmı ritüeli gerçekleştirilen kişinin adını, mesleğini bazen şehrini veya ülkesini ve ritüelin sebep ve amacını verir. Büyü uygulamasında kullanılacak malzemeler sıralandıktan sonra en önemli kısım diyebileceğimiz büyü yöntemleri gelir ki aslında bir büyü ritüeli tesiri artırmak için uygulanan çeşitli tekniklerin bir karışımıdır⁶³⁵.

Felakete uğramış bir ev, kent, ülke, kişiler, kral ve kraliçe gibi çeşitli hedeflere yönelik olan büyü ritüellerinin uygulayıcıları da çeşitlidir: Erkek ya da kadın oldukları anlaşılan ritüelciler arasında “Yaşlı Kadın” (Sumerce ^{MUNUS}ŠU.GI, Hititçe *haššawa*) olarak adlandırılanlar en önemli rolü oynar. Onüç tanesinin ismiyle

⁶³² Frantz-Szabó 1995: 2008; Reyhan 2003: 111-112; Reyhan 2005: 265.

⁶³³ Klinger 2002: 456.

⁶³⁴ Popko 1995: 104; Frantz-Szabó 1995: 2008.

⁶³⁵ Trémouille 2004: 181-182; Taracha 2009: 152.

bilindiği⁶³⁶ bu kadınlar, genellikle Hurri-Luvi çevresinde görünmektedirler. Eylemlerini, hem yalnız hem de doktor, kâhin ve kuş gözlemcisi gibi görevlilerle yürüttüğü anlaşılan Yaşlı Kadınlar'a ait kimi ritüellerin sıklıkla kopya edildiği bilinmektedir. Ebeler, tapınak görevlisi kadınlar, diğer kadın ritüelcilerdir. Erkekler arasında daha çok kâhinler (^{LU}AZU ya da ^{LU}HAL), kuş gözlemcileri (^{LU}MUŞEN.DU), doktorlar (^{LU}A.ZU) ritüelciler olarak görünürler. Hurri-Luvi çevresinde büyü rahipleri de (^{LU}*purapšiš*, ^{LU}*patiliš*) bulunmaktadır⁶³⁷. “Yaşlı Kadın” olarak adlandırılan büyü rahibelerinin sayısının biraz daha fazla olduğu bilinmektedir⁶³⁸. Kadınların erkeklere oranla, bu konuda daha etkin olmaları dikkat çekici bir durumdur. Onların büyü konusunda uzman haline gelmeleri, doğurganlık gibi bir özelliğe sahip olmaları ile ilgili olabilir. Nitekim ^{MUNUS}ŠU.GI ifadesinin Hititçe karşılığı olan *haššawa*, *haš-* : “doğurmak” fiilinden gelmektedir⁶³⁹. Ritüeli uygulayan görevliler arasında en sık rastladığımız ^{MUNUS}ŠU.GI ile ^{LU}AZU rahibine ait ritüellerin kullanılan kelimeler, bazı büyü uygulamaları ve mitolojik imalar bakımından birbirinden ayrıldığı söylenmektedir⁶⁴⁰. Her şeyden önce ^{MUNUS}ŠU.GI büyücüsüne ait ritüellerin büyük bir bölümünün 1. tekil geniş zamanda, ^{LU}AZU büyücüsünün ritüel direktiflerinin ise 3. tekil geçmiş zamanda aktarılmış olduğu

⁶³⁶ Gurney 1977: 45. Frantz-Szabó bu sayıyı ondört olarak vermektedir: Frantz-Szabó 1995: 2009.

⁶³⁷ Engelhard 1970: 5 vd.; Gurney 1977: 45-46; Haas 1987-1990: 242; Ünal 1988: 65; Ünal 2003: 113; Frantz-Szabó 1995: 2009; Reyhan 2002: 1; Reyhan 2003: 115-117; Reyhan 2005: 267-268; Taracha 2009: 151.

⁶³⁸ Haas 1994: 888.

⁶³⁹ Haas 1987-1990: 239.

⁶⁴⁰ Wilhelm 1989: 73.

görülmektedir⁶⁴¹. Büyücünün isminin verilmesi ve ritüelin hemen başında Akadca *UMMA* : “şöyle” ifadesinin telaffuz edilmiş olması sebebiyle ^{MUNUS}ŞU.GI büyücüsünün, ritüel metinlerini Hititli katiplere dikte ettirmiş olması ihtimal dahilindedir⁶⁴².

Büyü ritüellerinin sebepleri de çok çeşitlidir: Başta veba olmak üzere her türlü hastalık ve rahatsızlıklar; yalan yere yemin, beddua ve kara büyü gibi suçlar; tapınak ve evlerin arındırılması, kral ve kraliçeyi arındırma, bir tapınağın inşası, yeni doğan çocuğa isim verme gibi eylemler; aile bireyleri arasında münakaşa ve arkadaşların kavgası gibi insanlar arası ilişkiler; herhangi bir yenilgi ve bir seferin başlaması gibi askeri amaçlı olanlar; insanlara karşı tanrıların öfkelenmesi, tanrı heykelinin dikilmesi ve kaybolan tanrıyı çağırmak gibi kültle ilgili olaylar; yıldırım, şimşek ve depremler gibi tanrısal işaretler olarak yorumlanan doğa olayları Hatti ülkesinde büyüünün sebepleri arasındadır⁶⁴³.

Büyü ritüellerinde arınmanın başarılı bir biçimde yürütülebilmesi için buna uygun ritüel hazırlığının yapılması gerekiyordu. Bu yüzden pek çok ritüel metninin girişinde gerekli olan araç gerecin detaylı bir listesi verilmiştir. Farklı ritüel metinleri kıyaslandığında, belirli materyallerin bütün ritüel etkinliklerinde aşağı yukarı benzer bir işlevi üstlendiği söylenmektedir. Ammihatna ritüelinde (CTH 471), ritüel öncesi

⁶⁴¹ Haas 2006-2008: 434; Haas-Wegner 1988: 1.

⁶⁴² Haas-Wegner 1988: 1. Ritüellerde 1. tekil kişinin, kâtip, “yazar”ın sözlerini yazıya geçerken, 3. tekil kişinin ise, yazacakları, kendisine dolaylı yollarla aktarıldığında kullanıldığı ifade edilmiştir. Trémouille 2004: 181.

⁶⁴³ Ünal 1988: 71-74; Ünal 2003: 115-116. Büyü ritüellerinin yapılma sebeplerine ilişkin ayrıca bkz. Strauß 2006: 16-26.

hazırlığın son derece ayrıntılı biçimde kaleme alındığı görülür. İlgili bölüm büyü rahibinin şu ifadesiyle açılmaktadır: “ve şunları alacağım”⁶⁴⁴.

Büyü uygulamalarının birkaç temel yöntemi olabileceği ve bir büyücünün eğer gerekiyorsa bunlardan birkaç tanesine başvurabileceği anlaşılmaktadır⁶⁴⁵.

Benzetme (analoji) yöntemi Hititler tarafından en çok başvurulan yöntemlerden biridir. Olumsuz koşullar, doğada görülen olaylarla benzerlik kurularak uzaklaştırılır. Bunun yanı sıra birbirine karıştırılan, ezilen, yakılan malzemeler kullanılırken büyüsel sözler de uygulamaya eşlik eder⁶⁴⁶.

Bağlantı kurma ve aktarma yönteminde ise kurban sahibi ile büyü malzemeleri arasında bir temas kurulur. Bu malzemeler kap, hamurdan el ve dil modelleri, kuş tüyü, kanat olabileceği gibi, domuz yavrusu, kuş, köpek koyun, sığır, keçi gibi hayvanlar da olabilir. Temas, söz konusu bu malzemeleri başların üzerine koymak, üzerinde çevirmek, ağza almak, onlara elle dokunmak ve tükürmek şeklinde gerçekleşebilir. Kurban sahibinin bir köpeğe yalatıldığı da görülmektedir. Yine kurban sahibine dolanan çeşitli renkteki iplere ve yün demetlerine kötülüklerin aktarıldığı ve bu iplerin kesilmesiyle kötülüğün uzaklaştırıldığı düşünülür. Ritüel beyinin su, çeşitli bitki, tahıllar ve çamurdan oluşan kimi karışımlarla ovulması ve ona masaj yapılması da kirliliğin alınmasında etkiliydi. Ovma işleminde kullanılan

⁶⁴⁴ Strauß 2006: 26-27.

⁶⁴⁵ Büyü ritüellerinde kullanılan yöntemler için bkz.: Haas 1987-1990: 244-251; Haas 1994: 891-904; Frantz-Szabó 1995: 2011-2013; Reyhan 2003: 118 vd.; Reyhan 2005: 269 vd.;

⁶⁴⁶ Haas 1987-1990: 244-245; Haas 1994: 892-893; Frantz-Szabó 1995: 2011-2012; Ünal 2003: 116-121; Reyhan 2003: 118-121; Reyhan 2005: 269-271; Collins 2007: 182-183.

karışımın, tıpkı fiziksel kirlilik gibi kirliliği emeyeceği düşünülüyordu. Bunların yanı sıra fırçalayarak temizlemek ve taranmak da söz konusuydu. Yürüyerek bir kapıdan ya da ateşin arasından geçmek de aktarma ayinlerinin en çok kabul edilen biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ritüel beyi böylece, üzerindeki zararlı maddeyi iyilikle-kötülük arasındaki sınırdan bırakmış olacaktır⁶⁴⁷.

Eski Hitit Çağı'ndan beri Anadolu'da en çok rastlanan ritüel yöntemlerinden biri özdeşleştirme ve yerine geçme (substitüsyon/vekil) yöntemidir. Bir insan ya da hayvan lanetli durumu üstlenip uzaklaştırması amacıyla kurban sahibinin yerine geçer. Bu hayvan canlı olabileceği gibi kilden ya da hamurdan yapılmış bir model de olabilir⁶⁴⁸. Yaşlı Kadın Maştigga'nın ritüelinde olduğu gibi vekil, sözlerle, arındırılacak kişi ile özdeşleştirilir⁶⁴⁹. Vekiller ya salıverilirler ya da kesmek, gömmek ve yakmak yoluyla yok edilirler⁶⁵⁰. Arınmanın bu yöntemi vekil kral ritüellerinde de görülür. Babil'den alındığı anlaşılan vekil kral ritüelleri fal, kehanet veya rüya yoluyla kral için bir tehlike öngörüldüğünde uygulanır. Bunun için bir

⁶⁴⁷ Haas 1987-1990: 245-246; Haas 1994: 893-895, 898-901; Frantz-Szabó 1995: 2012; Reyhan 2003: 121-129; Reyhan 2005: 271-273. Kapıdan geçerek arınma konusunda bkz. Trémouille 2004: 186-187. İplikle arınma konusunda bkz. Trémouille 2004: 188-189.

⁶⁴⁸ Gurney 1977: 47-58; Haas 1987-1990: 246-248; Haas 1994: 895-898; Frantz-Szabó 1995: 2012; Reyhan 2003: 129-135; Reyhan 2005: 273-274; Reyhan 2008a: 233-235; Collins 2007: 185-189. Substitüsyon/vekil yönteminin Eski Hitit Çağı'ndan itibaren görüldüğüne dair bkz. Taracha 2000: 207-212; Taracha 2001: 692 vd.

⁶⁴⁹ Reyhan 2002: 38-39; Reyhan 2003: 130; Reyhan 2008a: 234; Miller 2004: 74; Collins 2007: 185.

⁶⁵⁰ Gurney 1977: 50-53; Haas 1987-1990: 246; Haas 1994: 896; Frantz-Szabó 1995: 2012; Reyhan 2003: 130-135; Reyhan 2005: 273-275; Reyhan 2008a: 233-235; Collins 2007: 185.

savaş esirine krallık giysileri giydirilir ve geldiği düşman ülkesine dönmesi için salıverilir ya da vekil heykelcikler kullanılır⁶⁵¹.

Söz konusu ayin yöntemini biçimsel açıdan büyü teknikleri içinde bağlantı kurma ve aktarma büyüleri ile benzeştirmek mümkündür. Bağlantı kurma ve aktarma yönteminde, kirlendiğine inanılan insan üzerinde sallanan tüy veya kuş kanadı, tören tamamlandığında yakılırdı. Yerine geçme yönteminde ritüel beyi ile vekil arasında bir benzerlik arandığı olurdu. Bir hamile söz konusu ise, bu durumda vekil olarak seçilen hayvanın da hamile olması gerekiyordu⁶⁵². Erkek için bir boğa, kadın içinse bir inek seçilebilirdi⁶⁵³.

Çekme büyüünde ise, tanrıları ritüel alanına çekmek için, çeşitli renkte kumaşlardan yapılmış ve bal, yağ, şarap gibi yiyeceklerle donatılmış yollar hazırlanırdı. Yer altı tanrıların çekmek içinse genellikle sayısı dokuz olan çukurlar hazırlanır ve çekme işlemini başarıyla gerçekleştirmek için çukur kanla sıvanırdı⁶⁵⁴.

Dövme yoluyla bir çocuğu iyileştirmeye çalışmak⁶⁵⁵ ya da hastaya sonuçları olumlu olan birtakım hikâye ve masalların anlatılarak onun iyileşmesi yolunda telkinlerde bulunmak dikkati çeken başka yöntemlerdir⁶⁵⁶.

⁶⁵¹ Haas 1987-1990: 247; Haas 1994: 896; Frantz-Szabó 1995: 2012; Collins 2007: 185; Taracha 1992: 229 vd.; Taracha 2000: 213 vd.; Taracha 2009: 154.

⁶⁵² Haas 1987-1990: 246; Haas 1994: 896.

⁶⁵³ Reyhan 2003: 131.

⁶⁵⁴ Haas 1987-1990: 250; Haas 1994: 902.

⁶⁵⁵ Haas 1987-1990: 251; Haas 1994: 903-904

⁶⁵⁶ Ünal 2003: 114.

Arındırma için yukarıda sözünü ettiğimiz yöntemler kullanılırken, uyulması gereken kimi hususların olduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle ayinlerin gerçekleştirildiği zaman dilimleri konusunda özenli davranılmış olduğu, bu konuda az bilgi verilse de ayin için, sabah ve akşam vakitlerinin seçildiği görülmektedir⁶⁵⁷.

Bunun yanı sıra büyü ritüellerinin gerçekleştiği mekânlar da gelişigüzel seçilmemiş, bunun için genellikle gündelik yaşam alanlarıyla ilgisi olmayan, تنها bölgeler aranmıştır. Ev ve tapınakların yanı sıra, henüz tarım yapılmamış yerler ve ırmak kenarları ayinler için uygun yerlerdir⁶⁵⁸. Ritüel son bulduğunda ise, büyü malzemesi ortadan kaldırılmalıdır; çünkü ona kötülük yüklenmiştir⁶⁵⁹.

Arınmak ve temizlenmek, tanrıları memnun ve ikna etmek Hitit Anadolu insanı için vazgeçilmez bir öneme sahip olmuştur. Buradaki temizlenmek, günümüzdeki anlamıyla temizliğin karşılığı olmayıp, soyut bir kavramdır. Hatti ülkesinde düzenin herhangi bir şekilde bozulması, veba türü salgın hastalıklar, sarayı etkileyen kan dökme, yalan, dedikodu gibi her türlü kötülük arınmayı gerektirmiştir. Ancak bu gereklilik karşısında tıbbi tedaviden çok, birçok araç gerecin eşlik ettiği birtakım eylemler ve sözler tercih edilmiştir. Böylece büyü, Hititler'in karşılaştıkları her türlü tehdidi yok etmek ve hatta onu kendi lehine çevirmek için sürekli olarak başvurdukları en gerekli araç haline gelmiştir. Bu nedenle sadece, büyü

⁶⁵⁷ Engelhard 1970: 202 vd.; Haas 1987-1990: 251-252; Haas 1994: 906-907; Trémouille 2004: 185.

⁶⁵⁸ Engelhard 1970: 182 vd.; Haas 1987-1990: 252-253; Haas 1994: 907-908; Trémouille 2004: 184-185.

⁶⁵⁹ Engelhard 1970: 115 vd.; Haas 1987-1990: 253-254; Haas 1994: 909-911.

malzemelerini elde etmekte zorlanan sıradan insan değil, kral ve kraliyet ailesi de zor durumlara düştüğünde büyüü kullanmaktan çekinmemiştir.

Ritüel uygulayıcılarının isim ve memleketlerinin işaret ettiği üzere bu metinler Hatti ülkesinin her yerinden özellikle, Kizzuwatna ve Arzawa'dan aktarılmış ve geniş bir büyü külliyyatı oluşturulmuştur. Büyü edebiyatını, kaynaklandığı dillere göre ayırmak mümkün olsa da özellikle Hurri ve Luvi kökenli olanları biçimsel ve içeriksel özelliklere göre sınıflamak pek mümkün değildir. Çünkü her iki dil birbiriyle çok sıkı bağlantılı olduğu gibi dini düşüncelerin de iç içe geçtiği anlaşılmaktadır. Anadolu'nun farklı yörelerinden kaynaklanmalarına rağmen büyülerin birtakım ortak özellikler göstermeleri belki de onların aynı ya da benzer amaçlarla gerçekleştirildiğini kanıtlamaktadır.

Büyü ritüellerine Hattuša arşivinde fazlasıyla yer verilmiş olması Hitit Devleti'nin yöneticilerinin, uzmanların becerilerinden, tıbbi reçetelerinden çok etkilendiklerini ve onları önemsediklerini de düşündürmektedir. Büyücülerin aksine kurban sahibi olarak adlandırılan kişilerinse, üzerinde talimatların gerçekleştirildiği ve bunların yapılmasını talep eden kişiler olduğu görülmektedir. Festivallerde olduğu gibi yılın belirli zamanlarında değil, müşterilerin isteği doğrultusunda her zaman gerçekleştirilen büyü ritüellerinin, sorunun ortaya çıkmasını önlemekten çok, var olan tehlikeleri ortadan kaldırmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.2. Hitit-Hurri Büyü Edebiyatı:

4.1.2.1. Mezopotamya ve Suriye'den Gelen Bazı Özellikler:

Hattuša arşivi, Hurri kültür dünyasından çok sayıda büyü ayinini barındırmaktadır. Bu büyü metinlerinin çoğu Hititçe olarak kaleme alınsa da kimileri Hurrice alıntılar içermekte ve bunun yanı sıra Hurrice birtakım terimler, büyü maddeleri ve Hurri tanrılarını barındırmaktadır. Bu büyü edebiyatının çoğunun kaynaklandığı coğrafya elbette Kizzuwatna'dır; ancak onların köklerinin Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya, zaman olarak da M.Ö. geç 3. bin ve erken 2. bine kadar uzandığı, bu geleneğin de Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Hitit-Hurri ritüel metinlerindeki çok sayıda Sumerce-Akadca kelime, Sumer-Akad mitolojisine dair izler, Mezopotamya tanrı ve kralları, Hurri dinî geleneğindeki Mezopotamya içeriğini yansıtırken, Hurriler'in Sumer-Akad bağlantısının zamanı sorusunu da beraberinde getirir.

(CTH 775.D.1): KUB 27.38, Orta Hitit Çağı'na ait, yünden heykelciklerin yapımı ile ilgili büyüsel içerikli bir talimat ve bununla ilişkili Hurrice bir şarkının da konu edildiği, tarihsel ve mitolojik içerikli bir metindir. Bu belge Mitanni-Ninive ya da Hurri geleneğinin, Akad Devleti ile Yukarı Habur ve Dicle Irmağı'nın doğusunda kurulan Hurri devletleri arasındaki ilişkilerin başladığı döneme kadar gittiğini ortaya koymaktadır⁶⁶⁰. (M.Ö. 2300'den sonra⁶⁶¹)

⁶⁶⁰ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38. Trans. ve Hititçe kısmın terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 384-390. Yorumlar için bkz. Kammenhuber 1976a: 139-

Anadolu büyü geleneğinin aksine herhangi bir katılımcı ya da kurban sahibinden söz etmeyen metnin ilk satırları Hurrice kaleme alınmış bir büyüü konu etmiştir. Bu bölümde Fırat'ın doğusundaki Nawar ve Urkeš'in Hurrice isim taşıyan kralı Atal-šen görülür. Sonra dağlar ve ırmaklardan bahsedilir ki bunların arasında Tešup'un hizmetçileri olan Hazzi ve Namni dağları vardır⁶⁶². Peşinden gelen Hititçe ifadede, Hurrice büyüünün, farklı yünler kullanılarak üretilen šarrena heykelinin yapımı sırasında söylendiği anlaşılır⁶⁶³. Devamındaki bölüm, büyü parçasının Hepat ve Tešup'un çevresindeki tanrılara özellikle de “Tešup'un buzağısı Šarrumma”ya yönelik olarak kaleme alındığını gösterir⁶⁶⁴. Son satırlardan anlaşıldığına göre bu belge, Šarrukin, Maništušu, Naramsin, Šarkali-šarri gibi Akad kralları ve aynı zamanda Elamlı Autalumma, Lullu kralı Immašku, Tukriš kralı Kiklipatal ve M.Ö. 3. binin ikinci yarısından diğer bazı hükümdarlara gönderme yapar. Bunlardan biri

142; Haas-Thiel 1978: 46-47; Haas-Wegner 1988: 25-26; Wilhelm 1989: 73; De Martino 1993: 121 vd.; Haas 2003a: 41-42; Gilan 2010: 58.

⁶⁶¹ Steinkeller 1998: 96; Salvini 1998: 99; Hamblin 2006: 304.

⁶⁶² (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38 Öy I 1-17: Trans. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 25, 385. Yorum için bkz. Gilan 2010: 58.

⁶⁶³ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38 Öy I 18-23: Trans. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 25, 385-386. Yorum için bkz. Gilan 2010: 85.

⁶⁶⁴ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38 Öy II 14:

14 ^DTe-eš-šu-ub-bi hu-ub-bi-ti ^DŠar-ru-u[m-ma-an];

Trans. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 26, 387-388. Bu cümle, Öy II 12-16 ve Ay III 1-7 satırları arasında birkaç kez tekrarlanır. Hubudi- “buzağı” Hurr. , Laroche 1980: 108.

Ušhune isimli Hurri kralıdır⁶⁶⁵. Metinde adı geçen kralları temsil eden šarrena isimli yünden yapılmış heykeller kullanılmaktadır⁶⁶⁶.

Yeni Krallığa tarihlenen bir Hurrice ritüel parçasında ise Mezopotamya mitolojisinin tanıtık ismi Dumuzi'ye çağrıda bulunulur⁶⁶⁷.

Hurri düşüncesinin Akad dönemini hatırlatan unsurları sakladığı, Niniveli Istar/Ša(w)uška için düzenlenen bir çekme ritüelinden de anlaşılmaktadır. Metinde Ninive'nin kuzeyinde bulunan Rimuš şehri (Sargon'un oğlu Rimuš tarafından kurulmuştur) Hurri tanrıçası Istar/Ša(w)uška'nın ikamet ettiği yer olarak gösterilir:

(CTH 716); Duplikatlar A = KUB 15.35 + KBo 2.9; B = KBo 2.36; C = KBo 21.48 Öy 5⁶⁶⁸:

[Eğer Ninive'deyse] o zaman Ninive'den gel. (Fakat) eğer R[imuši'deyse, o zaman Rimuši'den gel].

⁶⁶⁵ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 87): KUB 27.38 Ay IV 5-28. Ay IV 19-20:

19 [a-u^mu]š- hu-ne e-we_e-er-ne šar-ra uš-ta-ne

20 [hu-r]a-at hur-ri a-u^Dhi-i-dam e-we_e-er-ne

Trans. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 26, 389.

⁶⁶⁶ Haas-Wegner 1988: 26. Šarrena kelimesi Akadca šarru: “kral”dan gelmekte ve Hurrice çekimlenmektedir. Šarrena: “kralı temsil eden figürin” anlamına gelmektedir: Laroche 1980: 217. –na : çoğul artikeldir: De Martino 1993: 122.

⁶⁶⁷ (CTH 775.D.1 = ChS I/5 Nr. 88): KUB 27.31: Trans. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 26, 392. Hem Mezopotamya kralları hem de Dumuzi için çağırma seremonisi Hurrice “au” ünlemi ile gerçekleşir. au: “çağırma ünlemi”: Laroche 1980: 65.

⁶⁶⁸ Terc. için bkz. Collins 2003a: 164, §4. Yorum için bkz. Haas-Thiel 1978: 47.

Mukişli büyücü kadın Allaiturahhi'nin Hurri-Hitit ritüeli içinde yer alan ve mitolojik bir boyut almış olan bölüm, Sumer-Babil geleneğinde karşılaştığımız Iştar'ın yer altı dünyasında kız kardeşi Allani/Ereşkigal'in yanında konakladığı öykü ile iliřkilendirilmektedir⁶⁶⁹. Bu bölümde, Allaiturahhi'nin Hurrice büyüleriyle benzerlik gösteren Hititçe büyüler, sözler eşliğinde gerçekleştirilmiş arınma ile ilgili ritüel işlemler kaydedilmiřtir⁶⁷⁰:

(CTH 780.IV = ChS I/5 Nr. 19): KBo 12.85 + VBoT 120 + VAT 13027 (=KUB 27.29) y II 19-27⁶⁷¹:

19 'Acı fasülye' bir aslan gibi saf; ře[riyi]

20 ve Hurri'yi sürer; ayrıca

21 başmu-yılanı gibidir. Allani onunla

22 büyük (ve) saf yapar. Ama Allani onları sana,

23 hava tanrısına, gökyüzündeki krala verdi.

24 Erkek kardeşinden şa(w)uşka talep etti: 'Beni ayır,

25 bedenimi saf yap. Hava tanrısı, kardeşim, onları ver!'"

26 Hava tanrısı, şa(w)uşka'ya seslendi: 'Sana bağışladım,

⁶⁶⁹ Haas-Thiel 1978: 37-38; Haas 2003a: 42.

⁶⁷⁰ Haas-Wegner 1988: 11.

⁶⁷¹ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 133. Ayrıca Haas-Thiel 1978: 140-141; Haas 2003a: 90-91.

27 ne yapmak istiyorsun?

Metinde muhtemelen, yer altı tanrıçası Allani (Allatum = Ereškigal) büyü malzemesi “acı fasülye” ile Tešup’un iki boğa refakatçisi Šeri ve Hurri’yi temizler ve onları Tešup (hava tanrısı)’a verir. Tešup ise, temizlenmemiş arınmamış bir şekilde, Allani’nin, muhtemelen yer altı dünyasının gücü altında bulunan kız kardeşini, “acı fasülye” ile temizler. Burada Ša(w)uška’nın ricası, “Beni ayır (çöz), bedenimi saf yap!” şeklindedir. Ša(w)uška’nın yer altında ikameti, Sumerce ve Akadca nakledilen Inanna yahut Istar’ın yer altı dünyasına gidiş mitini anımsatır. Sumerce versiyonda, yer altına inen Inanna, kardeşi Ereškigal tarafından öldürülür ve cesedi bir direğe asılır. Enki’nin tavsiyesiyle cenazenin üzerine bir ot ve yaşam suyu atılır. Her iki hikâyenin ana fikri tanrıçanın yer altı dünyasından serbest bırakılmasıdır. Sumer mitinde Enki’nin gerçekleştirdiğini burada Tešup gerçekleştirir. Ša(w)uška’nın “beni ayır” sözleri, Inanna’nın cenazesinin asılı olduğu direk ile bağlantıya geçirilebilir ve her iki metinde tanrıçanın temizliği için bitki kullanılır⁶⁷².

Hitit büyü literatüründe pek çok kez yer alan Akad geleneklerinin Hurriler üzerinden geçmiş olabileceğini gösteren bir delil de Maqlu’nun büyü serisinde görülen, tükürük alma, saç/kıl alma, elbise kesme gibi motiflerin, Hattuša’nın bir Akadca ritüelinde ve neredeyse aynı biçimde Allaiturahhi’nin ritüelinde görülmesidir⁶⁷³.

⁶⁷² Haas-Thiel 1978: 37-38.

⁶⁷³ Haas-Thiel 1978: 48.

Maqlu'nun büyü serisi, tablet I 131-134⁶⁷⁴:

“Figürler benim figürüme uygun hazırlandığından, şeklimi gösterdiklerinden, tükürüğümü aldılar, saçımı çektiler, elbise kıvrımımı kestiler, yürürken ayaklarımın altındaki yeri çektiler (?): Ateş tanrısı, kahraman, büyüyü çöz.”

Allaiturahhi'nin, II. Šuppiluliiama için ritüelinde,

(CTH 780.IV = ChS I/5 Nr. 25): KUB 41.21 Öy I 7'-16'⁶⁷⁵:

7' onları temizleyin, Šuppiluliiama'nın vü[cut uzuvlarını]

8' biri onun kafasından saçı[nı alırsa]

9' biri onun ağzından tükürük [alırsa]

10' biri onun gözlerinin algılamasını alırsa

11' biri onun saçlarını ve kirini alırsa

12' biri onun bedeninin terini [alırsa]

13' biri onun ellerinin, ayaklarının kirini [alırsa]

14' biri onun eteğinin kıvrımını (alırsa)

15' biri onun masasının 1. kâsesini (alırsa)

⁶⁷⁴ Akadca metnin terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 48.

⁶⁷⁵ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 43-44; 276-277; Haas-Wegner 1988: 161-162.

16' biri onun araba tekerinin çamurunu alırsa

Yukarıdaki motif Boğazköy'deki Kenan kökenli Ašertu mitinde de bulunduğu ve Allaiturahhi'nin Mukišli olması sebebiyle Kuzey Suriye ile de ilişkide bulunmuş olacağından bu motifin Hurri aracılığıyla Mezopotamya'dan ve Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya ulaşması ihtimal dâhilindedir⁶⁷⁶.

Allaiturahhi'ye dayanan Hurri dilinde kaleme alınmış ve altı adet küçük tablet parçasından oluşan ebelik ritüelinde Ay Tanrısı Sin'in çocuğundan söz edilmiştir⁶⁷⁷. V. Haas, söz konusu metin parçasının "bilinen Akad mitlerinin en eskisi" olduğunu söylemekte⁶⁷⁸ ve Hititçe bir ebelik ritüeliyle ilişkisi olabileceğinden söz etmektedir⁶⁷⁹:

(CTH 489.A): KBo 17.65 + Öy 13⁶⁸⁰:

13 fakat o nasıl Hurrice konuşuyorsa, bu da ayrı bir tablettir.

Mukišli büyücü kadın Allaiturahhi ve Šalašu tarafından düzenlenen Hurri-Hitit ritüellerinde Niniveli Istar/Ša(w)uška'nın merkezi bir rol üstlendiği ve Ninive

⁶⁷⁶ Haas-Thiel 1978: 48. Bu konuda ayrıca bkz. Haas 1988b: 124-125.

⁶⁷⁷ Haas-Wegner 1988: 29, 130-134; Haas 2003a: 42. "Tablet parçalarının, buluntu yeri ve yazı üsluplarına dayanarak (Orta Hitit Çağı), tek bir tablete ait olduğunu varsaymak mümkündür": Haas-Wegner 1988: 29.

⁶⁷⁸ Haas 2003a: 42.

⁶⁷⁹ Haas-Wegner 1988: 29.

⁶⁸⁰ Trans. ve terc. için bkz. Beckman 1983: Text K, 132-133; Haas-Wegner 1988: 29.

kentine de Hattuša'da bir kutsallık yüklendiği görülmektedir⁶⁸¹. Tanrıça Ša(w)uška açıkça Hurrice bir etimoloji'ye sahiptir ve Istar'ın bir çeşidi olarak tanımlanmaktadır⁶⁸². CTH 446 numaralı, bir evin arındırılması ile ilgili ritüel metinde tanrıçanın şahinini yanına alarak, Ninive kentinden, ritüelin gerçekleştiği Hattuša'ya geldiği anlatılmaktadır:

(CTH 446); Duplikatlar A = KUB 7.41, B = KBo 10.45 Öy II 45-50⁶⁸³:

45 Istar aceleyle (hazırlandı) ve sonra o Ninive'den

46 şahinlerle gitti. Sağında (arınma) suyunu tutar,

47 solunda (büyülü) sözleri tutar. O sağına suyu

48 serper, soluna ise sözü söyler:

49 "Eve iyilik girsin ve kötülük

50 gözle arınsın ve o dışarı atılsın."

Allaiturahhi'ye ait bir tablet parçasında, arınma işleminin Niniveli tanrıça Istar/Ša(w)uška'nın yardımıyla gerçekleştirildiğinden bahsedilmiştir:

(CTH 780.IV = ChS I/5 Nr. 19): KBo 12.85 + VBoT 120 + VAT 13027 (KUB 27.29) Öy I 33-37⁶⁸⁴:

⁶⁸¹ Haas 2003a: 41.

⁶⁸² Beckman 1988: 41.

⁶⁸³ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 124:125. Ayrıca bkz. Haas 1993: 881-882; Haas 2003a: 6, 42. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Sevinç 2007: 249, 259.

33 Ben büyüyü senden Ša(w)uška sayesinde, (büyülü) söz sayesinde, dua

34 (ve) diller sayesinde çekip çıkardım

35 Ša(w)uška'nın (büyülü) sözleri

36 ve insanların büyüleri sen Ša(w)uška tarafından

37 on kez, fakat onlar benim tarafımdan bir kez (anlatılsın).

Bir başka metinde ise Ninive kentinden büyüleri bir takım maddelerin getirildiği anlatılır:

(CTH 780 = ChS I/5 Nr. 2): KBo 33.118 Öy 49⁶⁸⁵:

49 Ninive'den bir huppani ve bir hušta (taşı) aldım⁶⁸⁶.

Ša(w)uška, Boğazköy'ün büyü metinlerinde büyülerin tanrıçası olarak görülmekte ve Hurri geleneği onu Ninive'nin tanrıçası olarak onurlandırmaktadır.

Eski Yakındoğu'da Elam'dan Kuzey Suriye ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada görülen Mezopotamya/Elam tanrıçası Pirinkir de tıpkı Ša(w)uška gibi İstar'la özdeşleştirilmiş ve Hurri panteonunun tanrıları arasında yer almıştır. Daha M.Ö. 3. binden itibaren Tel Mozan/Urkeş'teki Tiš-adal'ın Hurrice yapı kitabesinde görülen tanrıça, Boğazköy metinlerinde de sık sık Hurri kült geleneğinin kurban

⁶⁸⁴ Trans., terc. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 11, 127; Haas 1987-1990: 224.

⁶⁸⁵ Trans., terc. ve yorum için bkz. Haas-Wegner 1988: 57. Ayrıca bkz. Haas 2003a: 229.

⁶⁸⁶ Huppani isminin, Hurrice hupp- : "kırmak" fiilinden gelebileceği düşünülmektedir: Haas 2003a: 229.

listelerinde görülür. O, aynı zamanda bazı ritüellerin de odak noktasını oluşturur. Bunlar, at eğitimiyle ilgili bir ritüel başlangıcı içeren CTH 285, doğrudan tanrıçaya yönelik CTH 644, Gece'nin tanrıçası kültünün yayılması ile ilgili CTH 481 numaralı ritüel ve CTH 718 numaralı babilili ritüeli'dir⁶⁸⁷. Pirinkir'in son derece önemli rol oynadığı CTH 481 numaralı ritüeldeki Hititçe-Akadca bir bölümde Gece'nin tanrıçası Mezopotamya kentlerinden çekilir:

(CTH 481.A): KUB 29.4 + KBo 24.86 Ay III 43-45⁶⁸⁸.

43 Akad'dan, Babil'den

44 Susa'dan, Elam'dan, Hursagkalamma (Kiş)'dan

45 sevdiği kente (davet ederler)⁶⁸⁹.

Akad ritüelleri Hurri dilinde aktarıldığı için ritüel terimlerinin de Hurri kökenli olduğu görülmektedir. Tan- : “yapmak” kökünden Akadca tanumae-: “büyü yapmak” veya epešu- : “yapmak” kökünden Akadca epšetu-: “muamele, davranış” gibi⁶⁹⁰.

⁶⁸⁷ Beckman 1999: 25 vd.; Beckman 2002: 35 vd.

⁶⁸⁸ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 26-27. Ayrıca bkz. Beckman 2002: 38-39; Collins 2003b: 176, §24; Miller 2004: 292; Ünal-Girginer 2007: 367.

⁶⁸⁹ Metnin B₄ nüshasında KUB 32.68 + III 33' te Akad şehri ^{URU}A-i-ia-aq-qa₄?, Susa kenti ise ^{URU}ŠU.ŠU-[az] olarak geçmektedir. Aggade'nin QA işareti ile yazılışı Hurrileşmiş Nuzi'de görülür. Susa kentinin ^{URU}ŠU.ŠU şeklinde yazılışı ise Boğazköy'deki Gilgameş destanının Hurrice versiyonunun bir parçasında (KBo 19.124 III 4' = ^{URU}ŠU.ŠU-hé) görülmektedir. Bu nedenle J. Miller, metnin bu nüshasının (B₄) Hurrice'den çevrilmiş olabileceği ya da Hurri kâtip geleneğince kuvvetle etkilenmiş olabileceğini söylemektedir: Miller 2004: 308.

⁶⁹⁰ Haas 2003a: 42.

Hatiya'nın, Tanrıça Wişuriyanza için düzenlediği ritüelin de (CTH 396) bir Akad kökeninden Hurriler aracılığıyla alındığı O. Carruba tarafından iddia edilmiştir ve onun düşüncesi dört temel noktaya dayanır⁶⁹¹:

1. Zippira ırmak isminin Sippar şehri ile ilgisi
2. Šuppina dağının Sophene ya da Sapon ile eşitlenmesi
3. Hatiya isminin Hurrice olması
4. Bu ritüelde görülen balıkla ilgili bir uygulamanın, Babilili ritüelinde (CTH 718), bir yılan falında, Gece'nin tanrıçası kültünün yayılması ritüelinde (CTH 481), Maštigga'nın aile içi anlaşmazlıklarla ilgili ritüelinde (CTH 404), Šamuha ritüelinde (CTH 480) ve Hedammu mitinde (CTH 348)'de görülmesidir.

İlk üç görüşün çeşitli yazarlar tarafından çürütüldüğünü söyleyen J. Miller, dördüncü görüşle ilgili olarak, Hatiya'nın ritüelinde balığın kullanımının, adı geçen diğer ritüellerle hiçbir benzerlik taşımadığını söyler. Hatiya'nın ritüelinde, Tanrıça Wişuriyanza'ya nakletmesi için Zippira ırmağında balığın ağzına bir parça ekmek konur. Balık sonra yakılır fakat hiç duman görülmez. Gece'nin tanrıçası'nın nakli, Šamuha ritüeli ve Walkui'nin ritüelinde bir balığın kanı, *zurki-* (kan) kurbanı/ritüelinde kullanılır. Maštigga ve Babilili ritüellerinde balık, kirliliği kurban sahibinden çekmek için onun üzerinde sallanır. Sonra Maštigga'da ocağa atılarak

⁶⁹¹ Carruba 1966: 25, 27, 56-57; Miller 2004: 445-447.

imha edilir. Babilili’de ise bir kuşun gökyüzüne, balığın da denize gitmesi söylenir. Hatia’nın ritüeli bütünüyle Anadolulu kabul edilmektedir⁶⁹².

Hurri büyü edebiyatının, Mezopotamya’da Eski Babil döneminde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hurrice şahıs adlarında artış olduğu gibi belgelerin kendisi de Hurrice’dir. Çoğu bilinmeyen kökenden gelen tabletler, Sumerce açıklamaları verilmiş olan Hurrice metinleri içerir. Muhtemelen Larsa ya da çevresinden “Subar dili”nde on metin bulunmaktadır ve Sumerce açıklamalarına bakılacak olursa bunlar, yılan sokması gibi çeşitli amaçlar içindir⁶⁹³. Çoğu anlaşılabilir durumda olan metinlerde, “dağ-ırmak”, “cennet-dünya/gökyüzü-yeryüzü”, kavramlarının, yüzyıllar sonra Hattuša ve Ugarit’te bulunan Hurrice dini metinlerle koşutlukları olduğu ifade edilmiştir⁶⁹⁴. Bu belgelerin birinde Tanrı Teşup’un adı görülür⁶⁹⁵.

Yaklaşık M.Ö. 1700 yılına ait Hurri büyülerinin bulunduğu bir başka yer Orta Fırat’ın önemli yerleşimlerinden Mari’dir. Altı adet Hurrice-Akadca tabletin beş tanesi büyü ile ilgilidir ve bunlar diş iltihabı ve bir deri hastalığı içindir. Bazıları Akadca büyüleriyle birlikte yazılmışlar; ama bunlar Akadca bölümlerin çevirisi değildir. Pek çok Hurrice şahıs adını taşıyan belgelerde Teşup, Kumarbi ve

⁶⁹² Miller 2004: 444-447.

⁶⁹³ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 509; Haas-Thiel 1978: 10-12; Wilhelm 1989: 70; Wegner 2000: 18.

⁶⁹⁴ Wilhelm 1989: 70.

⁶⁹⁵ Transkripsiyonu J. Van Dijk’ten aktaran Haas-Thiel 1978: 11, dn. 15:

VAT 8359 Öy 12:

x-ru-du te-eš-šu-ba-aš šu-mu-ni

Ša(w)uška gibi tanrılar da görülürler⁶⁹⁶. Bu belgeler, Boğazköy arşivi ile karşılaştırarak fazla yararlı unsur içermezler. Tanrı adları bir yana bırakılırsa, Kizzuwatna ritüellerinde de görülen terimlerin hiçbirinden söz etmemektedirler⁶⁹⁷.

Yukarı Fırat'ta, Rakka yakınlarındaki Tell Bi'a, çiviyazılı metinlerde geçen Tutul ile eşitlenmektedir. Buradan yine Eski Babil Çağı'na ait, Mari tabletlerinde de görülen gergišsum cilt hastalığı ile ilgili Hurrice bir belge günümüze ulaşmıştır⁶⁹⁸.

Büyük çoğunluğu Kizzuwatna'ya dayanan Hurri büyü edebiyatı, M.Ö. 16. yüzyıldan itibaren, Kuzey Suriye'nin yoğun etkisinde kalmıştır. Bu coğrafyanın o yüzyıllarda Hurri olması sebebiyle de büyü edebiyatı M.Ö. geç 15. yüzyılda, Hurriler'in Mitanni Devleti'ne bağlılığı döneminde, Hurri etkisine açık olmalıdır⁶⁹⁹. Mukišli kadın Allaiturahhi, Alalahlı AZU rahibi Gizzia, Kizzuwatnalı ^{MUNUS}ŠU.GI Šalašu, Bayan Ummaia, Hurrili ^{MUNUS}ŠU.GI Aštu, Halepli Ehal Tešup gibi bazı ritüel uzmanlarının kökenleri ile ilişkili olarak verilmiş bilgiler, Güneydoğu Anadolu-Suriye kökenli bir ritüel geleneği ile olan bağları ortaya koymaktadır⁷⁰⁰.

Söz konusu ritüeller, Orta Hitit Çağı'ndan itibaren derlenmeye başlanmıştır. Hurri-Suriye üst tabakası, Mitanni Devleti uzun yıllar bölgede hâkimiyet gösterirken, yani II. Zidanza'dan I. (I./II.) Tuthaliya ve I. Arnuwanda'ya kadar olan dönemde muhtemelen Kizzuwatna'ya ulaşmıştı. I. (I./II.) Tuthaliya, bölgedeki kontrolü

⁶⁹⁶ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 510; Wilhelm 1989: 70; Wegner 2000: 19-20.

⁶⁹⁷ Trémouille 1999: 289.

⁶⁹⁸ Wegner 2000: 20.

⁶⁹⁹ Wilhelm 1989: 71.

⁷⁰⁰ Haas 2003a: 21-22, 43-44; Miller 2005a: 131; Haas 2006-2008: 436-437.

sağladığında bu ritüeller, geniş Kizzuwatna etkisinin bir parçası olarak Hatti ülkesine gelmiştir. Yani Suriye kökenli ritüeller Hattuša'da ortaya çıkarken, Suriye henüz, Hitit krallığına dâhil edilmemiştir⁷⁰¹.

Bunlar arasında Mukişli kadın Allaiturahhi'nin büyüleri önde gelmektedir. (CTH 780, 780.I-IV, 781 = ChS I/5 Nr. 1-22) Ona atfedilen külliyattan günümüze ulaşanlar şu şekilde düzenlenirler⁷⁰²:

I. Orta Hitit Dönemi Hurri Kalıpları

1. KUB 45.21

2. KBo 23.23 + KBo 33.118

II. Seri Eser

Altı adet tablet ve çok sayıda duplikat

III. II. Šuppiluliuma İçin Ritüel (KUB 41.21)

IV. Kesin Olmayan Düzenlemeyle Pek Çok Ufak Fragman

I'de az da olsa Hititçe ritüel talimatları ve uzun ama zor anlaşılın Hurrice büyülerden oluşan tabletler söz konusudur. Paleografik ve dilsel veriler 1 ve 2 numaralı metnin M.Ö. 1400'lü yıllara tarihlenmesini sağlar. 2 numaralı metnin, seri eserin 5 (ChS I/5 Nr. 15-18) ve 6 numaralı (ChS I/5 Nr 19-22) tabletlerinde aktarılan Hititçe büyüler ile benzer işlemleri içerdiği görülür. Her iki tablet, sonrakiler için kaynak olarak iş görmüştür. 1 numaralı metinde 2'den farklı olarak herhangi bir

⁷⁰¹ Miller 2004: 444-445, 506-507, Miller 2005a: 130-131.

⁷⁰² Haas-Thiel 1978: 16-18; Haas-Wegner 1988: 5; Miller 2005a: 132.

ritüel işlem konu edilmemiş; sadece Tanrı Kumarbi, Teşup, Hepat ve Ša(w)uška'ya yönelik bir çağrı ile başlayan büyü aktarılmıştır⁷⁰³. Seri eser olarak adlandırılan II. kısım, Hititçe ve Hurrice kaleme alınmış yaklaşık 50 satırlık 4 sütun bulunan altı tablet ve bunların en az dört kopyasından oluşur. M.Ö. 13. yüzyılda III. Hattuşili ve IV. Tuthaliya zamanında kaleme alınmıştır⁷⁰⁴. Altı adet tablet, kolofonlar sayesinde ayırt edilmektedir⁷⁰⁵. Örnek olarak:

(CTH 780. II.5.T A = ChS I/5 Nr. 14): KUB 41.19 Ay IV 16-18⁷⁰⁶:

16 Dördüncü tablet, tamamlanmamış: Allaiturahhi'nin sözleri

17 Mukişli kadın: "Eğer büyülenmiş bir

18 bir insanı, tekrar düzene sokar(sam).

Bu tabletlerden yalnız 4. ve 5. sinin bir kısmı 6. tabletin neredeyse tamamı korunmuştur. Her bir tablet kendi içinde kapalı bir ritüeli kapsamadığından serinin ne kadar ritüeli içerdiği konusunda karara varılamamıştır⁷⁰⁷. Altı tabletlik seri, kralın şahsı dışında bahçe, tarla ve harman yerlerinin de aralarında bulunduğu alanlar ile bütün ev halkının büyüden arındırılarak kötülükten uzak tutulmasını amaçlayan bir dizi ritüel uygulaması betimlemiştir⁷⁰⁸:

⁷⁰³ Haas-Wegner 1988: 6-7; Miller 2005a: 132.

⁷⁰⁴ Haas-Thiel 1978: 8, 17; Haas-Wegner 1988: 5, 7-12.

⁷⁰⁵ Haas-Thiel 1978: 16-17.

⁷⁰⁶ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 96-97; Haas-Wegner 1988: 105.

⁷⁰⁷ Haas-Thiel 1978: 17.

⁷⁰⁸ Haas-Wegner 1988: 8.

(CTH 780. II.1.T G = ChS I/5 Nr. 7): VSNF 12.57 Öy I 13-16⁷⁰⁹:

13 [(ve)] o yer (ve) içer. Büyücü ise boş şehre gider,

14 [. . .] tutar ve tüm boş mekânlara, evlere, ocaklara, tohumlara,

15 [. (x-r)]u-ta-aš harman yerlerine, bahçelere, kanallara,

16 tüm boş yerlere, ocaklar yerleştirir.

Yazmanın, elindeki Hurrice metni burada okumasının mümkün olmadığını gösteren bir nottan dolayı, söz konusu serinin tamamını veya en azından büyük bir kısmını eski tabletlerden kopyaladığı anlaşılır⁷¹⁰. III'te sadece Hititçe büyülerin olduğu en yeni metinler söz konusudur. Ve bunlar II. Şuppiluliiama dönemine tarihlenir⁷¹¹. Büyük Kral II. Şuppiluliiama'nın ismi kurban sahibi olarak telaffuz edilmiştir:

(CTH 780. IIIA = ChS I/5 Nr. 25): KUB 41.21 Öy I 7⁷¹²:

7 Šuppiluliiama'nın vü[cut uzuvlarını] arındır⁷¹³.

En eski belgeler Hurrice nakledilirken, daha geç döneme ait tablet parçalarında iki dilin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Son aşamada Hurrice tamamen terk

⁷⁰⁹ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 77. Metin adresi için bkz. Parmegiani 2005: 26.

⁷¹⁰ Haas-Wegner 1988: 7.

⁷¹¹ Haas-Thiel 1978: 8; Haas-Wegner 1988: 5, 11-12; Miller 2005a: 133; Haas 2006-2008: 437.

⁷¹² Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 161.

⁷¹³ ChS I/5 Nr 27 Öy II 9'da EN.SISKUR (Ritüel Sahibi) (= C) Duplikat.

edilmiştir. Bu durum Hurrice bir metnin Anadolu’da Hitit İmparatorluğu döneminde giderek anlaşılmaz hale geldiğinin bir kanıtıdır⁷¹⁴. IV’te Allaiturahhi külliyatına ait çok sayıda paralel fragman bulunmaktadır⁷¹⁵. Bunun dışında Allaiturahhi’nin eserleri bazı kütüphane kataloglarında kayıtlıdır⁷¹⁶:

(CTH 277.4.A): KUB 30.51 + 45 Öy I 8-9⁷¹⁷:

8 1 tablet. Allaiturahhi’nin sözü []

9 ve onu şöyle yapa[rım]

(CTH 277.7): KUB 8.74 Ay 3-5⁷¹⁸:

3 1 tablet

4 Mukişli kadın Al[laiturahhi’nin]

5 Bir insan büyülenmişse, onu tekrar düzene koyarım.

Hattuša’da kompozisyonları ortaya çıkan Allaiturahhi dışında Suriyeli bir ritüelci de Alalah’tan^{LÚ} AZU Giziia’dır:

(CTH 701.c. VI. A = ChS I/2 Nr. 40): KUB 45.3 + KUB 47.43 + KUB 47.43 Ay IV 25’-26’⁷¹⁹:

⁷¹⁴ Haas-Thiel 1978: 8-9; Haas-Wegner 1988: 5; Wilhelm 1989: 73.

⁷¹⁵ Haas-Wegner 1988: 12; Miller 2005a: 133-134.

⁷¹⁶ Haas-Thiel 1978: 16-17; Haas-Wegner 1988: 4-5; Miller 2005a: 134.

⁷¹⁷ Trans. için bkz. Haas-Thiel 1978: 16; Haas-Wegner 1988: 4.

⁷¹⁸ Trans. için bkz. Haas-Thiel 1978: 16-17; Haas-Wegner 1988: 4.

25' Allanuwašši ritüelinin altıncı tableti;

26' Alalahlı adam Gizii'a'nın sözleri.

Gizii'a'nın eserlerinden dört sütunlu bir tablet parçası günümüze ulaşmıştır. Öy I'de 54, Ay IV'te ise 26 satırlık bir kısım korunmuştur⁷²⁰. Ne anlama geldiği bilinmeyen allanuwašši ritüelinin dört gün boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır⁷²¹. Ritüel eylemlerine dair yönergelerin Hititçe, büyülerin de Hurrice kaleme alındığı anlaşılır:

(CTH 701.c. VI. A = ChS I/2 Nr. 40): KUB 45.3 + KUB 47.43 + KUB 47.43 Öy I 29-30⁷²²:

29 Ayrıca AZU rahibi kendine bir bardak şarap a[lır, tanrının ö]nünde libasyon yapar
30 ve (bu esnada) Hurrice (şöyle) söyler: “šuwa[la nešš]e wahrušen[eš]
31 šip gelu []

Tek kalan tablet, Orta Hitit döneminde I. (I./II.) Tuthaliya veya sonrasında ortaya çıkmıştır⁷²³.

⁷¹⁹ Trans. için bkz. Salvini-Wegner 1986: 275. Terc. için bkz. Miller 2005a: 132.

⁷²⁰ Salvini-Wegner 1986: 12.

⁷²¹ Salvini-Wegner 1986: 12.

⁷²² Trans. ve terc. için bkz. Salvini-Wegner 1986: 270-271. Terc. ve yorum için bkz. Miller 2005a: 132-133.

⁷²³ Miller 2004: 506; Miller 2005a: 132.

Kizzuwatnalı ^{MUNUS}ŠU.GI Šalašu'nun bir büyüü ortadan kaldırmak için düzenlediği ritüel serisinden günümüze serinin sekizinci tableti ulaşmış olup, Orta Hitit Çağı'na ait bu tabletin duplikat ve paralel versiyonları mevcuttur⁷²⁴.

(CTH 788 = ChS I/5 Nr. 40 ve Kelly "A"): KBo 19.145 Ay 51'-52'⁷²⁵:

51' Kizzuwatnalı büyücü Šalašu'nun sözlerinin 8. tableti, [Eğer bir insan büyülenmişse, onu tekrar] düzene koyar[ım ve bu kurbanı]

52' sunarım [] tamamlanmadı.

En az dokuz tableten oluşan Šalašu'nun eserinde ezbere okunan büyü parçaları hem Hurrice hem Hititçe'dir. Ayrıca benzer tipte büyüler yanyana verilmiştir; buna göre sol sütunda Hurrice, sağ sütunda aynı metnin Hititçesi görülür⁷²⁶.

Savaşta yeniden başarı kazanmak amacıyla bayan Ummaia tarafından yapılan ritüelleri içeren tabletler Hitit imparatorluk dönemine tarihlenir ve Hurrice büyü parçaları ile Hititçe kaleme alınmış ritüel seremonisinden oluşur⁷²⁷.

(CTH 779 = ChS I/5 Nr. 46-68): KBo 7.58 Öy I 18 vd.⁷²⁸:

⁷²⁴ Haas-Thiel 1978: 18, 295-333; Haas-Wegner 1988: 13-14, 208-232; Haas 2003a: 22; Haas 2006-2008: 437; Soysal 2000: 201-203.

⁷²⁵ Trans. için bkz. Haas-Thiel 1978: 304; Haas-Wegner 1988: 215. Terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 305.

⁷²⁶ Haas-Wegner 1988: 14.

⁷²⁷ Kümmel 1967: 141-147; Haas-Wegner 1988: 15-17, 233-247; Haas 2003a: 22; Haas 2006-2008: 437.

⁷²⁸ Terc. için bkz. Kümmel 1967: 143; Haas-Wegner 1988: 16.

18 Bir general (savaş) alanında tehdit altında (?) ise ve düşman savaşta başarılı olmuş ve bizim adamlarımızın hiçbir başarısı yoksa.

Metnin çeşitli yerlerinde, Hurrice, “düşman ülkesi”, “düşman” ve “o düşmanı yensin” gibi ifadelerle de rastlanır⁷²⁹. Yine Hurrice kısımlardan anlaşıldığına göre Murşili (II) kurban sahibi olarak ortaya çıkarırken bu kralın Hurrice ismi Taşmi-şarruma'nın da kullanıldığı görülür⁷³⁰.

Bir büyüyü ortadan kaldırmak amacıyla düzenlenen ritüel Hurrili ^{MUNUS}ŞU.GI Aštu'ya aittir⁷³¹.

(CTH 490 = ChS I/5 Nr. 50): KUB 7.33 + KBo 35.101 Öy I 1-3⁷³²:

1 Hurrili büyücü Aštu şöyle (söyler):

2 Büyülenmiş bir insanı

3 düzene soktuğumda ve onu yerden aldığımda

⁷²⁹ Haas-Wegner 1988: 17.

ChS I/5 Nr. 46 Ay IV 22'-23': um-mi-en-na tu-u-ru-bi-na: “düşman ülkeleri”.

Ay IV 32', 34': tu-ru-ub-bi: “düşman”

Nr. 47 Ay IV 14: i-ti-ih-in tu-u-[(ru-ub-b)i]: “o düşmanı yensin”

⁷³⁰ Haas-Wegner 1988: 16-17; Haas 2003a: 22; Haas 2006-2008: 437.

⁷³¹ Haas-Wegner 1988: 18-24; 250-315; Haas 2003a: 22; Haas 2006-2008: 437; Görke 2005: 411; Görke 2010: 1 vd.

⁷³² Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 252; Görke 2010: 34, 39.

Aštu tarafından düzenlenmiş iki ritüel söz konusudur; bunlardan ilki üç tabletten, ikincisi de dört tabletten oluşur⁷³³. Bir kütüphane kataloğu da Aštu'ya ait yedi tabletin varlığını doğrular⁷³⁴.

(CTH 277.6.A): KUB 30.65 + KBo 14.69 Ay III 5-7⁷³⁵:

5 7. tablet; Aštu'nun sözleri: “Büyülenmiş bir insanı

6 arındırdığımda”. Sona erdi.

Bir ^{LÚ}AZU'nun da eşlik ettiği Aštu'nun ritüellerini içeren tabletler, Orta Hitit Çağı'ndan, M.Ö. 13. yüzyıla (III. Hattuşili) kadar uzanan bir dönemi kapsar. Hurrice sözleri içeren kopya ve paralel versiyonları bulunmaktadır⁷³⁶.

Halepli Ehal-Teşup'un ritüeli ise birkaç tablet kataloğundan belgelenmektedir. Bu kompozisyonun kesin tarihi belirlenemese de Hitit imparatorluk dönemi özelliklerinden dolayı, Suriye'nin Hititler'in kontrolü altına girmesinden sonra ortaya çıkmış olmalıdır⁷³⁷.

Yukarıda adı geçen ritüelcilerin hem kökenine ilişkin verilen bilgiler hem de bu ritüellerdeki kimi unsurlar, Hattuşa'da Hurri kökenli bir Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu geleneğinin varlığını kanıtlar.

⁷³³ Haas-Wegner 1988: 18.

⁷³⁴ Haas-Wegner 1988: 18.

⁷³⁵ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 18.

⁷³⁶ Haas-Wegner 1988: 20-21; Haas 2006-2008: 437.

⁷³⁷ Miller 2004: 506, dn. 925; Miller 2005a, 131.

Allaiturahhi'nin memleketi, başkenti M.Ö. 1450'den itibaren (Alalah IV) Alalah olan Mukiš'tir. LÚAZU Giziia da Alalahlı'dır. Ancak ritüel uygulayıcılarının memleketi olarak çoğunlukla Kizzuwatna veya bu coğrafyanın şehirleri gösterilir. Suriyeli olanlara daha az rastlanır⁷³⁸.

Allaiturahhi, allai: “tanrıça”, ve turahhi: “güçlü” kelimelerinden oluşan ve “güçlü tanrıça” anlamına gelen Hurrice bir kadın adıdır. Bu isme M.Ö. 18. yüzyıla ait bir Mari metninde ve M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısına ait bir Nuzi metninde rastlanır⁷³⁹.

Giziia isminin bir kısaltma olabileceği J. Miller tarafından belirtilmektedir⁷⁴⁰.

Šalašu ise, šala: “kız çocuğu”, ve zaman zaman kadın isimleri ile ortaya çıkan – şu ekinden oluşan Hurrice bir isimdir⁷⁴¹.

⁷³⁸ Haas-Thiel 1978: 25.

(ChS I/5 Nr. 14): KUB 41.19 Ay IV 16-17:

16 DUB 4.KAM NU.TIL INIM^{MUNUS} *Al-la-i-d[u-ra-hi]*

17 MUNUS^{URU} *Mu-kiš ma-a-an al-wa-an-za-a[h-ha-an-da-an]*

Trans. için bkz. Haas-Thiel 1978: 96; Haas-Wegner 1988: 105.

(ChS I/2 Nr 40): KUB 45.3 + KUB 47.43 + KUB 47.43 Ay IV 25'-26:

25' DUB 6.KAM SISKUR.SISKUR *a-al-la-nu-wa-aš-ši-ia-a[š]*

26 *A-WA-AT^mGi-zi-ia LÚ^{URU}A-la-la-ah*

Trans. için bkz. Salvini-Wegner 1986: 275.

⁷³⁹ Haas-Thiel 1978: 24-25; Haas-Wegner 1988: 4; Miller 2005a: 134.

⁷⁴⁰ Miller 2005a: 132.

⁷⁴¹ Haas-Thiel 1978: 25; Haas-Wegner 1988: 13.

Ummaia, Boğazköy dışında Nuzi’de de görülen (Ummai şeklinde) bir kadın adıdır. Akadca umma: “anne” kelimesine, Hurrice –i onur/saygı sonekinin getirilmesi ile oluşturulmuştur⁷⁴².

Aštu da Hurrice bir kadın adı olup ašte: “kadın” sözcüğünden geliştirilmiştir. URU *hur-la-aš* onun Hurri kökenli olduğuna işaret etmektedir⁷⁴³.

Büyü ritüellerindeki Hurri etkisi bunların Hurrice cümleler taşımasıyla da anlaşılır. Büyü malzemeleri ile ritüelin nasıl uygulanacağına dair talimatlar Hititçe aktarıldıktan sonra bu eylemler esnasında büyücü kadının ve diğer görevlilerin ağzından dökülen sözler, belki de ayinin daha etkili olacağı düşüncesiyle, Hurrice söylenmiştir. Örnek olarak Allaiturahhi’nin ritüelinde,

(CTH 780.I = ChS I/5 Nr. 2): KBo 33.118 + KBo 23.23 + KBo 23.23 + KBo 23.23 Ay 74’-84’⁷⁴⁴:

74’ Büyücü kadın onu temizler; temizlik evine gider. Büyücü kadın dalları

⁷⁴² Haas-Wegner 1988: 15 ve dn. 2. Bu ek ve umma=i için ayrıca bkz. Wilhelm 2008b: 91.

⁷⁴³ Haas-Wegner 1988: 18.

(ChS I/5 Nr. 50): KUB 7.33 Öy I 1:

1 [UM-MA ^{MUNUS}*a-aš-d*]u ^{MUNUS}ŠU.GI URU *hur-l*[*a-aš*]

Trans. için bkz. Haas-Wegner 1988: 252.

⁷⁴⁴ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wegner 1988: 60-63.

75' (vekil) heykellerin üzerine koyar, onları da az miktardaki ekmeğin üzerine koyar, ayrıca onları yukarı alır.

76' sonra onları cahil bir kimseye, onun ceketine atar; fakat onu hiç kimse görmez.

77' sonra onları ırmağa götürür ve ırmağa atar. Adı geçen onları boş arazide

78' yıkar sonra evine gider. Büyücü kadın, çadırda kurban sahibine

79' temizlik yapar ve onu ıslatır. Sonra huppanni ve hušta (taşı)yı

80' döndürür ve onları kapıdan atar ve büyük ocaktan temiz suyu

81' Büyücü kadın alır ve evi, iç odaları, avluyu arındırır. Hiçbir şey söylemez.

82' Büyücü kadın aceleyle yıkar ve o tekrar gelir, temizlik evinde kurban sahibinin üzerine

83' huppanni ve hušta taşını ileri geri sallar. Büyücü kadın kapıdan girer

84' ve Hurrice şöyle söyler⁷⁴⁵:

⁷⁴⁵ [(*nu ki-iš-š*)]-*an me-ma-i hur-li-l*[i]. Bu ifadenin farklı şekillerde kullanımı için bkz. Haas-Wegner 1988: 27. Bunun yanı sıra Hititçe *kiššan hukkiškimi* “şöyle büyü yaparım” cümlesi de görülür: ChS I/5 Nr. 2 Öy 16'. *huek*-: “büyü yoluyla çağırmak”, “büyü yapmak”: Ünal 2007: 218. Yine Hititçe *uddar*, büyü sözünü ifade ederken, bunun Hurrice karşılığı *tiwe/tiwena*'dır: Haas-Thiel 1978: 7. Hurrice büyülerin birkaç defa tekrarlandığı da anlaşılmaktadır: [*nu k*]u-u-un *ŠI-IP-TA* 3-ŠU *hu-uk-ši* “bu büyüü üç defa yaparım/okurum” (peşinden Hurrice cümle gelir): ChS I/5 Nr. 1 Öy 22'. Šalašu'nun ritüellerinde karşımıza çıkan Hurrice *ši-bi-i-ip e-ma-a-ne-e-en* cümlesi ise “senin büyüün on defa söylenir” anlamına gelir: Haas-Wegner 1988: 14.

Allaiturahhi ritüelinin, Suriye'ye dayandığını gösteren olası bir işaretin, Orta Hitit dönemine tarihlendirilen ve sonraki metinler için bir kaynak olarak kullanıldığı söylenen Hurrice-Hititçe kaleme alınmış KUB 45.21'den geldiği söylenmektedir⁷⁴⁶. Öy. 22. satırda görülen “bu büyüü 3 defa okumalısın” ifadesi ikinci tekil şahıstadır. Bu daha çok Mezopotamya ritüel literatüründe karşılaşılan bir durumdur. Hitit ritüellerinde çoğunlukla birinci tekil kişi görülür. J. Miller, Allaiturahhi dışında, ikinci tekil kişinin kullanıldığı sadece iki adet Boğazköy örneği bulduğunu söyler. Bunlar Hantitaşsu ve Iriia'ya ait olanlardır⁷⁴⁷.

Yaklaşık olarak M.Ö. 3. binin ortalarına tarihlenen Ebla kökenli büyü metinleri ile Alalah'ta VII. tabakada ortaya çıkarılan tabletler sayesinde, Suriye ritüel geleneği hakkında kimi verilere ulaşmak ve bunların Hitit metinleri ile olan ilişkisini ortaya koymak mümkündür. Bu metinlere M.Ö. 1200 civarına tarihlenen Ugarit ve M.Ö. 730 yılına tarihli bir Samal ritüel metnini de eklemek gerekir⁷⁴⁸. Hem Ebla'dan hem de Ugarit ve Samal'dan gelen kimi ritüellerde pisliğin bir keçiye yüklenmesi, keçinin bir taşıyıcı-vekil haline geldikten sonra yerleşim olmayan bir alana salınması şeklinde bir seremoni gerçekleştirilmektedir⁷⁴⁹. Bu uygulama Kizzuwatna ve Arzawa ritüellerinde de görülür.

⁷⁴⁶ Miller 2004: 507-509; Miller 2005a: 134-136.

⁷⁴⁷ Miller 2004: 508-509; Miller 2005a: 134-135.

⁷⁴⁸ Haas 2003a: 43-44; Haas 1998: 3-4.

⁷⁴⁹ Haas 2003a: 43-44.

Bu seremoninin köklerinin İskenderun Körfezi ile Halep ve onun 65 km. güneyindeki Tel Mardih (Ebla) arasındaki dar çevrede aranması gerektiği söylenmektedir⁷⁵⁰.

Alalah'ta gün ışığına çıkarılan, VII. tabakaya, yani M.Ö. 17. yüzyıla ait, Akadca bir yemin ritüelininse (AIT 126), Orta Hitit Çağı'nda gerçekleştirilen ritüellerin çıkış noktasını oluşturduğu anlaşılmaktadır⁷⁵¹. Kral Yarim-Lim'in, Fırtına Tanrısı ve Iştar'ın huzurunda yemin ettiği giriş kısmından sonra, nakkušši terimiyle nitelenen bir vekilin yanında gerçekleştirilen ritüel işlemine geçilir. Azazhi- ayini olarak nitelenen sonraki bölümde ise 1200 kuş, oğlaklar ve yer altı dünyası tanrılarının "keldi"si için bir koyun kurban edilir. Bu ayin sırasında kuzu ve keçilerin yakıldığı da görülmektedir. Hurrice keldi-: "iyilik, sağlık" terimi, Hititçe ritüel metinlerinde de alıntılanmış olup, bu metinlerde kuş, kuzu ve oğlak gibi hayvanların, tanrıların keldisi için yakma kurbanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır⁷⁵². M.Ö. 3. binde Suriye'de ortaya çıkan yakma kurbanı da, M.Ö. 2. Binin ortalarından itibaren Kuzey Suriye ve Anadolu'da ambašši terimi ile ifade edilir. Bu sözcük Hurrice am/b-: "yakmak" fiili ile soyut isim türetmekte kullanılan -(a)šše takısının birbirine eklenmesiyle oluşur. Yakma kurbanı ile bir tanrıyı memnun etmek amaçlandığı için, keldi terimini ambašši yakma kurbanıyla ilişkilendirmek mümkündür⁷⁵³.

⁷⁵⁰ Haas 2003a: 44.

⁷⁵¹ Haas – Wilhelm 1974: 138-139; Janowski-Wilhelm 1993: 152-157; Haas 1998: 2-3; Haas 2003a: 44.

⁷⁵² Haas – Wilhelm 1974: 138-139; Janowski-Wilhelm 1993: 152-157; Haas 1998: 2-3.

⁷⁵³ Haas 1998: 3.

Yağmur suyu ile yıkama geleneği de Suriye'den alınmış olmalıdır⁷⁵⁴. Yağmur suyunun temizleme malzemesi olarak kullanılması Ugarit metinlerinde de görülür⁷⁵⁵. Allaiturahhi ritüelinde ise şu şekilde ortaya çıkar:

(CTH. 780.II.6.T A = ChS I/5 Nr. 19): KBo 12.85 + VBoT 120 + KUB 27.29 Ay III 28-30⁷⁵⁶:

28 Kurban sahibi kendini yıkadığında, büyücü kadın konuşur:

29 “[Yolda] suyla kendimi yıkadım

30 sen kendini [yağ]murun suyu ile yıka.”

(CTH 780. II.6'.T B = ChS I/5 Nr. 24): KBo 33.119 8'-10'⁷⁵⁷:

8' Kurban sahibi kendini yıkadığında, büyücü kadı[(n konuşur)]:

9'-10' “Yoldan su ile kendini yıka. Ben bedenimi Yağ(muru)]n suyu ile temizledim”.

⁷⁵⁴ Haas-Thiel 1978: 49-50; Haas 2003a: 145; Taracha 2009: 152-153.

⁷⁵⁵ Haas-Thiel 1978: 50.

⁷⁵⁶ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 50, 144-145; Haas-Wegner 1988: 138-139.

⁷⁵⁷ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Thiel 1978: 50, 271; Haas-Wegner 1988: 158.

Allaiturahhi'nin ritüellerinde birtakım Eski Babil kalıpları olduğu da Sumerce-Akadca-Hititçe sözcük listesi KBo 1.42'den hareketle V. Haas tarafından iddia edilmiştir⁷⁵⁸. Hititçe tercümeli tabletin Sumerce ve Akadca listesi Eski Babil veya Eski Babil sonrası dönemde oluşturulmuştur. Sözcük listesinin Hititçe kısmında, I. sütunun 32. ve 41. satırları arasında bulunan “uzuvları boş olan”, “duvar önünde”, “kanatlar/tüyer”, “gizli bir yerde”, “bir çocuğu yukarı tutan sütanne” ve “on defa” ifadeleri, Allaiturahhi'nin ritüellerinde de ortaya çıkmaktadır. Yani V. Haas, bazı Eski Babil büyü ritüellerinin, hem sözcük listesinin bahsi geçen bölümleri hem de Allaiturahhi ritüelinin Hititçe büyüleri için kalıp görevi gördüğünü düşünmüştür⁷⁵⁹. Ancak J. Miller'a göre, sözcük listesinin ve Alliturahhi ritüelinin aynı kaynaktan geldiğini ileri sürececek bir neden yoktur; çünkü böyle olsaydı, bahsi geçen ifadelerin her iki belgede aynı sırayı takip etmesi beklenirdi. Ancak bunlar Allaiturahhi ritüelinde dağılmış vaziyette ortaya çıkmaktadır ve diğer Boğazköy belgelerinde de bir şekilde bunlara rastlamak mümkündür⁷⁶⁰.

⁷⁵⁸ Haas 1988b: 126-130; Miller 2005a: 137-140.

⁷⁵⁹ Haas 1988b: 127-130; Miller 2005a: 137-138.

⁷⁶⁰ Miller 2005a: 138-140.

4.1.2.2. Kizzuwatna Ritüelleri:

Devlet antlaşmalarından anlaşıldığı üzere, siyasi-askeri ilişkilerin Orta Hitit döneminde yoğunlaştığı Kizzuwatna, Hitit-Hurri kültüründe son derece önemli bir rol oynamaktadır. Anadolu-Kuzey Suriye toprakları arasında bulunan ve Adaniya, Tarša, Lawazantiya, Kummanni gibi önemli şehirleri içinde barındıran bu coğrafyadan kaynaklanan metinler, Hitit dünyasının panteon, ritüel, fal, büyü, tıp ve edebiyat anlayışını şekillendirmiştir. Kizzuwatna'nın Hurriler'den koparılması, Hatti ülkesine bağlanması için sürdürülen mücadeleler sırasında Hitit kralları, kült geleneğinin de başkent Hattuša'ya taşınması için çaba göstermişlerdir. Ancak karşılıklı etkileşimi kanıtlayacak olan metinler sadece Boğazköy'den gelmektedir ve muhtemel Kizzuwatna arşivleri ise henüz ortaya çıkarılamamıştır. Antlaşmaya imza koyan Hitit kralının isminin kayıp olması sebebiyle kimilerini tam olarak tarihlendirmek mümkün olmasa da Kizzuwatna devlet antlaşmaları, bu krallığın Hitit Devleti ile olan sıkı ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu ilişkiler Eski Hitit Çağı'ndan itibaren başlamıştır. Hitit Devleti'nin ilk kralları I. Hattuşili ve I. Murşili, Suriye seferleri sırasında Kizzuwatna coğrafyasında herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. I. Murşili'nin ardından Hurriler'in Orta Anadolu'ya kadar gerçekleştirdikleri seferler sırasında Kizzuwatna, bağımsız bir krallık olarak ortaya çıkmıştır ki Eski Hitit döneminin son kralı Telipinu'nun İşputahšu ile yaptığı antlaşma, bunun yanı sıra Haşšuwa ve Lawazantiya kentlerine akımları bunu düşündürmektedir. Sonraki yıllarda Hitit kralları, Kizzuwatna kralları ile eşitlik esasına dayanan antlaşmalar imzalamışlardır. Bunlar incelendiğinde Kizzuwatna'nın aşama aşama Hatti krallığının yörüngesine girdiği görülmektedir. Çukurova topraklarının Mitanni Devleti ile sınırı oluşturması bu süreçte Kizzuwatna

krallığının ayrıcalıklı bir konum kazanmasını sağlamış olmalıdır. Ne var ki I. Şuppiluliuma'nın Mitanni kralı Tušratta karşısında kazandığı zafer, Kizzuwatna'nın da Hitit Devleti nazarındaki politik önemini ortadan kaldırmıştır. Bu tarihten itibaren Kizzuwatna'nın bağımsızlığını sürdürdüğünü kanıtlayacak bir devlet antlaşması bulunmamıştır. Bununla beraber Hurri-Kizzuwatna kültürünün, Hatti krallığındaki etkisi artarak devam etmiştir. II. Murşili, bayramları kutlamak ve ayinleri yerine getirmek için Kizzuwatna'ya giderken, II. Muwatalli'nin bir dua metninde sayılan Kumanni'nin tanrıları Hurri-Kizzuwatna kökenlidir. III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa'nın da Lawazantiyalı olması, Kizzuwatna kültürünün Hattuşa'daki ağırlığının bir başka sebebidir. IV. Tuthaliya dönemine tarihlenen Yazılıkaya açık hava tapınağında tasvir edilen tanrıların da Hurrice isimler taşıdığı hatırlanmalıdır.

Her ne kadar I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Kuzey Suriye seferlerinin önemli bazı sonuçları olduysa da Eski Hitit Çağı metinlerinde ikna edici bir Hurri-Kizzuwatna etkisi görülmemektedir⁷⁶¹. Hurri-Kizzuwatna ritüel edebiyatının Hattuşa'da ortaya çıkışı Orta Hitit Çağı'nın ortalarında gerçekleşmiştir. Ancak bu belgeler, söz konusu dönemde Hitit başkentinde ortaya çıkmadan önce de Kizzuwatna'da bir gelişim yaşamış olmalıdır. Bu noktada CTH 479 numaralı, Kizzuwatna'nın Fırtına Tanrısı'nın heykelinin dikilişiyle ilgili bir seremoniyi aktaran ve Kizzuwatna kralı Pa/illiya'ya atfedilen ritüel hatırlanmalıdır. Elbette ki bu ritüel, kral Pa/illiya tarafından Hitit kâtiplerine dikte ettirilmiş değildir. Bu belge Pa/illiya'nın sarayındaki kâtiplerce yazılmış ve Hattuşa arşivinde çalışan kâtipler tarafından da kopyalanmış olmalıdır. Pa/illiya, II. Zidanza ile bir antlaşma yapmıştır; o aynı

⁷⁶¹ Miller 2004: 461-469.

zamanda Mitanni kralı Barratarna'nın idaresindeki Alalahlı İdrimi ile çağdaştır. Anlaşıldığına göre Kizzuwatna'da, I. (I./II.) Tuthaliya'dan en az iki nesil önce metinler bulunmaktadır⁷⁶².

Hititler'de büyüün, çoğunlukla Mezopotamya, Kuzey Suriye, Kizzuwatna ve Arzawa'dan kaynaklandığı, Mezopotamya ve Suriye geleneklerinin Hurriler aracılığıyla aktarıldığı, özellikle Kizzuwatna üzerinden Hattuşa'ya gelen büyü bilgisinin Hurri ve Luviler'e ait olduğu, büyü metinlerini hem dini hem de lengüistik açıdan inceleyen pek çok araştırmacı tarafından vurgulanmıştır:

“Fakat o (Kizzuwatna) imparatorluk döneminde çok daha önemli bir kültürel faktör oldu. Kizzuwatna'nın kâtip ve rahipleri Hurri kült ve metinlerinin Hitit başkentine girişinde önemli bir rol oynadı”⁷⁶³.

“Ugarit medeniyetinin biçimlendirilmesinde önemli bir rol alan Hurriler, Kizzuwatna'da bir Hurri-Luvi ortakyaşarlığı gerçekleştirerek, sonrasında Hattuşa'ya kadar ulaşan bir yayılım göstermişlerdir”⁷⁶⁴.

“Luviler'le ilgili araştırmaların da açıkça göstermiş olduğu üzere Kizzuwatna'da Luviler ile Hurriler arasında ortak bir yaşam alanı bulunuyordu... Kizzuwatna'daki

⁷⁶² Miller 2004: 254-255. Hattuşa'nın Orta Hitit Çağı belgelerinin duktusu, IIa, IIb, IIc olmak üzere üç evreye ayrılır. Bunlar sırasıyla, M.Ö. ca 1500-1450, 1450-1400, 1400-1350 yıllarına karşılık gelirler: Miller 2004: 9.

⁷⁶³ Güterbock 1954: 385.

⁷⁶⁴ Edzard-Kammenhuber 1972-1975: 507.

Luvi-Hurri ortakyaşamını, özellikle dini metinlerden – daha çok bayram ve büyü metinlerinin işlendiği – takip etmek mümkündür”⁷⁶⁵.

“İmparatorluğun basmakalıp antlaşma listelerinden ileri gelen Hitit panteonunun büyük genişlemesi, M.Ö. 1400’den kısa bir süre sonra gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Bu etki aniden, Kizzuwadna’dan ama çoğunlukla, o zamanda Şuppiluliuma’nın fetihlerine sahne olan Suriye’den geldi. Başkent Kummanni ile (sonraki dönemin Komana Kappadokyası) Kizzuwatna, Luvi ve Hurri kültürünün karşılaştığı bir ülkeydi ve buradan Hititler, çok sayıda ritüel, ağırlıklı olarak da yaşlı kadınlar tarafından uygulanan büyü ritüellerini ithal ettiler”⁷⁶⁶.

“Büyülerin içerikleri ve gerçekte dile getirilişleri Hurri büyü edebiyatının çoğunun Güneydoğu Anadolu’daki Kizzuwatna ülkesine dayandığını gösterir. En azından M.Ö. 16. yüzyıldan beri bu edebiyat, Kuzey Suriye’nin kültürel hakimiyetinin etkisi altında kalmıştır; ki buralar daha o yüzyıllarda fark edilir şekilde Hurri’ydi. Bu edebiyatın, M.Ö. geç 15. yüzyılda Hurriler’in Mitanni bağılılığı zamanlarında özellikle Hurri etkilerine açık olması büyük olasıdır”⁷⁶⁷.

“Bir etnik grup olarak, Güney Anadolu’da Luviler hakimdir. M.Ö. 1500’den beri, güçlü Mitanni Devleti’nin de etkisi altında Hurri halkı gelişim gösterdi. Böylece en azından din tarihi terimi açısından, Luvi ve Hurri nüfusu arasından ortak bir yaşam ya da karma bir kültür oluştu”⁷⁶⁸.

⁷⁶⁵ Haas-Wilhelm 1974: 5, 6.

⁷⁶⁶ Gurney 1977: 15-16.

⁷⁶⁷ Wilhelm 1989: 18.

⁷⁶⁸ Haas 1994: 18.

“Hitit Anadolu’suna büyüünün çoğunlukla Hurrice ve Luvice konuşulan Güney ve Güneydoğu Anadolu’dan geldiği dikkati çekmektedir. Hurriler’in Hattuša’da ve imparatorluğun diğer şehirlerinde sivil yaşamda, siyasi ve kültürel alanda büyük bir değişikliğe yol açtığını uzun bir zamandır bilmemize rağmen, günümüzde, ne yazık ki hâlâ onun doğru sınırlarını, yoğunluğunu ve çeşitliliğini tahmin etmekten uzağız. Boğazköy’de son zamanlarda keşfedilen Hurrice-Hititçe çift dilli metinler en azından Orta Hitit döneminden ve belki Eski Hitit döneminden beri Hurri etkisinin yoğunluğu hakkında yaklaşık bir fikir vermektedir. Ortaköy’de yeni keşfedilen metin grupları da (kazılar 1990’dan beri sürmektedir) çok sayıda Hurrice metni içermekte (çoğunlukla itkalzi- ve diğer ritüeller) ve Hurri etkisinin sınırının, Kuzey Kapadokya’nın kuzeyindeki bölgelere, Hitit ana yurduna kadar nüfuz ettiğini bir kez daha açıkça ortaya çıkarmaktadır”⁷⁶⁹.

“Eski Hitit döneminden itibaren Kuzey Suriye ve Hurri kökenli gelenekler düzenli bir şekilde Luvi kültürüne akmıştır. Bu akışın başlangıç noktası Kizzuwatna’dır ve – kısmen Luvi araçları sayesinde – Hurri kültürü ve kültürleri Hitit başkentine ulaşmıştır”⁷⁷⁰.

Araştırmacıların, Hitit ritüel literatüründe Hurriler’e ve Kizzuwatna’ya özgü olduğunu düşündüğü unsurlar nelerdir?

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Hitit krallarının Kizzuwatna’da ortaya çıkmış ve şekillenmiş pek çok dinsel geleneği Hatti ülkesine sokmaya çalıştıkları, Kizzuwatna’yı ziyaret ettikleri ve hatta tabletlerin doğrudan

⁷⁶⁹ Ünal 1996: 9.

⁷⁷⁰ Hutter 2010: 196.

Kizzuwatna'da yazılıp başkente getirildiği yani Hattuşalı kâtiplerin elinde Çukurova'dan getirilmiş nüshaların bulunduğu ve dolayısıyla bunların üzerinden yeni nüshaların oluşturulduğuna dair kanıtlar vardır.

Bir ebelik ritüelinin konu edildiği metinde ritüeli uygulayan kişi Kizzuwatna'dan getirilmiş tabletlere başvurmaktadır⁷⁷¹:

(CTH 489.A ve B): KBo 17.65 + (Duplikat KUB 44.59) Öy 37-39⁷⁷²:

37 [doğum zamanında], doğum bayramı nasıl yapılırsa ve bayram nasıl kutlanırsa

38 [onun nasıl yapılacağı *kurta* tabletinde ya]zılıdır. O Kizzuwatna (da)'dır. Ben onu sözlü olarak

39 [icra edemem]. Onu oradan (Kizzuwatna) getireceğim.

Başka bir ritüel etkinliğinde ise “Kizzuwatna'nın eski tabletleri” söz konusudur⁷⁷³:

(CTH 479.3): KBo 21.37 + + Ay 22, 25⁷⁷⁴:

22 keldi (kurbanı/ritüeli) Kizzuwatna'nın eski tabletine göre yapılmaz.

25 Kizzuwatna'nın eski tabletinde bu şekilde vardır.

⁷⁷¹ Strauß 2005: 230; Strauß 2006: 12.

⁷⁷² Trans. ve terc. için bkz: Beckman 1983: Text K, 136-137; Miller 2004: 518.

⁷⁷³ Miller 2004: 516; Strauß 2005: 231; Strauß 2006: 12.

⁷⁷⁴ Trans. için bkz. Trémouille 2002: 849. Trans. ve terc. için bkz. Miller 2004: 516-517.

I. Arnuwanda döneminde Hitit kraliyet ailesinden “rahip” Kantuzili isimli birinin kültsel bir görevle Kizzuwatna’ya gönderilmiş olduğu görülmektedir⁷⁷⁵:

(CTH 500.367): KUB 17.22 Ay IV 1-3⁷⁷⁶:

1 [10. Tablet. Tamamlanma]dı. Kantuzili’nin sözleri.

2-3 Onu [Kizzuwat]na’da Fırtına Tanrısı’n[ın] ve Hepat’ın rahibi yaptıklar[ı zaman.]

Benzer bir durum I. Šuppiluliuma’nın oğlu Telipinu ile ilgili olarak da yaşanmıştır. Prens Telipinu, Kizzuwatna’nın tanrılar üçlüsü Tešup, Hepat ve Šarrumma için rahip kral olarak atanmıştır⁷⁷⁷:

(CTH 44.1): KUB 19.25 Öy I 1-5⁷⁷⁸:

1-2 [Büyük kral, Hatti ülkesi kralı] majesteleri Šuppiluliuma, büyük kraliçe [Hen]ti, [prens] Arnuwan[da ve muhafız kıtası subayı Zida şöyle] (derler):

3 “Oğlumuz, sen Telipinu’yu Kizz[uwatna’da Tešup’un, Hepat’ın]

4 ve Šarrumma’nın [hizmetine verdik]

5 ve seni rahip yapt[ık.]”

Kizzuwatna’daki Tanrıça Išhara kültünün düzenlenmesinden de bahseden bir toprak bağış belgesi, kimliği belli olmayan bir Hitit kralının, Kizzuwatna kralları

⁷⁷⁵ Strauß 2006: 7; Kantuzili için bkz. Freu 2002: 65-74.

⁷⁷⁶ Trans. ve terc. için bkz. Goetze 1940: 12 dn. 52; Freu 2002: 65.

⁷⁷⁷ Ünal-Girginer 2007: 137.

⁷⁷⁸ Trans. ve terc. için bkz. Goetze 1940: 12-13. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 146.

Šunaššura ve Talzu'nun talimatlarına göre hareket ettiğini, bunun için eski tabletlere başvurduğunu gösterir⁷⁷⁹. Metnin başındaki kırık satırlar Hurrice-Hititçe metinlerde olduğu gibi mitolojik bir anlatı içerir⁷⁸⁰:

(CTH 641.1): KUB 40.2 Ay 9, 18⁷⁸¹:

9 Ben onları Talzu'nun tabletlerinde buld[um.

18 Şimdi ben onu aynı şekilde (Talzu'nun yaptığı gibi) yaptım.

II. Muršili'ye ait olan bir metin muhtemelen I. (I./II.) Tuthaliya döneminde, Gece'nin Tanrıçası kültünün Kizzuwatna'dan Šamuha'ya nakli ile ilgilidir⁷⁸²:

(CTH 482): KUB 32.133 Öy 1-10⁷⁸³:

⁷⁷⁹ Strauß 2005: 229; Strauß 2006: 11. Metin hakkında yorumlar için bkz. Goetze 1940: 66-71; Haas 1978a: 63; Haas 1994: 394-395; Prechel 1996: 120-122; Archi 2002b: 47-48; Ünal-Girginer 2007: 124-126; Murat 2010: 531-533. Belgenin I. Šuppiluliuma dönemine ait olduğu düşünülmektedir: Goetze 1940: 70; Haas 1994: 394; Archi 2002b: 48; Ünal-Girginer 2007: 125. Ancak metinde I. Šuppiluliuma'dan önceki Kizzuwatna kralları Talzu ve Šunaššura dönemindeki bağışlar da söz konusudur ve bu olaylar kesin olmasa da II. Huzziya veya daha sonraki I. Muwatalli dönemine yerleştirilir: Klengel 1999: 101; Ünal-Girginer 2007: 124. Metnin eldeki kopyası daha geç döneme aittir: Archi 2000b: 48.

⁷⁸⁰ Ünal-Girginer 2007: 125.

⁷⁸¹ Trans. ve terc. için bkz. Goetze 1940: 64-65. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Alemdar 2006: 78-81.

⁷⁸² Miller 2004: 350 vd., Strauß 2005: 229; Strauß 2006: 10.

⁷⁸³ Trans. ve terc. için bkz: Kronasser 1963: 58; Miller 2004: 312.

1 Kahraman, büyük kral Šuppiluliuma'nın oğlu, büyük kral, majesteleri Muršili şöyle (söyler):

2-3 Atam büyük kral Tuthaliya Kizzuwatna'daki Gece'nin tanrıçası'nın tapınağından Gece'nin tanrıçasını ayırdığında ona Šamuha'daki

4 tapınakta öncelik tanıdı (önde gelen tanrılardan biri yaptı) ve o ritüel ve ayinlere

5 Gece'nin tanrıçasının tapınağında ilaveler yaptı. Ancak tahta tablet yazıcıları

6 ve tapınak personeli geldiler ve onları değiştirmeye başladılar. Muršili

7 büyük kral, tabletlerden onları tekrar yerine getirdi. Gelecekte

8 Šamuha'nın Gece'nin tanrıçası'nın tapınağında ister kral ister kraliçe, prens

9 veya prenses Šamuha'nın Gece'nin tanrıçasının tapınağına girerse bu

10 ritüelleri uygulasin.

II. Muršili, yıllıklarından anlaşıldığına göre 9. hükümdarlık yılında Kummannili Hepat'ın bayramını kutlamak için Kizzuwatna'ya gider. Kral burada kardeşi Šarri-Kušuh ile de buluşur⁷⁸⁴:

(CTH 61): KUB 14.29 + + Öy I 22-26⁷⁸⁵:

22 Kummannili Hepat'ı çağırma bayramı benim için

23 sorun olduğunda Kizzuwatna'ya gittim.

⁷⁸⁴ Strauß 2005: 229; Strauß 2006: 10; Metin Alparslan 2006: 84.

⁷⁸⁵ Trans. ve terc. için bkz: Goetze 1933: 108-109. Trans. ve yorum için ayrıca bkz. Trémouille 1997: 28-29.

24 Kizzuwatna'ya vardığımda

25 Kargamış kralı LUGAL-^DSIN-*aš* (Šarri-Kušuh), Kizzuwatna'da

26 karşıma geldi. O benim yanımdaydı.

Hitit kralı Tawananna meselesi ile ilgili belgesinde de Kummanni'ye gittiğini anlatmaktadır:

(CTH 70): KUB 14.4 Ay III 23-25⁷⁸⁶:

23 Kummanni ülkesine gittiğimde, babam, Kummannili Hepat'ın

24 çağırma bayramını yapmaya söz vermişti. Fakat o kutlanmadı.

25 o benim için sorun oldu ve Kizzuwatna'ya gittim.

II. Muwatalli'den günümüze iki büyük dua metni ulaşmıştır⁷⁸⁷. (CTH 381-382). Yıldırım'ın Fırtına Tanrısı aracılığıyla, tanrılar meclisine yaptığı duada (CTH 381) adı geçen çok sayıda tanrı Hurri-Kizzuwatna kökenlidir⁷⁸⁸. Kummanni kentinin kültleri ile ilgili olarak bizzat kral tarafından dikte ettirilmiş olan dua metni ise (CTH 382) Kizzuwatna'nın güneyinde kutsanan Hepat, Šarrumma, Hazzi ve Hutanni gibi tanrılardan söz eder⁷⁸⁹. Büyük kral bu belgede, ihmal edilen kültlerle yeniden

⁷⁸⁶ Trans. ve terc. için bkz: Goetze 1940: 10; De Martino 1998: 28, 36. Terc. için ayrıca bkz. Singer 2002: 76.

⁷⁸⁷ Lebrun 1980: 256-308; Singer 2002: 80-95; Meltem Alparslan 2007: 179-191.

⁷⁸⁸ Lebrun 1980: 259-393; Singer 2002: 85-95; Meltem Alparslan 2007: 179-180; Ünal-Girginer 2007: 150.

⁷⁸⁹ Singer 2002: 81; Meltem Alparslan 2007: 174.

ilgileneceğini söylemekte ve eski tabletlere başvurup, törenlerle ilgili bilgi sahibi olan “yaşlılar”a da danışacağını anlatmaktadır⁷⁹⁰.

(CTH 382): KBo 11.1 Öy 18-22⁷⁹¹:

18 Eğer birisi ülkenin tanrısını öfkelenendirir ve Fırtına Tanrısı’na yakarırsa, şimdi ben majesteleri Muwatalli, ülkelerin beyi, şu duayı yaparım:

19 Fırtına Tanrısı, beyim, işitsin. Ülke büyüktü ve o küçüldü []

20 Fakat ben majesteleri Kummanni ülkesinin tanrılarından diledim. Tanrıların ritüelleri

21 yerine getirilmemişti. İnsanlar ve yaşlılar oradaydı. Onlara soracağım. Tahta tabletlerde nasıl yazılıysa

22 ben majeste şimdi onu bulacağım ve yerine getireceğim.

III. Hattuşili’nin eşi Puduhepa’nın memleketi ve taşıdığı ünvanlar, bu kraliçenin Hurri-Kizzuwatna kült geleneğine bağlılığının bir kanıtıdır⁷⁹²:

(CTH 585): A=KUB 15.17 + KUB 31.61 (+) Bo 4268; B=KUB 15.16 Öy I 1⁷⁹³:

1 Kummanni kentinin kızı, Hatti Ü[lkesi]’nin kraliçesi, büyük kraliçe Puduhepa şöyle (söyler):

⁷⁹⁰ Strauß 2005: 229; Strauß 2006: 11.

⁷⁹¹ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1980: 296, 300. Terc. için ayrıca bkz. Singer 2002: 83.

⁷⁹² Strauß 2005: 229-230; Strauß 2006: 11; Ünal-Girginer 2007: 336.

⁷⁹³ Trans. ve terc. için bkz. Otten-Souček 1965: 16-17.

Otobiyografide,

(CTH 81): A=KUB 1.1 + (Duplikatlar) Öy II 79-82, Ay III 1-2⁷⁹⁴:

79-80 Mısır ülkesinden geri geldiğim zaman Lawazantiya'da

81 tanrıçaya kurban sunmaya gittim

82 ve tanrıçaya (kurban töreni) yaptım.

Ay III 1-2:

1 Rahip Pentipšarri'nin kızı Puduhepa'yı

2 tanrıçanın emri üzerine eş olarak aldım.

III. Hattušili ile Urhi-Tešup arasındaki anlaşmazlıktan söz eden başka bir metinde,

(CTH 85.1.A): KBo 6.29 + Öy I 16-18⁷⁹⁵:

“Puduhepa, Pendipšarri'nin kızı, Lawazantiyalı Ištār'ın rahibesi.”

Fraktin kaya kabartması üzerinde⁷⁹⁶:

“Puduhepa, büyük kraliçe, Kizzuwatna ülkesinin kızı, tanrılar tarafından sevilen.”

Mısır'a gönderilen gümüş tablet üzerindeki mührün, Karnak anıtında bulunan Mısır dilindeki çevirisinde⁷⁹⁷:

⁷⁹⁴ Trans. ve terc. için Otten 1981: 16-17. Türkçe terc. için bkz. Alp 2001: 138.

⁷⁹⁵ Terc. için bkz. Goetze 1957: 94; Strauß 2006: 11.

⁷⁹⁶ Güterbock 1978a: 133.

“Kizzuwatna ülkesinin kızı, Hatti ülkesinin prensesi Puduhepa'nın mührü.”

Kraliçe Puduhepa'nın, memleketinin dini uygulamalarına verdiği önem, Hattuša arşivinde bulunan ve Kizzuwatna'dan getirilmiş ritüel tabletlerin aranıp bulunmasıyla ilgili talimatından da anlaşılmaktadır. Onun, kraliyet ailesinin mutluluğu için düzenlenmiş olan ve Hurrice bölümler de içeren (H)işuwa festival ritüelinin muhafaza edilmesiyle ilgili çabası Hurri-Kizzuwatna ritüel edebiyatının Hattuša'ya aktığının bir başka kanıtıdır⁷⁹⁸:

(CTH 628.10.T.A = ChS I/4): KBo 15.52 Ay IV 39'-45'⁷⁹⁹:

39' Kraliçe Puduhepa

40' Katiplerin başı UR.MAH.LÚ'yu (Walwaziti)

41'-44' Hattuša'daki Kizzuwatna tabletlerini araştırmak için görevlendirdikten sonra, o, işuwa bayramının bu tabletlerinin

45' aynı gün kopyalarını çıkardı.

Günümüze ulaşan çok miktarda ritüel içerikli tabletlerden bazıları Kizzuwatna-Kummanni'den getirildiyse⁸⁰⁰ bunlar Hitit katipleri tarafından değil, Kizzuwatna

⁷⁹⁷ Goetze 1940: 71; Alp-Erkut 2002: 2.

⁷⁹⁸ Strauß 2005: 230; Strauß 2006: 12; Ünal-Girginer 2007: 338.

⁷⁹⁹ Trans. ve terc. için bkz: Wegner-Salvini 1991: 40-41. Ayrıca bkz.: Dinçol 1969: 32,40; Otten 1975: 16; Dinçol 1989: 33; Karasu 1992: 336-337.

⁸⁰⁰ Miller 2004: 254; Miller 2005b: 538; Strauß 2005: 230; Ünal-Girginer 2007: 57, 118.

devlet arşivleriyle ilişkili katipler tarafından kaleme alınmış olabilir⁸⁰¹. Bununla beraber Kummanni'deki metinler sadece yerel ayinlerin kaydıyla oluşturulmamış, bunun yanı sıra Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürlerinin kâtipler tarafından yapılan bir sentezi ile yazılmış olmalıdır⁸⁰². Kizzuwatna'da ortaya çıkan metinler Hurrice, Luvice ve Akadca olarak kaleme alınıyordu. Pek çok MUNUSŠU.GI büyü ritüeli, eylemleri Hititçe tarif ederken, büyü sözleri Hurrice aktarmaktadır. Bu durumda metinler Hurrice'den Hititçe'ye çevrilmiş olmalıdır⁸⁰³. Bu arada aslı Hurrice olan Allaiturahhi gibi Kuzey Suriyeli ritüelcilerin metinlerinin de Kizzuwatna üzerinden Hattuša'ya ulaştıktan sonra Hitit kâtiplerince tercümesinin yapıldığını söylemek mümkündür⁸⁰⁴.

E. Laroche'nin katoloğundaki kimi ritüel metinlerin “Kizzuwatna ritüelleri” olarak adlandırılmasının sebebi, kökeni bu bölge olan yazarlardır. Ritüel uygulayıcılarının memleketleri, metinlerin girişinde ve kolofonunda kayıtlıdır⁸⁰⁵.

Büyücü Kuwanni (CTH 474), patili rahibi Papanekri (CTH 476), purapši, AZU veya SANGA olarak tanımlanan Ammihatna, Tulbi ve Mati (CTH 471-472-473), Büyücü Kadın Maštigga (CTH 404-405-454), Šalašu (CTH 788), Hekim Zarpiya (CTH 757) Kizzuwatna kökenli görevlilerdir⁸⁰⁶.

⁸⁰¹ Miller 2004: 254; Miller 2005b: 538.

⁸⁰² Miller 2005b: 538.

⁸⁰³ Miller 2004: 255; Miller 2005b: 539;

⁸⁰⁴ Miller 2004: 506-511; Miller 2005a: 129 vd.

⁸⁰⁵ Strauß 2005: 231; Strauß 2006: 12-13.

⁸⁰⁶ Strauß 2005: 231; Strauß 2006: 12-13.

Bununla beraber Kizzuwatna/Kummannili görevlilere ait olduğu belgelerde açıkça belirtilmesine rağmen, Kizzuwatna ritüel geleneğine dayandırılmaması gerektiği düşünülen metinler söz konusudur. Büyücü Kadın Maštigga, Šalašu ve Hekim Zarpiya tarafından yapılan ritüellerde, Kizzuwatna metinleriyle benzerlikler bulunsa da önemli birtakım farklılıkların da söz konusu olduğu söylenmektedir. Bu metinler Kizzuwatna metinlerine olduğu kadar başka ritüellere de benzemektedirler. Hitit arşiv görevlileri de bu konuda bilinçli hareket etmiş olmalıdır. Zarpiya ritüelini konu alan metinlerin, Kizzuwatna'dan çok Arzawa kökenli kişiler tarafından yapılan veba ritüelleri ile birlikte toplu/derleme tabletler üzerinde yer almasının tesadüf olamayacağı ifade edilmiştir⁸⁰⁷. Bu durum tablet kataloglarına da yansımış, Kizzuwatna'dan kaynaklanmış pek çok ritüel, bu kataloglarda yan yana telafuz edilmiştir⁸⁰⁸.

Bu noktada “Arzawa ve Kizzuwatna Ritüellerinin Katoloğu” olarak adlandırılan belge (CTH 277.10) akla gelmelidir. Katalogda listelenen ritüellere göz atıldığında Hitit kâtiplerinin Arzawa-Kizzuwatna ya da Hurri-Luvi kültürel çevrelerine ait ritüelleri sınıfladıkları anlaşılmaktadır⁸⁰⁹. İlk satırlarda Papanekri'nin ismi görülür ki Kummannili patili rahibi olarak tanımlanan bu kişi doğum ritüellerinden bilinmektedir. İkinci paragrafta šinapši tapınağının tanrılarında söz edilir. Šinapši tapınağı Hurri kültlerine aittir. Üçüncü paragrafta adı geçen ^mMašhuiluwa'nın memleketi verilmemiştir. Boğazköy arşivinde aynı adı taşıyan iki kişiden biri Arzawa'dan (Mira-Kuwaliya kralı), diğeri Išuwa yakınlarında aranan

⁸⁰⁷ Strauß 2005: 242.

⁸⁰⁸ Strauß 2005: 240-241; Strauß 2006: 277-283.

⁸⁰⁹ Miller 2004: 30-33.

Henzuta'dandır. Ayrıca bu paragraftaki *arrahhaniyama-* ve *tiwataniyama-* kelimeleri Luvice'dir. Dört ve beşinci paragraftaki ^fNÍG.GA.GUŠKIN isimli kadın Arzawalı'dır. Altıncı paragraftaki ^fAnna'nın memleketi verilmemiştir; ancak ^{MUNUS}ŠU.GI olarak tanımlanır. Yedinci paragraftaki Puriyanni, kimi ritüellerin yazarıdır ki bunlar uzun Luvice bölümler içerir. Son olarak Kummannili Maštigga görülür⁸¹⁰:

(CTH 277.10): KBo 31.6 III⁸¹¹:

1'-5' Papa]nikri: Ege[r ... b]ilerek [

6'-7' ?Ra[hibin sözlerinin X tableti]: šinapši tapınağının tanrıları öfkelenirse, şöyle yaparlar.

8'-10' Mašhuiluwa'nın sözlerinin [X tablet]i: Eğer kötü dil veya kan ya da *arrahhaniyama-* nın *tiwataniyaması* bir insanda ise ona, şöyle yaparım.

11'-13' NÍG.GA.GUŠKIN'in sözlerinin uzun [X tablet]i: Eğer birisi mantalli- (ritüelini) kraliçeye karşı (uygularsa), fakat mantalli ritüeli henüz yapılmamışsa, o ölmeden önce, ritüeli nasıl yaparlarsa. Bitmedi.

⁸¹⁰ Miller 2004: 30-31.

⁸¹¹ Trans. ve terc. için bkz: Miller 2004: 32-33.

14'-15' Arzawalı NÍG.GA.GUŠKIN'in sözlerini[n X tableti]: Eđer bir adam ya da kadın [büyülen]miŖse (Ŗöyle) yaparım.

16' MUNUSŠU.GI Anna'nın sö[zlerinin X tableti] : Eđer zengin (bir adam) GüneŖ Tanrısı'na çok saygı gösterirse, (Ŗöyle) yapar.

17'-18' Puriyanni'nin [sözlerinin X tableti]: Bir adamın evinde kirlilik varsa, onu arındırırım. Bitti.

19'-20' Kumannili kadın [M]aŖtigga'[nın sözlerinin X tableti]: Baba ve oğul, bir adam <ve> eŖi, erkek ve kız kardeŖ tartıŖtıđında <Ŗöyle> ya[parım].

Yazarların kökenleri dıŖında, metinlerde zaman zaman ritüelin hangi bölgeden kaynaklandığı ya da nerede geçtiği konusunda da bilgilere rastlanmaktadır⁸¹². Kizzuwatna bu coğrafyalardan biridir:

(CTH 475.a.1.B): KBo 9.115 (+) Öy I 3-4⁸¹³:

3-4 O Lawazantiya kentinin temiz suyunu 7 kaynaktan aldı.

⁸¹² Strauß 2005: 231.

⁸¹³ Trans. ve terc. için bkz: Haas-Wilhelm 1974: 43. Türkçe terc. için bkz: Ünal-Girginer 2007: 331.

Bir başka belgenin kolofonunda,

(CTH 479.1.A): KUB 30.31 + KUB 32.114 + KBo 39.281 Ay IV 46⁸¹⁴:

46 Kizzuwatna kentinin ritüelinin ikinci tableti⁸¹⁵.

Kizzuwatna'dan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinden aktarılan çok sayıda büyü ritüelinin ^{MUNUS}ŠU.GI'ler tarafından uygulandığı açıktır⁸¹⁶. ^{MUNUS}ŠU.GI'lerin gerçekleştirdiği en az otuzaltı tane ritüel saptanmıştır⁸¹⁷. “Yaşlı Kadın” anlamına gelen kelime, ritüel uygulayıcısı anlamında sadece Anadolu'da karşımıza çıkarken, Mezopotamya ve Suriye'de bir ritüelcinin unvanı olarak kullanılmamıştır⁸¹⁸. ^{LÚ}AZU'nun ritüelleri ile ^{MUNUS}ŠU.GI'nin ritüelleri, sözlü büyüler açısından birbirinden ayrılırken, ritüeller asıl büyü eylemlerinde çok büyük fark taşımazlar⁸¹⁹. Tabletlerin kolofonları, büyüleri yapan bu kadınların Hurri ülkesinden olduklarını ya

⁸¹⁴ Trans. ve terc. için bkz: Lebrun 1977: 102, 110.

⁸¹⁵ Öy I 5, 12'de “Kizzuwatna”, Ay IV 7, 27 ve 29'da ise “Adaniya'da” ve “Kizzuwatna'da” ifadeleri görülür.

⁸¹⁶ Gurney 1977: 16; Haas 1994: 888; Haas-Thiel 1978: 7. V. Haas, ŠU.GI kadınlarının büyülerini, kaynaklandığı ortam ve coğrafyaya göre dört başlık altında değerlendirir: Hatti ve Luvi geleneklerinde ŠU.GI kadını tarafından düzenlenenler, Arzawalı kadınların ritüelleri, Güneydoğu Anadolu-Luvi ortamına özgü ŠU.GI kadını tarafından düzenlenenler ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye geleneğine özgü sözlü büyülerin okunduğu ritüeller: Haas 2003a: 18-24; Haas 2006-2008: 436-437.

⁸¹⁷ Beckman 1993: 37.

⁸¹⁸ Miller 2005a: 137.

⁸¹⁹ Haas-Thiel 1978: 8. Ayrıca bkz. Wilhelm 1989: 73.

da Hurrice isimler taşıdıklarını gösterir⁸²⁰. Büyücü kadınların yanı sıra⁸²¹ çeşitli ritüel uygulayıcıları da Hurri kökenlidir.

Pupuwanni'nin ritüelinde:

(CTH 408.B.1): IBoT 2.115 + Öy I 1⁸²²:

1 [Hurri][?] li kuş gözlemcisi bayan Pupuwanni [şöyle] (söyler)⁸²³.

Hurrice-Hititçe küçük bir tablet parçası üzerinde Büyücü Şapşuşu'nun ismi ile ritüelin kökenine ilişkin bir bilgi korunmuştur. Şapşuşu'nun ismi Hurrice'dir⁸²⁴:

(CTH 790 = ChS I/5 Nr. 49): KUB 47.49 Ay IV 7'-8'⁸²⁵:

7' MUNU₁S Ša-ap-šu-šu

8' URU K]i-iz-zu-wa-at-na

Bir ritüele ilişkin tablet kataloğundaki kayıt şöyledir⁸²⁶:

(CTH 276.1): KBo 31.8 + KUB 30.42 Öy I 8⁸²⁷:

⁸²⁰ Hoffner 1998a: 183. Büyücü kadınların hem isimleri hem memleketleri hem de ritüellerdeki Hurrice bölümler, onların Luvi çevresinden çok Hurri çevresi ile olan bağlantılarını gösterir: Haas-Thiel 1978: 23.

⁸²¹ Allaiturahhi, Aštu, Ummaia ve Šalašu için bkz. s. 233-240.

⁸²² Trans. için bkz. Haas-Wegner 1988: 15.

⁸²³ [UM-MA] ^{MUNUS}Pu-pu-wa-an-ni ^{LÚ}MUŠEN.DÙ ^{LÚ}URU[hur-ri][?].

⁸²⁴ Haas-Wegner 1988: 17.

⁸²⁵ Trans. için bkz. Haas-Wegner 1988: 249.

⁸²⁶ Hoffner 1988: 183.

8 Hurrili kadın doktor Azzari'nin "iyi yağı"nın 1 tableti⁸²⁸.

Luvice metinlerde de ismi sıkça geçen büyücü (^{MUNUS}ŠU.GI) Šilalluhi'ye Ammihatna'nın ritüelinde Hurrice bir paragrafta rastlanır⁸²⁹.

(CTH 471.A): KBo 5.2 Öy II 22-23⁸³⁰:

22-23 Tupkiya'nın kızı Šilalluhi⁸³¹.

Tupkiya yaygın bir Hurrice kadın adıdır. Tel Mozan (Urkeş), Alalah ve Nuzi'de ele geçen metinlerde görülmektedir⁸³². Anlamı tam olarak bilinmeyen Šilalluhi'nin Hurrice olması mümkündür⁸³³.

Hepattarakki'nin ismi Allai-tura-h(h)i ve Nuzi'de görülen Wur-turu-k'un isimlerine benzer şekilde oluşturulmuştur. Burada -kk/hh değişimi vardır⁸³⁴. - turahhi: "güçlü" anlamına gelir⁸³⁵.

Maštigga'nın ismi ise Hurrice -kka eki ile oluşturulmuştur⁸³⁶. Maštigga, Kizzuwatnalı'dır.

⁸²⁷ Trans. ve terc. için bkz. Dardono 2006: 22-23. Azzari hakkında ayrıca bkz. Otten-Rüster 1993: 539 vd. Türkçe terc., Otten-Rüster 2007: 272; Haas 2003a: 8.

⁸²⁸ DUB 1^{KAM} ŠA İ.DÜG.GA ŠA^f A-az-za-ri^{MUNUS} A.ZU hur-la-aš

⁸²⁹ Haas-Wilhelm 1974: 6.

⁸³⁰ Trans. ve terc. için bkz. Murat 2002: 33-34; Strauß 2006: 224, 237.

⁸³¹ ši-i-la-al-lu-hi ša-a-la tup-ki-ia-a-we

⁸³² Murat 2002: 91.

⁸³³ Haas-Wilhelm 1974: 6, dn. 6; Murat 2002: 90-91.

⁸³⁴ Haas-Thiel 1978: 23, dn. 56.

⁸³⁵ Haas-Thiel 1978: 24-25; Haas-Wegner 1988: 4.

Ayinler, erkek görevliler tarafından da yerine getirilirdi. Bunlar AZU, SANGA, purapši- ve patili rahipleridir⁸³⁷.

Kizzuwatna'ya dayanan (H)išuwa bayram ritüelinin baş görevlisi purapši rahibidir. Sadece Hurri kökenli ritüellerde görülür⁸³⁸.

Patili rahiplik görevi de Hurri-Mitanni çevresine aittir. Mitanni ülkesinde bilge adamların arandığı ve patili-rahibi olarak görevlendirilmek üzere Hattuša'ya getirildiği bilinmektedir. Bu kişiler çoğunlukla ebelik ritüellerini gerçekleştirirler⁸³⁹.

Ritüelleri yaptıran kişilerin isimleri metinlerde nadiren telaffuz edilir ve bunlar çoğunlukla EN/BEL SISKUR olarak adlandırılır. Hurri etkisindeki metinlerde ašhiaši, ašhušikkunni kelimelerini görürüz. Kurban sahibini ifade eden bu kelimeler ašh- : “kurban etmek” fiilinden oluşturulmuştur⁸⁴⁰.

Bir kadın ya da erkek görevli tarafından yerine getirilen Hurri-Kizzuwatna ayinlerinde, kurban sahibini veya bir tapınağı arındırmak, bunun yanı sıra bir tanrıyı çekmek başlıca amaçlar gibi görünmektedir. Ebelik ritüelleri de bunlara

⁸³⁶ Haas-Thiel 1978: 23, dn. 56.

⁸³⁷ Haas 2003a: 11-14; Strauß 2005: 239.

⁸³⁸ Güterbock-Hoffner *CHD* P 1997: 384; Haas, 2003a: 13; Strauß 2005: 239-240;

⁸³⁹ Güterbock-Hoffner *CHD* P 1997: 244-246; Beckman 1983: 235-238; Haas 2003a: 13-14; Strauß 2005: 240.

⁸⁴⁰ Trémouille 2004: 184; Haas 2006-2008: 430.

eklenmelidir⁸⁴¹. Ortaköy arşivinde de Boğazköy metinlerine çok benzeyen ve kökenleri Kizzuwatna'ya dayanan çok sayıda ritüel metin saptanmıştır⁸⁴².

Tanrı Išhara'nın rahibi (^{LÚ}SANGA) Ammihatna'nın ritüelinde (CTH 471), bazı kötü maddeleri yedikleri için kirlendikleri ve hasta oldukları düşünülen kişilerin nasıl arındırıldıkları ve tedavi edildikleri anlatılmaktadır. 7 gün süren ve bir AZU tarafından gerçekleştirilen ritüelin ilk başta sebebi verildikten sonra, bu arındırma işleminde gerekli olan malzemeler sıralanmaktadır. Bu malzemeler, kaplar, yiyecek ve içecekler, hayvanlar, taş ve yün çeşitleridir. Irmak kenarı, çatı ve kapı gibi mekânlarda gerçekleştirilen ve Hurrice büyülerin de söylendiği ayinde, temizlik suyu serpme ve ağza gümüş koyma gibi eylemler dikkati çeker. Ritüelin en ilginç noktalarından biri ilaçla tedavidir. Arpa, yarı değerli taşlar, sedir ve ilgin ağacı gibi malzemeleri havanda dövmek ve temizlik suyunun içine atmak yoluyla elde edilen ilaç, kurban sahibi tarafından sabah aç karnına, akşam tok karnına içilmiş ve bunun yedi gün boyunca tekrarlanması istenmiştir⁸⁴³.

Kummannili purapši rahibi olarak tanımlanan Ammihatna'nın, Tulbi ve Mati isimli görevliler ile düzenlediği ritüelde (CTH 472) ise kirlenen tanrı ve ona ait tapınağın arındırılması amaçlanmıştır. Ritüel hazırlıklarından sonra kirlenme nedeniyle öfkelenerek tapınağı terk eden tanrıyı çekmek amacıyla bir ayin yapılır. Tanrı ırmak kenarına götürülerek yıkanır, yağlanır, ayrıca bir kuş sallama

⁸⁴¹ Strauß 2005: 237.

⁸⁴² Reyhan 2008b: 624.

⁸⁴³ Trans. ve terc. için bkz. Murat 2002: 21 vd.; Strauß 2006: 216-252. Yorum için bkz. Murat 2003: 89 vd

seremonisinde kullanılır ve yakma kurbanı olarak sunulur. Tanrının, tapınağa geri döndüğü düşünöldükten sonra heykeli de tekrar eski yerine konur⁸⁴⁴.

Kuwanni, ritüelinde (CTH 474) Kummannili Hepat'm Tapınağı'nın kadını olarak tanımlanmaktadır. Onun ritüeli bir tanrının insana öfkelenđiđi zaman gerçekleştirilir.⁸⁴⁵

Kizzuwatna'nın Fırtına Tanrısı için düzenlenen Kizzuwatna kralı Pa/illiya'ya ait ritüel (CTH 475) en az onüç gün sürmektedir⁸⁴⁶. Kral burada, "Kummanni'nin Fırtına tanrısını diken Kizzuwatna kralı Palliya" veya "Hava tanrısı ve Hepat'ı diken Palliya" sıfatıyla anılır. Ritüel, Fırtına tanrısı ve Hepat için kurulan yeni bir költün nakledilmesiyle ilişkilidir ve bir AZU rahibi ile purapši rahipleri tarafından gerçekleştirilmiştir⁸⁴⁷. Lawazantiya kentinin temiz suyunun yedi kaynaktan alındığı ritüelde purapši rahibi bu suyla Fırtına Tanrısı'nın heykelini yıkar⁸⁴⁸.

Kummanni ülkesinden patili rahibi Papanekri'nin ritüeli (CTH 476), doğum sırasında bir kadının oturduğu sandalyenin bebek yakalama kabının zarar görmesi ve çivilerinin kırılması sonucunda uygulanır; çünkü bu şekilde kadın, temiz/saf değildir. Şinapši tapınağında doğum gerçekleşince fal ile aksaklığın sebebi sorulmalı, eđer bir tanrının öfkelenđiđi anlaşılırsa, ona sıvı kurbanı sunulmalıdır. Ardından patili rahibi

⁸⁴⁴ Trans. ve terc. için bkz. Strauß 2006: 253-271. Yorum için bkz. Strauß 2005: 234-236.

⁸⁴⁵ Trans. ve terc. için bkz. Dardano 2006: 77-78.

⁸⁴⁶ Haas 1994: 465.

⁸⁴⁷ Haas 1998: 53.

⁸⁴⁸ Haas 1994: 465.

iki doğum teknesini ve dört çivisini yapar. Çok sayıda kurbanın sunulduğu ritüelde Şinapşi evi önemli bir rol oynar ve bu kutsal mekânın kült temizliği de yapılır. Metinde Hurrice kelimelerin ağırlıkta olduğu talimatlar da yer alır. Örnek olarak kırmızı, mavi ve siyah yünle bağlanmış Irimpi odunları Teşup ve Hepat'ın zipinnisine konur. İlerleyen günlerde diğer bir patili rahibi ve katra kadınları da ayine katılır. Beşinci gün bir çocuğa sopa ile vurulması dikkati çeker⁸⁴⁹. Bu belki de çocuğun etrafındaki kötü güçleri uzaklaştırmak amacıyla gerçekleştirilen bir yöntemdir⁸⁵⁰. Papanekri'nin ismi, Hurrice papa- “dağ” ve nekri- “sürgü” kelimelerinin birleştirilmesi ile oluşturulmuştur⁸⁵¹.

Papanekri'nin ritüeli daha çok doğum anı ve yaşamın ilk birkaç günü ile ilgili iken CTH 489 numaralı ritüel, doğumdan sonraki yedinci günden başlayarak, erkek çocuk olması durumunda üçüncü, kız çocuk olması durumunda ise dördüncü aya kadar gerçekleştirilen ayinleri sıralar. Yeni doğan çocuk için yedinci günde mala sunusu gerçekleşir. Erkek çocuk üçüncü ayda, kız ise dördüncü ayda kunzigannahi ile arındırılır⁸⁵².

Kizzuwatna ritüeli olarak adlandırılan belgenin (CTH 479.1.A) kolofonunda “Kizzuwatna kentinin ritüelinin ikinci tableti” ifadesi görülmektedir. En az yirmi üç günlük ritüel etkinlikleri Hattuša dışında Kizzuwatna ve Adaniya kentlerinde de

⁸⁴⁹ Trans. ve terc. için bkz. Strauß 2006: 284-309. Yorum için bkz. Kammenhuber 1967: 1750-1751.

⁸⁵⁰ Beckman 1983: 122.

⁸⁵¹ Haas 1993: 71, dn. 27.

⁸⁵² Trans. ve terc. için bkz. Beckman 1983: 134-137. Yorum için bkz. Trémouille 2004: 168-169.

düzenlenir⁸⁵³. 16. günden itibaren korunmuş olan ritüelde, kral ve kraliçe önemli rol oynar ve henüz gün doğmadan hazırlıklara başlarlar. Tanrı heykeli ve tanrıların “aletleri” yıkanır, Hepat ve Fırtına tanrısına, ata tanrılara, Nupatik’e ve Niniveli İştar’a kuş ve kuzu kurbanları sunulur.⁸⁵⁴

Bir çekme ritüeli olan CTH 479.2.A numaralı metin korunabilen kısımların başında ekmek türlerinin, az miktarda memal ununun ve biranın tanrılara kurban sunulması ile başlar. Bira ve ekmeğin kurban sahibinin esenliğı için bol olması gerektiğı ifade edilir. Bir kadın temiz, parçalanmış ekmeğı (talupi) ve ali yününü alıp tapınağı gider; ancak tanrı erkekse onun tapınağı gitmesinin doğru olmadığı söylenir. Parçalanmış ekmeğı ve ali yününü AZU alır ve tapınakta ritüeli yerine getirir. 1 mulati ekmeğı, 1 avuç dolusu un, 1 Őkel gümüş, kırmızı yünden 1 tarpalla, mavi yünden 1 tarpalla, 1 beyaz kirşi yünü, 1 kazzarnul elbisesi, iyi yağ, az miktarda bitki yağı, az miktarda Şarap ve aynı günde arınma suyu gibi malzemeler toplandıktan sonra ertesi gün tanrı (heykeli) araziye taşınır ve onun için bir çukur açılır. Çukuru açmak için gerekli malzemeler sayılır: 1 Őkel gümüş, 1 adet gümüşten elbise iğnesi, 1 Őkel gümüşten merdiven, 7 adet gümüşten kulak, kırmızı yünden 1 tarpalla, mavi yünden 1 tarpalla, 1 beyaz kirşi, iyi yağ, az miktarda bitki yağı, bal, Şarap alırlar ve açılan çukura kan sürölür. Peşinden bir kuş kurban edilir. Çukurda ambaşşi için 1 büyük kuş, 3 ince ekmek, bitki yağı, bal, Şarap yakılır. Keldi için 1 büyük kuş, 3 ince ekmek, bitki yağı, bal, Şarap kurbanı sunulur. 7 ince ekmek parçalanır ve Şarap dökölür. Sonra az miktarda iyi yağ kırmızı Őerit içine konur ve tanrı çukurdan çekilir. 3 kuş, 9 ince ekmek, bitki yağı, bal ve Şarap çukurda

⁸⁵³ Strauß 2005: 231-232.

⁸⁵⁴ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1977: 94-116.

“çağırma” (huwalzi), “çekme” (talahulzi) ve “varmak” (unihi) için yakılır. Tanrı 7 yoldan 1 yola çekilir. Ritüel tanrıların 7 yoldan ve dağdan çekilmesiyle devam eder⁸⁵⁵.

Gece'nin tanrıçası kültünün yayılması ile ilgili belgede (CTH 481), tanrıçanın yeni bir tapınağa yerleştirilmesi ile ilgili ayin söz konusudur. İlk gün ritüel için gerekli olan çok sayıda malzemenin toplanması ile geçer. İkinci gün, güneş doğmadan önce kurban sunan kimsenin evinden bazı malzemeler alınır. İrmaktan alınan kutsal arınma suyu yeni tapınağa taşınır ve su damda bir gece bekletilir. Temizleme suyunun alındığı gün eski tanrıça yedi yoldan, dağdan, ırmaktan, gökten ve yerden çağırılır. Üçüncü gün kurban sunan kimse tanrıyı yedi defa yukarı çeker çıkarır. Diğer günlerde dupşahi ayini, kan ayinleri ve ambaşsi ayinleri yapılır. Tanrıça Pirinkir için de kurbanlar sunulur⁸⁵⁶. Ritüel, yarı değerli taşlar, mücevherler, tekstil ürünleri, meyve ve bitkiler gibi ritüel malzemelerinin bolluğu ile dikkati çeker⁸⁵⁷.

II. Murşili'nin, Şamuha'nın Gece'nin tanrıçası'nın kültü hakkındaki reformuyla ilgili belgede (CTH 482) Murşili, atası Tuthaliya'nın (I./II.) Gece'nin tanrıçasını Kizzuwatna'dan Şamuha'ya taşıdığını ve onu önde gelen tanrılardan biri yaptığını anlatır. Tuthaliya, bu tanrıça için yeni ritüeller de eklemiş ancak bu seremoniler tapınak personeli tarafından değiştirilmeye başlanmıştır. Murşili, Şamuha'nın Gece'nin tanrıçası tapınağında yerine getirilmesi gereken ritüelleri sıralamıştır.

⁸⁵⁵ Trans. ve terc. için bkz. Strauß 2006: 310-326.

⁸⁵⁶ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 6 vd.; Miller 2004: 272-297. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 362-368.

⁸⁵⁷ Ünal 1993: 642.

Korunan birinci tablete göre ilk gün uygulanacak dupšahi ritüeli için çeşitli kapları ve yiyecekleri içeren malzemeler toplanır ve bunlar ölçüleriyle birlikte verilir. Bir katra kadını malzemeleri alır ve kaynağın yanına gider. İnce ekmekleri böler, onu kaynağa fırlatır, şarap sunar ve yağ damlatır⁸⁵⁸.

Kizzuwatna ile yakından ilişkili olduğu anlaşılan Šamuha kentine ait ritüeller (CTH 480-481-482) ile babilili ritüeli (CTH 718) arasında sözlük, görevliler ve tapınılan tanrılar açısından yakın benzerliklerin olduğu vurgulanmıştır⁸⁵⁹. Akad dilinde bölümler de içeren, Hititçe yazılmış babilili ritüeli ve Šamuha ritüellerinin Mezopotamya ritüellerinin içeriğinden etkilendiği için bunların Mezopotamya ritüel edebiyatı ile bir köprü oluşturduğu da söylenmektedir⁸⁶⁰. Bu metinlerdeki Gece'nin tanrıçası ile Tanrıça Pirinkir'in, Šamuhalı Istar'ın bir biçimi olabileceği⁸⁶¹, ayrıca uygulanan pek çok seremoni ile alet-edevatın Hurri zeminli olduğu ifade edilmiştir⁸⁶².

Kaybolan tanrıyı çekmek için çok çeşitli kurban yiyeceklerinin hazırlandığı çekme ayinlerinden birisi CTH 483 numaralı belgedir. Metin büyü rahiplerinin, tanrıları sekiz yoldan, dağlardan, ırmaklardan, denizden, kaynaklardan, ateşten, gökten ve yerden çekmek istediklerinde gerekli olan malzemenin elde edilmesi ile başlar. Hattuša'nın Tawiniya kapısında ve Tauriša kentinde gerçekleştirildiği

⁸⁵⁸ Trans. ve terc. için bkz. Miller 2004: 312-315.

⁸⁵⁹ Beckman 2002: 37; Strauß 2005: 233.

⁸⁶⁰ Strauß 2005: 234.

⁸⁶¹ Beckman 2002: 37 vd.; Miller 2004: 365-370.

⁸⁶² Beckman 2002: 41.

anlaşılan ritüelde tanrıların geri dönmesi, kral ve kraliçenin sağlığı ve Hatti ülkesindeki salgının ortadan kalkması için gereklidir. Erkek sedir tanrılarının çekilmesi özellikle çok sayıda kuşun yakılması ile gerçekleşir⁸⁶³.

Kökenleri Kizzuwatna ile Kuzey Suriye’de aranan ve genellikle, bir yaşlı kadın, bir grup kâhin veya bir kâhin ve büyü rahipleri tarafından gerçekleştirilen çekme/çağırma (evokasyon) ritüelleri Hurriler’e ait bir gelenek olarak kabul edilir⁸⁶⁴. Hatti kökenli tarım tanrısı Telipinu efsanesi ile benzerlikleri olan bu ritüellerdeki temel anlayış, öfkelendiklerinde tapınak ve kentleri terk eden yani kaybolan tanrının, insanların iyiliği için geri getirilmesidir. Buna düşman ülkelerin tanrıları da dâhildir⁸⁶⁵. Çok miktarda yemek, bal, meyve, zeytinyağı, süt, peynir, parhuena, galaktar, şarap ve kaliteli bira gibi zengin kurbanların⁸⁶⁶ yanı sıra, un, şarap, bal ve yağ ile donanmış, renkli yün kumaşlardan oluşturulan yola tanrıları çekmeye çalışmak bu ritüellerdeki en dikkati çeken özelliktir⁸⁶⁷. Tanrılar da insanlara benzer özellikler taşıdıklarından, türlü türlü yiyecekler ve renkli kumaşların, koku, lezzet ve görünüm açısından tanrıları cezbedeceği düşünülmüş olmalıdır⁸⁶⁸. Büyü, *huittiya- /SUD* veya *para huittiya-* eylemi kullanılarak ifade edilmiştir. “çekmek” anlamına

⁸⁶³ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 183-209. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 157-162.

⁸⁶⁴ Haas-Wilhelm 1974: 7, 9-33; Haas 1998: 37-51; Strauß 2006: 47-56; Taracha 2009: 155; Reyhan 2010: 638-642.

⁸⁶⁵ Haas-Wilhelm 1974: 9-33; Ünal-Girginer 2007: 154.

⁸⁶⁶ Haas 1998: 37.

⁸⁶⁷ Haas-Wilhelm 1974: 12, 16; Popko 1995: 107; Haas 1998: 37; Taracha 2009: 155.

⁸⁶⁸ Trémouille 2004: 189.

gelen kelime “çağırarak, cezb etmek” anlamlarını kazanmıştır. Bu sözcük, tanrıları saklandıkları yerden çekip çıkarmaya yarayan büyü işlemini işaret etmektedir⁸⁶⁹. Yani *huittiyawaš* KASKAL^{MEŠ} (yoluna çekme) ayini ile tanrıların, dokuz yol kullanılarak, ikametgâhlarından (gökyüzü, dağ, ateş, yer altı dünyası, su kaynağı, ırmak ve denizden) çağırıldıkları anlaşılmaktadır. Genellikle şehrin dışında, yolların kenarında, havuz ve kaynağın yanında gerçekleştirilen ritüellerde⁸⁷⁰ tanrılar, çimlerle kaplı alanlara, su kaynağına, deniz ve dağlara davet edilirlerdi⁸⁷¹. Özellikle ırmak kenarı pek çok metinde, ritüel uzmanının tanrıları davet edip, onlardan yardım talep ettiği bir mekan olarak karşımıza çıkmaktadır⁸⁷². Çağırma ritüellerinde anlamı bilinen ya da bilinmeyen çok sayıda Hurrice sözcük dikkati çeker⁸⁷³. Çağırılan tanrılar arasında, MAH ve Gulš- tanrıları, Zukki, Anzilla, Sedir tanrıları, Ninive İstar’ı, hamri- Fırtına tanrısı, Hepat, Šarrumma, Tenu, Yedi tanrılar, Išu, Tiyabendi, D¹LAMMA^{KUŠ} *kuršaš*, Ana tanrılar ve İlk tanrılar’ın adı geçer⁸⁷⁴. Erkek sedir tanrılarının çağırıldığı ülkelerin verildiği CTH 483 numaralı metinde adı geçen ülke ve şehir adlarının çoğunlukla Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da yer aldığı görülmektedir:

⁸⁶⁹ Trémouille 2004: 190.

⁸⁷⁰ Popko 1995: 107.

⁸⁷¹ Trémouille 2004: 190.

⁸⁷² Strauß 2006: 30.

⁸⁷³ Haas 1998: 8; Reyhan 2010: 242 vd.

⁸⁷⁴ Haas-Wilhelm 1974: 10 vd., Ünal-Girginer 2007: 154.

(CTH 483.I.A): KUB 15.34 (ve paralel metinler) Öy I 50-65⁸⁷⁵:

Siz sedir ormanlarının erkek tanrıları gökte, yerde, dağlarda, kaynaklarda, Mitanni ülkesinde, Kinza'da, Tunip'te, Ugarit'te, Zinzira, Tunanapa, İdarukatta, Gatanna, Alalah, [Kin]ahhi, Amurru, Zituna, Zonzura, [Nuhašše], Ugulzit, Arapha (Nuzi), Zonzurhi, Aššur, Babil, Šanhara, Mizri (Mısır), [Alašiya], Alziya, Papahhi, Kumanni, [Hayaša], Lulluwa, Arzawa, [...] ülkesinde, [...], Talawa, Maša, [...], Galkiša, [Kunt]ara, İyalanti, Wiluša, [...], Luhma, Šappuwa, [...], [Parthuin]a, Gašula, Hi[muva?], Lalha, her nerede iseniz, [haydi tüm bu ülkelerden çıkıp] Hatti ülkesine [geliniz].

CTH 484 numaralı metin DINGIR.MAH ve Gulš- tanrıları ile Anzili ve Zukki tanrılarını çekmek için düzenlenmiştir. Ritüeli yerine getiren kişi bir büyücü rahiptir (^{LÜ}AZU). Çeşitli yemeklerden yapılmış yol yardımıyla tanrıların çekilmesinden sonra, kurban sahibinin esenliğine yeniden kavuşması için yapılan duaya geçilir. Tanrılar dokuz yoldan, dokuz çukurdan, dokuz su kaynağından, denizden, dokuz ırmaktan, dokuz dağdan ve gökyüzünden çekilir. Açılan çukurlarda ambašši (yakma) ve keldi (esenlik/sağlık) için kuş ve kuzu kurbanları sunulurken gümüş ritüel malzemeleri kullanılır. Bu metin de tıpkı CTH 483 numaralı metin gibi, ritüelin etkisi artırmak ve tanrıları memnun etmek için, kuş ve kuzu yakma seremonisi ile bitirilmiştir⁸⁷⁶.

⁸⁷⁵ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 188-189. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 159.

⁸⁷⁶ Trans., terc. ve yorum için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 143-146, 148-171. Yorum için bkz. Haas 1998: 38-39.

CTH 485.1 (IBoT 3.148) numaralı çekme ritüeli Tanrı Tarhun ve Hepat'ın tapınak ve kenti terk etmesi sebebiyle, onları geri çağırmak için gerçekleştirilmiştir. Ritüelde geçen tanrılar Fırtına tanrısının çevresindeki Yatağın Fırtına tanrısı, Yatak, Tenu, Šarrumma, hamri tapınağının Fırtına tanrısı, Heptade'nin Fırtına tanrısı ve erkek tanrılar ile Hepat ve onun çevresinde bulunan Šarrumma, Yatak, Išu, Tiyabenti ve dişi tanrılardır. Halab'ın Fırtına tanrısı ortamına ait tanrı Tenu ile, Hepat'la birlikte ismini sıkça duyduğumuz Šarrumma'nın adı geçtiği için bu ritüelde Halep'in tanrıları konu edilmiş olmalıdır. Bu tanrılar için sık sık ambašši ve keldi kurbanı olarak kuş ve koyun kurban edilirken aynı zamanda sözlerle tanrılar yatıştırılmaya çalışılır. Ayin, tapınakta, tapınak dışında, açık alanda ve tanrı heykelinin götürüldüğü ırmak kenarında olmak üzere dört farklı yerde gerçekleştirilmiştir. Son satırlardan anlaşıldığına göre bu ritüel şarlatta ritüeli olarak adlandırılır ve o henüz yerine getirilmediyse aceleyle nasıl yapılması gerektiği anlatılır. Ritüel, düşmanların tanrılar tarafından yok edilmesine ilişkin bir dua ile sona erer⁸⁷⁷. Bu metin hem tanrı adları hem kullanılan büyü malzemeleri hem de büyü işlemleri sebebi ile diğer çekme ritüelleri arasında Hurri kültü ile en yakından ilgili olanı kabul edilmektedir⁸⁷⁸.

Muršili'nin dilinin tutulmasıyla ilgili CTH 486 numaralı ritüel metinden anlaşıldığı kadarıyla Muršili ilk önce, hastalığının sebebi olarak gördüğü Manuzziya'nın Fırtına tanrısına bir fal sorusu yöneltir. Bu şekilde konuşma problemini giderme yolu arar. Bir vekil sığırın ateşte yakılmasına, kuş yakma seremonisine ve bir vekil sığırın Kummanni'ye gönderilmesine karar verilir. En az yedi gün sürdüğü tespit edilen ritüelde Muršili, Kummanni'ye gitmemiş ve bir

⁸⁷⁷ Trans. ve terc. için bkz. Haas 1998: 106-127.

⁸⁷⁸ Haas-Wilhelm 1974: 22.

arınma ayinine katılmıştır. Kuşların yakılmasının ardından Fırtına tanrısını da içeren birkaç Hurri tanrısına kurbanlar sunulur. Kralın elbiseleri ile koşumlu arabası ve çeşitli eşyaları da vekil sığırla birlikte gönderilir. Ayinin eski ahşap tabletlere göre gerçekleştirildiği de kaydedilidir. Metnin en önemli özelliği kuş yakma ile ilgili tam olarak anlaşılamayan çok sayıda Hurrice teknik terimi içeriyor olmasıdır⁸⁷⁹:

(CTH 486): A = KUB 43.50 + B = KUB 43.51 + C = KBo 4.2 Öy 30-38⁸⁸⁰:

30 [(Kuşları ise şöyle ya)]ktı: 1 k[(uş enumaşi için)],

31 [(1 kuş ari (ve) itarg)]i için, 1 kuş a[(ri (ve) mudri için)],

32 1 k[(uş ini)] (ve) ir[(iri için)], 1 kuş il[(me (ve) parmi için, 1 kuş iriltehi için)]

33 1 kuş ulahulzi için, 1 kuş duwant[(ehi için, 1 koyun tahaşi (ve) duruşi için)],

34 1 kuş kibišši (ve) punuhunši için, [(1 kuş gamerši için)],

35 1 kuş tati (ve) duwarni için, 1 k[(uş šerdihi (ve) šerabihi için)],

36 1 kuş anišhi (ve) bendihi için, 1 [(koyun zuzumaki için.)]

37 [(Ateş)]e yakmak için şöyle

38 [(tespit edildi.)]

⁸⁷⁹ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1985: 104 vd. Trans., Türkçe terc. ve yorum için bkz. Metin Alpaslan 2006: 116-124. İngilizce terc. ve yorum için bkz. Beckman 1995b: 2010. Almanca terc. ve yorum için bkz. Haas 2008: 152-155.

⁸⁸⁰ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1985: 106, 110-111. Trans., Türkçe terc. için bkz. Metin Alpaslan 2006: 117, 120. İngilizce terc. Beckman 1995b: 2010. Trans., Almanca terc. ve yorum için bkz. Janowski-Wilhelm 1993: 146. Ayrıca trans. ve Hurrice terimlerin anlamlarını içeren bir terc. için bkz: Haas 1998: 28-29. Haas'ın diğer bir tercümesi: Haas, 2008: 154.

Yukarıdaki satırlara çok benzer ifadeler taşıyan ve kuş yakma ile ilgili iki metin Ortaköy'den gelmektedir. Bunların birinde (Or.90/566) gün ağarınca başlayan ritüel, tanrı heykelinin yıkanması, şarkıcıların şarkı söylemesi ve merhem sürmesi ile devam eder. Ardından Boğazköy metinlerinden bildiğimiz, bununla beraber ilk kez Ortaköy'de görülen Hurrice terimler dikkati çeker. Diğer metin ise (Or.90/1609) tanrı Ea için Hazzi dağında kuşların yakıldığını anlatır⁸⁸¹.

Büyü ritüelleri tıpkı bayramlarda olduğu gibi çok miktarda kurbanın sunulduğu etkinliklerdir. Et ve ekmek çeşitlerinin yanı sıra, bal, şarap ve bira kurbanların vazgeçilmez malzemeleri arasında yer alır. Hitit-Hurri büyü ritüellerinin kurban verme biçimlerinden biri kan veya yakma kurbanı olarak sunulan kuş kurbanlarıdır.

Kan ve yakma için en fazla kuşlar kullanılırken zaman zaman kuzu ve keçi yavruları gibi genç hayvanların kanları da tercih edilmektedir⁸⁸². Tavşana ise tek bir durumda rastlanır⁸⁸³.

Kuş kurbanları kirliliği/kötülüğü ortadan kaldıracak veya saklayacak olan yer altı tanrıları için düzenlenirler. Kuşlar birer müsibet taşıyıcısı olarak kullanılırlar.⁸⁸⁴.

(CTH 446); Duplikatlar A = KUB 7.41, B = KBo 10.45 Ay III 32-38 ve Ay IV 47-56⁸⁸⁵:

⁸⁸¹ Trans. ve terc. için bkz. Reyhan 2008b: 626 vd.

⁸⁸² Haas 1993: 74; Collins 2002a: 321.

⁸⁸³ Haas 1993: 74.

⁸⁸⁴ Haas-Wilhelm 1974: 53-54; Wilhelm 1989: 74; Haas 1993: 67 vd.; Janowski-Wilhelm 1993: 151; Collins 2002a: 321.

Ay III 32-38:

32 O 3 kuş alır v[e] 2 kuşu ANUNNAKI⁸⁸⁶'ye

33 sunar. 1 kuşu ise Çukur tanrısına (^DApi) sunar

34 ve şöyle der: "Siz eski (tanrılar) sizin için

35 sığır ve koyun bulunmayacak.

36 Fırtına tanrısı sizi kara toprağa (yeraltına)

37 sürdü ve size kurban (olarak) bunları

38 belirledi.

Ay IV 47-56:

47 ve 1 kuzu (ve) 8 kuşu ANUNNAKI'ye sunar.

48 ve 3 tane ocakta, onları ince ekmek, sedir,

49 yağ ve balla birlikte yakar ve şarabı libasyon yapar ve şöyle der:

50 "ANUNNAKI tanrıları bakın, s[izi]n haracımız

⁸⁸⁵ Trans. ve terc. için bkz. Otten 1961: 130-133, 140-141; Janowski-Wilhelm 1993: 151. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Sevinç 2007: 251, 254-255, 262, 265. İngilizce terc., için bkz. Collins 2003c: 170-171, §34, §47, §48.

⁸⁸⁶ Mezopotamya kökenli yeraltı tanrısı.

51 yük[s(eltildi. Bu kurban)]ları <ka>bul edin

52 ve evin kanı, kir[(liliği, günahı, yalan yere yemini)]

53 nifağı önden ilerleyip gitsin ve (onları) aşağıya

54 götürün”.

Tanrıların öfkesi kuş kurbanı yoluyla dindirilir, aynı zamanda insanlar günahtan, suçtan kurtarılmış olurlar:

(CTH 483.I.A): KUB 15.34 Ay IV 50[’]-51^{’887}:

50[’] ve onlar eril sedir tanrılarına öfkeli olmalarından dolayı 1 kuş

51[’] 1 kuş (da) günahları için yaktılar.

Kanın hayat taşıma gücü, insanları onun bağışlatıcı veya canlandırıcı bir etkisinin olduğunu düşünmeye sevketmiş olmalıdır. Bir Hurri kan ritüeli üç unsurdan oluşur. Bunlar kuşların kesilmesi, temizlenecek nesneye kuşların kanının sürülmesi (*ešharnumae-*) ve ardından kuşların yakılmasıdır (*warnu-*)⁸⁸⁸. Böylece ev, tapınak ya da tanrı heykeli arındırılır. Bu kurban yöntemi doğum esnasında da uygulanır.

⁸⁸⁷ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 54, 206-207.

⁸⁸⁸ Haas 1993: 70; Haas 1994: 665.

Ritüel uzmanı Ulippi'nin, Gece'nin tanrıçasının yeni tapınağına nakli vesilesiyle gerçekleştirdiği ve kuşların yakılıp ve kanlarının sürüldüğü CTH 481 numaralı ritüelin (Gecenin tanrıçası kültünün yayılması) son satırlarında şu ifadeler görülür:

(CTH 481.A): KUB 29.4 + KBo 24.86 Ay IV 34-40⁸⁸⁹:

34 ve tanrıya masanın önünde bir çukur kazarlar,

35 [sonr]a 1 koyunu tanrıya enumašše⁸⁹⁰ (yatıştırma, teskin) için kurban sunarlar,

36 [ve on]u çukurun içine doğru keserler,

37 ancak duvardan [çekme] (ayini) yapılmaz. Yapılmış olan masayı

38-39 çevirirler ve tanrının altın heykeline, duvara ve tanrının tüm yeni aletlerine kan sürerler.

40 ve yeni tanrı ve tapınak temiz hale gelir.

Kuşların kanının sürülmesi ve yakılması özellikle šinapši evinin arındırılması ile ilgilidir. Šinapši evi, ritüel eyleminden önce ölülerin geçici muhafazası ve kraliyet çiftinin temizlenmesi için kullanıldığından kirlenmeye maruzdur. Temizleme/arındırma bu kutsal alandaki kült malzemeleri için de yapılır⁸⁹¹:

⁸⁸⁹ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 30-33; Miller 2004: 296-297. İngilizce terc. için bkz. Collins 2003b: 176, §32. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer, 2007: 368. Ayrıca bkz. Haas 1993: 76.

⁸⁹⁰ Bu kelimenin anlamı için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 75-76.

⁸⁹¹ Haas 1993: 70; Haas 1994: 665-666.

(CTH 705): KBo 33.161 + Öy⁷ 5'-8'⁸⁹²:

5' [1 kuş ise pap(anni)] (dağ) şinapši için yakarlar

6' [ve papa(n)i] (dağ) şinapšiye kan sürerler.

7' [1 kuş ise tali du]lpuri şinapši için y[akarlar]

8' [ve tali du]lpuri şinapši [için kan sürerler]

(CTH 705): KBo 33.169 = KBo 35.140 + sağ sütun 7-10⁸⁹³:

7' 1 kuş ise nirambi-şal[anni] (kurban masası) için yakar[lar]

8' ve ma[say]a kan sürerler [

9' 1 kuş ise papanni (dağ) şinapš[i için y]akarlar

10' ve pa[pa]nni (dağ) şinapšiye ka[n sürer]ler.

Hurricce bir isim taşıyan Kummannili ritüel uzmanı Papanekri'nin doğum ritüelinde de benzer işlemlere rastlanır:

(CTH 476.A): KBo 5.1: Öy I 25-27⁸⁹⁴:

25 Ayrıca 2 kuşun doğum masası ve ayaklarına her biri

26 ayrı, kanını sürerler; uzi (et kurbanı) için doğum masasının

⁸⁹² Trans. ve terc. için bkz. Haas 1993: 70 ve 21. Trans. için bkz. Haas 1998: 151.

⁸⁹³ Trans. ve terc. için bkz. Haas 1993: 71 ve dn 26. Trans. için bkz. Haas 1998: 152.

⁸⁹⁴ Trans. ve terc. için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 63; Haas 1993: 72; Strauß 2006: 287, 296.

27 önünde iki defa 2 koyun ve 4 kuş ile kurban sunarlar.

Günahtan arındırmak için gerçekleştirilen kan sürme eylemi metinlerde SUSKUR zurkiya “kan ritüeli” olarak da adlandırılır. Zurkitae- ise “zurki ritüelini yerine getirmek” anlamındadır. Hurrice zurki kelimesi, Hititçe *ešhar* “kan” kelimesi ile aynı anlamdadır⁸⁹⁵.

Yukarıdaki metinlerde de görüldüğü gibi Kizzuwatna-Hurri ritüellerinde kanın kullanımında dikkati çeken nokta, basitçe akıtılmasından çok, çeşitli nesnelere sürülmesidir⁸⁹⁶:

(CTH 757.A): HT 1 Öy I 37'-38'⁸⁹⁷:

37' kanı alırlar ve içki çubuğunu içine koydukları bira kabına

38' kan sürerler.

⁸⁹⁵ Haas 1993: 73, 76. Kizzuwatna ritüellerinde, Hurrice uzi (“et”) ve zurgi (“kan”) kavramlarının telaffuz edildiği göze çarpmaktadır. Söz konusu iki kavramın çoğunlukla “kurban etmek” fiili ile bağlantılı olarak uzija zurgija şipant- formunda telaffuz edildiği görülürken, bu ifadelerin tek başına kullanıldığı örneklerle de karşılaşmıştır. Bahsi geçen iki kavramın –a sesi ile bitiyor olması, burada essiv durumda bir sözcük bitiminin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Bu, Hitit metinlerinde kullanılan Hurrice ritüel terimleri için çok sık karşılaşılan bir durumu temsil etmektedir. Bu ritüel terimleri ile bağlantılı kurban sunumları ile bir pislik ve günahın ortadan kaldırılması veya söz konusu iki ifade, genel olarak *šipant-* fiili ile birlikte telaffuz edildiği için, burada bir kurban seremonisinin konu edilmiş olduğunu varsaymak mümkündür: Strauß 2006: 92-98.

⁸⁹⁶ Hoffner 1998a: 187.

⁸⁹⁷ Trans. için bkz. Starke 1985: 51; Hoffner 1998a: 187, dn. 61.

Tevrat'ta da günahtan arınmak ve cüzzam gibi hastalıkların ortadan kaldırılması için yerine getirilen kimi ritüeller, kesilen kuşların kanının serpilmesi, sedir odunu, kırmızı ipler ve bazı otlar gibi malzemelerin kullanılması, Hitit-Hurri büyüleri ile benzerlikler g stermektedir⁸⁹⁸.

Kizzuwatna'dan giren yakma kurbanlarında da kuzu ve oğlakların yanı sıra kuşların kullanıldığı görülür.

Yakma kurbanı Hurri çevresinde ambašši kelimesi ile ifade edilir. Bu kelime Hurrice am-: “yakmak” fiiline, soyut isim türetmekte olan –(a)šše ekinin getirilmesi ile oluřturulmuřtur⁸⁹⁹. Hitit-Hurri metinlerinde kuş, koyun, kuzu ve daha bařka hayvanlar, bunların dıřında yemek, hamur, meyve, yağ gibi maddeler ambašši ayinin kurban materyalleri arasındadır. Kurban seremonileri kent içi ve dıřındaki alanlarda, saėlık terimleri ile baėlantılı ayinlerin “Kapı yapısı” veya řinapři-evi olarak adlandırılan mek nlarda gerçekleřtirildiėi anlařılmaktadır. Ambašši kurbanı ile keldi “iyilik, saėlık” kurbanı arasında yakın bir iliřki bulunmakta, bunlar metinlerde birlikte g r nmektedirler⁹⁰⁰.

II. Muřšili'nin dilinin tutulması ile ilgili belgede bu sorunun giderilmesi için bir sıėırın ve kuşların yakılmasına karar verilmiřtir. Kuşların yakıldığı seramoniden sonra ambašši ve keldi için koyunlar kurban edilir. Bu kurbanlar eski ahřap tabletlere göre yerine getirilir:

⁸⁹⁸ Haas 1993: 67-69.

⁸⁹⁹ Haas 1998: 3.

⁹⁰⁰ Haas-Wilhelm 1974: 87; Haas 1994: 664-665.

(CTH 486): A = KUB 43.50 + B = KUB 43.51 + C = KBo 4.2 Öy 11-12⁹⁰¹:

11 [(ve ona)] bir vekil sığırın [(verilmes)]i ve onun ateş il[(e yakıl)]ması

12 (ayrıca) [(kuşların yakılması tespit edildi...]

Ay 1-2:

1 [(Fırtına tanrısına ambašš)]i için bir koyun, ke[ldi için]

2 [(eril tanrılara)] ambašši için [(bir koyun)]

Ay 25-27:

25 ...tanrıya ambašši ve

26 [(keldi için)] ritüel, eskiden (beri) tahta tablete (göre) yapıldığı gibi

27 [(o aynı şekilde ols)]un...

Ambašši kurbanı olarak koyun ve kuş sunulan tanrılar Hurri ortamına özgü tanrılar ve diğer kutsal varlıklardır⁹⁰². Bu tanrılar şunlardır⁹⁰³: Kumanni'nin tanrıları, Hatti'nin eril ve dişi tanrıları, Adamma, Elluri, Hepat, Pirinkir, Tenu, Tiyabendi, ^DIB, Šamuha'nın IŠTAR LÍL'i, Hava tanrısı ^DU/^DIŠKUR, Hava tanrısı, Sedirağacı tanrıları, dağlar ve ırmaklar, Nanni ve Hazzi dağları, "yeni" ırmaklar, "yeni" kaynaklar ve "yeni" çukurlar.

⁹⁰¹ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1985: 104 vd. Trans. ve terc. için bkz. Metin Alpaslan 2006: 114-122. İngilizce terc. için bkz. Beckman 1992: 2010. Almanca terc. için bkz. Haas 2008: 153-155.

⁹⁰² Haas-Wilhelm 1974: 87, 137-138.

⁹⁰³ Haas-Wilhelm 1974: 87.

Hayvanların yakılmasıyla insanların üzerindeki her türlü müsibetin, hayvanlara yüklenerek yok edilmesi amaçlanmıştır⁹⁰⁴. Bu hayvanların eti yenmez, dolayısıyla büyü ritüellerindeki yakma kurbanı, hayvanların etlerinin kesilerek tanrılara sunulduğu ve katınlanlarca yendiği bayram kurbanlarından farklı bir nitelik taşır⁹⁰⁵.

(CTH 481.A): KUB 29.4 + KBo 24.86 Ay IV 40-41⁹⁰⁶:

40-41 ...(Kurbanlık hayvanın) yağını yakarlar, onu hiç kimse yemez.

Yakma kurbanlarına ilişkin en eski kanıt M.Ö. 2350 civarına tarihlenen Ebla metinlerinden gelmektedir. Ebla’da takvimin altıncı ayı yakma kurbanı ayıdır⁹⁰⁷. M.Ö. 17. yüzyılda Akadca kaleme alınmış bir Alalah (VII. tabaka) metninde (ALT 126) ise en eski kuş kurbanı ritüeli görülür. Kral Yarim-lim’in yemin ritüelinde kurban olarak kadeh, hubrušhi ve ahrušhi kapları ile oğlak ve kuzu gibi hayvanların yanı sıra 1200 adet kuştan söz edilir. Kurban çeşidi olarak da azazhi ve keldi ifadelerine yer verilmiştir. Kurbanlar yukarıdaki ve yeraltındaki tanrılar içindir⁹⁰⁸. Metnin Kizzuwatna kökenli Hitit metinlerini ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Boğazköy’ün Kizzuwatna kaynaklı metinleri gibi Alalah metninin de

⁹⁰⁴ Haas 1994: 909-910.

⁹⁰⁵ Sevinç 2007: 71.

⁹⁰⁶ Trans. ve terc. için bkz. Kronasser 1963: 32-33; Miller 2004: 297. İngilizce terc. için bkz. Collins 2003b: 176, §32. Türkçe terc. için bkz. Ünal-Girginer 2007: 368. Ayrıca Haas 1993: 76. Kronasser’in tercümesinde koyun yakılır. Ancak Miller, Collins ve Ünal-Girginer bunu ^{UZU}İ “yağ” olarak kabul etmişlerdir. Haas ise Kronasser’in transkripsiyon ve tercümesine katılmıştır.

⁹⁰⁷ Haas 1994: 661; Haas 1998: 3.

⁹⁰⁸ Haas-Wilhelm 1974: 137-139; Janowski-Wilhelm 1993: 153-155; Haas 1998: 2-3.

Hurricce kurban terimlerini içeriyor olması, Hurri dilindeki kült gereçleri, yeraltı tanrıları için kurban sunulması, çok sayıda kuşun kurban edilmesi, keçilerin yakılması, yakma kurbanın Suriye'den Hurriler aracılığı ile Hititler'e aktarılmış olduğunu göstermektedir⁹⁰⁹.

Ancak kuş kurbanlarının ve yakma kurbanın Suriye'nin doğusundan batısına Hurriler tarafından mı aktarıldığı yoksa Hurriler'in Batı Suriye'ye göç ettiklerinde o sırada var olan uygulamaları mı benimsedikleri çok açık değildir.

Kuş, kurban hayvanı olarak Mezopotamya'da büyük bir rol oynamamış sadece M.Ö. 1. binde önem kazanmaya başlamıştır⁹¹⁰. Eski Hitit Çağı belgelerinde yakma kurbanına (ambašši) ilişkin açık bir iz yoktur⁹¹¹. Ancak M.Ö. 3. binden itibaren Ebla'da görülüyor olması, ayrıca Hurricce yerine Ugarit dilindeki terminolojinin gösterdiği üzere Ugarit kültüründe Hurriler'den bağımsız olarak varolması, yakma ve kuş kurbanı geleneğinin Eski Suriye kökenli olduğunu ve Hurriler'in bunu sonradan Suriye'ye geldiklerinde benimsediklerini ve Anadolu'ya aktardıklarını düşündürmektedir⁹¹².

Keldi ifadesi çoğunlukla tanrıların mutluluğunu (yeniden) kazanmak maksadıyla gerçekleştirilen kurban ayinin sonuna işaret etmektedir. Gece'nin tanrıçası için

⁹⁰⁹ Haas-Wilhelm 1974: 137-139; Janowski-Wilhelm 1993: 153-159; Haas 1998: 3; Strauß 2006: 111-112.

⁹¹⁰ Haas-Wilhelm 1974: 140.

⁹¹¹ Miller 2004: 465-467. Miller, Taracha tarafından (CTH 665.1.A): KBo 17.36 ++ Ay. III 4'-13' te gösterilen *ašušala*- adamları tarafından *šamehuna*- maddesinin ateşe atılmasını ve bu kişilerin ocağın yanında yiyip içmelerinin ambašši-keldi çift ritüelinin (doppelritus) bir kanıtı olamayacağını ifade etmektedir.

⁹¹² Schwemer 1995: 81. Ayrıca bkz. Miller 2004: 467; Trémouille 1999: 286.

düzenlenen ritüelde (CTH 481), kurbanların sunulduğu ritüel SÍSKUR keldiaš olarak nitelenmiştir. Söz konusu keldi- kurbanı için kullanılan materyaller arasında gümüş, yün, yağ, bal, hamur, çeşitli yiyecekler ve içkiler ile bir koyun telaffuz edilmiştir. Keldi sağlık terimi, tanrının mutluluğuna işaret eden bir kavram olduğu için tanrıça Hebat'ın Hurri dilinde şu şekilde çağrıldığı dikkati çekmektedir: (CTH 701.a.A: KBo 21.33 + +) “Ey Hebat, ellerin suyla (ve) tütüsüyle yıkansın. Tahtının keldi- ve ambašši- kurbanına gel, mutlu ol!”. Arınma ritüeli ilgili bir tablet parçasının kolofonunda, “onun sağlığı/mutluluğu (için yapılan) ritüel henüz yerine getirilmedi” ifadesi görülür. (CTH 456: KUB 56.55)⁹¹³.

Ambašši ve keldi ayinlerinin de İbrani ayinleri olan *lwt wšlmym* ile olan benzerlikleri üzerinde durulmuş ve Geç Tunç Çağı kaynakları ile Tevrat arasında doğrudan bir devamlılıktan söz edilmiştir⁹¹⁴.

Hurri-Kizzuwatna ritüellerinde kuşlar hem kan ve yakma kurbanları (*šipant-*, *warnu-*) olarak hem de “sallamak/çevrelemek” (*wahnu-* döndürmek, dönmek, çevirmek, dolamak, sarmak, *šer arha wahnu-* : üstünde ileri geri çevirmek⁹¹⁵) yoluyla kullanılırlar. Kuşların yanı sıra, koyun, kuzu oğlak ve köpek gibi hayvanların da sallandığı/çevrelendiği görülmektedir. Sallama/çevreleme eyleminde kullanılan kuş türleri de zaman zaman metinlerde belirtilmektedir. Bunlar şahin, kuzgun, kartal, Hurri kuşu, šurašura ve hapupi kuşlarıdır. Sallama/çevreleme ayinleri arınma suyuyla

⁹¹³ Strauß 2006: 117.

⁹¹⁴ Schwemer 1995: 82 vd.

⁹¹⁵ Ünal 2007: 777-778.

(*šehelliyāš watar*) yapılan temizlenme ayinleri ile birlikte gerçekleştirirler⁹¹⁶. Örnek olarak Kummannili purapši rahibi Ammihatna'nın, Tulbi ve Mati isimli görevlilerle gerçekleştirdiği ritüelde:

(CTH 472.A/B): KBo 23.1 + ABoT 1.29 Öy II 1-5⁹¹⁷:

1 [(Üçüncü günde)] tanrı için gangati otunu [a]lırlar,

2 v[e] tanrıyı bir kartal, bir şahin, bir kuzu, bir oğlak

3 bir *HURRI* kuşu (ve) hušti taşı ile çevrelerler.

4 sonra tanrıyı arınma

5 suyu ile temizlerler.

“Kizzuwatna ritüelinde”:

(CTH 479.1.A): A = KUB 30.31 + B = KUB 32.114 Ay IV 36-40⁹¹⁸:

⁹¹⁶ Haas-Wilhelm 1974: 43-49. Kuşların sallanması ile ilgili olarak ayrıca Hoffner 1998a: 188; Trémouille 1999: 285; Trémouille 2004: 199. Sallama ayini için bkz. Strauß 2006: 72-76 ve 108-11.

⁹¹⁷ Transk. ve terc. için bkz. Haas-Wilhelm 1974: 45; Strauß 2006: 262, 267-268.

⁹¹⁸ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1977: 102, 109.

36 23. günün sabahında Fırtına tanrısının tapınağını, Hepat'ın tapınağını

37 bütün tapınakları kartal, şahin,

38 hapupi kuşu, *HURRI* kuşu (ve) hušti taşı ile

39 çevrelerler. Arınma suyu ile

40 temizlerler.

H. Hoffner *wahnu* fiili ile nesnelere sallanmasını/hareket ettirilmesini düşünmüş ve bunun da İbrani ayinleri ile olan benzerliği üzerinde durmuşsa⁹¹⁹ da M. C. Trémouille daha çok arındırılacak kişinin, tanrının veya tapınağın etrafında sihirli bir çember oluşturulmak istendiğini iddia etmiştir⁹²⁰. *Šer arha wahnu* fiili ise nesnelere kişilerin üzerinde sallanmasını ifade etmektedir⁹²¹.

Arındırıcı nitelikte olduğu varsayılan bir materyali (kuşlar başta olmak üzere, çeşitli hayvanlar ve nesnelere), arındırılan şahsın çevresinde döndürmek veya sallamak suretiyle bu kimse ile sallanan nesne arasından bir bağ kurulurdu; işlem sonucunda kirli madde sallanan nesne üzerine yönlendirilerek nakledilirdi. Eldeki mevcut veriler, tanrı heykelleri, ritüel beyi ve çevresindeki bütün yer ve yapıların bu şekilde arındırıldığını ortaya koymuştur. Arındırma maksadıyla düzenlenen sallama

⁹¹⁹ Hoffner 1998a: 188; Trémouille 1999: 285.

⁹²⁰ Trémouille 1999: 285.

⁹²¹ Haas 1987-1990: 245; Haas 1994: 894; Reyhan 2003: 122.

ayinleri mevcut örneklerin sayısından da anlaşılacağı üzere Kizzuwatna ritüelleri ile sınırlı değildi⁹²².

Örnek olarak bir kartalın üzerlerinde sallanması ile Hitit kraliyet çiftinin arındırılmasına çalışıldığı bir metin Eski Hitit Çağı'na aittir ve Kuzey Anadolu kült sahasının özelliklerini yansıtır⁹²³. Bununla birlikte farklı zaman ve yerdeki benzer ritüellerin birbirinden bağımsız bir şekilde yerine getirilmiş olabileceği akılda tutulmalıdır⁹²⁴.

Çevreleme ayinine ilişkin metinlere bakıldığında dikkati çeken bir nokta da aynı kuşların ve nesnelerin neredeyse hiç değişmeyen bir sıralama ile kullanılıyor olmasıdır.

Kizzuwatna ritüellerinde kuşların farklı şekillerde kullanımı da söz konusudur. Bunlar el koyma, kanatlarını kavrama ve kanatlarını suya batırıp krala serpmeye gibi eylemlerdir.

Ritüellerde “el koyma” (*QATAM dai-*) işlemi farklı nesnelerle gerçekleştirilirken⁹²⁵ kuşların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Teşup ve Hepat kültü ile ilgili CTH 701'de yer alan ve şarla kurbanı olarak adlandırılan metinde şu ifade görülür:

⁹²² Strauß 2006: 72-73.

⁹²³ Haas-Wilhelm 1974: 47-49. Ayrıca bkz. Tréuille 1999: 285.

⁹²⁴ Haas-Wilhelm 1974: 47.

⁹²⁵ Reyhan 2003: 121.

(CTH 701. b.VII. A = ChS 1/2 Nr. 16): KBo 23.42 + KBo 27.119 + KBo 27.119
+ KBo 14.130 Ay III 11'-12'⁹²⁶:

11' ... sonra k[urban sahibi]

12' [kuşa elini koyar]

Bir AZU tarafından yürütülen ve Hurrice hitabetlere, kuş kurbanlarına, ambašši ve keldi kurbanlarına sıklıkla yer verilen CTH 701'de “Hepat'm Tahtı İçin Libasyon” adı verilen belgede görülen kuşların kanadının “kavranması” eyleminin de Tevrat'la olan bağlantısı üzerinde durulmuştur⁹²⁷.

(CTH 701.a.A = ChS I/2 Nr. 1): KBo 21.33 + Ay III 26-27⁹²⁸:

26 ... kuşun ise kanadını

27 [kav]rar. (*anda wešuriya-*)

Aynı belgede geçen zinzapu kuşunun ise Hurrice “güvercin” olduğu düşünülmektedir.⁹²⁹

Kartal kanadının kullanılması bir Hurri-Hitit bayramı olan (H)išuwa festivalinde sık görülür⁹³⁰. Kraliçe Puduhepa'nın Kizzuwatna tabletlerinin tekrar derlenmesi talimatı ile Hattuša'da yazılan ve Hurrice satırlar içeren (H)išuwa bayramı ile ilgili

⁹²⁶ Trans. ve terc. için bkz. Salvini-Wegner 1986: 138-139. Ritüellerde elin kullanılması ile ilgili olarak Trémouille 1999: 285.

⁹²⁷ Trémouille 1999: 285.

⁹²⁸ Trans. ve terc. için bkz. Salvini-Wegner 1986: 56-57.

⁹²⁹ Laroche 1980: 305; Trémouille 1999: 285.

⁹³⁰ Dinçol 1989: 11 vd.; Wegner-Salvini 1991: 25 vd.

metinlerde Hurri tanrularına kurbanlar sunulur. Bayram metinlerinde görülen içki, ekmek kurbanları ile müzik çalınmasının yanı sıra Hurri ritüellerinde gördüğümüz ambašši ve keldi için kuş ve koyun kurbanı, keçinin kanının sunulması, yine keçi kanının bir kadehe doldurulup başka malzemeler ile karıştırılması⁹³¹ Hitit-Hurri geleneklerinin iç içe geçmiş olduğunun bir kanıtıdır⁹³².

Ritüellerde Hurri geleneklerinin ortaya çıktığı bir başka uygulama büyücüler tarafından toprağa kazılan çukur ve bu çukurda yer altı tanrularına sunulan kurbanlardır.

Bu çukurlar için Hurrice’de *api* kelimesi kullanılmaktadır. Sumerce’de, Ugarit dilinde, Asurca’da ve İbrani dilinde benzer kelimelerle ifade edilen⁹³³ ve özellikle yeraltı dünyası ile ilgili olan çukurlar için Hititçe’de *hatteššar/patteššar* ya da *wappu* kelimeleri kullanılır⁹³⁴. Hurrice *api* daha çok yeraltı tanrularına kuş ve kuzu kurbanları için kullanılırken, Hititçe *hatteššar* domuz kurbanı ile ilgilidir⁹³⁵. *Api*, aynı zamanda metinlerde tanrı determinatifi ile görülmekte olup, çukur tanrısı olarak yer altı tanruları arasına eklenmiştir⁹³⁶. Hititçe’de “ilk/eski tanrılar (*karuileš šiuneš*)” veya “aşağıdaki tanrılar (*kattereš šiuneš*)”, Hurrice’de *ammatina enna* veya *enna*

⁹³¹ Dinçol 1969: 27 vd.; Wegner-Salvini 1991: 25 vd.

⁹³² Sevinç 2007: 75.

⁹³³ Hoffner 1967: 385.

⁹³⁴ Collins 2002b: 225.

⁹³⁵ Collins 2004: 56, dn. 1.

⁹³⁶ Hoffner 1967: 388; Collins 2002b: 224-225; Sevinç 2007: 91.

turina ve Akadca'da Annunaki olarak adlandırılan bu tanrılar⁹³⁷ Hurri tanrıları arasında yer alır⁹³⁸.

Ritüel çukurlarının kullanımı çoğunlukla Hurri çevresinden kaynaklansa da kimi ritüellerdeki çukur kazma uygulaması Hurri etkisinden bağımsızdır ve bütünüyle Anadolu'dur. Çünkü bu ritüeller erken bir döneme aittir ya da doğrudan Hurri etkisinin olmadığı bölgelerden kaynaklanırlar. Hurmalı kadın Hantitaşšu ve Arzawalı kadın Alli'nin ritüelleri ile Hattice satırların görüldüğü bir büyü metni buna örnektir⁹³⁹.

Çapa ve küreklerle kazılan çukurlara değerli metallere nesnelere yerleştirilirdi. Bunlar, kurban sahibinin duasının dinlenebilmesi için gümüşten model bir kulak ve yeraltı güçlerinin yukarıya çıkmasını davet için yine gümüşten merdiven modelleriydi. Kurban olarak tahıl, şarap, bira ve yağ dökülürdü. Çukurlarda hayvanlar da kurban edilirdi. Kurbanın kanı çukura ya doğrudan akıtılır ya da çukurun kenarına sürülürdü. Kurban hayvanları koyun, kuzu ve kuşlardı. Kuzular ve kuşlar doğrudan yer altı tanrılarına kurban sunulurlardı⁹⁴⁰:

(CTH 484.1.A): KUB 15.31 Öy II 17-26⁹⁴¹:

⁹³⁷ Archi 1990: 114-115.

⁹³⁸ Hoffner 1967: 388; Collins 2002b: 224-225.

⁹³⁹ Collins 2002b: 226, 233-235.

⁹⁴⁰ Collins 2004: 55; Collins 2006: 175-176.

⁹⁴¹ Trans. ve terc. için bkz. Hoffner 1967: 390; Haas-Wilhelm 1974: 156-159.

17 ayrıca gümüş merdiveni ve gümüş iğneyi, ilk

18 çukura (apı) koyar. İğnenin üzerine gümüş kulak

19 koyar. Onu da ilk çukura

20 sarkıtır. Kulakların sonuncusuna

21 kurešsar bezi sarılmıştır. Bitirdiğinde de 1 kuşu

22 enumašši ve itkalzinin tümü için kurban sunar.

23 9 çukuru kan ile sıvar, ayrıca 9 çukur için 9 [(kuş)]

24 ve 1 kuzu (vardır). Ambašši ve keldi için 9 kuş ve 1 kuzu kurban sunar

25 ve herbir çukura 1 kuş koyar, kuzuyu ise keserler

26 ve onu ilk çukura koyarlar.

Böylece çukurlar yer altı güçleriyle teması sağlayan bir tür geçit görevini görüyordu. Çukurların aynı zamanda, insanların üzerinde sallamak yoluyla kirliliğin hastalardan üzerlerine yüklendiği köpek ve domuz gibi hayvanların kesilerek gömüldüğü ve böylece kötülüklerin hapsedilmesini sağlayan bir işlevi vardı⁹⁴².

Bu türlü çukurların arkeolojik kanıtlarına en eski örneklerden biri Suriye'nin kuzeyinde yer alan ve hâfirlerinin bir Hurri başkenti ve Hurri din merkezi olarak niteledikleri Tel Mozan (Urkeš)'dan gelmektedir. (Levha 6-7) M.Ö. 2300'e tarihlenen ve sarayın güneye bakan girişinde yer alan bu çukurda 60 domuz yavrusu ve 20 adet köpek yavrusuna ait iskeletler, kilden bir domuz başı, kilden bir kadın

⁹⁴² Wilhelm 1989: 74; Collins 2002b: 226; Collins 2004: 56.

heykelciği, bakır ve bronz iğneler, gümüş ve kurşun halkalar ele geçirilmiştir. Kuşlara ilişkin kanıtlara rastlanmamıştır⁹⁴³.

Hattuša'da da kurbanların sunulduğu bir çukur olduğu düşünölmektedir. Bu çukur Yukarı Şehir'de Nişantaş hiyeroglif yazıtının kuzeyinde, 32 numaralı "Kuzey Yapı Kompleksi" olarak adlandırılan binanın içinde bulunmaktadır.⁹⁴⁴ Söz konusu çukurun yer altı tanrılarına kurban sunulan bir api olma ihtimali vardır. Kare şeklinde ve her bir kenarının 2 m. uzunluğunda olduğu taşlarla örölü bu çukurun hemen yanbaşımda iki adet küçük balta bulunmuştur⁹⁴⁵. (Levha 8-9).

Ortaköy (Şapinuwa)'de de yakma, kanlı ve kansız kurbanların sunulduğu çok sayıda irili ufaklı çukur keşfedilmiştir. Bunlar şehrin Ağılönü adı verilen dini törenlerin yapıldığı alanda bulunmaktadır. Burada kurban edilen hayvanlar arasında kuşlar, oğlak, koyun, dağ keçisi ve yavru domuz bulunmaktadır. Ritüel metinlerde kurban edilmeden önce hayvanın bayıltılmasında kullanıldığı görölen taş örneklerine de çukurların içinde veya yanbaşımda çokça rastlanmıştır. Çukur çeperlerindeki ve çukurların arasındaki yanma izleri, yakma kurbanlarının kanıtıdır. Kuşların vücut kemikleri çoğunlukla yanmış olarak bulunmaktadır. Bu mevkide su testicikleri, votiv kaplar gibi seramik örnekleri ile bronz iğneler de ele geçirilmiştir. Ortaköy, Hitit

⁹⁴³ Collins 2004: 54-55; Kelly-Buccellati 2002: 131 vd; Lawler 2008: 50.

⁹⁴⁴ Çukurun yeri konusunda bkz. Neve 1993; 47, 54; Collins 2004: 56, dn. 2; Collins, 2006: 176. 32 numaralı Kuzey Yapı Kompleksinin Hattuša planındaki görünümü için bkz. Seeher 2006: 197 (Genel Plan).

⁹⁴⁵ Collins 2004: 56, dn. 2; Collins 2006: 176.

metinlerinde görülen çukurlarda kurban sunma uygulamalarının Anadolu'daki en güzel örneklerini sunmaktadır⁹⁴⁶.

Hititler'in Anadolu'da var olan çukurlarda kurban sunma geleneğini, Hurriler'den edindikleri yeni fikirlerle kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu fikirler, kuşların yakma ve kan kurbanı olarak tanrılara sunulması ve gümüşün kullanılmasıdır. Kurban sunulan tanrılar arasında Hurri yeraltı tanrılarının da bulunduğu hatırlanmalıdır. Kuş kurbanının Hurriler aracılığıyla, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'den Kizzuwatna yoluyla Anadolu'ya girdiği açıktır. M.Ö. 2350 kadar erken bir tarihte Ebla'da yakma kurbanına rastlanması, M.Ö. 2300'de Tel Mozan'da görülen kurban çukuru ve çeşitli veriler ışığında adı geçen kentin Hurri kültürünün bir merkezi olarak değerlendirilmesi, M.Ö. 17. yüzyıla ait Akadca yazılmış bir Alalah metninin (AIT 126) Hurrice kurban terminolojisi, bu terminolojinin Hitit metinlerinde görülmesi, yine aynı metinde geçen kuş ve kuzu kurbanları bunun kanıtlarıdır. Çok sayıda kurban çukuruna rastlanan Şapinuwa kenti de Hurrice metinlerin bulunduğu ve Hurri ağız yıkama ayinlerinin yazılıp Hattuša'ya yollandığı dini bir kent görünümündedir.

Hurri etkisindeki Hitit büyü edebiyatı bir taşıyıcı ve vekil sayesinde kirlenmeyi ve tanrısal öfkeyi çözmeye, uzaklaştırma ve çeşitli şekillerde zararsız hale getirmeyi amaçlayan bir büyü tekniğini içerir. Bunlar vekil (süstitüsyon) ritüelleri olarak adlandırılır. Bu ritüeller iki şekilde gerçekleştirilirler: Birincisi kötülüğün/kirliliğin, üzerine yüklendiği bir taşıyıcı ile uzaklara, düşman ülkelere gönderilmesi, ikincisi ise kötülüklerin yüklendiği vekilin bir şekilde yok edilmesidir.

⁹⁴⁶ Süel 2010: 31 vd.

Bunlardan birincisi nakkušši terimi ile ifade edilir. Bu kelime Hurrice nakk-: “gödermek, salıvermek, gitmesine izin vermek” fiilinden hareketle oluşturulmuştur⁹⁴⁷. Kurban sahibinin üzerindeki musibeti ondan uzaklaştırmakla yükümlü olan nakkušši, literatürde günahkeçisi olarak da adlandırılır.

Taşıyıcılar, keçi, koyun, boğa, fare, eşek ve köpek gibi hayvanların yanı sıra insanlardır. Bunların dışında bir kayak ve kil ya da hamurdan yapılmış figürinler de taşıyıcı olarak kullanılabilir⁹⁴⁸. Hayvanlar çekiciliği artırmak amacıyla insanlar gibi giydirilir ve renkli yünlerle süslenir⁹⁴⁹. Ayrıca nakkušşinin tanrı için söz konusu olan kötülükleri de taşıma işlevi vardır⁹⁵⁰.

Vekiller ise kurban sahibinin yerine geçen ve onun üzerindeki kötülüğü alan canlı veya cansız nesnelere dir. Hayvan vekiller üstlendikleri kötülükle birlikte kesilmek, gömülmek veya her ikisi yoluyla ortadan kaldırılırlar. Nesnelere parçalanırlar. Bunlar Luvice *tarpai-* “temsil etmek, değiştirmek” fiilinden hareketle oluşturulan *tarpalli* kelimesi ile ifade edilirler⁹⁵¹. Hurrice’de bunun karşılığı Akadca *puhu* kelimesinden türetilen *puhugari*’dir⁹⁵².

⁹⁴⁷ Gurney 1977: 47-52; Haas 1987-1990: 246; Haas 1994: 896; Reyhan 2003: 132-134; Reyhan 2005: 274-275; Reyhan 2008a: 233-234;

⁹⁴⁸ Gurney 1977: 48-52; Haas 1987-1990: 246-248; Haas 1994: 896-898; Reyhan 2003: 132-134; Reyhan 2005: 274-275; Reyhan 2008a: 233-234.

⁹⁴⁹ Gurney 1977: 48; Haas 1987-1990: 246; Haas 1994: 896.

⁹⁵⁰ Reyhan 2003: 132; Reyhan 2005: 274-275; Reyhan 2008a: 234.

⁹⁵¹ Gurney 1997: 52-58; Haas 1987-1990: 246; Haas 1994: 896-897; Reyhan 2003: 130; Reyhan 2005: 273-274; Reyhan 2008a: 234-235.

⁹⁵² Gurney 1977: 52; Haas 1978-1990: 246.

Taşıyıcı ve vekil ayırdedilmelidir. Taşıyıcı ya da günahkeçisi kirliliği boş araziye ya da düşman ülkesine taşır. Tarpalli ise yok edilir. Ancak ikisi arasındaki ayırım her zaman açık değildir⁹⁵³. Ašhella'nın ritüelinde açık araziye sürülen taşıyıcı görevindeki hayvanlar orada kesilirler. Maštigga'nın ritüelinde ise hayvanlar hem nakkušši hem de tarpalli olarak adlandırılırlar⁹⁵⁴. Vekil kral ritüellerinde düşman ülkesine sürülen savaş esiri, taşıyıcı görevini yerine getirir ancak o, tarpalli olarak adlandırılır⁹⁵⁵.

İnsanların üzerindeki müsibetin aktarılması, onların taşıyıcı veya vekille özdeşleştirilmesi birtakım eylemler ve sözlerle gerçekleştirilir. Örnek olarak hayvanlar kurban sahibinin üzerinde sallanabilir, onların üzerinde tutulur ya da ritüel sahipleri hayvanların ağızına tükürür ya da onlara el koyarlar⁹⁵⁶. Vekil figürinler iplerle hastaya bağlama ya da figürinin üzerine hastanın ismini yazma yöntemi kullanılarak hasta ile temasa geçirilirlerdi⁹⁵⁷. Kötülükleri yükleme Ambazzi'nin ritüelinde olduğu gibi sözlerle de yapılır: “Kötülükleri senden aldım ve onları bir fareye yükledim”. Maštigga'nın ritüelinde vekil yine sözlerle belirlenir: “İşte sizin için bir vekil (*tarpalli*), vücutlarınız için bir vekil (*tarpalli*) olsun”⁹⁵⁸. Bunların yanı

⁹⁵³ Gurney 1977: 52; Popko 1995: 108; Strauß 2006: 122-123.

⁹⁵⁴ Gurney 1977: 52; Strauß 2006: 122-123.

⁹⁵⁵ Janowski-Wilhelm 1993: 136.

⁹⁵⁶ Bağlatı kurma ve aktarma yöntemleri için bkz. Haas 1987-1990: 245-246; Haas 1994: 893-895; Frantz-Szabó 1995: 2012; Reyhan 2003: 121-129; Reyhan 2005: 271-273; Reyhan 2008a: 233. Vekillerle özdeşleştirme için ayrıca bkz. Collins 2007: 185.

⁹⁵⁷ Haas 1987-1990: 247-248.

⁹⁵⁸ Reyhan 2008a: 130, 133.

sıra Suriye yoluyla Mezopotamya'dan gelen bir yöntem ise arındırılacak kişinin vücut organlarının hayvanların organları ile sözlü olarak ilişkilendirilmesidir⁹⁵⁹: “Ben (vekilin) 12 organını, hastanın 12 organı için hazırladım. Baş, baş için hazırlandı. Kafatası, kafatası için hazırlandı...”⁹⁶⁰.

Tarpalli vekilinin bir biçimi de kehanet ve fal aracılığıyla ya da rüya yoluyla kral için ölüm gibi kötü bir son öngörüldüğünde uygulanan vekil kral ritüelidir. Böyle bir ritüelde kral gibi giydirilen yani onun yerine geçen (*tarpalli*) savaş esiri, geldiği düşman ülkesine gönderilir⁹⁶¹. Çok sayıda fragmandan oluşan, Orta Hitit Çağı'na ait bir vekil kral ritüeli (CTH 448.4) Šuppiluliuma'nın babası ile özdeş Büyük Kral Tuthaliya için işletilmiştir. Yeryüzünün Güneş tanrıçasına vekil (*tarpalli*) figürinler (ALAM, Hit. *šena-*) kurban olarak sunulur. Bu figürinler krallara layık şekilde giydirilir ve *karnašša(i)-* sandalyesine oturtulur ki bu şekilde onlar kraliyet çifti olarak tanımlanmış olurlar. Onlara yiyecek ve içecek verilir. Ardından figürinlerin ve kurban hayvanlarının yakılmasına sıra gelir⁹⁶². Vekil kral ritüelleri de Mezopotamya ritüel geleneği ile yakından ilişkilidir⁹⁶³. Bu ritüel türünün Hurri-Kizzuwatna kökenli

⁹⁵⁹ Haas 1971: 410 vd.; Gurney 1977: 54; Haas 1987-1990: 247; Taracha 2009: 153.

⁹⁶⁰ Haas 1971: 413-414; Haas, 1987-1990: 247. J. Miller, “12 vücut organ” motifinin Eski Hitit çağından beri metinlerde görüldüğünü, Orta Hitit döneminde Kizzuwatna yoluyla Anadolu'ya girmiş olamayacağını, Hurri/Suriye ortamına değil yerel Luvi-Anadolu ortamıyla ilişkili olabileceğini düşünür: Miller 2004: 456-457.

⁹⁶¹ Gurney 1977: 56-58; Haas 1987-1990: 247; Haas 1994: 896; Haas 2003a: 401 vd.; Frantz-Szabó 1995: 2012; Trémouille 2004: 166; Collins 2007: 185; Taracha 2009: 154.

⁹⁶² Trans. ve terc. için bkz. Taracha 2000; 46 vd.; bu konuda ayrıca bkz. Taracha 2001: 685 vd.

⁹⁶³ Kümmel 1967: 189 vd.; Gurney 1977: 58; Taracha 1992: 229 vd.; Taracha 2009: 154.

olarak ortaya çıkan bir benzeri Hititçe’de *taknaz da-* ritüeli (*taknaz dauwaš* SISKUR/yerden alma ritüeli) veya *šena* ritüeli (*šena* SISKUR/vekil figürin ritüeli) olarak adlandırılır. *Taknaz da-* , birini vekil aracılığıyla yer altı dünyasının büyüleri etkilerinden ve bundan meydana gelen ölüm tehlikesinden kurtarmanın büyüleri bir ifadesidir. Kurban sahibinin yerine hayvan vekillerin sunulması, yer altı tanrıalarının öfkesinin dindirilmesine yarar. Açılan çukurlarda Yeryüzünün Güneş tanrıçası için kurbanlar sunulması, ayrıca bu çukurlara vekil figürinler için bölmeler açılması *taknaz da-* ritüellerinin en önemli unsurlarıdır⁹⁶⁴. Söz konusu ritüel Hattili Tunnawiya, Kizzuwatnalı Maštigga, Hurlaš kentinden bir ^{MUNUSŠU.GI}’den, bir ^{MUNUSŠU.GI} ritüelinden, çeşitli fragmanlardan⁹⁶⁵ ve Hurrili ^{MUNUSŠU.GI} Aštu’nun ritüellerinden⁹⁶⁶ bilinmektedir.

II. Muršili’nin dilinin tutulması ile ilgili metin, vekil ritüellere en güzel örneklerden birini oluşturur. Bu sorunun çözülmesi için fala başvurulur ve Manuzziya kentinin Fırtına tanrısına bir vekil (puhugari) sığırın verilmesine, onun ve kuşların ateşte yakılmasına karar verilir. Vekil sığır süslenir, kral ona elini koyar ve sığır Kummanni’ye gönderilir. Ardından kralın yedi gün boyunca “temizlendiği” anlatılır ve sekizinci günde kuş yakma seramonisine geçilir. Fırtına tanrısı ve çeşitli tanrılar için ambašši ve keldi kurbanları olarak koyun ve sığır yakılır. Vekille birlikte kralın elbiselerinin ve çeşitli eşyalarının da Kummanni’ye yollandığı anlaşılmaktadır:

⁹⁶⁴ Taracha 1990: 171 vd.; Taracha 1992: 230 vd.; Taracha 2009: 154-155; Taracha 2000: 167-168, 213-224; Taracha 2001: 685 vd.; Reyhan 2002: 196-201.

⁹⁶⁵ Taracha 1985: 278-280.

⁹⁶⁶ Görke 2005: 411 vd.

(CTH 486): A = KUB 43.50 + B = KUB 43.51 + C = KBo 4.2 Öy 11-17 ve Ay 6-12⁹⁶⁷:

Öy 11-17:

11 [(ve ona)] bir vekil (puhugari) [(sığı)]rın [(verilmes)]i ve onun ateş il[(e yakıl)]ması

12 (ayrıca) [(kuşların yakılması tespit edildi. Vekil sığırı ile ilgili)]

13 [(fala başvurduğum ve onun, yerinde, Ku)]mmanni'de

14 [(tapınakta verilmesi tespit edildi)]. Bir vekil sığırını

15 [(süslediler ve ona majesteleri elini ko)]ydu ve onu

16 [(Kummanni Ülkesi'ne gönde)]rdiler...

Ay 6-12:

6 vek[(il sığıra)] elimi [(koyduğum)] gün (ve)

7 8 (onu) gönderdikleri zaman, [(o)] gün giydiğim [(tören kıyafetleri)]mi [(o)]

9 [(tören kıyafetle)]rini, her şeyi ile be[(raber; kemer, hançer (ve) ayakkabı)]

10 [(ile)] gönde[(rdiler ve onları getirdiler.)]

11 Koşulmuş [(arabayı)], yay, okdanlık (ve) [(atlarıyla beraber gönderdiler)]

⁹⁶⁷ Trans. ve terc. için bkz. Lebrun 1985: 104 vd. Trans. ve Türkçe terc. için bkz. Metin Alpaslan 2006: 114-122. İngilizce terc. için bkz. Beckman 1992: 2010. Almanca terc. için bkz. Haas 2008: 153-155.

12 ve onu götürdüler...

Hitit Anadolu'sunda "günahkeçisi" motifi Arzawa ve Kizzuwatna'dan kaynaklanmaktadır. Hastalıkları, çeşitli belaları uzaklaştırmak amacıyla ritüellerini gerçekleştiren Arzawalı Tarhundapattu, Adda, Uhhamuva, Maddunani, Tapalazunawali, Ašhella ve bunların yanı sıra Dandanku ve Puliša'nın ritüellerinde ordu içindeki salgından ve kirliliği uzaklara taşıyan bir günahkeçisinden söz edilir⁹⁶⁸. Benzer uygulamalara Ambazzi, Šamuha kentinin ritüeli ve Maštigga'da da rastlanır⁹⁶⁹. Bu nedenle günahkeçisi ritüellerinde "Kizzuwatna ile Kuzey Suriye çıkışlı ve Hurri kaynaklı bir doğu geleneği ile Arzawa ve Luvî kaynaklı bir batı geleneği"nden söz etmek mümkündür⁹⁷⁰.

Kizzuwatna-Hurri metnindeki günahkeçisi motifinin izlerini Kuzeybatı Suriye'de Ebla metinlerine kadar sürmek ve onun Tevrat'la olan bağlantısını kurmak mümkündür.

M.Ö. 24. yüzyıla tarihli Ebla metinlerinden iki tanesi boyunlarına gümüş halka asılı keçilerin bozkıra gönderildiğinden söz etmektedir. Ugarit'te M.Ö. 1200 civarında kaleme alınan kilden bir ciğer modeli üzerindeki yazıtta, kentin kuşatılmasıyla ilgili olumsuz bir kehanet nedeniyle bir keçinin bozkıra sürülmesi anlatılır. M.Ö. 8. yüzyıl tarihli bir Samal ritüel metninde ise hayatını kaybeden kral

⁹⁶⁸ Gurney 1977: 48-50; Strauß 2006: 126-130; Hutter 2010: 211-212. Arzawa kökenli veba ritüelleri için bkz. Strauß 2006: 126-130.

⁹⁶⁹ Gurney 1977: 50-51.

⁹⁷⁰ Hutter 2010: 212.

Panamuwa'ya ait, hastalığa neden olan maddelerin, oğlu tarafından bir koçun üzerine yüklenmesi söz konusudur⁹⁷¹.

Olumsuz durumun, üzerine yüklendiği günahkeçisini uzaklara göndermek yoluyla ortadan kaldırılmasına dair bir örnek de Tevrat'ta Levililer 16'da görülmektedir. Burada Günahları Bağışlatma Günü'nde Harun, "azazel için" bir keçiyi çöle gönderir. İki elini keçinin başına koyarak İsrail halkının günahlarını ona geçirir ve çöle gönderilen bu hayvan bir boğa ile yakılır⁹⁷².

Levililer 16'da geçen azazel kelimesi ile Yeraltı ve Gökyüzü tanrıları için kuşların, keçi ve koyunların yakıldığı M.Ö. geç 17. yüzyıla ait Alalah metninde (AIT 126) geçen "azašhu(m) kurbanı" ifadesi arasında sessel benzerlikten, aynı bağlamda görülmesinden ve Tevrat bölgesine uzak olmayan Kuzey Suriye kültür bölgesinde belgelenmesinden dolayı bir bağlantı kurulmaktadır⁹⁷³. Buna Boğazköy'den bir ^{MUNUS}ŠU.GI ritüel parçasındaki Hurrice sözlü büyü kısmında geçen azazhi kelimesi eklenmelidir⁹⁷⁴. Hurrice azašhum/azazhi kelimesi "öfkeli olmak" anlamındaki Sami kök 'zz, Akadca ezēzu kelimesine Hurrice sonek -hi'nin eklenmesi ile oluşturulmuştur⁹⁷⁵. Eğer Tevrat'ın azazel'i bu kökten kaynaklanıyorsa, tanrısallığı ifade eden -el eki ile birlikte bu sözcük "tanrısallık öfke"yi ifade eder ki bu, Eski

⁹⁷¹ Haas 2003a: 43-44; Haas 2003b: 135-137; Strauß 2006: 130-131.

⁹⁷² Gurney 1977: 47. Tevrat ve Hitit günahkeçisi ritüellerinin bir karşılaştırması için bkz. Hoffner (*COS 3*) 2003: xxxii.

⁹⁷³ Janowski-Wilhelm 1993: 152 vd.; Collins 1997: 187. Alalah metni (AIT 126) için ayrıca bkz. Haas-Wilhelm 1974: 138-139.

⁹⁷⁴ Janowski-Wilhelm 1993: 157. Ritüel metni için bkz. Haas-Wegner 1988: 455-457.

⁹⁷⁵ Wilhelm 1989: 75; Janowski-Wilhelm 1993: 155 vd.; Collins 1997: 188.

Yakınoğu düşüncesinde, aynı zamanda Hititler’de çeşitli ayinler ve bir taşıyıcı yoluyla tanrıların kızgınlığının alınması motifini hatırlatmaktadır⁹⁷⁶. Yine Boğazköy metinlerindeki kirlilik taşıyıcısını ifade eden Hurrice nakkušši kelimesi ile diğer bazı Hurrice terim ve kap isimlerinin de söz konusu Alalah tabletinde bulunduğu hatırlanmalıdır⁹⁷⁷.

Günahkeçisi motifi, tıpkı kuş kurbanı gibi Suriye, Anadolu ve Yunanistan’da görölmektedir. Ancak yakma ve kan olarak uygulanan kuş kurbanlarının aksine günah keçisi ritüelleri Eski Hitit metinlerinde de bulunmaktadır. Bunlar Arzawa kaynaklıdır⁹⁷⁸. Ebla, Ugarit, Suriye, İsrail-Filistin ve Kizzuwatna çevresinde görölen ve çoğunlukla Sami dillerle ve Boğazköy’de Hititçe olarak da aktarılan ancak Hurrice terminolojiyi içeren günahkeçisi ritüelleri ile yakma ve kan kurbanları ise bize, Hitit Anadolu’suna yayılımında Hurri araçlara işaret eden bir Kuzeybatı Suriye geleneği ile karşı karşıya olduğumuzu ispatlamaktadır. Bunların kökeni Fırat’ın batısından Akdeniz’e kadar olan coğrafyada aranmalıdır. Hititler bu coğrafyaya ilgi göstermeye başladıklarında M.Ö. ikinci binin başından itibaren Hurri kültürü ile harmanlaşmış olan Batı Sami kültürü ile karşılaşmışlardır. Alalah metni ile ondan daha sonra ortaya çıkan Hurri-Suriye kaynaklı Boğazköy ritüelleri arasında ritüel terimleri ve uygulamaları açısından büyük örtüşmeler gözlenmektedir. I. Hattušili ve I. Muršili’nin askeri seferleri ile Kuzey Suriye kültürünün Anadolu’ya akışı özellikle

⁹⁷⁶ Wilhelm 1989: 75; Janowski-Wilhelm 1993: 139-143, 159-161; Collins 1997: 188. Hitit günahkeçisi ritüelleri hem tanrıların kızgınlığı nedeniyle hem de kirliliği uzaklaştırma amacıyla gerçekleştirilirler: Hoffner (*COS 3*) 2003: xxxii.

⁹⁷⁷ Janowski-Wilhelm 1993: 152-153.

⁹⁷⁸ Miller 2004: 466-467.

Alalah ve Halep üzerinden gerçekleşmiş, bu etki Orta Hitit Çağı'nda doruk noktasına çıkmıştır.

Hitit ritüelleri ile İsrail halkının ritüelleri arasındaki benzerlikler ise her iki coğrafya üzerindeki ortak Hurri etkisinden kaynaklanmaktadır⁹⁷⁹.

Hitit-Hurri ritüellerinin belirgin özelliklerinden biri de gümüşün (Hurr. ušhuni) ve arınma suyunun (Hurr. šiye=na šehelli=ve=na / šiye=na itkalzi=ve=na, Hit. *šehelliyaš watar*) kirliliği giderme amaçlı kullanılmasıdır.

Hititçe-Hurricce kaleme alınmış itkahi-, itkalzi- (ağız yıkama) ayinlerinde ve Kizzuwatna ritüellerinde gümüşün önemi son derece açıktır. Gümüş, katı temizlik maddesi olarak görülmektedir. Zaman zaman arınma suyu ile karıştırılarak onun büyü gücü artırılır. İtkahi- ve itkalzi- ritüellerinde (CTH 777) “temiz, parlak, saf ve kalıcı” olarak adlandırılan gümüş, arınma suyunun içine konur ve kurban sahibi onun etrafında döner. Peşinden ^{LÚ}AZU Hurricce bir büyü okur. Kizzuwatnalı rahip Ammihatna'nın ritüelinde (CTH 471) ise gümüş, kurban sahibinin ağzına konur, ardından “gümüş gibi, tanrıların, erkek ve kadın tanrıların huzurunda temiz ol!” sözleri dile getirilir. Anlaşıldığına göre etrafında dönme ve ağza koyma eylemleri insanların içindeki kirliliğin aktarılmasına yaramaktadır. Gümüş bu şekilde pisliği üstlenen bir nesne ya da vekil görevini görür. Šamuha ritüellerinde (CTH 480) gümüş yine en önemli temizlik maddesi su ile anılır. Burada su gümüşün üzerine akıtılarak ve “her kim tanrının huzurunda kötü konuşursa, kara toprağın bu suyu emdiği gibi, toprak da bu kötü sözü emsin” denmektedir. Böylece gümüşün içine hapsedilmiş olan kirlilik, önce suya aktarılır, suyun toprağa dökülmesiyle de

⁹⁷⁹ Ünal 1988: 67.

yeraltına gönderilerek tanrılar ve insanlar için zararsız hale getirilmiş olur. Taminingalı Istar'ın ritüelinde (CTH 713.1) bir tanrı heykelinin temizlenmesi ile ilgili olarak, su ve yağla birlikte gümüşten yararlanıldığı ifade edilmektedir. Teşup, Hepat ve Šarrumma için düzenlenen çekme ritüelinde (CTH 485.1), tanrı heykeli ırmak kenarına götürülür ve ırmağa gümüş, altın ve kalın ekmek atılır. Peşinden “biz Fırtına tanrısını kentten getirdiğimiz için, bir tanrı, tanrıların huzuruna şikayet etmek için çıkarsa ağzı bu gümüş (ve) altın ile kapansın ve o tanrıların huzuruna çıkamasın” denerek gümüş, tanrılar için adeta bir “sus payı” olarak kullanılır. I. Šuppiluliuma dönemine ait Šattiwaza antlaşmasında, gümüşten yapılmış aletlerin Waššuganni'deki arınma evinde kullanıldığı da hatırlanmalıdır⁹⁸⁰.

Šehelliyas watar, temizlik/arınma suyu anlamına gelen karma bir kelimedir. Hurrice şehali/šehli “temiz” kelimesinden kaynaklanmaktadır⁹⁸¹. Hurrice eş anlamlısı šiye=na šehelli=ve=na ve šiye=na itkalzi=ve=na'dır⁹⁸². Hurri kültürü ile ilişkili bazı ritüel metinlerinde bu “kutsal suyun” nasıl hazırlandığı betimlenmiştir. Örnek olarak Ammihatna'nın ritüelinde (CTH 471) büyü rahibinin ekmek, şarap ve güzel kokulu yağ sunmak üzere ırmağa yöneldiğinden bahsedilmiştir. Rahip verdikleri karşılığında ödül olarak Yeryüzünün Güneş tanrıçasından arınma suyu hazırlayabilmek için gereksinim duyduğu suyun verilmesini talep eder⁹⁸³. Bu büyü malzemesi Kizzuwatnalı rahip Ammihatna'nın ritüelinde (CTH 471) sıklıkla görülür. Adı geçen ritüelde arınma suyu gece “yıldızların altında” bekletilir, büyücüler arınma suyunu

⁹⁸⁰ Haas-Wilhelm 1974: 38-41; Haas 1982: 177-179; Haas 2003a: 214-217.

⁹⁸¹ Trémouille 1996: 75; Murat 2002: 74, 76.

⁹⁸² Murat 2002: 76; Haas 2003a: 142.

⁹⁸³ Strauß 2006: 34.

kurban sahibinin üzerine serperler ve bu malzeme çeşitli taş ve ağaçlarla karıştırılarak kurban sahibi için ilaç olarak kullanılır. Ammihatna'nın Tulbi ve Mati isimli görevlilerle gerçekleştirdiği ritüelde (CTH 472) ise tanrı heykeli arınma suyu ile temizlenir, tapınağa da su serpilir. Gece'nin Tanrıçası Kültünün Yayılması ile ilgili ritüelde (CTH 481) arınma suyu çatının üzerine yerleştirilir ve "yıldızların altında kalır". Kizzuwatna ritüelinde de (CTH 479.1.A) Fırtına tanrısının ve Hepat'ın tapınağı arınma suyu ile yıkanır⁹⁸⁴. Suya sık sık arındırıcı özelliğini artırmak için çeşitli materyallerin katıldığı da anlaşılmaktadır. Çakıl taşı, ılgın ve sedir ağacı bu hususta en çok başvurulan karışımdır. Çakıl taşlarının, arınma suyuna eklenen büyülü bir madde kabul edildiği anlaşılmaktadır. Genellikle yedi taştan bahsedilmesi ise ilginçtir. Fırtına tanrısı ve Hebat için düzenlenmiş bir festival ritüelinin konu edildiği bir belgede (CTH 706.I.9: KBo 17.103 +) kaynak suyu ile yedi çakıl taşı, ılgın ağacı ve *šahi-* ağacından oluşan bir karışım telaffuz edilmiştir. Hurri-Hitit itkalzi ve itgahi serisinde değerli taş, metal ve bitkisel içerikli materyallerden oluşan bir karışımın suyun arındırıcı gücünü arttırmak amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır⁹⁸⁵.

Hurri-Kizzuwatna kökenli ritüellerde ortak olarak görünen ve onları Orta Anadolu Hatti ve Arzawa geleneklerinden ayıran bir öge de çoğunluğu Hurrice olan, ancak bir kısmı henüz anlaşılamayan ve yakma kurbanı sırasında adı geçen ritüel terimleridir.

⁹⁸⁴ Trémouille 1996: 73 vd.; Murat 2002: 76-80.

⁹⁸⁵ Strauß 2006: 38-39, ayrıca bkz. 98-101.

Söz konusu terimlerin çıkış noktasının, bu tür ritüel terimleri ile bağlantısı bulunan Kuzey Suriye kökenli kuş yakma kurbanı seremonileri olduğu tahmin edilmektedir. Alalah kralı Yarim-lim tarafından düzenlemiş Akadca yemin ritüelinde (AIT 126) kuş yakma kurbanı olarak tanımlanan seremonilerin ilk örneği karşımıza çıkmaktadır (Alalah VII. tabaka, MÖ. 17. yüzyıl). Bu belge ile Hattuša'da gün ışığına çıkarılan bir kuş yakma kurbanının konu edildiği en eski tarihli doküman arasında yaklaşık 200 yıllık bir zaman dilimi bulunmaktadır⁹⁸⁶. Bu ritüel terimleri, çoğunlukla Hurri kültürüne dayanan ^{LÚ}AZU, SANGA, ^{LÚ}purapši- ve ^{LÚ}patili- gibi eril görevliler tarafından uygulanan ritüellerde görülmektedir⁹⁸⁷. V. Haas Hitit metinlerde kurban seremonileri ile bağlantılı olan yaklaşık 250 adet ritüel terimi olduğunu tespit etmiştir⁹⁸⁸. Hurrice ritüel terimlerinin özelliği ise metinlerde çoğunlukla benzer bir sıralama ile aktarılmalarıdır⁹⁸⁹. Bu terimler ait oldukları anlamsal alanlara göre çeşitli başlıklar altında sınıflandırılmaktadırlar: Çekme terimleri, tanrıların görünmesi ile ilişkili, tanrıların rahatlığı ve memnuniyeti ile ilişkili, tapınma ile ilişkili terimler, kirlilik terimleri, hükümdarlık ile ilişkili terimler, sağlık terimleri, kült ve tapınak araç gereçleri ile ilgili, kült yerleri ile ilişkili ve

⁹⁸⁶ Strauß 2006: 111-112.

⁹⁸⁷ Haas 1998: 1; Strauß 2005: 239-240.

⁹⁸⁸ Haas 1998: 8-10; Strauß 2006: 112-

⁹⁸⁹ Strauß 2005: 236. R. Strauß, Ammihatna'nın Tulbi ve Mati isimli iki görevli ile gerçekleştirdiği ritüeli (CTH 472), diğer bazı Kizzuwatna ritüelleri ile karşılaştırarak bu sonuca varmıştır. Temel olarak adı geçen ritüelin alınmasının sebebi bu belgede yazmanın, ritüel uygulamalarını dar tutarak pek çok terimi arda arda sıralamasıdır. Ayrıca bkz. Strauß 2006: 113-116.

tanrıları çekmek için kullanılan yiyeceklerle ilgili olarak kullanılan ritüel terimleri⁹⁹⁰. Ortaköy tabletlerinde ilk kez görülen kimi kelimelerden hareketle bu sınıflamaya silah isimleri ve askerlikle ilgili terimler de eklenmiştir⁹⁹¹. Çok az sayıdaki ritüel teriminin diğer dillerden alındığı, Luvi ortamına özgü metinlerde zaman zaman Hurrice kelimelerin kullanıldığı ve Hurrice kelimelerin Luvice veya Hititçe çekimlendiği görülmektedir⁹⁹². Ortaköy tabletlerinde de pek çok Hurrice kurban terimi görülür. Anlamları kısmen saptanabilen bu terimlerden bazıları ilk kez Ortaköy metinlerinde ortaya çıkmaktadır⁹⁹³.

⁹⁹⁰ Haas 1998: 8-10, 208-254. Hurrice ritüel terimleri ile ilişkili olarak ayrıca bkz. Haas-Wilhelm 1974: 59-137. Reyhan 2008b: 633.

⁹⁹¹ Reyhan 2008b: 633-634.

⁹⁹² Haas 1998: 11-12. Ritüel terimler –i veya –ia takısı ile sona ermektedir. –ia ekini Hititçe dativ eki olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır; çünkü bu ek Hitit etkisinin olmadığı Akad-Hurri metinlerinde örnek olarak Alalah’tan gelen ALT 126’da ortaya çıkmaktadır. –ia eki Hurrice 3. tekil şahıs iyelik eki –i ile “için, -e/a” işlevini gören Hurrice essiv hal eki –a nın bitişmesi ile oluşturulmuştur. Essiv hal, normalde köke athematik olarak (ünsüzlerin sonuna) bağlandığı için, mevcut köke iyelik takısı eklenmesi gerekmiştir: Haas-Wilhelm 1974: 130-134; Haas 1998: 13; Janowski-Wilhelm 1998: 147-149. Hurrice iyelik ekleri ve hal ekleri için bkz. Wilhelm 2008b: 93-94.

⁹⁹³ Reyhan 2008b: 625 vd.; Reyhan 2010: 642 vd.

4.2. İtkahi ve İtkalzi Ritüelleri:

AZU rahipleri tarafından uygulanan Hurri kökenli iki büyük arınma ayini itkahi ve itkalzi olarak adlandırılmaktadır. (CTH 777). Her iki ifade de Hurrice itk-: “temiz/saf olmak” fiilinden kaynaklanır. Yalnızca itkalzi terimi kolofonlarda Hititçe *aiš šuppiahhuwaš*: “ağız yıkama” olarak verilmiştir. Her iki ritüel serisi kralın ve ailesinin sağlığının Hitit dininin en büyük meşgalelerinden biri olduğunun kanıtlarıdır. Bu metinler kraliyet çiftleri Arnuwanda-Ašmunikal ve III. Tuthaliya-Taduhepa içindir. Ancak itkahi serisinde “kurban sahibi” (ašhušikkunni) olarak sadece Tašmišarri (III. Tuthaliya) gösterilirken, itkalzi serisinde hükümdar çifti Tatuhepa ve Tašmišarri ritüel sahipleridir. Orta Hitit Çağı’na tarihlenen metinler, biçimsel açıdan bakıldığında sütun sayısı ve kolofon yapısı bakımından birbirinden ayrılırlar. İtkahi serisinin tabletleri kesintisiz yazılıyken itkalzi serisinde tabletler iki ya da dört sütuna ayrılmış olup kolofonları da daha ayrıntılıdır. Kolofonundan anlaşıldığına göre itkalzi serisi 10 tablettten oluşur. İtkahi serisinin kapsamı, son tableti eksik olduğundan tahmin edilemez. Ayinler bir bütün halinde günümüze ulaşmamış olup, itkalziye ait duplikatlar ve onunla ilişkili metinler de mevcuttur. Her iki ayinin ortak noktası olarak, talimatlarının Hititçe, onlara eşlik eden sözlü büyülerinse Hurrice yazılmış olması gösterilebilir. İtkalzi ayininin kolofonlarına bakıldığında, “majestelerinin emri üzerine Zithara şehrinde mahsul zamanı kaleme alındı/icra edildi” ve “Šapinuwa’dan getirilen yirmi iki tablettten kopya edildi” notları dikkati çeker⁹⁹⁴. İtkalzi tabletlerine Šapinuwa’da da rastlamaktayız⁹⁹⁵.

⁹⁹⁴ Haas 1984: 1-20. Her iki seri hakkında özet bilgi için bkz. Wilhelm 1989: 71-73; Collins 2007: 179; Haas 2006-2008: 435.

⁹⁹⁵ Süel 1995: 279.

İtkalzi terimi bir dizi Hitit ritüelinde görülürken, itkahi terimi görülmez⁹⁹⁶. İtkahi serisinde, Teşup için, “tanrılarının (kralı?)/düyanın hükümdarı, kral, cennetin hükümdarı/nehirlerin hükümdarı, tanrı, dağların kralı” gibi ilahi benzeri ifadelere rastlanırken, itkalzi serisinde bunlara rastlanmaz⁹⁹⁷. İtkalzi tabletlerinde Hurrice büyüler, sırasıyla “suyun sözleri”, yağmurun ve suyun sözleri”, “sedirin ve köknar ağacının sözleri”, “yağın ve gümüşün sözleri”, “lapislazulinin sözleri” gibi ifadelerle anılırlar⁹⁹⁸. Bunlar tabletlerin hemen sonunda ancak kolofonlardan önce yer alırlar. Sözü geçen ifadeler bazen başka ritüellerde de rastlanmaktadır⁹⁹⁹. Her iki seriden çeşitli bölümler, bir AZU rahibinin diğer arınma ayinleri ile içerik/konu benzerlikleri taşır. Bu benzerlikler, Hurrice sözlü büyüler için de geçerlidir¹⁰⁰⁰. Bununla beraber, iki ayinin de dahil olduğu AZU rahipleri tarafından yerine getirilen ayinler, ŞU.GI ayinlerinden farklı özellikler gösterirler. ŞU.GI ayinleri şekil olarak farklıdır; çünkü bunlar birinci kişi ile söylenir. Bu farklar ayrıca kullanılan kelimeler, bazı büyü uygulamaları ve mitolojik imalar açısından da kendini gösterir¹⁰⁰¹. Ancak büyü uygulamalarında benzerlikler olduğu da söylenmelidir.

Söz konusu iki ritüeldeki Hurri etkisi son derece belirgindir. Öncelikle ayinlerin isimleri Hurrice olup, son derece uzun Hurrice satırlar içerirler. Metinlerde geçen Aşmunikkal, Tatuhepa, Taşmişarri, Tulpi-Teşup ve Duwa şahıs isimleri Hurri

⁹⁹⁶ Haas 1984: 17.

⁹⁹⁷ Wilhelm 1989: 72-73.

⁹⁹⁸ Haas 2006-2008: 435.

⁹⁹⁹ Haas 1984: 18.

¹⁰⁰⁰ Haas 1984: 15-20.

¹⁰⁰¹ Wilhelm 1989: 73.

etkilidir. Bir Hititçe duayı da kaleme aldığı bilinen rahip ve prens Kantuzzili, her ne kadar itkalzi serisine dâhil olmasa da onunla benzerlikler taşıyan Teşup ve Hepat'a yalvarışını Hurrice kaleme almıştır. Her iki serideki yer adları ve tanrı adları da Mezopotamya-Kuzey Suriye bölgesine işaret ederler. Mevcut metinlerin Hurrili kâtiplerce yazıldığını gösteren izler vardır. Bunlardan biri hiçbir Hititçe kolofonda yer almayan bir Hurri yazıcı ismi Hubuti (AMAR-*ti*)'dir. Bir diğeri yazıcıların, SAL işareti için sadece Nuzi metinlerinde kullanılan šel_4 işaretini kullanmalarıdır. Metinlerin kendine özgü kâtip geleneğine ilişkin son bir örnek, Aşmunikkal isminin, Hitit külliyatında görülmeyen ^{SAL}*aš-mu-ni-ga-lu-u-un(-na)* şeklinde yazılmasıdır¹⁰⁰².

Hattuša ve Şapinuwa arşivleri Hitit Anadolu'sunun çeşitli bölgelerinden derlenen, bu arada kökleri Kizzuwatna, Suriye ve Mezopotamya'ya dayanan çok sayıda büyü ritüelini içermektedir. Bu ritüellerin büyük bir kısmı, uygulayıcılarının isimlerinden ve memleketlerinden, kullanılan dilden, terminolojiden, tanrı isimlerinden anlaşıldığına göre Hurri etkisi altında Orta Anadolu'ya ulaşmış ve yıllar boyunca kopyalanarak, Hitit Devleti'nin sonuna kadar varlığını korumuştur.

Hitit dünyasında farklı coğrafyalardan büyü ritüellerinin derlenmesi özellikle Orta Hitit döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır ve bu etkide Hurriler'in son derece önemli bir payı vardır. Anadolu çevresinden büyü geleneklerinin benimsenmesi ve aktarılmasında en belirleyici bölge Kizzuwatna ve Güneydoğu Anadolu olmuş, burada yaşayan Hurri kökenli ritüelciler, Mezopotamya ve Suriye geleneklerinin de Anadolu'ya aktarılmasında aracılık etmişlerdir.

¹⁰⁰² Haas 1984: 11-14. Yazıcı Hubuti (AMAR-*ti*), Ortaköy'den bazı mektuplarda görülmektedir: Süel 1995: 280.

Hurricer satırlar içeren ve uygulayıcılarının isimleri de Hurricer olan kimi metinler Mezopotamya mitolojisinden, büyü geleneğinden ve Mezopotamya krallarından izler taşır. Örnek olarak Orta Hitit Çağı'ndan bir metin Kuzey Mezopotamya ve Yukarı Habur'dan, M.Ö. 3. binin son çeyreğine tarihlenen kral isimleri içerir ve bunların arasında bir Hurricer kral adı da görülür. Bu metinler Mezopotamya ve Kuzey Suriye coğrafyası ile ilgili yer adları da barındırır ki bunlar arasında Ninive'nin özel bir önemi olduğu ve bu kente bir kutsallık atfedildiği anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Sumer/Akad mitolojisinden bilinen kimi öykülere ve motiflere Boğazköy'ün Hurri büyü ritüelleri içerisinde ve Akadca büyülerinde rastlanmaktadır. Bu motiflerin aktarılmasında Suriyeli büyücü Allaiturahhi'nin büyük payı olduğu görülmektedir. Şamuha kentinin ritüelleri ile Akadca bölümler de içeren babilili ritüelinin Mezopotamya ritüel edebiyatı ile bir köprü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Babilili ritüelinde uygulanan kimi seremoniler Hurri zeminli olup Hurri tanrıçası Pirinkir'in de ağırlığı görülmektedir. Akad ritüelleri Hurriler tarafından aktarılmış olmalı ki bunlar Hurricer kelimeler içerirler.

Mezopotamya'nın ve Suriye'nin, Larsa, Mari, Tuttul gibi kentlerinde bulunmuş, Eski Babil Çağı'na ait Hurricer metinler büyü içeriklidir. Bu belgelerde Teşup, Kumarbi ve Şa(w)uşka gibi Hurri tanrılarına rastlanmakla birlikte, birtakım teknik terimler ile ayırt edebildiğimiz Kizzuwatna ritüelleri ile karşılaştıracak yeterli veri sunmazlar.

Hattuşa'da M.Ö. 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Kuzey Suriye-Hurri etkisindeki büyü edebiyatı, Mukişli kadın Allaiturahhi, Alalahlı AZU rahibi Gizziaa, Kizzuwatnalı ^{MUNUS}ŞU.GI Şalaşu, Bayan Ummaia, Hurrili ^{MUNUS}ŞU.GI Aştu, Halepli Ehal Teşup gibi bir dizi görevlinin günümüze ulaşan büyüleri sayesinde tespit

edilmektedir. Hurri-Suriye etkisi Mitanni devletinin egemenliği döneminde Kizzuwatna'ya ulaşmıştır. Adı geçen büyücülerin hem isimleri, hem memleketlerine ilişkin bilgiler ve hem de Hurrice okunan büyüler Suriyeli Hurri kökenli büyücülerin eserlerine olan ilgiyi gösterir. Bunlardan Mukišli Allaiturahhi'nin büyülerini ön plana çıkar. Orta Hitit dönemine tarihlenen ona ait en eski örneklerin, zaman içinde II. Šuppiluliuma için de kullanıldığı görülmektedir. Šalašu'nun büyülerini aynı tablet üzerinde, yan yana Hurrice-Hititçe çift dilli olması ile diğerlerinden ayrılır. Bu belgelerde sadece Suriye geleneğine ait bazı özellikler olduğu düşünölmektedir. Allaiturahhi'nin ritüellerinde Bođazköy metinlerinde çok sık görölmeyen 2. tekil kişinin kullanılması, bunun yanı sıra Ugarit'te de varlığı saptanmış olan yağmur suyu ile temizlenme motifinin varlığı söz konusudur. Bir Suriye geleneğinin varlığı Ebla, Alalah, Ugarit, Samal metinleri ile de sabittir. Alalah'ta ortaya ıkarılan M.Ö. 17. yüzyıla ait Akadca yazılmış, ancak Hurrice terimleri içeren ve Hurri geleneğine ait olduğu düşünölen kimi seremoniler içeren bir metnin (AIT 126) Orta Hitit ağı ritüellerinin çıkış noktası olabileceği düşünölmektedir. Bu belgede gördüğümüz, Hurrice terim ve bazı ayinler Bođazköy'ün Kizzuwatna ritüellerinde de görölmektedir.

Hattuša arşivinde korunmuş olan ritüellerin büyük bir çoğunluğu, I. Šuppiluliuma'dan itibaren Hatti topraklarına katılan Kizzuwatna'ya dayanmaktadır. Bu coğrafyadan tabletlerin getiriliyor olması, Hitit krallarının ve kraliyet ailesinin Kizzuwatna'yı ziyaret edip oranın kùltlerini Hatti ülkesine taşımaya alışmaları, Puduhepa gibi bizzat Kizzuwatnalı olan hanedan üyelerinin bulunması, Hatti ülkesindeki, Kizzuwatna kùlt ve ritüel geleneğinin ağırlığını açıklamaktadır. Tabletler Kizzuwatna'dan getirildiğine göre, orada da bir devlet arşivi olduğunu

varsaymak mümkündür ve buradaki tabletler de tıpkı Hattuša'daki gibi farklı dillerde kaleme alınıyor olmalıdır. Kizzuwatnalı olduğu anlaşılan ritüelcilerin büyülerinde, eylemlerin Hititçe aktarılıp, büyü sözlerinse Hurrice verildiği görülür. Bu nedenle metinlerin Hurrice'den çevrildiği söylenebilir. Kizzuwatna'daki muhtemel arşivler henüz keşfedilemediğinden, Kizzuwatna ritüel geleneğinin ne oranda benimsendiğini söylemek güçse de şurası kesin ki Kizzuwatna ritüel bilimi Hattuša arşivinin görkemli bir parçasını oluşturur. Bugün bu coğrafyanın, Batı Sami, Hurri ve Luvi halklarının karışımından oluşan kendine özgü bir nüfusa ve kültüre sahip olduğu anlaşılmıştır. Bu kültürün dinsel boyutu hakkında bilgimiz özellikle Orta Hitit Çağı kâtiplerinin kaydettiği büyü ritüellerinden kaynaklanır. Bu ritüeller sayesinde M.Ö. 2. binde Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'da geçerli olan dini uygulamaların bir tablosunu çizmek kısmen mümkündür. Bunun yanı sıra Ebla, Ugarit, Samal metinleri ve Tevrat da bu dini geleneklerin kökenleri ve sürekliliği hakkında fikir edinmemizi kolaylaştırır.

Bugün Kizzuwatna ritüelleri, yer adları, isimleri Hurrice ve Luvice olan ritüelciler, çeşitli seremoniler, çok sayıda Hurrice teknik terim ve Kizzuwatna panteonu ile ayırt edilmektedir. Bu ritüeller ^{MUNUS}ŞU.GI denilen kadın görevliler ve bunların yanı sıra erkek görevliler tarafından da uygulanır. Erkek görevlilerden purapši rahibi ile patili rahibi Hurri-Mitanni çevresine aittir. Kizzuwatna ritüellerinde gördüğümüz çeşitli seremonileri şu şekilde sıralamak mümkündür: Tanrıları çekme ayinleri, kan ve yakma kurbanı olarak uygulanan kuş kurbanı, kuşların sallanması, açılan çukurlarda sunulan kurbanlar, suçun/günahın bir taşıyıcıya veya vekile aktararak uzaklaştırılması ve yok edilmesi, arınma amacıyla büyü malzemeleri olarak gümüşün ve arınma suyunun kullanılması.

Büyü gelenekleriyle, herhangi bir etnik topluluğu, bizim konumuz açısından bakıldığında Hurriler'i ilişkilendirirken dikkatli olunmalıdır. Çünkü birbirinden farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda benzer büyü uygulamalarına rastlandığı, Eski Hitit Çağı'ndan beri Anadolu'nun başka bölgelerinde uygulandığı anlaşılan kimi ayinlerin Kizzuwatna metinlerinde de görüldüğü unutulmamalıdır. Örnek olarak kurban sahibinin etrafında çeşitli nesne ve kuşların sallanması, yünlerin kullanılması, çalıdan yapılmış kapılardan geçmek ve günah keçisi gibi motifler, Hurri nüfuz sahasının ulaşmadığı Arzawa'da da görülür. Hattuša arşivi bu farklı coğrafyaların büyü geleneklerinin bir derlemesi görünümündedir. Buna ek olarak Kizzuwatna coğrafyası da Hurrice, Luvice ve Sami dillerde konuşan insanların buluşma noktasıdır. Ancak yukarıda sıraladığımız bazı büyü uygulamalarını, Hurriler'in en azından şekillendirdiğini, yaydığını söylemek mümkündür. Çünkü elimizdeki metinlerde, hem ritüel terimlerinde hem de şahıs adlarında Hurrice'nin ağırlığı hissedilmektedir. Kizzuwatna ritüellerindeki kimi uygulamaları, AIT 126 numaralı Alalah tabletinin kanıtladığı üzere daha eskilere götürmek mümkündür ve tablette gördüğümüz Hurrice terimlerin aynı şekilde Kizzuwatna metinlerinde de görülüyor olması dikkat çekicidir. Örnek olarak kuş yakma kurbanın köklerinin, bu ayinle bağlantılı olarak kullanılan Hurrice terimler dikkate alınacak olursa, Kuzey Suriye olduğunu söylenebilir. Bu türlü ayinlerin Mezopotamya'da daha önceki dönemlerde var olduğunu söylemek, eldeki veriler yeterli olmadığından, mümkün değildir.

Hattuša ve Şapinuwa arşivleri Hurri kültür dünyasından çok sayıda büyü ritüelini barındırır. Uzun yılların birikimiyle oluşturulmuş büyü geleneği, farklı geleneklerin karışımıyla çeşitlenmiş ve büyümüştür. Bu büyü külliyyatının kaynaklarından biri de Kuzey Suriye ve Kizzuwatna'nın Hurri kültürüdür.

5. Edebiyat:

5.1. Genel Özellikler:

Hitit edebiyatını hangi metinlerin oluşturduğu tartışma konusu olmuştur. Hititler kendi belgelerini, “edebi, hukuki, dini metinler” gibi isimler altında sınıflamamışlardır. Bu ayırım günümüz araştırmalarına aittir ve mitler, destanlar, şarkılar, efsaneler, masallar, bilgelik metinleri, savunma yazıları, yıllıklar, buyruklar, dua ve methiyeler, Hitit edebiyatını oluşturan metinler olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar savunma yazıları (III. Hattuşili’nin otobiyografisi), yıllıklar ve saray kronikleri gibi belgeler tarih yazımı alanına giren metinler olsa da ve anlatılarında çok fazla sanatsal değer taşımaları da Hititler’de çok erken aşamalardan itibaren ortaya çıkmaları, bunun yanı sıra duygu ve düşünceleri yansıtmadaki başarıları nedeniyle edebi metinler arasında değerlendirilmektedirler.

Hititler’in, edebi içerikli bu metinlerin bazılarında kimi adlandırmalarda buldukları görülmektedir. Örnek olarak bir tanrıçanın ortadan kayboluşuyla ilgili olanlar *mugavar/mugeššar* “yakarma”, yılan İlluyanka ile ilgili efsane *uttar* “sözcük” şeklinde ifade edilmektedir. Gılgameş ve Kumarbi destanları ile “Serbest Bırakma Destanı ise Sumerce SİR “şarkı” olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁰³.

Edebi metinlerin bir kısmı Anadolu kökenliken bir kısmı yabancı kökenlidir. Bazılarının ise doğrudan Hititler’in özgün eserleri olduğu düşünülmektedir. Dua, methiye ve mitolojik içerikli kimi metinlerde Mezopotamya etkisi açıkça

¹⁰⁰³ De Martino 2006b: 104-105.

görülmektedir. Bunlar ya doğrudan ya da Hurriler aracılığıyla alınmış ve Hitit beğenisi doğrultusunda uyarlanmıştır¹⁰⁰⁴.

H. G. Güterbock, Hitit edebiyatını, Babil edebiyatının bir kolu olarak değerlendirmenin yanlışlığı üzerinde durmuştur. Her ne kadar sözlükler, kehanetle ilgili metinler ve bazı ritüeller Mezopotamya geleneğine uzansa da Hititler'in en nihayetinde kendi özgün eserlerini oluşturduklarını düşünmektedir¹⁰⁰⁵.

Hitit-Hurri edebiyatı üzerine yazan araştırmacıların eserleri¹⁰⁰⁶ incelendiğinde Eski Hitit çağında edebiyat kapsamında değerlendirilen metinlerin çoğunlukla tarihi ve idari belgeler olduğu görülmektedir.

Edebi değeri çok yüksek olmayan bu belgeler, Hitit Devleti'nin kuruluşunu ve Anadolu'da var olma çabasını yansıtmaktadırlar. İmparatorluk döneminin, tanrıları ön plana alan metinlerinin aksine bu metinlerin merkezinde krallar yer alır ve belgeler çoğunlukla askeri karakterlidir. Karşılaştığı bütün zorluklarla başa çıkabilecek güçlü bir kralın varlığını gösterme çabası kendini hissettirir¹⁰⁰⁷.

Bu dönem edebi belgelerini buyruklar (fermanlar), yıllıklar-kronikler, efsaneler-destanlar olmak üzere üç başlık altında değerlendirmek mümkündür¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁴ Singer 1995a: 123.

¹⁰⁰⁵ Güterbock 1964: 110. Ayrıca bkz. Singer 1995a: 123.

¹⁰⁰⁶ Güterbock 1964: 107-105; Güterbock 1978b: 211-253; Schuler 1987-1990: 66-75; Archi 1995b: 2367-2377; Ünal 2000: 130-143; Ünal 2003: 161-185; Beckman 2005: 255-263; Haas 2006.

¹⁰⁰⁷ Ünal 2000: 104-106; Ünal 2003: 164-167.

¹⁰⁰⁸ Archi 1995b: 2368-2371.

Buyruklar; I. Hattušili'nin Vasiyetnamesi (CTH 4), yine I. Hattušili'ye ait olan bir metin (CTH 5: İçerik ve biçim açısından vasiyetname ile aynı olan bu belge, kralın Muršili'yi veliaht olarak gösterdiğini ve kralın, ismini vermediği Tawananna'yı haklarından mahrum ettiğini anlatmaktadır) ve Telipinu'nun Buyruğu'dur. (CTH 19).

Yıllıklar ve Kronikler; Anitta Metni (CTH 1), I. Hattušili'nin Yıllıkları (CTH 4), Uršu Kuşatması Metni (CTH 7), Saray Kronikleri (CTH 8), I. Hantili Kroniği (CTH 11), Puhanu Kroniği (Hurriler'le Savaşların Anlatıldığı Efsanevi Hikâyeler) (CTH 16), Hurriler'le Mücadelelere İlişkin Fragmanlar (Yamyamlar Metni, CTH 17), Ammuna Kroniği (CTH 18) gibi metinlerdir.

Efsaneler ve Destanlar ise; Anum-Hirbi ve Zalpa Kentinden Söz Eden Fragmanlar (CTH 2), Kaneş Kraliçesi Öyküsü (CTH 3)'dür.

Yıllıklar arasında yer verdiğimiz, Uršu Kuşatması Metni, Puhanu Kroniği ve Hurri Savaşları Konulu Metin (CTH 17), zaman zaman efsanevi metinler arasında da değerlendirilmektedir¹⁰⁰⁹. Çünkü, olayların çok kısa ve kronolojik olarak anlatıldığı Hantili Kronikleri (CTH 10-11) gibi metinlerin¹⁰¹⁰ aksine bu belgeler mitsel-şiişsel dile daha fazla başvururlar ve olaylar efsaneleştirilmiş bir şekilde yansıtılırlar. Örnek olarak Puhanu kroniğinde kralın Halep'e karşı yürüttüğü savaşlarda bir boğa haline geldiği, boynuzları sayesinde dağdaki engelleri kaldırdığı ve deniz tarafını fethettiği söylenir, ardından Hurrili düşmanı bekleyen iki asker "Neša giysileri" diye başlayan

¹⁰⁰⁹ Archi 1995b: 2371.

¹⁰¹⁰ Schuler 1987-1990: 70.

şarkıyı söylerler¹⁰¹¹. CTH 17, aynı zamanda “Yamyamlar Metni” olarak da bilinir. Bu belge Hitit ordusunun Hurriler karşısında düştüğü aciz durumu yansıtır ve Halep çevresinde yaşayan, şişman kişileri gördüklerinde onları öldürüp yiyen insanlardan söz eder¹⁰¹². Bunlara ek olarak Labarna’nın (Kralın) Kutsanması adlı belge (CTH 820.1), kralın ne kadar muktedir olduğuna vurgu yaparken, Pimpira’nın Nasihatnameleri adlı belgede (CTH 24) ise muhtaç halkın ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda öğütler verildiği görülür¹⁰¹³.

İmparatorluk çağına geldiğimizde hem yıllık yazımının hem de mit, destan, efsane, hikâye, masal gibi türlerin en üst seviyesine çıktığını görüyoruz. Bütün bu metinlerin yanı sıra, dua ve methiyeler de ritüellerden bağımsız olarak ayrı bir edebi tür olarak gelişmiştir.

Bu dönemde tarih yazımı ile ilgili olarak I./II. Tuthaliya’nın (CTH 142) I. Arnuwanda’nın (CTH 143), III. Hattuşili’nin (CTH 82) II. Murşili’nin (CTH 61, 61.I, 61.II ve 61.III) yıllıkları ve III. Hattuşili’nin otobiyografisi (CTH 81) akla gelmektedir.

Kralların gücü ve düşmanlarına verdiği korku, imparatorluk dönemi yıllıklarında da görülmesine rağmen, tanrısal iradenin, eskisine oranla metinlerde daha fazla yer bulduğu farkedilmektedir. Tanrılar, kralların yaptıklarına her zaman destek olmaktadır. Bu durum Hititçe’de *piran uwai*- “önde yürümek” fiili ile anlatılmaktadır. III. Hattuşili de otobiyografisinde Iştar/Şa(w)uşka’nın yardımını

¹⁰¹¹ Archi 1995b: 2371; Beckman 2005: 263.

¹⁰¹² Ünal 1997: 19; Beckman 2005: 263.

¹⁰¹³ Ünal 2000: 105; Ünal 2003: 166.

almıştır¹⁰¹⁴. Metinlerde görülen “majestenin ağzından” ifadesi sebebiyle, belgelerin krallar tarafından dikte edilmiş olma ihtimali yüksektir¹⁰¹⁵. Yıllık yazımı II. Murşili ile doruk noktasına ulaşmıştır. O, sadece kendi döneminin olaylarını değil, Şuppiluliuma’nın Başarıları adını verdiğimiz belgede babasının zamanında meydana gelen olayları da anlatmıştır.

Mit, efsane, destan ve masallardan oluşan edebi eserleri Anadolu kökenli ve yabancı kökenli olmak üzere iki temel başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bu eserler Hattice, Hititçe, Akadca ve Hurrice olmak üzere dört ayrı dilde günümüze ulaşmıştır. Bunların bir kısmı yabancı dillerden Hititçe’ye çeviridir. Bu çeviriler sırasında eserler Hitit beğenisi doğrultusunda değiştirilmiştir. Masal, destan, efsane olarak adlandırabileceğimiz kimi anlatılarda insanlar ve onların tanrılarla ilişkileri ön plandayken, mit olarak tanımlayabileceğimiz eserlerde daha çok tanrılar ve onlar arasındaki egemenlik mücadeleleri söz konusudur. Bütün bunlar arasında, Hititler’in kendilerine ait olan çok fazla eser olmadığı gibi, Hurriler’e atfedilen kimi eserlerin de aslında yabancı etkisindeki Hitit kompozisyonları olabileceği düşünülmektedir. Mezopotamya, Suriye ve Doğu Akdeniz kökenli mit ve destanların aktarımında Hurriler’in etkisi son derece açıktır. Çünkü Mezopotamya kaynaklı Gılgameş destanı gibi metinlerin Hurrice kopyaları da mevcuttur, ayrıca Kumarbi destan silsilesinde çok sayıda Hurri tanrısı ve Hurrice şahıs adları söz konusudur. Büyük krallık döneminde Hititler’in Kuzey Suriye ve Kenan ülkesinin etkisine de açık oldukları görülmektedir. Bu çevreden aktarılan mitoslarda Luvice kelimelerin görülüyor

¹⁰¹⁴ Ünal 2000: 106-107; Ünal 2003: 167-170.

¹⁰¹⁵ Güterbock 1964: 111; Ünal 2003: 168.

olması, tıpkı ritüel metinlerinde olduğu gibi, Kizzuwatna kültürünün katkısı ile açıklanmaktadır.

Hatti-Anadolu kökenli mitlerin en başında İlluyanka ve Kaybolan tanrı mitlerini saymak gerekir. Bunlara ek olarak Gökten Düşen Ay ve Kamruşepa gibi bir dizi mit daha bunlar arasına dâhil edilmektedir. Anadolu mitlerinin en temel özelliği ritüel ve kültün bir parçası olmasıdır. Örnek olarak İlluyanka miti, bahar bayramı purilliya çerçevesinde, Nerik'in Fırtına tanrısının rahibi Kella tarafından anlatılır. Kaybolan tanrı mitlerinde ise öfkelenen tanrıyı geri getirmek ve onu öfkesinden arındırmak için büyü ritüellerine başvurulur. Kuzey Anadolu geleneğine ait Hatti mitlerinden Gökten Düşen Ay miti, Hattice ve Hititçe olmak üzere iki dilde günümüze ulaşmıştır. Bu metinler yalın anlatımları nedeniyle fazla bir edebi değer taşımamaktadırlar.

Hattuşa arşivi çok sayıda yabancı kökenli mit, efsane ve destana sahiptir. Bunların çoğu Hurriler'e aittir ya da Mezopotamya ve Suriye çevresinden Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya aktarılmıştır. Söz konusu eserlerin bir kısmı tamamen tanrıları içeren olağanüstü anlatılardır. Bunların başında Kumarbi destan dizisi gelir. Bu destan silsilesi; Gökyüzü krallığı, Tanrı LAMMA, Gümüş, Hedammu, Ullikummi ve Denizin Şarkısı'ndan oluşur. Tümüyle Tanrısız içerikli bu mitlere Ebla kaynaklı Serbest Bırakma Şarkısı'nı da eklemek gerekir. Kenan ülkesi ve Suriye mitleri arasında Elkunirša, Aşertu, Baal miti, Dağ tanrısı Pišaiša ve Ša(w)uška da yer alır. Mezopotamya mitleri arasında Gılgameş ve Atrahasis bulunmaktadır. İnsanların içerisinde fazlasıyla yer bulduğu, masal olarak adlandırılabilir eserlerse Appu ve İki Oğlu, Avcı Kešši, Güneş Tanrısı ve İnek, ayrıca Gurparanzah adlı metinlerdir. Bunlardan sadece Avcı Kešši ve Gurparanzah öyküsünün Hurriler'e ait olduğu düşünülmektedir. Akad krallarının efsanelerini de edebi metinler arasında

değerlendirmek mümkündür. Bunlar şar tamhari metinleri ve Naramsin ile ilgili gelenekleri yansıtan metinlerdir. Hurri veya başka bir kaynaktan gelen bu mitos ve efsaneler, Hatti mitlerinin aksine kült veya ritüellerin bir parçası değil, onlardan bağımsızdırlar.

Hurri mitlerini yeniden kurmak için eldeki en önemli arşiv Hattuša olsa da bu konuda Ugarit ve El-Amarna gibi Önasya'nın değişik arşivlerinden az miktarda kanıt gelmektedir. Mitlerin kendisi de saf Hurri değil, Sumer-Akad, Batı Sami-Suriye ve Hitit-Anadolu olmak üzere farklı geleneklerin bir karışımıdır. Hurri mitleri çoğunlukla Hititçe olarak korunmuştur. Bununla birlikte, bunların az miktarda Hurricesi de bulunmaktadır. Hititçe metinlerin, Hurrice ve Akadca asıllarından tercüme edildiği düşünülmektedir¹⁰¹⁶.

Hititler, içinde buldukları huzurlu durumun ya da tam aksine acı ve keder içinde oluşlarının, tanrıların ruh halleri ile sıkı sıkıya ilişki içinde olduğunu düşünürlerdi. Eğer tanrılar iyiliksever, koruyucu bir haldelerse insanlar da mutlu ve gönenç dolu olurlardı. Ancak onlar içinde buldukları durumdan memnun değillerse, insanlar da korkunç durumlara düşebilirlerdi ve tanrılar tarafından er veya geç cezalandırılırlardı. Oğulları bile babalarının işledikleri suçların ve günahların cezasını çekerdi. Eğer günah işleyen bir krala, o zaman bütün ülke bunun cezasını çekebilirdi. Ta ki bir duada suç itiraf edilip, methiyeler, kurban ve adaklarla tanrı memnun edilene kadar¹⁰¹⁷.

¹⁰¹⁶ Wilhelm 1989: 58.

¹⁰¹⁷ Roos 1995: 1997.

Hattuša arşivinden elde edilen dua ve methiyeler (hymns), kral, kraliçe veya Kantuzili'nin durumunda olduğu gibi bir prens veya rahibin, çektikleri sıkıntıları tanrılara büyük bir içtenlikle anlatmaları, onlarla adeta dertleşmeleri ve acı veren hallerin çözümü için yakarmalarından dolayı Hitit edebiyatının bir dalı olarak kabul edilmektedirler. Dualar sık sık ritüel, orakel ve yıllıklar gibi metinlerin bir parçası olmakla birlikte, bunlardan bağımsız metinler de söz konusudur. Diğer metin türlerinin aksine dua içerikli belgelerin en önemli özelliklerinden biri, onları yazdıran kralın ve bazen de kraliçenin isminin verilmesi olmasıdır.

Dua ve methiye arasındaki ayırım çok açık değildir. Bu, daha çok herhangi bir metinde tanrının ne kadar övüldüğü ve dua eden kişinin talepleri ile ilişkilidir. Kimi dualar giriş kısmında tanrıya övgü ile başlarlar¹⁰¹⁸. “Hitit duaları, yakarma, övgü ve tanrı ile tartışma girişiminin bir karışımıdır.”¹⁰¹⁹ II. Murşili'nin veba duaları, tanrılara yakarmak ve onlarla tartışmanın güzel bir örneğini verir¹⁰²⁰.

II. Muwatalli'nin dualarındaki kimi ifadeler, aynı biçimiyle Hurrice metinlerde ve Hurri etkisi gösteren bir Hitit ritüelinde de mevcuttur¹⁰²¹. Bu metin türünün aktarılmasında da Hurriler'in aracılık ettikleri anlaşılmaktadır¹⁰²².

Hititler'de methiyeler, M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmışlardır ve bütünüyle Mezopotamya etkisi altındadır. Bazıları doğrudan çeviridir. Hititçe'ye

¹⁰¹⁸ Singer 2002: 2-3.

¹⁰¹⁹ McMahan 1995: 1981.

¹⁰²⁰ McMahan 1995: 1981.

¹⁰²¹ McMahan 1995: 1998.

¹⁰²² McMahan 1995: 1998-1999; Taracha 2009: 142.

tercüme edilenlerinin yanı sıra, Sumerce-Akadca methiyeler de bulunmaktadır¹⁰²³. Güneş tanrısına, Fırtına tanrısına ve Iştar'a yöneltilmiş methiyeler, imparatorluk dönemi boyunca ithal edilmişlerdir ve Hititçe ifade özellikleri taşımazlar. Orta Hitit dönemine tarihli, Fırtına tanrısı ve Güneş tanrısı için, Hititçe kaleme alınmış iki adet methiye, açıkça Babil biçim ve motifindedir¹⁰²⁴.

Sumerce ve Akadca methiyeler CTH 793-795 katalog numaralı metinlerdir. CTH 312-314 ve 792.1 numaralı olanlar ise Hititçe çevirileri ile birlikte verilmiş Akadca methiyelerdir. Iştar'a Methiye (CTH 717) olarak adlandırılan ve Hurri zeminli olduğu ifade edilen metnin¹⁰²⁵, gerçekten Hurri etkisi taşıyıp taşımadığı tartışma konusudur¹⁰²⁶. Hurri dilinde Hava tanrısına (CTH 791) ve suya (CTH 777.4) bir methiye de bulunmaktadır. Suya methiye, ağız yıkama ritüellerinin (itkalzi) bir parçasıdır¹⁰²⁷. Yine ağız yıkama ritüeline dâhil olmak üzere, kraliçe Taduhepa'nın Hurrice bir duasından (CTH 777.8) da söz edilmelidir¹⁰²⁸.

¹⁰²³ Haas 2006: 245-246. Itamar Singer, yabancı kaynaklı bütün methiyelerin kâtiplerin yetiştirilmesi için eğitim amaçlı ve "bilimsel" (Scholarly) ilgi çerçevesinde kullanıldığını ve kültürel hiçbir kullanım alanlarının olmadığını ifade etmektedir. Bu edebi metinlerin, Mezopotamya kökenli sözlük metinleri, omen metinleri ve Gılgameş gibi efsanelerle birlikte, çeviri edebiyatını içeren ayrı bir bilimsel çalışmanın içerisinde bir bütün halde incelenebileceğini düşünmektedir. Bu sebeple Singer, Hitit Duaları (*Hittite Prayers*) adlı çalışmasında bu Mezopotamya kökenli methiyelere yer vermemiştir: Singer 2002: 3.

¹⁰²⁴ Archi 1995b: 2367.

¹⁰²⁵ Güterbock 1983: 155 vd.

¹⁰²⁶ Singer 1995a: 127-128.

¹⁰²⁷ Haas 2006: 251-253.

¹⁰²⁸ Singer 2002: 43-44; Haas 2006: 269.

Hitit edebiyatının belki de en önemli özelliklerinden biri son derece yalın bir anlatıma sahip olmasıdır. Çağdaşları olan Mezopotamyalı toplumların fazla sanatsal anlatımları ve bir hayli gelişmiş mitolojik kavramlarına karşı, sade ve mümkün olduğunca özlü bir ifade tarzı, Hitit edebi metinlerinin belirgin bir özelliğidir. Bu durum özellikle Eski Hitit Çağı'nda kendini belli etmektedir.

Edebi metinler hakkında dikkati çeken başka bir özellik, diğer metin türlerinin aksine bu eserlerde tanrılar arasındaki ilişkiler ve onların insanlarla ilişkilerinin daha canlı anlatılmasıdır. Dolayısıyla bu metinler tanrıların insanlar hakkında ne düşündükleri ve bunun yanı sıra insanların da tanrıları nasıl hayal ettikleri konusunda fikir vermektedir.

Hititler, en erken devirlerinden itibaren Suriye ve Mezopotamya kültürünün etkisine girmeye başladıkça, pek çok konuda olduğu gibi edebi metinler konusunda da onları kendilerine örnek almaya başlamışlardır. Bu bakımdan Hitit edebiyatı açısından söylenecek diğer bir söz derleme bir edebiyat olduğu ve karma bir kültürün özelliklerini yansıttığıdır. Mitolojik metinlere ve “şarkı” olarak adlandırılan belgelere baktığımızda bu karma kültürde Hurriler'in payının da son derece fazla olduğu görülür. İmparatorluk döneminde, hem Mezopotamya ve hem de Suriye çevresinden devralınmış pek çok mitolojik, efsane ve destan tarzında metnin Anadolu'ya aktarılmasında Hurriler'in aracılık ettikleri anlaşılmaktadır.

5.2.Hurri Mitleri:

5.2.1. Kumarbi Şarkıları:

Boğazköy’de ele geçirilmiş Hurri kaynaklı olduğu düşünülen, Hititçe olarak kaleme alınmış, kısmen Hurricesi korunmuş en önemli mitos grupları Kumarbi destanlar dizisi olarak adlandırılan metinlerdir.

Bu metinler kolofonlarında Sumerce SİR “şarkı” (Hit. *išhamai-*) olarak adlandırılırlar¹⁰²⁹ ve ayrıca “x’in şarkısını söyleyeceğim” diye başlarlar¹⁰³⁰.

Kumarbi destanlar dizisini¹⁰³¹ hangi metinlerin oluşturduğu tartışma konusu olmuş ve bunlar Hoffner tarafından şu şekilde sıralanmışlardır¹⁰³²: Kumarbi Şarkısı, LAMMA’nın Şarkısı, Gümüş’ün Şarkısı, Hedammu’nun Şarkısı ve Ullikummi’nin Şarkısı. Bunlara son olarak Deniz’in Şarkısı eklenmiştir; ancak onun grup içindeki yeri açık değildir ve Hedammu şarkısı ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir¹⁰³³.

Adı geçen mitlerin konusu özetle tanrılar arasında gerçekleşen gökyüzü krallığını elde etme mücadelesidir. Dolayısıyla öykülerin kahramanları insanlar değil tanrılar ve kişileştirilmiş doğa unsurlarıdır. Kumarbi Şarkısı aslında tanrıların egemenlik sırasını anlatırken, ondan sonra gelenler Fırtına tanrısının krallığına karşı, Tanrı Kumarbi’nin tehditlerini, gökyüzündeki iktidarı tekrar ele geçirme çabasını

¹⁰²⁹ Hoffner 1998b: 40.

¹⁰³⁰ Archi 2007: 198-199.

¹⁰³¹ İngilizce tercüme için bkz. Hoffner 1998b: 40 vd. Türkçe tercüme için bkz. Karauğuz 2001: 141 vd.

¹⁰³² Hoffner 1998b: 40-41.

¹⁰³³ Rutherford 2001: 598 vd.; Beckman 2005: 261. Rutherford

yani evrensel düzene getirdiği tehdidi anlatmaktadır. Öyküler bir bütün olarak bakıldığında Gökyüzü tanrıları ile Yeryüzü tanrıları arasındaki mücadeleyi yansıtırlar.

İlk öykü Kumarbi Şarkısı¹⁰³⁴ (CTH 344), Gökyüzü Krallığı olarak da adlandırılır. Gökyüzünde dokuz yıl boyunca tahtında oturan tanrı Alalu, Anu tarafından yerinden edilir. Alalu, yer altına sığınır. Tanrı Anu ise dokuz yıl sonra Alalu'nun oğlu Kumarbi tarafından tahtından indirilir. Anu gökyüzüne sığınmaya çalışır; ancak Kumarbi onu ayaklarından yakalayıp aşağıya çeker ve Anu'nun cinsel organını ısırır. Tanrı Anu bunun intikamını alır ve Kumarbi, Anu'nun tohumlarından beş adet tanrıya hamile kalır. Bunlar arasında Fırtına tanrısı, kardeşi Taşmişu/Şuwaliat ve Dicle Irmağı vardır. Bu tanrıların erkek Kumarbi'den nasıl doğdukları ve “onun iyi yerinden çık” ifadesi ile ne anlatılmak istendiği açık değildir. Fırtına tanrısının babası Anu, annesi ise Kumarbi görünmektedir. Öykünün nasıl sona erdiği tablet kırık olduğu için belli değildir; ancak araştırmacılar Fırtına tanrısının egemenliği elde ettiği konusunda hemfikirdirler. Çünkü bir ritüelde¹⁰³⁵ Fırtına tanrısı, Kumarbi'nin de dâhil olduğu ilk/eski tanrıları yer altına sürer ve ayrıca Ullikummi Şarkısı Kumarbi'nin, krallığı elde etmiş olan Teşup karşısındaki mücadelesini anlatır.

Bu mitosta adı geçen tanrılar baba-oğul-torun şeklinde sıralanmamışlar, aksine tanrılar birbirine düşman iki sülaleye ayrılmış görünmektedirler. Bu iki sülale Gökyüzü ve Yeryüzü tanrılarıdır. İki düşman Kumarbi ve Teşup, ayrı taraftadırlar.

İlki Yeraltı tanrısı, ikincisi gökyüzü tanrısıdır. Kumarbi'nin babası Alalu, Anu

¹⁰³⁴ Bu destan hakkında bir inceleme için bkz. Lebrun 1995: 1971 vd. Son olarak destanın ayrıntılı bir izahı için bkz. Van Dongen 2012: 23 vd.

¹⁰³⁵ Bkz. s. 162.

tarafından yerinden edilir ve yeraltına kaçar, Tešup'un babası Anu ise Kumarbi'den kaçıp gökyüzünde liderlik etmeye başlar. Alalu ve Kumarbi ile başlayan taraf, Kumarbi'nin "yaratık" çocukları ile devam ederken, Anu ile başlayan taraf Tešup ve kardeşleri ile devam eder¹⁰³⁶.

Urkešli Kumarbi'nin Tarafı:

Alalu

Kumarbi

Kumarbi'nin Veziri Mukišanu

Büyük Deniz Tanrısı

Deniz Tanrısı'nın Veziri Impaluri

Deniz Tanrısı'nın kızı Šertapšuruhi

Hedammu

Daganzipa (Yer)

Gümüş

Ullikummi

Irširra Tanrıları

Ubelluri (Yeraltında yaşar)

Kummeli Tešup'un Tarafı:

Anu

Tešup

Tašmišu/Šuwaliat

Hepat

Hepat'ın hizmetçisi Takiti

IŠTAR/Ša(w)uška

Tanrısal Boğalar Šeri-Hurri

Güneş ve Ay Tanrıları

Savaş Tanrısı Aštabi

Tešup'un kardeşi Aranzah
(Dicle) Irmağı

Dağ Tanrısı Kanzura

KA.ZAL ve NAH.ME

¹⁰³⁶ Hoffner 1998a: 193; Hoffner 1998b: 41. Ayrıca bkz. Güterbock 1945: 45-50.

Genellikle tarafsız görünen üçüncü bir grup tanrı ise şunlardır: Ea, Enlil, LAMMA, Kubaba, İlk/Eski Tanrılar (Nara-Napšara, Minki, Ammunki, Ammezadu, Išhara)¹⁰³⁷.

Kumarbi Şarkısı, çeşitli araştırmacılar tarafından farklı şekillerde adlandırılmıştır: “Tanrılar arasındaki krallık, Gökyüzü krallığı, soy miti, [Kumarbi] Şarkısı, Fırtına tanrısının yükselişi” gibi. KUB 33.120 + Öy IV 28’ de şarkının isminin verildiği kolofon kırıktır¹⁰³⁸:

DUB I KAM ŠÁ SÌ[R] NU.TIL (?) [

[Şarkı]sı’nın ilk tableti, tamamlanmadı. [

Güterbock, “Ullikummi Şarkısı” ifadesinden hareketle bu kırık kısmı [^DKu-mar-bi] olarak tamamlamıştır. Şarkının Hurricesi’nin kolofonu da kırıktır. Bununla beraber 1194/u envanter numaralı tablet parçası, Kumarbi Şarkısı’nın kolofonuna bitişmekte ve onun adını vermektedir¹⁰³⁹:

(CTH 344.A): KUB 33.120 + KUB 33.119 + 1194/u + KUB 48.97 Ay IV 28’:

28’ DUB I KAM ŠÁ SÌR GÁxÈA NU.TIL [

C.Corti, Boğazköy’de bulunan üç dilli (Sumerce-Akadca-Hititçe) bir sözlükten hareketle Sumerce SÌR GÁxÈA ifadesini Hititçe *para-kán pauwaš* Şarkısı, “Doğum/Yaratılış/Başlangıç Şarkısı” (Song of Genesis/Beginning) olarak

¹⁰³⁷ Hoffner 1998b: 41.

¹⁰³⁸ Corti 2007: 119-110; Van Dongen 2010: 103-104.

¹⁰³⁹ Corti 2007: 110-112, 116 vd.

adlandırmaktadır. Şarkıların tümünün de Kumarbi destanlar dizisi değil Teşup'un veya Fırtına tanrısının destanlar dizisi (Cycle of Teşup/Cycle of the Storm God) olması gerektiğini düşünmektedir¹⁰⁴⁰. E. Von Dongen, bunun çok serbest bir tercüme olduğunu düşünmüş, üç dilli sözlükteki Akadca *US-SÚ-DU* kelimesi üzerine yoğunlaşarak “Çıkış Şarkısı” (Song of Coming Forth) ifadesini tercih etmiştir¹⁰⁴¹.

Gökyüzü krallığı efsanesi Hurriler tarafından Babilliler'in Enuma Eliş destanından alınmış olmalıdır. Hurriler, bu efsaneyi alırlarken Mezopotamya tanrılarının yerine kendi tanrılarını koymuşlardır. Açılış cümlesinden dolayı (“Bir zamanlar yukarıda...”) Enuma Eliş olarak adlandırılan Babil yaratılış destanı ilk evrensel güçlerin ve tanrılarının doğuşunu anlatır. Tanrılar arasındaki mücadelenin sonunda ise Marduk galip gelir¹⁰⁴²:

Hurri-Hitit Kumarbi Şarkısı

Enuma Eliş

Alalu

Apsu, Tiamat (Tatlı ve tuzlu sular)

Anu (Gök tanrısı)

Anu (Gök tanrısı)

Kumarbi (Tahıl tanrısı)

Ea (Bilgelik tanrısı)

Teşup (Fırtına tanrısı)

Marduk (Fırtına tanrısı)¹⁰⁴³

Tanrı LAMMA'nın Şarkısı'ndan (CTH 343) anlaşıldığına göre LAMMA, Ea ve Kumarbi'nin yardımlarıyla Teşup'un yerine gökyüzü krallığına getirilir. Bu,

¹⁰⁴⁰ Corti 2007: 116 vd.

¹⁰⁴¹ Van Dongen 2010: 104-108; Van Dongen 2011: 182, dn. 3.

¹⁰⁴² López-Ruiz 2012: 108.

¹⁰⁴³ López-Ruiz 2012: 106.

Kumarbi'nin Tešup'a karşı ilk entrikası olarak değerlendirilebilir. Bunun sonuçları ağır olur. İnsanlık aşırı bir refaha ulaşmıştır, hiç kimse ekmek ve içki sunmamaktadır. LAMMA, diğer tanrılara karşı küstahça davranmaktadır. Ea ve Kumarbi bu yaptıklarından pişman olurlar. Tabletın sonu kırık olsa da bu "kendini beğenmiş" tanrının yerinden edildiğine şüphe yoktur¹⁰⁴⁴. "Hurri anlayışına göre, tanrılar ve insanlar arasındaki uygun ilişki, ikincisinin ne aşırı derecede baskı altında olmasını (Hedammu'da olduğu gibi) ve ne de aşırı bir refahın tadını çıkarmasını (LAMMA'nın Şarkısında olduğu gibi) gerektirir. İki uç arasındaki bir denge, ideal olanıdır."¹⁰⁴⁵

Kumarbi destanlar dizisinin bir başka kahramanı Gümüş'tür (CTH 364). Annesi bir ölümlü olan Gümüş, babasının Urkeš'in beyi Kumarbi olduğunu öğrenir. Annesi ona aynı zamanda erkek kardeşinin Tešup ve kız kardeşinin de Ša(w)uşka olduğunu söyler. Bunun üzerine Gümüş, babasını aramak için Urkeš'e gider; ancak başarılı olamaz. Metindeki kırık kısımdan sonra onu kral olarak görürüz. Tešup'u nasıl olup da yerinden ettiği belli değildir. O, aynı zamanda Ay ve Güneş tanrısının da itaatini sağlamıştır. Metnin sonu kayıp olduğundan Gümüş'ün kendi konumunu nasıl kaybettiği bilinmemektedir¹⁰⁴⁶.

Kumarbi'nin Tešup'a karşı giriştiği entrikaların en açık kanıtlarından biri de Hedammu Şarkısı'nda (CTH 348) görülmektedir. Kumarbi'nin, Deniz Tanrısı'nın

¹⁰⁴⁴ Yorumlar için bkz. Güterbock 1961: 161-164; Beckman 2005: 260; Bernabé 2005: 4232; Haas 2006: 144-147.

¹⁰⁴⁵ Bernabé 2005: 4232.

¹⁰⁴⁶ Yorumlar için bkz. Hoffner 1988: 143 vd.; Lebrun 1995: 1979; Beckman 2005: 260; Haas 2006: 148-152.

kızı Šertapšuruhi ile birleşmesinden Hedammu adlı bir yılan dünyaya gelir ve o, insanlığı yıkıma götürür. Bu tehlikeyi ilk fark eden ve derin bir üzüntüye boğulan Tešup'un müttefiklerinden, aynı zamanda onun kız kardeşi olan Ša(w)uška'dır. Bilgelik kralı Ea, Kumarbi'ye bu yaptıklarından dolayı, tanrıların nasıl zor duruma düşeceğini anlatır. İnsanlar artık kurban sunmadıklarından Tešup, Ša(w)uška ve Hepat, tahılı kendileri yetiştirmek ve öğretmek zorunda kalacaklardır. Ea'nın uyarılarından memnun olmayan Kumarbi, veziri Mukišanu aracılığıyla, Ay tanrısı, Güneş tanrısı ve Karanlık Yer tanrısından gizli bir biçimde kendi planını uygulamaya koyar. Metindeki kırık kısımların ardından Niniveli Ša(w)uška, cinsel çekiciliğini kullanarak Hedammu'yu etkisiz hale getirmeye çalışır. Mitin sonu kayıp olsa da Hedammu'nun başarısız olduğu düşünülebilir¹⁰⁴⁷.

Ullikummi Şarkısı (CTH 345), destanlar silsilesinin en uzun ve en iyi korunandır. Kumarbi, hasmı Tešup'a karşı belki de en etkili çocuğu Ullikummi'yi, bir kaya ile birleşmesi sonucunda dünyaya getirir. Onu, ilk önce Fırtına tanrısından saklamak için yeraltına götürür, orada göğü ve yeri üzerinde taşıyan Ubelluri'nin omzuna koyar. Zaman içinde bu taştan yaratık öyle büyür ki deniz onun beline gelmektedir. Bu durumu gören Güneş tanrısı, tehlikeyi Fırtına tanrısına iletir. Tešup, kızkardeşi Ištara ile birlikte Hazzi dağına çıkar ve Ullikummi'nin denizde yükselişini izlerler. Ištara, Hedammu'ya yaptığı gibi bu yaratığı cazibesi ile alt etmeye çalışır; ancak o, sağır ve dilsizdir. Kardeşi Tašmišu'nun desteği ile savaşa başlayan Tešup, Ullikummi karşısında yenilgiye uğrar. Eşi Hepat, üzüntüden ne yapacağını bilmez

¹⁰⁴⁷ Yorumlar için bkz. Friedrich 1949: 230 vd.; Siegolová 1971: 35 vd.; Wilhelm 1989: 60; Lebrun 1995: 1977-1978; Hoffner 1998b: 50-51; Beckman 2005: 261; Haas 2006: 153-156.

haldedir, savaşı izlediği kuleden düşmekten refakatçi kadınlar sayesinde kurtulur. Bunun üzerine Teşup, Ea'nın desteğini sağlar. Dünyanın yaratılışında göğü ve yeri birbirinden ayıran bıçakla Ullikummi, Ubelluri'nin bedeninden ayrılır. Yaratık zayıf düşer. Metnin sonu günümüze ulaşmasa da Teşup'un onu yendiği ve gökyüzündeki krallığını sağlamlaştırdığı düşünülmektedir¹⁰⁴⁸.

Kumarbi Destanlarına ait olduğu düşünülen bir başka metin Deniz'in Şarkısı (ŠA A.AB.BA SİR) (CTH 346.II = KUB 45.63) olarak adlandırılan Hurrice bir fragmandır. Bununla beraber metnin hem kırık ve kısa olması hem de Hurri dilinin anlaşılmasındaki güçlük nedeniyle onun, destanlar dizisindeki yerini ve konusunu saptamak pek mümkün değildir. Belki de tanrılar arasındaki bir çekişmeden söz etmektedir. Rutherford, Hedammu ile Deniz'in Şarkısı'nın aynı anlatının iki bölümü olduğunu iddia etmektedir¹⁰⁴⁹.

Destanlar silsilesine ait olduğu düşünülen iki öykü daha söz konusudur. Bunlardan biri "Ea'nın Şarkısı ve Yaratık" (CTH 351.1.A = KUB 36.32 + 35) olarak adlandırılır. Metinde iki sütun kısmen korunmuştur. Şarkı, Gökyüzü Krallığı mitinden sonrasına yerleştirilmektedir. Tablet Orta Hitit yazı özelliklerini taşır ve Hititçe'deki ilk ve belki de tek redaksiyondur. Korunan kısımlarda Ea ile "yaratık" arasında bir diyalog gerçekleşmiştir. Diğer şarkıların aksine bu sefer Ea, olan biten her şeyin farkında değildir. Nasıl meydana geldiği anlaşılamayan bir yaratık, yeni bir

¹⁰⁴⁸ Güterbock 1951: 138-140; Dinçol 1982: 104-107; Wilhelm 1989: 60-61; Popko 1995: 125-126; Lebrun 1995: 1974-1977; Hoffner 1998b: 55-56; Gurney 2001: 160-162; Ünal 2003: 188-198; Savaş 2003: 77-94; Bryce 2003: 244-245; De Martino 2006b: 107-108; Haas 2006: 156-175.

¹⁰⁴⁹ Rutherford 2001: 598 vd.

tanrının güçlendiğini ve evrensel düzeni tehdit ettiği haberini Ea'ya iletir. Bu konu, diğer şarkıların da içeriğini oluşturur¹⁰⁵⁰.

Son şarkı ise Tanrı Eltara'dan bahseden küçük bir fragmandır (CTH 370.I.63.A = KBo 22.87). Tablet, tanrı Eltara'nın eski yıllarda gökyüzünde kral olduğunun ve herkesin ondan korktuğunun anlatılmasıyla başlar. Fırtına tanrısının egemen olacağını duyurulması ile biter¹⁰⁵¹.

Yukarıda anlatılan olaylar bütünüyle hayal ürünü olmakla beraber coğrafya adları gerçek dünyadan alınmıştır ve Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Doğu Akdeniz sahillerine işaret etmektedir. Kumarbi'nin kenti Urkeš (Tel Mozan) ve Teşup'un kenti Kumme, Kuzey Mezopotamya'da yer alır. Tuttul, Suriye'nin kuzeyinde, Hazzi dağı ise Hatay'da bulunmaktadır. Kumarbi'nin veziri Mukišanu'nun adı Hatay çevresindeki Mukiš krallığından gelir. Teşup, Hazzi dağından, Ullikummi'nin denizden yükselişini izlediğine göre bu deniz de Akdeniz olmalıdır. Lalapauwa ve Kandura dağlarının yeri belli değildir¹⁰⁵².

Gökyüzü Krallığı, LAMMA ve Gümüş'ün şarkılarına baktığımızda senaryonun geçtiği coğrafya Hurriler'in ilk ortaya çıktıkları yer olan Yukarı Mezopotamya-Habur Üçgeni'ne işaret etmektedir. Yukarı Habur'dan en eski Hurrice belgelere bakıldığında Teşup, görülmemektedir. Hurriler Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de Hava tanrısı anlayışını öğrenmişler ve eğer Teşup bu çevrede Hurriler arasında ortaya çıktıysa, zaman içerisinde Hurri dininde baskın hale gelmiştir. Bu mitler belki

¹⁰⁵⁰ Archi 2002c: 1 vd.; Archi 2009: 213.

¹⁰⁵¹ Archi 2009: 213-214.

¹⁰⁵² Güterbock 1946: 50-51; Haas 1980: 97 vd.; Hoffner 1998b: 4.

de Tešup'un Hurriler arasında üstün konuma gelişini açıklamaktadırlar. Gökyüzü Krallığı miti, Suriye'nin batısına ilişkin unsurlar taşımaz. Bununla beraber Hedammu ve Ullikummi Şarkılarında senaryo Suriye sahillerine işaret etmektedir. Tešup, Hazzi dağında oturur, Hedammu bir deniz yaratığıdır¹⁰⁵³.

Kumarbi destanlar dizisi M.Ö. 15. yüzyılın sonlarında Hititler tarafından alınmıştır¹⁰⁵⁴. Şarkıların her biri muhtemelen farklı zamanlarda düzenlense de bazı Hititçe versiyonlar II. Murşili'den öncesine aittir¹⁰⁵⁵. M.Ö. 13. yüzyıla ait olan eldeki kimi kopyaların, yıpranmış eski tabletlerden hareketle tekrar yazıldığı kolofonlarda kayıtlıdır¹⁰⁵⁶.

Kumarbi efsaneleri, Hatti mitlerinin aksine ölçülü (vezinli) yazılmışlardır. Her bir dize bir cümleden oluşmaktadır¹⁰⁵⁷. Her bir şarkı henüz bilinmeyen sayıda tableti kapsar ve tabletlerin satır sayısı 250 civarındadır. Şarkılar açıkça, tekrarlanan cümleler, açılış cümleleri gibi edebi ögeler içerir¹⁰⁵⁸.

A.Archi, hem Hurri şarkılarının bazılarının hem de Gılgameş destanı gibi kimi eserlerin kâtiplerin eğitimi ile ilgisi olmadığını, dinsel gereksinimler neticesinde sözlü olarak anlatıldığını ve dinlendiğini, Hurrice'den Hititçe'ye sözlü olarak aktarıldığını iddia etmektedir. Bu eserler, Hititçe'ye Hitit şarkıcıları tarafından

¹⁰⁵³ Archi 2009: 212-215.

¹⁰⁵⁴ Archi 1995b: 2373.

¹⁰⁵⁵ Archi 2007: 197.

¹⁰⁵⁶ Lebrun 1995: 1972.

¹⁰⁵⁷ Şarkıların vezinli yapısı hakkında bkz. Güterbock 1951: 141-145; Macqueen 2001: 165-166; Haas 2006: 157-158.

¹⁰⁵⁸ Lebrun 1995: 2373.

tercüme edilmiş ve kâtiplere dikte edilmiş veya yazılı metinlerden hareketle yeniden işlenmiştir. Ullikummi Şarkısı ve Avcı Keşşi masalının Hititçeleri incelendiğinde bunların, eldeki Hurrice versiyonların bir çevirisi olmadığı anlaşılmaktadır. Herhangi bir yazı atölyesi (scriptorium) yazılı bir Hurrice versiyon edinmek istediğinde bir “şarkıcı”ya başvurmakta ve ozan, kendi versiyonunu dikte etmektedir. Bu nedenle Boğazköy’de Hurrice Gılgameş destanının üç farklı versiyonu mevcuttur. Ayrıca şarkılardaki bazı ifadeler onların sözlü gelenek ürünü olduklarını düşündürmektedir. Hurricesi korunmuş olan Deniz’in Şarkısı, Serbest Bırakma Şarkısı, Gümüş ve Ullikummi, “X’in şarkısını söyleyeceğim” şeklinde başlarlar. Gökyüzü Krallığı efsanesinin başında ise “...tanrılar iştin!” şeklinde bir ifade görülmektedir. Bu şarkılar muhtemelen bir dinleyici kitlesi gerektiriyordu. Yine bu şarkılarda dolaysız anlatım (direct speech) oranı yüksektir ve şu ifadeler sıkça görülür: “X, Y’ye şöyle söylemeye başladı; X, Y’nin sözlerini işittiğinde; sana söyleyeceğim sözlere kulak ver; X, bu sözleri söylemeyi bitirdiğinde”. Bunlar Hurrice’den alıntıdır ve Hitit şarkıcıları bu formülleri değiştirmemişlerdir. Bu şarkılara müzik de eşlik ediyor olmalıdır. Müzik aletleri ile edebi eserlerin ezbere okunması Sumer’e ve Babil’e kadar giden bir gelenektir. Hurriler, müzik eşliğinde ezbere okunan bu edebi türleri Mezopotamya geleneğinden almışlardır¹⁰⁵⁹.

Hurri mitlerinin bütün dünya tarafından ilgi çekici bulunmasının bir sebebi Yunan ve Fenike mitleri ile olan benzerlikleridir. Bu benzerlik Hesiodos’un Theogoniası’nda ve diğer bazı Yunanca metinlerde ortaya çıkmaktadır. İlk defa E. Forrer tarafından fark edilen bu gerçek H. G. Güterbock tarafından ayrıntısı ile

¹⁰⁵⁹ Archi 2007: 185 vd.; Archi 2009: 209 vd.

işlenmiştir¹⁰⁶⁰. Ancak Hitit-Hurri mitlerinin Anadolu yoluyla mı yoksa Fenike'den mi Yunanlılar'a ulaştığı açık değildir. "Anadolu'da 13. yüzyıla ait Boğazköy devlet arşivi ile 8. yüzyıl şairleri arasında bir köprünün kolayca tasavvur edilemeyeceği söylenmelidir"¹⁰⁶¹. Öte yandan Theogonia'nın yazarı Hesiodos'un babasının İzmir'in kuzeyindeki Kyme kentinden olduğu da hatırlanmalıdır¹⁰⁶².

Kumarbi destanlar silsilesinin Hurri kaynaklı olduğu, aslının Hurrice veya Akadca yazılmış olabileceği ve Mezopotamya geleneklerinden etkilendiği pek çok araştırmacı tarafından defalarca vurgulanmıştır.

Alalu, Anu, Enlil, Ea gibi tanrı adları; Kumme, Ninive, Abzuwa, Nippur, Aranzah (Hurr. Dicle Irmağı) gibi yer adları; tanrı soylarının ard arda gelmesi ve tanrıların birbirlerine karşı savaşa girmeleri Mezopotamya kökenlerinin kanıtlarıdır.

Bu destanların az sayıda Hurrice fragmanları, Boğazköy arşivinden elde edilmiştir¹⁰⁶³. Bunlar Kumarbi Şarkısı'na (CTH 370.II = KUB 47.56)¹⁰⁶⁴, Hedammu Şarkısı'na (CTH 348.II.1 = KBo 12.80 + KUB 45.62)¹⁰⁶⁵, Ullikummi Şarkısı'na

¹⁰⁶⁰ Güterbock 1945: 52-57; Güterbock 1948: 123 vd. Yunan ve Fenike mitleri ile benzerlikler konusunda ayrıca bkz. Wegner 1978: 93-97.

¹⁰⁶¹ Güterbock 1945: 61.

¹⁰⁶² Akurgal 1997: 314

¹⁰⁶³ Çeşitli Hurrice mitolojik metinler Salvini tarafından derlenmiştir: Salvini 1977: 73 vd. Bu konuda son etraflı çalışma ise M. Salvini ve I. Wegner'e aittir: Salvini-Wegner 2004.

¹⁰⁶⁴ Salvini-Wegner 2004: 17-18, 38-39.

¹⁰⁶⁵ Salvini-Wegner 2004: 19, 40-41; Haas 2006: 155.

(CTH 345.II = KUB 45.61, KBo 27.217, KBo 33.61a +)¹⁰⁶⁶ ve Deniz'in Şarkısı'na (CTH 346.II = KUB 45.63)¹⁰⁶⁷ aittirler.

Hedammu Şarkısı'nın Hurri dilinde en az iki fragmanı vardır. Daha büyük olanı, muhtemelen Istar'ın yılan apše'ye bir çağrısını içerir: "Parlak sudaki yılan sözleri işittiğinde". Ardından tanrıça, Kummeli Teşup'u tehlike karşısında umursamaz olmakla suçlar. Metinde Kumarbi ve Deniz arasında bir diyalog da vardır. Kumarbi'nin veziri Mukişanu'nun da adı geçmektedir¹⁰⁶⁸.

Ullikummi Şarkısı'nın Hurrice'de en az üç fragmanı vardır. Bunlardan KUB 45.61'in kırık olmakla beraber yirmibir satırı korunmuştur. Burada Ullikummi'nin doğumu ve ona ad verilmesi anlatılır. Hititçe metinle benzerlikler taşır. Hurrice metinde adı geçen tanrılar arasında Kumarbi, Hutena, Tapşuwa[rri] Yer altı tanrıçası Allani, Ullikummi, Teşup ve Taşmişu vardır. Sadece Avcı Keşşi masalından bilinen tanrı Tapşuwa[rri], burada Kumarbi şarkılarına dâhil edilmiştir¹⁰⁶⁹.

Deniz'in Şarkısı'na ait Hurrice bir parça (KUB 45.63) ve bu şarkıya biri ritüel bir metinden diğeri bir katalog tabletinden olmak üzere iki atıf bulunmaktadır. Metnin ikinci satırında "gökyüzü ve yeryüzü", üçüncü satırda "Denizi'in Şarkısını söyleyeceğim" (širatile kiiaši) ifadeleri görülür. Adı geçen tanrılarsa Eski tanrılar

¹⁰⁶⁶ Giorgieri 2001: 134 vd.; Salvini-Wegner 2004: 19-20; 41-46; Haas 172.

¹⁰⁶⁷ Rutherford 2001: 589 vd; Salvini-Wegner 2004: 21, 46-47.

¹⁰⁶⁸ Haas 2006: 155.

¹⁰⁶⁹ Salvini 1977: 81-87; Giorgieri 2001: 153-155; Haas 2006: 172.

(amattinna DINGIR^{MEŠ}-na) ve Kumarbi'dir. Arkayüz beşinci satırda görülen “Kumarbi'nin sözü” ifadesinden, onun konuştuğu düşünülebilir¹⁰⁷⁰.

Tanrı soylarının ard arda gelmesi kavramı Mezopotamya mitolojisinden zaten bilinmekteydi. Ancak G. Wilhelm, iktidarı tekrar kazanmak için uğraşan tahttan indirilmiş tanrıların kralı konusunun Hurriler'e ait olduğunu ve Eski Yakınoğu'da benzersiz olduğunu düşünmektedir¹⁰⁷¹. Bununla beraber, tanrıların gökyüzündeki krallığı ve aralarındaki mücadele, Sargon tarafından iktidardan indirilen Kiş kralı örneğinde olduğu gibi, aslında Eski Yakınoğu saray yaşamını yansıtan ve Mezopotamya edebiyatında var olan bir motiften kaynaklanmış olabilir¹⁰⁷².

Destanlarda geçen tanrılar da Sumer-Akad ve Hurri tanrılarıdır. Suriye tanrılarının rolü daha azdır. Akad tanrıları Hititçeleştirilmiş bir biçimde geçer. Ideogramlarla yazılan tanrı adları da Hititçe fonetik tamamlayıcılarla birlikte görülmektedir¹⁰⁷³. Fırtına tanrısı her zaman ideogramla yazılmasına rağmen bu, Teşup'tan başkası olamaz çünkü onun kenti, Kumme olarak verilmektedir. Ayrıca o, Hurrice Gılgameş destanında Teşup olarak yazılmıştır¹⁰⁷⁴. Gökyüzü Krallığı miti Hurri dünyasına ait Yer altı tanrılarına bir sesleniş ile başlar. Ullikummi Şarkısı'nın Hititçesi'nde Gulšeş olarak geçen tanrıça Hurricesi'nde Hutena olarak

¹⁰⁷⁰ Rutherford 2001: 598 vd.

¹⁰⁷¹ Wilhelm 1989: 61.

¹⁰⁷² Lebrun 1995: 1973.

¹⁰⁷³ Güterbock 1945: 47, 49, 57.

¹⁰⁷⁴ Güterbock 1945: 47.

geçmektedir¹⁰⁷⁵. Gümüş'ün Şarkısında, Kumarbi'nin çocuğu Gümüş'ün adı ideogramla (KÙ.BABBAR) yazılmıştır. Şarkılarda, tanrı adları Hititçeleştirildiğinden bu ideogramın arkasındaki ismin, Hurrice Ušhuni değil, Hititçe *Harkiyanza* olması gerektiğini H. Hoffner tarafından ifade edilmiştir¹⁰⁷⁶. LAMMA ideogramı ile anlatılmak istenen tanrının da Karhuhi/Karhuha olduğu A. Archi tarafından dile getirilmiştir. LAMMA'nın öyküsünde Kargamiş kentinin tanrıçası Kubaba, LAMMA ile diyalog halindedir. Kubaba'nın adı, I. Şuppiluliuma'nın Kargamişli Şarri-Kuşuh ile yaptığı antlaşmada (CTH 50 = KUB 19.27) Karhuha ile ikili oluşturmaktadır: ^DKar-[hu-ha ^DK]u-pa-pa DINGIR^{MEŠ}-aš-ša Š[A KUR ^{URU}Kar-ga-miš. II. Şuppiluliyama'nın Kargamişli Talmi-Teššup ile antlaşmasında (CTH 122.1.A = KUB 26.33 + KBo 13.255 IV 8) da aynı şekilde ikili söz konusudur: DINGIR^{MEŠ} KUR ^{URU}Kar-g]a-miš ^DKu-[pa-pa ^DK]ar-[hu-u-hi-iš. Mukişli Allaiturahhi'nin ritüellerinde de şu tanrı sıralamalarına rastlanır: Tešup, Hepat, Niniveli Istar, Ninatta-Kulitta, LAMMA ve Kubaba. M.Ö. I. binin hiyerogliflerinde de Kubaba, genellikle Tarhunza ya da Karhuha ile ilişkilidir. Hititler, muhtemelen Karhuha'nın adı için LAMMA ideogramını kullanmışlardır ve onun Kargamiş'in koruyucu tanrısı olduğuna inanmaktadırlar. Tanrı LAMMA ile Kubaba'nın birlikteliği, LAMMA Şarkısı'nın Kargamiş'in Hurri dünyasına ait olduğunu düşündürür¹⁰⁷⁷.

¹⁰⁷⁵ Salvini 1977: 81-86; Giorgieri 2001: 138, 153-155.

¹⁰⁷⁶ Hoffner 1988: 163-164.

¹⁰⁷⁷ Archi 2009: 217-218.

5.2.2.Serbest Bırakma Şarkısı:

Boğazköy'de 1983-1985 yılları kazılarında, Hurrice-Hititçe çift dille kaleme alınmış, çok sayıda duplikat ve paraleli içeren bir dizi tablet ele geçirilmiştir. (KBo 32.10-110, 113, 208-210, 212-117). Bu metinler kolofonlardan hareketle Serbest Bırakma Şarkısı (İngilizce'de The Song of Release, Almanca'da Lied/Epos der Freilassung) olarak adlandırılmışlardır. Bu ifadenin Hititçesi SİR *para tarnumaş*, Hurricesi ise kirenzi'dir. Serbest Bırakma Şarkısı pek çok tablet üzerinde kayıtlıdır ve serilerden biri altı tablettten oluşmaktadır.

Tabletlerin el kopyaları H. Otten ve C. Rüster tarafından KBo 32'de yapılmış, metinlerin transkripsiyon, tercüme ve yorumları ise E. Neu tarafından StBoT serisinde yayınlanmıştır¹⁰⁷⁸. İngilizce tercümesini H. Hoffner yapmıştır¹⁰⁷⁹. Bu destan veya şarkı hakkında pek çok araştırmacı çeşitli yönlerden çalışmıştır. G. Wilhelm, kısmen İngilizce çevirisini¹⁰⁸⁰ yapmış, Hurricesi üzerinde de etraflı bir makale yazmıştır¹⁰⁸¹. Başka bir çalışmasında Wilhelm serinin bir örneğindeki tabletlerin sıralamasını, içerik ve kolofonlardan hareketle yapmaya çalışmış ve yine destanın kısmen bir çevirisini vermiştir¹⁰⁸². G. Beckman, yine kısmen İngilizce'ye çevirmiştir¹⁰⁸³. A. Archi, Kumarbi şarkıları gibi, Serbest Bırakma Şarkısı'nın da

¹⁰⁷⁸ Neu 1996.

¹⁰⁷⁹ Hoffner 1998b: 65-80.

¹⁰⁸⁰ Wilhelm 1996: 17 vd.

¹⁰⁸¹ Wilhelm 1997: 277 vd.

¹⁰⁸² Wilhelm 2001: 82 vd.

¹⁰⁸³ Beckman 2003a: 216-217.

sözlü gelenek ürünü olduğu ve şarkıcılar (LÚNAR) tarafından ezbere okunduğunu düşünmektedir¹⁰⁸⁴. Rita Francia, bu destanı edebi sanatlar açısından incelemiş, Hititçe ve Hurricesi arasında edebi üslup açısından önemli farklar olduğunu ifade etmiştir. Hurrice versiyon yüksek bir edebi üslupta ve çok daha mecazi bir dille yazılmıştır. Hititçesi ise iyi yazılması ve doğru bir şekilde tercüme edilmesine rağmen Hurri biçimi kadar yüksek bir seviyede değildir. R. Francia, Serbest Bırakma Şarkısı'nın Hititçe ibretlik öyküler/kıssalar (parables) bölümünde, dolaysız anlatım biçiminin şiirsel üslubu üzerinde durmuş ve bu kısımda uyak, yarım uyak, iç uyak, ses tekrarı ve cümle tekrarı gibi edebi sanatları incelemiştir. Kullanılan edebi sanatlar tesadüfi değildir ve Hititçe metnin şiirselliği Hurricesi'ne yaklaştırılmaya çalışılmıştır¹⁰⁸⁵. M. Bachvarova, bu şarkıyı Gılgameş ve Babil Yaratılış Destanı gibi Eski Yakındoğu destanları ve Homeros'un Iliadası ile karşılaştırmış, şarkının, söz konusu eserlerle benzerlikleri üzerinde durmuştur¹⁰⁸⁶. Bir başka çalışmasında Bachvarova, Serbest Bırakma Şarkısı'nın, Ebla'daki İkinkaliş kentine ait kölelerin serbest bırakılması konusunda Teşup'un isteğinin reddedildiği bölümü (KBo 32.15), Hitit Devleti'nin antlaşmaları, idari metinleri, yıllıkları, duaları ve diğer şarkıları ile karşılaştırmıştır. Böylece, burada aslen söz konusu olan durumun yaygın kanının aksine borç kölelerinin serberst bırakılması (borç affi) değil, tutsakların serbest bırakılması ile ilgili olduğunu düşünmektedir¹⁰⁸⁷. G. Wilhelm de savaş tutsaklarının

¹⁰⁸⁴ Archi 2007: 188-191.

¹⁰⁸⁵ Francia 2010: 65 vd.

¹⁰⁸⁶ Bachvarova 2005a: 131 vd.

¹⁰⁸⁷ Bachvarova 2005b: 45 vd.

serbest bırakılmasından söz etmektedir¹⁰⁸⁸. V. Haas, Hitit Edebiyatı (*Die hethitische Literatur*) adlı kitabında bu destanın yorumlarını da içeren bir çevirisini vermiştir¹⁰⁸⁹. A. Gilan şarkı hakkında genel bir bilgi vermiştir¹⁰⁹⁰.

E. Neu, Serbest Bırakma Şarkısı'nın Hurricesi'nin, muhtemelen Eski Hitit Çağı'nda Hititler'in Kuzey Suriye seferlerini yürüttükleri dönemde ve Ebla ile İkinkaliş kentini ele geçirdiklerinde ithal edildiğini düşünmektedir. Bununla beraber yazı ve dil özellikleri bu edebiyat ürününün Orta Hitit Çağı'nda Hurrice'den Hititçe'ye çevrildiğine ve yazıldığına işaret etmektedir¹⁰⁹¹. A. Archi ise bu şarkının, I. Tuthaliya döneminde başlayarak devam eden Hurri kültürüne aşırı ilgi sonucunda Hattuša tarafından elde edildiğini düşünmektedir. Ona göre çift dilli metnin, daha eski bir Hurrice metinden hareketle yazıldığını düşünmek için bir sebep yoktur. İlk manüskript, destanı ezbere bilen bir kâtip ya da şarkıcı tarafından hazırlanmıştır. Metnin kolofonları bir şarkıcıdan ve bir "şarkıcının ücreti'nden söz etmektedir. (*ŠA LÚNAR kuššani*). Eğer metin daha eski bir manüskriptten kopya değilse o zaman ana dili Hurrice olan bir kâtip tarafından yazılmış olmalıdır; çünkü Hititçe çevirisinde hatalar vardır ve ayrıca Hititçe bölümde bazı kısımlar kısaltılmış ve açıklayıcı unsurlar eklenmiştir¹⁰⁹². V. Haas bu destanın muhtemelen III. Tuthaliya döneminde oluşturulduğunu düşünmekte; ancak dilsel içeriklerden hareketle, Hurrice

¹⁰⁸⁸ Wilhelm 2001: 84.

¹⁰⁸⁹ Haas 2006: 177-192.

¹⁰⁹⁰ Gilan 2010: 58-59.

¹⁰⁹¹ Neu 1996: 3-7,

¹⁰⁹² Archi 2007: 189-190.

versiyonunun daha eskilere M.Ö. 16. yüzyıla kadar uzandığını ifade etmektedir¹⁰⁹³. G. Wilhelm'e göre mevcut yazıtlar, M.Ö. erken 14. yüzyıla aittir. (Orta Hitit dili). Hurrice nüshanın oluşturulma tarihi kesin olarak belirlenmemektedir. Anlatı, en geç M.Ö. erken 16. yüzyılda gerçekleşmiş olması gereken olaylara dayanmaktadır. Hurrice metinler çok sonra yazılmış olmamalıdır. Metinde adı geçen kentler, arkeolojik bulgu ve tarihi nakillere göre erken 16. yüzyılda yok edilmişlerdir¹⁰⁹⁴.

Tabletlerin bazıları sol sütunda Hurrice, sağ sütunda Hititçe olmak üzere çift dilli düzenlenmiştir. Hurri dilinin güçlüğüyle anlaşılmasından dolayı, Hititçe kısmın kırık olduğu yerlerde, metnin Hurricesi'nin izahı hala son derece zordur. Bununla birlikte bu metin Hurrice gramer ve sözlüğünün anlaşılmasında son derece önemli bir rehber konumundadır¹⁰⁹⁵.

Serbest Bırakma Şarkısı dört bölüm halinde düzenlenmiştir¹⁰⁹⁶; ancak bunların sıralaması konusunda tartışmalar vardır¹⁰⁹⁷:

1. Giriş/Açılış
2. Bilgelik/hikmet edebiyatı (wisdom literature) olarak da adlandırılan ibretlik öyküler/kıssalar (parables)
3. Tanrıça Allani'nin şölenu

¹⁰⁹³ Haas 2006: 177.

¹⁰⁹⁴ Wilhelm 2001: 82.

¹⁰⁹⁵ Hoffner 1998b: 66; De Martino 1999: 340-341.

¹⁰⁹⁶ Neu 1996; Wilhelm 1996: 19-23; Hoffner 1998b: 65-77.

¹⁰⁹⁷ De Martino 1999: 339-340.

4. Ebla kenti ile ilgili öyküler.

Birinci bölüm (İlk tablet KBo 32.11 I 1-20) sadece Hurrice'dir. I. sütünün karşısındaki Hititçe kısım (II. Sütun) kırıktır. Onuncu satırdan sonrası iyi korunmamıştır. Mitte merkezi rol oynayan tanrılardan ve insanlardan söz etmektedir¹⁰⁹⁸.

(CTH 789): KBo 32.11 Öy I 1-9¹⁰⁹⁹:

1-3 Kumme'nin b[üyük] kralı Teşup'un şarkısını söyleyeceğim. Yeryüzünün sürgüsünde (duran) ge[nç kadın] Alla[ni]'yi yüceltmek istiyorum.

4-6 Onlarla birlikte, bilgeliğiyle ünlü, becerikli tanrıça, genç kadın Işhara'yı söyleyeceğim.

7-9 E[bla]'ya [...] getirecek olan Pizzikarra (adamını) söyleyeceğim. Pizzikarra, Nuhašše ve Ebla (kentlerini) imha [] []

İkinci bölüm, Eski Doğu'nun bilgelik edebiyatına dâhildir. Bir kısım derlemesi olarak da adlandırılabilir olan metinler, ahlaki davranışlar için bir rehber konumundadır. Anlatılar metinde de “bilgelik” olarak ifade edilirler: Hititçe *hattatar*,

¹⁰⁹⁸ Hoffner 1998b: 67; Haas 2006: 179.

¹⁰⁹⁹ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 30. İngilizce terc. için bkz. Hoffner 1998b: 67.

Hurricce madi¹¹⁰⁰. Hikayeler serinin iki tabletinde, ikincisinde (KBo 32.12 Ay IV 23 [DUB II.KAM]) ve muhtemelen üçüncüsünde (KBo 32.14 [kolofonsuz]) yer almaktadır¹¹⁰¹. KBo 32.12 kırıktır ve sadece Hurriccesi kısmen korunmuştur. Bu nedenle çevirisi pek mümkün değildir. KBo 32.14 ise Hurricce-Hititçe çift dillidir¹¹⁰². Bütün kıssalar (yedi adet) aynı anlatım tarzındadır¹¹⁰³: 1. Her kıssa, nankörlük, ulaşılan şeyden hoşnutsuzluk, açgözlülük gibi yanlış bir davranış hakkındaki fabl ile başlar. Hayvanlar, araç-gereçler, yapılar (bir kule) yanlış bir davranış sergilemiştir. 2. Bu anlatıdan somut insan dünyasına her zaman şu sözlerle geçilir: “Bu bir...(geyik, kadeh, kule) değildir, bir insanoğludur”. Hayvanların ve nesnelerin yanlış davranışları, insanların (idareci, oğul) davranışları ile ilişkilendirilir. Bu kötü davranışlar, elde edilenlerin kaybı ve tanrıların laneti ile cezalandırılır. 3. Diğer anlatıya şu sözlerle geçilir: “Bu hikâyeyi bir kenara bırakın. Size bir başka hikâye anlatacağım. Mesajı dinleyin, size bir başka hikâye anlatacağım”. Her bir hikâye üç farklı terimle ifade edilir: “söz” (Hit. *uttar*, Hurr. *tivšari*), “mesaj” (Hit. *hatreššar*, Hurr. *amumi*), “bilgelik” (Hit. *hattatar*, Hurr. *madi*)¹¹⁰⁴. İlk kıssa şöyledir:

(CTH 789): KBo 32.14 Öy II 1-25¹¹⁰⁵:

¹¹⁰⁰ Haas 2006: 185.

¹¹⁰¹ Wilhelm 1996: 20; Haas 2006: 187.

¹¹⁰² Neu 1996: 57-58; 74-97.

¹¹⁰³ Haas 2006: 186.

¹¹⁰⁴ Hoffner 1998b: 68.

¹¹⁰⁵ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 75-77. Terc. için ayrıca bkz. Hoffner 1998b: 69; Haas 2006: 187-188. Türkçe terc. için bkz. Ünal 1997: 27.

1-8 Dağ geyiği bedeninden kovdu. Geyik bir başka dağa gitti. Orada şişmanladı, hoşnutsuzluk duydu ve dağa lanet etmeye başladı: “Üzerinde otladığım dağı keşke ateş yaksa. Keşke Fırtına tanrısı (şimşegiyle) onu vursa ve ateş dağı yaksa.”

9-16 Dağ bunu duyduğunda kalbi gücendi ve geyiği lanetlemeye başladı: “Neden beslediğim geyik beni lanetliyor? Avcılar onu vursun. Kuş avcıları onu yakalasin. Etini avcılar alsın ve kuş avcıları derisini alsın.”

17-22 Fakat bu bir geyik değil, bir insanoğludur. O insan kendi şehrinde çıktı ve başka bir ülkeye gitti. O hoşnutsuz olduğunda, (yeni) kentini kötülemeye başladı. Kentin tanrıları onu lanetlediler.

23-25 Bu hikâyeyi bir kenara bırak, sana başka bir hikâye anlatacağım. Mesajı dinle. Sana başka bir öğretici hikâye anlatacağım.

Üçüncü bölüm, (KBo 32.13 Hurrice-Hititçe. Serinin dördüncü tablet) Hava tanrısının yer altı dünyasına ziyaretini anlatan mitolojik bir bölümdür. Burada Yer altı tanrıçası Allani, Hava tanrısı için bir ziyafet düzenler. Hititçe versiyonda Teşup yer altına kardeşi Taşmişu/Şuwaliyat ile inmiştir. Şölene ilk/eski tanrılar da davetlidir. Ziyafette çok sayıda hayvan kurban edilir. Teşup fazlasıyla iyi karşılanır, eski tanrılar da onun sağ tarafında otururlar. Allani içki sunucu olarak konuklara kendisi hizmet eder. Metnin devamı kırık olduğundan öykünün nasıl sona erdiği belli değildir¹¹⁰⁶. Teşup’un yer altına inişi konusunda iki yorum bulunmaktadır: Birincisi, Gökyüzü tanrıları ile Yer altı tanrıları arasında geçici bir uzlaşma; ikincisi ise onun

¹¹⁰⁶ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 220-227. Wilhelm 1996: 19-20. Terc. ve yorumlar için bkz. Hoffner 1998b: 72-73; Haas 1996: 180-182. Türkçe terc. için bkz. Ünal 1997: 27.

yer altındaki geçici esaretinin, Iştar'ın yer altına iniş öyküsünün bir benzeri olduğu şeklidir¹¹⁰⁷.

şarkının dördüncü bölümünde konu yine değişir ve Ebla kenti ile ilgili olaylar ele alınır. Hikâyenin merkezinde kentin kralı ile kent yaşlıları arasında kölelerin serbest bırakılması üzerine bir tartışma vardır. Anlatı diyalog şeklinde düzenlenmiştir. Teşup, Ebla kenti kralı Megi'den kölelerin serbest bırakılmasını talep eder. Megi bu isteği kent konseyine iletir ancak, istek reddedilir. Bunun üzerine Megi, Teşup'a yakarır ve Pazzanikarri ile oğlu Zazalla'nın, İkinkaliş kenti yurttaşlarının serbest bırakılması isteğine karşı koyduklarını anlatır. Bu defa Teşup, Megi ile doğrudan konuşur ve dileği yerine getirilirse tahtın kenti Ebla'yı yücelteceğini, yerine getirilmezse kenti yok edeceğini söyler¹¹⁰⁸. Metne göre Ebla, bir Hurri kenti görünümündedir: Teşup'a, en önemli yerel biçimi olan "Kummeli Teşup" diye seslenilir. Ayrıca bazı şahıs adları Hurriler'de tipik olan cümle isimleri (sentence-names) biçimindedir: Arip-Ebla "Ebla (çocuk) verdi", Paib-Ebla "Ebla (çocuk) yaptı"¹¹⁰⁹.

Serbest Bırakma şarkısı'nın Hurrice aslı en azından M.Ö. 15. yüzyıla gitmektedir. Bununla beraber Orta Tunç Çağı'nda Ebla kenti çoktan önemini kaybetmiştir. Bu nedenle Ebla kenti ile ilgili olayların aslında tabletlerin ilk

¹¹⁰⁷ Wilhelm 1996: 20; Hoffner 1998b: 73.

¹¹⁰⁸ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 274 vd. Wilhelm 1996: 21-22. Terc. ve yorumlar için bkz. Hoffner 1998b: 73-76; Haas 1996: 182-185.

¹¹⁰⁹ Wilhelm 1996: 21.

kopyasından ve Hititçe çevirisinin yapıldığı dönemden çok daha eskiye ait olması gerekmektedir¹¹¹⁰.

Şarkının bu son bölümünde Teşup, isteği yerine getirilmezse Ebla kentini şu şekilde tehdit etmektedir:

(CTH 789): KBo 32.19 Öy II 27-31¹¹¹¹:

27-31 Ebla şehrinin alt duvarlarını bir kadeh gibi tamamen paramparça edeceğim. Yukarı şehrin duvarlarını bir çöp yığını gibi ezeceğim.

Bu sözleri Tel Mardih (Ebla) kenti kazısının sonuçları ile karşılaştırma imkânı vardır. Kenti çevreleyen büyük duvarın tahribatı III/b tabakasının sonunda, M.Ö. 1600 civarında gerçekleşmiştir. Zaman olarak yıkımlar I. Hattuşili ile I. Murşili'nin Kuzey Suriye seferlerine denk düşmektedir. Ayrıca I. Hattuşili'nin Hahhu şehrinde köle kadın ve erkekleri serbest bıraktığından bahsetmesi de hatırlanmalıdır¹¹¹². Buna ek olarak Hitit kralı yıllıklarında, ikinci senesinde Alalah'ı imha ettikten sonra Urşu

¹¹¹⁰ Wilhelm 1996: 22.

¹¹¹¹ Trans. ve terc. için bkz. Neu 1996: 383. İngilizce terc. için bkz. Hoffner 1998b: 76. Almanca terc. için bkz. Haas 2006: 185.

¹¹¹² Haas 2006: 177.

kentine, oradan da Igakaliş kentine gittiğini anlatmaktadır¹¹¹³. Fakat şarkıya göre Ebla, Niniveli Pizikarra tarafından yıkılmıřtır¹¹¹⁴.

Serbest Bırakma şarkısı'nın bu son bölümü belki de Ebla kentinin yıkılışının mitolojik bir anlatımıdır. Ebla gibi yüzyıllardır önemini koruyan bir kentin aniden ortadan kalkışını üstü kapalı bir şekilde aktarmaktadır¹¹¹⁵.

¹¹¹³ Houwink ten Cate 1984: 48.

¹¹¹⁴ Archi 2007: 189.

¹¹¹⁵ Wilhelm 2001: 84; Beckman 2006: 262; Haas 2006: 185; De Martino 2006b: 109.

5.2.3.Diğer Metin Parçaları:

Fragman halinde günümüze ulaşan mitolojik içerikli metinler de söz konusudur¹¹¹⁶:

Iştar'dan (CTH 350), Ea'dan (CTH 351), Tanrı Huranu'dan (CTH 352), Šebetti'nin kızından (CTH 353), Dicle ırmağından (CTH 354) ve Mala ırmağından (CTH 365) söz eden parçalar. CTH 365, Mala ırmağı hakkında, vebanın ortadan kaldırılması ile ilgili bir ritüeldir. Tanrılar Güneş tanrısının oğlunu ülkede kral yaparlar¹¹¹⁷. CTH 370.II'de Hurrice diğer metin parçaları sınıflanmıştır¹¹¹⁸. CTH 776.A Teşup ve Irmaklar olarak adlandırılan Hurrice bir hikâyedir¹¹¹⁹.

¹¹¹⁶ Beckman 1994: 570; Karauğuz 2001: 49-50.

¹¹¹⁷ Beckman 1994: 570; Karauğuz 2001: 49.

¹¹¹⁸ Bunların bir kısmının transkripsiyonu Salvini-Wegner tarafından yapılmıştır: Salvini-Wegner 2004: 70-73, Nr. 40-47.

¹¹¹⁹ Salvini 1977: 75.

5.3.Masallar:

5.3.1.Gurparanzah:

Hurri kültürünün izlerini taşıyan ve masal olarak adlandırılan birkaç anlatı Boğazköy tabletleri arasında ele geçirilmiştir.

Bunlardan biri kahramanlıkları ile ün salmış Gurparanzah adlı hayali bir kralla ilgilidir. (CTH 362)¹¹²⁰. Fragmanlardan, hikâyenin bütünü anlamak pek mümkün değildir. Son birleşen tablet parçalarıyla birlikte destanın A nüshasını şu şekilde özetlemek mümkündür¹¹²¹: I. sütun son derece kırıktır. Burada yemek yemek, yayların istenmesi ve atış nişanları söz konusudur. Şahıs adlarından İmpakru ve Gurparanzah görülür. II. sütunda Gurparanzah vahşi hayvanları öldürür ve diğer kahramanlarla birlikte Akad'a gider. İmpakru kendine damat olarak Gurparanzah'ı seçer. Yapılan okçuluk yarışmasında Gurparanzah altmış kral ve yetmiş kahramanı yener. Ardından süslenmiş bir yoldan yatak odasına yatmaya gider. Karısı Tatizuli ile aralarında tam olarak anlaşılamayan bir konuşma geçer. III. sütunda, muhtemelen Akad kralı olan İmpakru'nun altmış kral ve yetmiş kahramana hitaben bir konuşması vardır. İmpakru bu konuşmasında Ailanuwa ülkesi kralından, yani Gurparanzah'tan söz etmektedir. Kırık kısımlarda Eniadili ve Eşiadili gibi isimler görülür. Daha sonra kadın (muhtemelen Tatizuli) ve Gurparanzah, yetmiş kahramanı yemeğe davet ederler. IV. sütunda sadece bazı işaretler korunmuştur. Kolofona göre ikinci tablet

¹¹²⁰ Trans. terc. ve yorumlar için bkz. Güterbock 1938: 83-90; Pecchioli Daddi 2003: 476 vd.; Akdoğan 2007: 1 vd. Terc. için bkz. Güterbock 1945: 68-69; Ünal 1991: 852-853; Haas 2006: 218-219. Bu masal hakkında kısa yorumlar için bkz. Vries 1967: 47-49; Güterbock 1978b: 241; Dinçol 1982: 108; Wilhelm 1989: 62; Archi 1995b: 2373; Gilan 2010: 57.

¹¹²¹ Akdoğan 2007: 17-18.

olan B nüshasında Aranzah, yani Dicle ırmağı bir kartal gibi uçar ve Akad'a gelir. Merdivenin üzerine oturur ve Gurparanzah'a üzüntüsünün sebebini sorar. Aranzah ve Gurparanzah arasındaki konuşma da kırıklar nedeniyle anlaşılammaktadır. Ardından Aranzah tekrar bir kartal gibi uçar, Ana tanrıça ve Kader tanrıçasına gider. Tanrıçalar Aranzah'ı gördüklerinde, ona yiyecek ve içecek verirler.

Metinde Hurrice şahıs adları dikkati çekmektedir. Gurparanzah'ın ismi gурp- : “sadak (ok kılıfı)” ve Aranzah: “Dicle Irmağı” kelimelerinin bitişmesi ile oluşmuştur. Gurparanzah'ın karısının adı olan Tatizuli, tad-: “sevmek” anlamına gelir. Gurparanzah'ın arkadaşları olan Eniadili ve Eşiadili'nin isimleri de adal-: “güç, kuvvet” kelimelerine, Hurri şahıs adlarında sık gördüğümüz ene-: “tanrı” ve eše-: “ülke” sözcüklerinin bitişmesi ile oluşmuştur¹¹²².

Gurparanzah'ın kralı olduğu Ailanuwa ülkesinin nerede olduğu belli değildir. F. Pecchioli Daddi'nin belirttiğine göre burası Kuzey Mezopotamya'da bir krallık olmalıdır. Kentin adı, Alilanum kent adındaki ilk -l'nin çıkarılması ve kelime sonuna -(u)wa'nın eklenmesi ile oluşturulmuştur. Tel Leilan tabletlerine göre burası Yukarı Habur ile Sincar dağları arasında bulunur ve Eski Babil döneminde Masum-atal isimli bir Hurri kralı tarafından yönetilmiştir¹¹²³.

Bu destan belki de yerel bir sülalenin başlangıcını üstü kapalı, mitik-efsanefi bir şekilde (etiyojik/nedenbilgisel) anlatmaktadır¹¹²⁴.

¹¹²² Pecchioli Daddi 2003: 477; Haas 2006: 217; Akdoğan 2007: 2.

¹¹²³ Pecchioli Daddi 2003: 493; Akdoğan 2003: 14.

¹¹²⁴ Pecchioli Daddi 2003: 492.

5.3.2.Avcı Kešši:

Hurri geleneğinden alınan bir başka masal Avcı Kešši olarak adlandırılır. Boğazköy'de Hititçe (CTH 361.I) ve Hurrice (CTH 361.II) nüshaları, tıpkı şar tamhari metinleri gibi Mısır'ın başkenti El-Amarna'da da Akadca bir parçası bulunmuştur. Son derece uzun olduğu anlaşılan destanın sadece yüzde on kadarı kırık bir biçimde korunmuştur¹¹²⁵. Hurrice versiyon en az 15 tablettten oluşmaktadır. 14. tabletin kolofonunda “Kešše şarkısının 14. Tableti. Tamamlanmadı” ifadesi görülür¹¹²⁶. Bütün nüshalarda destanın baş tarafı kırıktır. Hititçe metinden hareketle Avcı Kešši'nin masalını şu şekilde özetlemek mümkündür¹¹²⁷: Kešši, kötü bir adam olan Udupşarri'nin kızkardeşi Şintalimeni ile evlenir. Bu kadın her şeye sahip ve çok güzeldir. Kešši bütün ilgisini karısına çevirir, tanrıları artık dikkate almaz, içki ve ekmek kurbanını ihmal eder. Dağlarda av sürmeyi bırakır. Annesi bu durumdan şikâyetçi olur ve kendisine hiçbir şey getirmediğini söyler. Bunun üzerine Kešši mızrağını, köpeğini alır ve Natara dağına ava gider. Fakat içki kurbanını ihmal ettiği için tanrılar ona kızgındır. Bütün av hayvanlarını ondan saklarlar. Kešši, dağlarda üç ay boyunca boş boş dolaşır, elleri boş dönmek istememektedir. Aç ve susuzdur. Şiddetli bir hastalığa da yakalanır. II. sütunun sonu ve III. sütunun başındaki kırık kısımdan sonra Kešši'nin gördüğü yedi adet tuhaf rüya kayıtlıdır. Kešši, uyandığında

¹¹²⁵ Gilan 2010: 58.

¹¹²⁶ Salvini 1988: 161; Salvini-Wegner 2004: 23, 60; Haas 2006: 208.

¹¹²⁷ Trans. terc. ve yorum için bkz. Friedrich 1950: 234-242, 253-255. Terc. ve yorum için bkz. Hoffner 1998b: 87-89; Haas 2006: 206-211. Türkçe tercüme için bkz. Karauğuz 2001: 209-211. Yorumlar için bkz. Vries 1967: 45-47; Hoffner 1975: 141; Güterbock 1945: 69-70; Güterbock 1978b: 240; Xella 1978: 215 vd.; Dinçol 1982: 108; Wilhelm 1989: 62; Neu 1993: 111 vd.; Arıkan 1996: 196-170; Archi 1995b: 2376; Beckman 2005: 259; Haas 2005: 369-373.

bu rüyaları annesine anlatır ve nasıl davranmaları gerektiğini sorar. Annesi bu rüyaları yorumlamaya başlar ancak tablet bu noktada yine kırıktır.

Kešši destanının Hurricesi¹¹²⁸, metnin kolofonunda “şarkı” (SÎR) olarak adlandırılmakta; ancak büyük oranda anlaşılmasız olarak kalmaktadır. 15 tablet yaklaşık olarak 3000 satırdan fazlasına karşılık gelmektedir¹¹²⁹ ki bu da Serbest Bırakma Şarkısı ile birlikte, en uzun Hurrice metinlerden biriyle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Hurrice metin, destanın Hititçe nüshasından neredeyse tamamen farklı bir içeriğe sahiptir. Kešši'nin avlanmayı ihmal etmesi, bu nedenle tanrıların öfkelenmesi, gördüğü yedi rüya ve annesinin bu rüyaları yorumlaması Hurrice nüshada görülmemektedir. Her iki versiyonda aynı karakterler söz konusudur: Kešši (Hurricesi'nde Kešše), karısı Šentalimēni (Hurricesi'nde Šentaminni) ve onun erkek kardeşi Udupšarri (Hurricesi'nde Ud/ti/epšarra/i). Bununla beraber Hurrice metinde Kešši'nin annesinden de söz edilmez¹¹³⁰.

Diğer taraftan Hurrice metinde, Hititçesi'nde görülmeyen bazı tanrı ve şahıs adları mevcuttur. Yeni tanrı karakterleri arasında Ištara, Güneş tanrısı, Ay tanrısı, Kumarbi ve “kral” ünvanlı Ea vardır. Urum-[], Elamihuri, Auti ve bir kadın adı olan Tadi-[] yeni şahıs adları arasında sayılabilir. Hititçe versiyonda görülmeyen bazı yer adları ise şunlardır: Ilawa, Niwama, Perhena. Hurrice metinde ayrıca, Hititçesi'nde karşılaşılmayan, LÚ^{MEŠ} ŠU.GI (yaşlılar) denilen karakterler söz

¹¹²⁸ Salvini 1977: 79-80; Salvini 1988: 157-172; Salvini-Wegner 2004: 23-27, 54-69; Groddek 1999: 35 vd.; Haas 2006: 208-211.

¹¹²⁹ Salvini 1988: 161; Haas 2005: 371; Haas 2006: 2008.

¹¹³⁰ Salvini 1977: 79.

konusudur¹¹³¹. Ilawa, aynı zamanda Hurriler de bir tanrı adı olduğu gibi, Perhena kelimesi de Hurrice olmalıdır. Bu nedenle olayın geçtiği sahne, Hurriler'in yoğun olarak bulunduğu yerleri işaret etmektedir¹¹³².

¹¹³¹ Salvini 1977: 80; Salvini 1988: 162; Haas 2005: 371; Haas 2006: 208.

¹¹³² Haas 2005: 369.

5.3.3.Appu ve İki Oğlu – Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı:

1945’te H. G. Güterbock¹¹³³ ve 1950’de J. Friedrich¹¹³⁴ tarafından Hurri masal ve efsaneleri arasında gösterilen Appu ve İki Oğlu (CTH 360) ile Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı (CTH 363) adlı iki hikâyenin bugün Hurri kökenli olup olmadığı konusunda tartışmalar vardır.

Šudul kentinde yaşayan ve zengin biri olan Appu’nun tek eksiği çocuklarının olmayışdır. O, bu nedenle karısını suçlamaktadır. Appu, Güneş tanrısına başvurur ve çocuk isteğinden söz eder. Güneş tanrısı ona, eve gitmesini ve içtikten sonra karısıyla birlikte olmasını öğütler. Dođan iki erkek çocuğa Appu, “Kötü” (*idalu*) ve “İyi/Adil” (*handanza*) isimlerini verir. İki oğlan yetişkin olduklarında evden ayrılırlar ve evlerinin mirasını ikiye bölmeye karar verirler. “Kötü” adlı oğlan kendine iyi bir çift öküz alırken, kardeşi “İyi”ye kötü bir sığır verir. Güneş tanrısı bunu görür ve “İyi”nin sığırının da iyi olmasını ister. Sonuç, kırık kısım nedeniyle korunmamıştır. Fakat başka bir fragman hikayenin son kısmıyla ilgili olmalıdır. İki kardeş Sippar kentine giderler ve yargılama için Güneş tanrısının önüne çıkarlar. Güneş tanrısı, iyi kardeşi yüceltir ve bu nedenle kötü olan, lanet okumaya başlar. Güneş tanrısı bunu duyduğunda onun için karar almayacağını ve hükmü Ninveli İstar-Ša(w)uška’nın vereceğini söyler. İki kardeş yola koyulurlar ve bu sefer Ninive’de İstar-Ša(w)uška’nın huzurunda mahkeme kurulur. İstar’ın kararı da korunmamıştır¹¹³⁵.

¹¹³³ Güterbock 1945: 67-73.

¹¹³⁴ Friedrich 1950: 213.

¹¹³⁵ Trans. terc. ve yorum için bkz. Friedrich 1950: 214-224, 242-246; Siegolová 1971: 1 vd. Terc. ve yorum için bkz. Hoffner 1998b: 82-85; Haas 2006: 194-199. Terc. için bkz. Ünal 1991: 848-851. Türkçe tercüme için bkz. Karauğuz 2001: 202-

Güneş tanrısı, İnek ve Balıkçı¹¹³⁶ adlı öykünün korunan kısımlarından anlaşıldığına göre Güneş tanrısı bir ineği hamile bırakır. Doğurduğu iki ayaklı varlığı görünce dehşete düşen inek onu yemeye kalkışır. Güneş tanrısı ise onu engeller. Terk edilmiş çocuğu hayvanlar tarafından öldürülmekten kurtaran bir balıkçı olur ve onu, Urma kentindeki evine götürür. Balıkçının eşi, kocasının isteği üzerine çocuk doğuruyormuş gibi feryat eder ve kent ahalesinin, kendisinin doğum yaptığını düşünmesini sağlar. Masal başka bir tablette devam ediyor olmalıdır.

Her iki hikâyenin birbirinin devamı olduğu Güterbock¹¹³⁷ tarafından iddia edilmiştir. Çünkü Appu'nun öyküsünün sonunda Güneş tanrısı, İyi adlı kardeşin kötü sığırının, iyi olmasını diler. İnek ve Balıkçı adlı masalın başında da Güneş tanrısı, iyi bir inek görür. Ayrıca İnek ve Balıkçı adlı hikâyenin kırık kolofunu da Güterbock'u bu iki öykünün birbirinin devamı olduğunu düşünmeye sevk etmiştir: [DU]B.2?.KAM ŠA^mA-[]x NU.TIL. Güterbock bu kırık kısımdaki ismin Appu olduğunu düşünmüştür¹¹³⁸.

207. Yorumlar için bkz. Güterbock 1945: 70-72; Güterbock 1950: 154-155; Vries 1967: 37-41; Güterbock 1978b: 240-241; Hoffner 1975: 139-140; Dinçol 1982: 108; Archi 1995b: 2376-2377; Arıkan 1996: 170; Beckman 2005: 259; Haas 2005: 362-365;

¹¹³⁶ Trans. terc. ve yorum için bkz. Friedrich 1950: 224-233, 247-253. Terc. ve yorum için bkz. Güterbock 1945: 71-72; Hoffner 1998b: 85-87; Haas 2006: 199-206. Türkçe tercüme için bkz. Karauğuz 2001: 212-215; Ünal 2002: 102-103. Yorumlar için bkz. Güterbock 1945: 71-72; Vries 1967: 41-45; Hoffner 1981: 189 vd.; Dinçol 1982: 108; Archi 1995b: 2377; Beckman 2005: 259-260, Haas 2005: 366-368.

¹¹³⁷ Güterbock 1945: 71.

¹¹³⁸ Güterbock 1945: 72. Kolofonun trans. için bkz. Friedrich 1950: 232. Ayrıca bkz. Hoffner 1998b: 82.

I.Singer, her iki masalda özellikle Hurriler'e atfedilebilecek bir iz olmadığını düşünmektedir. Appu masalının içerdiği özellikler Eski Yakındoğu folkorunda da mevcuttur¹¹³⁹. H. Hoffner da yukarıda adını verdiğimiz masallardan sadece Avcı Kešši adlı masalın Hurri temelli olduğunu düşünmektedir. Ona göre Appu'nun öyküsünde ne şahıs adları ne de tanrı adları Hurri'dir¹¹⁴⁰. Appu masalında bir Mezopotamya veya Hurri kökenine atıf yapılabilecek belki de en ayırt edici işaret, ikametgâhları ile verilen tanrı adlarıdır¹¹⁴¹:

(CTH 360.1.A): KUB 24.8 + KUB 36.60 Ay IV 13-18¹¹⁴²:

13 [Gün]eş [tanrısı] Sippar'da otur[ur]

14 Ay [tanrısı] Kuzina'da otur[ur]

15 Tešup Kummiya'da otur[ur]

16 Ša(w)uška Ninuwa'da otur[ur]

17 Nanaia, Kiššina'da [oturur]

18 Marduk Babil'de o[turur]

¹¹³⁹ Singer 1995a: 125. Ayrıca bkz. hoffner 1998b: 82.

¹¹⁴⁰ Hoffner 2005: 4070.

¹¹⁴¹ Singer 1995a: 126.

¹¹⁴² Trans. ve terc. için bkz. Siegelová 1971: 12-13. Türkçe terc. için bkz. Karağuz2001: 206.

İnek ve Balıkçı'nın öyküsündeki motifler de Singer'e göre yine Eski Yakındoğu geleneğinde yaygın olduğu için bunlar mutlaka bir Hurri kökenini düşündürmez¹¹⁴³. Güterbock'un bu öykünün Hurri asıllı olduğunu düşünmesinin sebebi, İnek ve Balıkçı hikâyesinin bulunduğu tabletin (KUB 24.7) ön yüzünde Güterbock'un "Hurri-Hitit" (Hurro-Hittite) olarak adlandırdığı Iştar'a yönelik bir methiyenin bulunmasıdır¹¹⁴⁴. Ancak iki metin arasında bir bağlantı yoktur ve KUB 24.7 artık bir derleme tablet (sammeltafel) olarak değerlendirilmektedir¹¹⁴⁵.

¹¹⁴³ Singer 1995a: 126-127.

¹¹⁴⁴ Güterbock 1945: 71; Singer 1995a: 126. Iştar'a methiye için bkz. Güterbock 1983: 155 vd.

¹¹⁴⁵ Singer 1995a: 126; Güterbock 1983: 155.

5.4. Destanlar:

5.4.1.Gilgameş Destanı:

Önasya'nın farklı arşivlerindeki buluntulardan anlaşıldığına göre ölümsüzlük arayışı içindeki Gilgameş'in hikâyesi, Eski Yakınoğu'da son derece sevilen bir edebi eser olmuştur. Boğazköy'de Akadca, Hititçe ve Hurrice olmak üzere üç farklı dilde ele geçirilmiştir.

Boğazköy'deki Akadca örnekler (CTH 341.I) üç farklı kazı sezonunda ve Büyükkale'deki saray ile Yukarı şehirdeki 16. tapınakta ele geçirilmiştir. Buluntulardan ilki büyük bir fragman olup geç imparatorluk dönemine tarihlenir. İkincisi çok küçük bir parçadır. Üçüncüsü ise Orta Hitit Çağı'na tarihlenen bir grup tablet parçasından oluşur¹¹⁴⁶.

Orta Hitit Çağı'na, M.Ö. 1400 civarına tarihlenen üçüncü grup tablet (Akadca) 1983 yılında 16. tapınakta, Hurrice-Hititçe çift dilli belgeler (Serbest Bırakma Şarkısı) ile birlikte bulunmuştur. Tabletler 6 parçadan oluşur ve Anadolu'da yazılmışlardır. Destanın bu örnekleri, Eski Babil Çağı'na tarihlenen Mezopotamya örnekleri (Pennsylvania ve Yale tabletleri) ile benzerlikler taşır. Altı parçanın, dört sütunlu tek bir tablete ait olduğu düşünülmektedir¹¹⁴⁷.

¹¹⁴⁶ Trans. terc. ve yorumlar için bkz. George 2003: 307-326. Terc. ve yorumlar için bkz. George 1999: 132-135. Akadca metnin Türkçe terc. ve yorum için bkz. Bottéro 2006: 46-47; 279-286. Diğer kısa yorumlar için bkz. Beckman 1994: 568; Beckman 2003b: 42; Beckman 2005: 258; Haas 2006: 272-273; Archi 2007: 186. 1983 yılı Akadca Gilgameş destanı buluntularının trans. terc ve yorumları için bkz. Wilhelm 1988b: 99 vd.

¹¹⁴⁷ George 2003: 307-317.

1906-7 kazılarında bulunan Akadca büyük bir fragman (KUB 4.12), M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenmektedir. Tabletın önyüzünde 1 numaralı sütun sedir ormanına yolculuk sırasındaki rüyalardan söz ederken, arkayüzünde 4 numaralı sütun? Gılgameş destanındaki Cennetin Boğası ve İştar adı verilen hikâyeyi anlatır¹¹⁴⁸.

1934'te bulunan başka bir Akadca küçük fragman (KUB 37.128), Sedir Ormanı yolundaki rüyadan söz etmektedir¹¹⁴⁹.

Gılgameş destanının Hititçesi¹¹⁵⁰ (CTH 341.III), Yeni Hitit yazısı ile kaleme alınmış olup, bunlar birkaç manuskripte aittir¹¹⁵¹. M.Ö. 14. yüzyılın ortası ve sonrasına tarihlenirler¹¹⁵². "Hititçe metinden geriye kalanda, Uruk kentiyle ilgili olup yalnızca Mezopotamyalılar'ın ilgisini çekebilecek kısımlar, Anadolu için kısaltılmıştır. Öte yandan, başlıca Mezopotamya öğrenim merkezlerinden uzak Hurri topraklarında geçen Huvava ile dövüş bölümünün o bölgedeki okuyucular yararına genişletilmesi ve Hurrice çevirinin varlığı, destanın Hititlere, Hurriler aracılığıyla

¹¹⁴⁸ George 2003: 317-325.

¹¹⁴⁹ George 2003: 325-326.

¹¹⁵⁰ Trans. terc. ve yorumlar için bkz. Otten 1958: 93 vd. Türkçe terc. için bkz. Karauğuz 2001: 188-192. Türkçe terc. ve yorum için bkz. Bottéro 2006: 47-48, 286-294. Yorumlar için bkz. Beckman 1994: 1994: 568; Beckman 2003b: 37 vd.; Beckman 2005: 259; Haas 2006: 273-276; Archi 2007: 187-188.

¹¹⁵¹ Beckman 2003b: 42; Archi 2007: 187.

¹¹⁵² Beckman 2003b: 42.

ulaştığını düşündürür¹¹⁵³.” Eldeki fragmanlar incelendiğinde Hititçe metnin Babilce’den değil, Hurrice’den tercüme edildiği görülür¹¹⁵⁴:

1. Açılış satırları şu şekildedir: “Kahraman [Gılgameş’in şarkısını söyleyeceğim]”. Bu ifade Gümüş, Ullikummi ve Serbest Bırakma Şarkısı gibi diğer Hurri şarkılarında (SİR) da görülür. Ayrıca KBo 19.116 + KUB 8.48’in kolofonunda şu ifade görülür: DUB.I^{KAM} SİR ^DGIŞ.GIM.MAŞ, “Gılgameş’in şarkısının 1. tableti.”
2. İlksel kahraman Uta-napištim’in adı ^DUl-lu’dur. Bu isim Gılgameş destanının Hurricesi’nden (KUB 8.60 + KUB 47.9) de bilinir: ^DÚl-lu-lu-uš.
3. Gılgameş’in kişileştirilmiş Deniz’i ziyareti Hititçe versiyonda bulunur. Deniz’in veziri Hurrice isim taşıyan Impaluri’dur. (KBo 19.120 III 1’)
4. Destandaki “sel gibi akan gözyaşları” ifadesi Kumarbi şarkılarından da bilinmektedir.
5. Hititçe nüshalardan biri Ipizzi tarafından yazılmıştır, bu isim Hurrice’dur.

Boğazköy’de Gılgameş destanının Hurrice yazılmış nüshaları da ele geçirilmiştir¹¹⁵⁵. (CTH 341.II). Hurrice tablet parçaları çok kısa oldukları için, içeriklerinin tüm destan içerisindeki yeri konusunda çok fazla yorum yapmak

¹¹⁵³ Macquenn 2001: 164.

¹¹⁵⁴ Archi 2007: 187-188.

¹¹⁵⁵ Trans. ve yorumlar için bkz. Salvini-Wegner 2004: 16-17, 31-37. Yorumlar için bkz. Salvini 1977: 78-79; Salvini 1988: 157-157-160; Wilhelm 1989: 78-79; Beckman 1994: 568; Beckman 2003b: 42; Beckman 2005: 258-259; Haas 2006: 276; Bottéro 2006: 48; Archi 2007: 182.

mümkün değildir. Bununla beraber, Boğazköyde bu destana ait üç farklı redaksiyon tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri (KUB 8.60 (+) KUB 47.9) kolofonunda şu şekilde adlandırılır: [DUB X^{KAM} SİR] ŠA ^DBil-ga-miš [...] NU.TIL. KUB 8.61 + KBo 8.144'ün kolofonu ise şöyledir: DUB 4^{KAM} ŠA ^DHu-wa-wa. Bir diğeri sadece (KBo 19.124 (+) ^DGIŠ.GIM.MAŠ olarak adlandırılır¹¹⁵⁶. “Huwawa'nın 4. Tablet” olarak adlandırılan tablet (KBo 8.144) detaylı olarak aktarılan Sedir ormanındaki hikâyeyi içerir. Anlatının gerçekleştiği yer “dağlar”dır. Tanrıça Nahmazuli'nin konuşmasında, muhtemelen Kummeli Tešup için “[o] bir sığır gibidir” ifadesi anlaşılmaktadır¹¹⁵⁷. Hurrice Gılgameš destanında tanrı adları da Hurriceleştirilmiştir. Hititçe nüshadaki Gulšuš, burada Hutena olarak geçer. Güneş tanrısı, Šimegi'dir. Hava tanrısı, Kummeli Tešup olarak adlandırılır. Ale kadını, Hurrice Nahmazulel'dir; o, šidurri ašte “genç kadın” olarak da görülmektedir¹¹⁵⁸. Hurrice metnin ikisi M.Ö. 14. yüzyıla aittir, biri M.Ö. 13. yüzyıla tarihlendirilir¹¹⁵⁹. Bununla birlikte hepsi Boğazköy'de bulunan Hurri dilindeki Gılgameš tabletlerinin uzun bir metinsel tarihi olduğu, BIL.GA.MEŠ yazılışından anlaşılmaktadır; bu ise Eski Akad ve Isin-Larsa dönemlerinin imla kuralları ile bağlantılıdır¹¹⁶⁰. Hurri Gılgameš destanında, “Akad geleneğinde karşılaştığımız ^DGal-ga-miš, ^DEn-ki-ta-ta ve tabii ki ^DHu-wa-wa gibi tanrı isimlerinin, Kummeli Tešub (^DU-up ^{URU}Kum-mi-ni-we) ve Güneş tanrısı Šimigi ([^DŠ]i-mi-i-ga-e) gibi Hurri tanrıları ile aynı kontekstte (aynı

¹¹⁵⁶ Archi 2007: 187.

¹¹⁵⁷ Salvini-Wegner 2004: 16; Haas 2006: 276.

¹¹⁵⁸ Archi 2007: 187.

¹¹⁵⁹ Beckman 2003b: 42.

¹¹⁶⁰ Wilhelm 1989: 78-79.

tablette) telaffuz edilmiş olduğu görülür...tanrı Kumarbi mitosunun Hititçe'ye redakte edilen versiyonunda (KUB 8.62 IV 15') benzer bir durum ile karşılaşılmış olması Mezopotamya ile Anadolu arasında Hurri kültürünün aracı rol üstlendiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır¹¹⁶¹.”

Salvini-Wegner, Gılgameş destanın Hurricesi ile ilgili olmak üzere iki ayrı fragmandan daha söz eder. Bunlardan KUB 47.10'da tanrı Ea (^DA.A), “bilge” (madi) sıfatı ile geçer; ancak bu belgenin Gılgameş destanına ait olup olmadığı kesin değildir. Diğer fragman KUB 47.15'te Enkidu'nun Gılgameş'e yönelttiği bir konuşma vardır. Bu konuşmada Huwawa ve bir dağ zikredilir¹¹⁶².

¹¹⁶¹ Salvini 1977: 78-79.

¹¹⁶² Salvini-Wegner 2004: 17; Haas 2006: 276.

5.4.2.Atra(m)haşı Destanı:

Mezopotamya’da tufan hikâyesini içeren iki destan bulunmaktadır. Bunlardan biri ve en çok bilineni Gılgameş, bir diğeri ise Atra-hasis destanıdır. (Hititler’de Atra(m)haşı)

Atra-hasis destanına ilişkin esas metin Eski Babil devrinde Sippar kentinde yazılmış olup, yazmaların çoğu bu döneme aittir. Orta Babil, Yeni Asur ve Yeni Babil dönemine tarihlenen yazmalar da mevcuttur. Destanın konusu şöyledir: Tanrılar, yapmakta oldukları ağır işlerden yakınır ve Enlil’in kapısına dayanırlar. Tanrılar meclisi toplanır ve bu işleri yapmaları için ana tanrıçanın ölümlüleri yaratmasına karar verir. Bununla beraber ana tanrıça (Mani ya da Nintu) bu işi yapmasının mümkün olmadığını söyler. Bunu becerecek olan Enki/Ea’dır; çünkü yeni yaratığı biçimlendirecek olan kili Ea verebilir. Tanrılardan birinin kanı kil ile karıştırılarak insan yaratılır. İnsan ortaya çıktıktan sonra çoğalmaya başlar; ancak bu sefer de gürültüleri Enlil’i rahatsız eder. Öfkeli tanrı Enlil önce veba sonra da kıtlıkla insanoğlunu yok etmeye uğraşır. Enlil’in bu girişimlerini, tanrı Ea, ismi “çok bilge” anlamına gelen Atra-hasis adlı insan ile ortadan kaldırır. Enlil’in üçüncü girişimi çok daha tehlikelidir; bir tufan göndermeye karar verir. Bunun üzerine Ea, Atra-hasis’e seslenir ve sağlam bir gemi inşa etmesini ister, tufanın yedi gün süreceğini haber verir. Hikâyenin bu kısmında boşluklar vardır. Ardından tanrıların, Atra-hasis’in verdiği kurbanın etrafında toplanıp karar vermeye çalıştıkları görülür. Son kısımdan anlaşıldığına göre çıkan karar, insanların üremesinin engellenmesi gerektiğidir¹¹⁶³.

¹¹⁶³ Destanın ayrıntılı bir özeti için bkz. Lambert-Millard 1969: 8-14. Özet için ayrıca bkz. Kramer 2000: 274-284; Haas 2006: 277-278; McCall 2011: 76-78.

Boğazköy’de Atra-hasis (Atramhaşi) destanının (CTH 347) varlığı Akadca ve Hititçe kaleme alınmış küçük parçalardan anlaşılmaktadır¹¹⁶⁴. KBo 36.26, destanın Akadca küçük bir fragmanıdır. KUB 36.74, destanın Akadcasına yakın Hititçe örneğidir. Akadca-Hititçe iki dilli bir tablete ait olma ihtimali vardır. KUB 8.63 + KBo 53.5’in ise Hurrice aslından Hititçe’ye tercüme edildiği düşünülmektedir¹¹⁶⁵. Hititçe bu nüsha, destana yeni bir kahraman katmıştır. Bu, Atramhaşi’nin babası Hamša (Akadca “beş”)’dır. Hamša, Mezopotamya örneğinde Ea’nın oynadığı rolü oynar ve Atramhaşi’ye felaketten nasıl kaçacağına dair tavsiyelerde bulunur. Yine Mezopotamya örneğinde Enlil tarafından gerçekleştirilen felaket Hititçe nüshada Kumarbi tarafından gerçekleştirilmektedir¹¹⁶⁶. Destanın Eski Babil versiyonunda Enlil, insanlığı ortadan kaldırmak üç ayrı bela gönderir. Tahılların uzak tutulmasını gerektiren karınca musibeti ise sadece Hititçe versiyonda görülür¹¹⁶⁷.

Atramhaşi destanının Hurricesi elimizde yoktur. Bununla beraber, Avcı Keşşi masalı ve Gilgameş destanı gibi edebiyat eserlerinin Hurricesi’nin bulunması ve Kumarbi gibi bir karakterin esere katılması, destanın Anadolu’ya aktarılmasında bir Hurri bağlantısını düşündürmektedir¹¹⁶⁸. “İnsanlığın azaltılması veya yok edilmesi

¹¹⁶⁴ Trans. terc. ve yorumlar için bkz. Polvani 2003: 532 vd.; Miller 2005: 10. Yorumlar için bkz. Siegelová 1970: 135 vd.; Güterbock 1978b: 234; Wilhelm 1989: 63; Beckman 1994: 569; Beckman 2005: 259; Haas 2006: 277-279; Archi 2007: 186.

¹¹⁶⁵ Haas 2006: 279; Archi 2007: 186.

¹¹⁶⁶ Polvani 2003: 534-536; Beckman 2005: 259; Haas 2006: 278; Archi 2007: 186.

¹¹⁶⁷ Haas 2006: 278-279.

¹¹⁶⁸ Güterbock 1978b: 234; Polvani 2003: 537-538.

motifi, Kumarbi'nin aynı şekilde insanlığı yok etme kararına vardığı Hurri kökenli Hedammu efsanesini hatırlatır¹¹⁶⁹.

Tüm Eski Yakındoğu'da bilindik olan ve Hurriler tarafından da paylaşılan bir düşünce olan tanrıların kendileri için birtakım işleri yapacak insanlara olan ihtiyaçları hem Atrahasis destanı hem de Hedammu mitosunun ortak yanıdır. Anadolu'daki her iki edebi eser Babil düşüncesinden fazlasıyla etkilenmiş görünmektedir. Atra-hasis destanı, tanrıların, yorucu iş yükünü kendilerinin yerine gerçekleştirecek bir varlık yaratma isteklerini dile getirirken, Hedammu miti de eğer insanlar yok olursa hava tanrısının sabanı kendisinin süreceğini, Iştar ve Hepat'ın da değirmeni kendilerinin çevireceğini vurgular¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁹ Haas 2006: 279.

¹¹⁷⁰ Wilhelm 1989: 63.

5.5.Dua ve Methiyeler:

Dua ve methiyeler, Hititbilim'in başından beri ilgi çeken bir edebi tür olmuştur. Bu türün en ayrıntılı örnekleri M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır ve Mezopotamya geleneğinden fazlasıyla etkilenmiştir. Bununla birlikte M.Ö. 2. binyıl Babil dualarının yeterince belgelenememesi nedeniyle, her bir dua örneğinde Babil kökeni yeterince kanıtlanamamaktadır. Anlaşıldığına göre krallar her zaman dua etmiyor, bunun yapılması için bir gerekçe aranıyordu. Örnek olarak Kaşkalar'ın yaptığı bir tahribat gibi Hatti ülkesini zor duruma sürükleyen bir bela ortaya çıkmış olmalıydı. Eldeki örnekler çoğunlukla kral olmak üzere, her zaman kraliyet ailesine ait dualardır ve eğer sıradan insanlar dua ediyorsa bunu nasıl yaptıklarına dair bir yazılı kanıt yoktur. Dualarda tanrılardan şefkat, uzun ömür ve her türlü müsibetten kurtulmak istenirdi. Krallar sadece kendilerinin değil, Murşili'nin veba dualarında olduğu gibi bütün Hatti ülkesinin esenliği için tanrılara yakarırlardı. Metinlerde dualar, *arkuwar*, *mugawar* (veya *mugeššar*), *walliyatar* ve *wekuwar* gibi farklı terimlerle adlandırılmaktaydı.

Hattuša'da Hurri dilinde de dua ve methiyeler bulunmuştur. Dua terimi Hurrice'de *hudai* veya *hudanni* kelimeleri ile ifade edilmiştir. Bu isimler, *hud-*: “dua etmek, methetmek” fiilinden oluşturulmuşlardır¹¹⁷¹.

Hurrice dualara bir örnek, KUB 32.19 + KBo 27.99 + KBo 15.73 (CTH 777.8) numaralı metindir¹¹⁷². İyi mufahaza edilmiş dört sütunlu bir tablet, kraliçe

¹¹⁷¹ Haas 2006: 253.

¹¹⁷² Trans. için bkz. Haas 1984: 218-231. Yorumlar için bkz. Wilhelm 1991: 37 vd.; Haas 2006: 269.

Taduhepa'nın (III. Tuthaliya'nın eşi), Tešup'a yönelik bir duasıdır. 200 satırlık büyük bir bölümü tamamen korunmuş metnin, ilk sekiz satırlık bölümü iki defa Hava tanrısı Tešup'u zikreder. Tešup burada "kral" (šarri, everni) lakabı ile anılırken metnin devamında ona daha geniş lakaplar verilir. Kral Tašmišarri (III. Tuthaliya)'nin savaşta şansını için yakarış anlamında askeri konulardan söz eden bir bölüm söz konusudur. Burada "silah" (šauri), "savaş arabası sürücüsü" (marianni) ve "zırh" (kargani) gibi kelimeler görülür. Metnin dua olarak belirlenmesinde yardımcı olan rica ve emir biçiminde ifadeler söz konusudur: "duyun!", "tanrılar...bilsin!", "tanrılar beni sevsin" gibi. Duanın bir şikâyeti içerip içermediği henüz belli değildir. Metin, tıpkı Puduhepa'nın duasında olduğu gibi, kraliçenin eşi için tanrılara yakarışı olarak yorumlanabilir¹¹⁷³.

Hurric methiyelerden biri Halepli Tešup içindir. KUB 47.78 (CTH 791) numaralı metnin¹¹⁷⁴ önyüzü bölük pörçük ele geçirilmiştir. Arkayüzünde bir kurban listesi bulunur. Methiye olasıdır ki Halepli Tešup için kurban seremonileri ve festivaller boyunca ezbere okunuyordu. Metnin baş tarafı kırıktır. Mevcut kısmın baş tarafında Hava tanrısı, Namni ve Hazzi dağı, ırmaklar ve denizle birlikte anılır. Tešup'un suda, dağlarda, gökyüzünde ve yeryüzünde bulunduğu söylenir ve ne kadar kuvvetli olduğu vurgulanır. O, Anu'nun oğlu ve boğasıdır. Babası Anu, annesi Kumarbi'dir. Ardından methiyede, Tešup'a Halep kentinin iyiliği için seslenilir ve tahtına çağırılır.

¹¹⁷³ Wilhelm 1991: 40-47.

¹¹⁷⁴ Trans. ve terc. için bkz. Thiel-Wegner 1984: 187 vd. Metnin bazı bölümlerinin trans., terc. ve yorumları için bkz. Haas 1988a: 18-19; Schwemer 2001: 501-502; Rutherford 2001: 603-604. Terc. ve yorumlar için bkz. Haas 2006: 251-252.

Hurricce başka bir methiye, FHG 21 + KUB 32.25 + KBo 20.126 (CTH 777.4) numaralı tablette¹¹⁷⁵ yer almaktadır. İtkalzi ritüeline dâhil olan bu metin, serinin 3. tabletini oluşturmaktadır. Kurban sahibi Taduhepa için düzenlenen ritüelde, tabletin arkayüzünde 36-53. satırlar arasında suya methiye bulunmaktadır. Kısmen anlaşılan satırlarda suyun yaşamın kaynağı olduğu, sadece hayvan ve bitkileri değil, insanlığı da besleyip büyüttüğü vurgulanır.

H. G. Güterbock tarafından¹¹⁷⁶ Iştar'a methiye (CTH 717) adı verilen ve Hurri kökenli olduğu vurgulanan methiyenin, bir Hurri temeli olmadığını I. Singer iddia etmektedir¹¹⁷⁷. Methiyede adı geçen tanrıça Iştar, *-li* fonetik tamamlayıcısı ile yazıldığından bu tanrıçanın Ša(w)uşka olma ihtimali yoktur. Ayrıca Boğazköy'de ve başka bir yerde ne Akadca ve ne de Hurricce bir benzeri bulunmuştur. Hurriler'e atfedilebilecek tek özelliği Iştar'ın iyi talih ve kötü talih getiren hizmetçilerinin Hurricce isimleridir.

Yakındoğu uygarlıkları arasında Hurriler'in aracı rolü ve Hitit Anadolu üzerindeki etkisi edebiyat alanında da kendini fazlasıyla hissettirmektedir. Orta Hitit Çağı'ndan itibaren başlayarak özellikle İmparatorluk döneminde kopyalanan mit, destan, efsane, masal, şarkı gibi edebi ürünlerde Hititler'in özellikle Hurri dünyası tarafından biçimlendirilen eserlere ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Hititler sadece Hurriler'e ait edebi eserlere ilgi duymamışlar, Mezopotamya edebiyatının ürünlerine de onlar aracılığıyla ulaşmışlardır. Aslen Mezopotamya toplumlarının ortaya

¹¹⁷⁵ Trans. için bkz. Haas 1984: 75. Yorum ve terc. için bkz. Haas 2006: 252-253.

¹¹⁷⁶ Güterbock 1983: 155 vd.

¹¹⁷⁷ Singer 1995a: 127-128.

koydukları Gılgameş ve Atrahasis destanı gibi kimi eserlerin Hurri süzgecinden geçerek Hititler tarafından kullanıldıklarına dair açık kanıtlar vardır. Bu kanıtlardan birisi söz konusu eserlerin Hurrice olarak da kaleme alınmasıdır. Bu metinlere Hurri tanrılarının da eklendiği görülmektedir. Ayrıca bu eserler Gılgameş destanında olduğu gibi Suriye ve Anadolu insanının ilgisini çekecek şekilde değiştirilmişlerdir.

Hititler tarafından da son derece sevilen Hurri edebi eserleri arasında en başta gelenler Kumarbi Destanları ve Serbest Bırakma Şarkısı'dır. Bunlara tanrılarla insanlar arasındaki ilişkileri konu alan Avcı Keşşi gibi masalları da eklemek gerekir. Çoğunlukla Hititçeleri korunmuş olmakla birlikte hem Kumarbi destanlar dizisinin hem de destanlar ve masallar adını verdiğimiz eserlerin Hurrice örnekleri kısmen günümüze ulaşmıştır. Bunların aslında çok sayıda Hurrice kopyası olduğuna dair ipuçları da söz konusudur. Serbest Bırakma Şarkısı Hurrice çok sayıda fragmana sahip olduğu gibi Keşşi hikâyesi de kolofonlarından anlaşıldığına göre en az onbeş adet tablete kopyalanmıştır. Yine bu eserler çok sayıda Hurri tanrısının ismini barındırmakta ve Kuzey Mezopotamya ve Suriye coğrafyasından bazı kentlerin adını içermektedirler. Tanrı adları, metinlerin Hititçe çevirilerinde Hititçeleştirilmiştir. Aynı metinlerin Hurricelerine bakıldığında isimlerin Hurrice olarak kaydedildiği görülür. Hurri tanrılarının karakterlerinin anlaşılmasında Kumarbi destanlar dizisi önemli rol oynar. Bu destan silsilesi ve Serbest Bırakma Şarkısı gibi destanların merkezinde Teşup, Kumarbi ve Yer altı tanrıları gibi tanrılar bulunmaktadır. Panteonun en tepesinde bulunan Teşup'un bile tahtının her zaman sağlam olmadığı anlaşılmaktadır. Kumarbi'nin Teşup'u yerinden etmek için ortaya çıkardığı çocukları olan Gümüş, Hedammu ve Ullikummi ile şiddetin dozunu her seferinde artırması bu destan silsilesinin en dikkati çeken özelliklerinden biridir. Hem kurban listelerinde

hem de Yazılıkaya tapınağında en üst seviyede bulunan Tešup, eşi Hepat ve Ša(w)uška gibi tanrı ve tanrıçaların Kumarbi'nin entrikaları karşısında nasıl aciz ve çaresiz duruma düştüklerini başka metinlerde görme imkânı yoktur. Hitit uygarlığında Hurri tabakasının belirgin özelliklerinden biri olan Yer altı tanrıları, ritüel metinlerin yanı sıra edebi metinlerde de ortaya çıkar. Kumarbi destanları onların ismini anarak başladığı gibi, Serbest Bırakma Şarkısı'nda da Tešup, yer altına indiğinde onların yanında oturur. Orta Hitit Çağı'na tarihlenmekle beraber, I. Hattuşili devrinde gerçekleştiği düşünülen kimi tarihsel olayları da barındırdığı düşünülen Serbest Bırakma Şarkısı, Eski Yakınoğu'da bilgelik edebiyatı denilen türün ender örneklerinden biridir. Ebla'dan alınan bu eser, insanların ders almasını gerektiren bazı öyküleri içerir ve fabl türünün en eski örnekleri arasında yer alır. Hurrice'den Hititçe'ye tercüme edilmiştir. Onu, en fazla tarihsel içerikli destan olarak da tanımlamak mümkündür. Bazı tarihsel gerçekleri yansıtır; Ebla şehrinin alt duvarları ve yukarı şehrin duvarları tanımı bunun kanıtıdır.

Hatti kaynaklı mit ve efsanelerin aksine Hurri edebi eserlerinin ya da onlar tarafından Anadolu'ya aktarılmış destan ve masalların “şarkı” olarak adlandırıldığı görülür. Kumarbi destanlar dizisi, Serbest Bırakma Şarkısı, Gilgameş destanı ve Avcı Kešši'nin öyküsü şarkı olarak adlandırılan eserler arasındadır. Bu metinler, yüksek bir edebi üslupla ve ölçüyle yazılmış eserlerdir. Şarkıcılar tarafından ezbere okunduğu düşünülmektedir; bununla beraber bu şarkıcıların isimleri belli değildir. Serbest Bırakma Şarkısı'nın, özellikle Hurricesi, çeşitli edebi sanatların işletildiği yüksek bir edebi eserdir.

Masal olarak adlandırdığımız eserlerse, yukarıda bahsettiğimiz mitos örneklerinden biraz daha farklı karaktere sahiptirler; çünkü bunlar sadece tanrılar

dünyasını değil insanların onlarla ilişkilerini ve günlük yaşamda insanların karşılaştığı sıkıntıları da anlatırlar. İnsanoğlunun bu dertleri nasıl gidermeye çalıştıklarını masalsı bir anlatım tarzı ile aktarırlar. Avcı Keşşi tanrılar karşısında görevini yerine getirmeyen bir insanın düştüğü durumu, Appu ve İki Oğlu, iyi ve kötü arasındaki çekişmeyi, İnek ve Balıkçı Öyküsü ise bir insanın çocuk özlemini dile getirirler. Masal türünde de Hurri katkısı açıkça görülür. Gerek şahıs adları gerekse tanrılar Hurriler'e aittir. Bu eserlerden sadece Avcı Keşşi öyküsünün Hurricesi elimizde bulunmaktadır. Hititçe metnin Hurricesinin birebir çevirisi olmadığı da anlaşılmaktadır.

Dua ve methiyeler insanın tanrı karşısındaki zayıflığını ve ondan, dertlerini ortadan kaldırmasını istediği andaki içtenliğini açıkça yansıtmaktadır. Hititler bu metin türünün de güzel örneklerini vermişlerdir. Dualarda Mezopotamya etkisi son derece açık hissedilmektedir. Hava tanrısına, Şamaş, Sin ve Güneş tanrısına dua ve methiyeler bulunmaktadır. Bunların bazıları Akadca yazılmıştır, bazıları da Akadca'dan Hititçe'ye çeviridir. Boğazköy'de Hurri dilinde de az miktarda dua ve methiye bulunmaktadır. Bu dua ve methiyelerde Teşup'un ön plana çıkarıldığı görülür. Mezopotamya dua ve methiye örneklerinin, Hurriler aracılığıyla alınmasından çok Hattuša'da ikamet eden Babilli kâtipler tarafından veya Hitit kâtipleri tarafından tercüme edilmiş olması mümkündür. Babil dualarının, öncelikle Kuzey Suriye'de devralınıp etkisini Kizzuwatna ve Hatti ülkesinde Hurri dilindeki dualarda gösterdiği ve Hitit dualarının da bu Hurri dualarını izleyip izlemediği tartışma konusudur.

6. Kehanet ve Fal:

6.1. Genel Özellikler:

Antikçağ insanı üstesinden gelemediği pek çok güçlükle karşı karşıya gelmiştir. İnsanların ortadan kaldırmakta zorlandıkları bu sıkıntılar, onların sadece sağlığını tehdit etmemiş, zaman zaman da kentlerinin ve devletlerinin varlığını tehlikeye atmıştır. M.Ö. 2. bin Anadolu'sunda da insanların ne gibi sorun ve sıkıntılarla karşılaştıkları ve bunlar karşısında ne gibi çözümler üretmeye çalıştıkları çiviyazılı belgeler sayesinde kısmen bilinmektedir. Bu çözümler incelendiğinde bugün bizim için son derece anlamsız görünen yöntemler kullandıkları da dikkati çekmektedir. Her türlü hastalık karşısında tedavi edici ilaçlar kullanmaktan ve depresyon, yıldırım gibi açıklamakta güçlük çektikleri doğa olayları nedeniyle gerekli tedbirleri almaktan çok, Anadolu insanı, tanrılara kurbanlar sunmak, tanrı heykellerini yıkamak ve yağlamak, çeşitli hayvanları kullanarak belayı onlara aktarmak gibi çok sayıda yöntem ve teknik geliştirmiştir. Bu uygulamalar öylesine karmaşık ve uzun süreli bir hal almıştır ki, onları gerçekleştirebilecek uzman bir insan grubu da ortaya çıkmıştır. Bu türlü etkinlikler hakkındaki bilgilerimiz, Hattuša arşivinde ortaya çıkarılmış olan ve Hitit dini belgeleri arasında son derece fazla yer tutan ritüel metinlerinden elde edilmektedir. Büyü ritüelleri olarak adlandırdığımız bu uygulamalar, çoğunlukla, insanların karşılaştıkları sorunlar karşısındaki çözüm çabasını ve anını, şifa arayışını temsil ederler.

Büyü ritüelleri herhangi bir müsibetin giderilmesi ile ilgiliyken, belirli bir duruma sebep olan etkenlerin araştırılması bütünüyle fal ve kehanetle ilgilidir. Hititler, başlarına gelen veya gelmesi muhtemel pek çok sorunun temelinde tanrıların

ihmal edilmesini, herhangi bir suç işlenmiş olmasını ve bu sebeple de tanrılarının öfkelenmiş olmalarını görmüşlerdir. Bu nedenle onlara karşı herhangi bir görevin aksatılmadan yerine getirilmesi, eğer bir suç işlenmişse onun tanrının huzurunda itiraf edilmesi ve ondan af dilenmesi gerekmektedir. Böyle bir durumda dahi tanrılar, insanlara gereken lütfu göstermeyebilirdi. Onlar her zaman beslenmeli ve kurbanlarla memnun edilmeli ve bayramları eksiksiz bir şekilde yerine getirilmelidir. Tanrılarının neden öfkelenmelerini tespit etmek için, onlarla bir şekilde iletişime geçmek gerekirdi. Bu iletişim yollarından biri rüyalar bir diğeri de dualardı. Fakat sadece insanlar tanrılarla doğrudan konuşmazlardı, tanrılar da niyetlerini belli ederlerdi. Onların gönderdikleri işaretleri bir şekilde yorumlamak veya niyetlerini öğrenmek amacıyla yürütülen bazı soruşturmalar falcılık alanıyla ilgiliydi. Fal ve kehanet uygulamaları insanın başına gelebilecek musibetleri önceden öğrenmek, gelecek hakkında birtakım bilgiler elde etmek ya da herhangi bir bela gerçekleştiğinde, buna sebep olan ilahi öfkenin nedeninin tespit edilmesini sağlıyordu.

Hititler, Anadolu'yu olduğu düşünülen ve bunun yanı sıra Hurriler'in ulaştırdıkları Mezopotamya dünyasından kaynaklanan pek çok fal ve kehanet yöntemlerini kullanmışlar ve geliştirmişlerdir. Hitit dini belgelerinin bu türü ile ilgili metinler Hattuša'nın yanı sıra, Tapikka, Şapinuwa ve Şarišša'dan elde edilmiştir.

Bu metinler iki ayrı grup halinde değerlendirilirler. İlki tanrılarının kendiliklerinden, yani insanların herhangi bir talebi olmaksızın gönderdikleri işaretlerdir ki bunlara kehanet (omen); diğeri tanrılarının gönderdikleri işaretleri beklemeden, onların niyetlerini ve öfkelerinin sebeplerini tespit etmek ayrıca

kendileri için önem taşıyan kimi konularda önceden bilgi edinmek amacıyla geliştirilen yöntemler bütünüdür ki ona da fal (orakel) adı verilmektedir¹¹⁷⁸.

Hititçe metinlerde fal ve kehanetle ilgili olarak çok sayıda terimin kullanıldığı görülür. Bunlardan bazıları şunlardır: “Kehanet, alamet, işaret” anlamlarında Hititçe’de GIŠKIM Sumerogramı (Akadcalıştırılmış *ÍS-GIM*) kullanılırdı. Bu kelimenin Hititçe’deki karşılığı *šagai-* sözcüğü olup, bütün fal ve kehanet türleri ile rüya yorumlarını içeren metinlerde söz konusu ifade ile karşılaşmak mümkün olmaktadır. *Šagai-* kelimesi, *šak(k)-* “bilmek, öğrenmek, bilgi edinmek” fiilinden gelmektedir. *Šakiaa-* ve *šakiaahh-* [(G)IŠKIM-*ahh-*] sözcükleri ise “açığa çıkarmak, ifşa etmek, kehanette bulunmak” anlamlarına gelir. *Šakiaaššar* sözcüğünü ise “kehanette bulunma” anlamında yorumlamak mümkündür. *Išiiatar* “bildiri, kehanet” ve *išiiahhuwar* “kehanette bulunma” terimleri *išiiahh-* “bildirmek” fiilinden türetilmiştir. İteratif biçimindeki *išiiahhišk-* sözcüğü ise “araştırmak” anlamına gelir. *Handai-* fiili, “fal sayesinde tespit etmek” anlamındadır. Fal sorgulamasına karşılık gelen Hititçe sözcük *wekuwar* ifadesidir; bu kelime *wek-* “rica etmek, talep etmek, fal sayesinde karara bağlamak” kökünden türetilmiştir. Sadece Hititçe metinlerde karşılaşılan IR, IR^{TUM} logogramı da benzer bir anlamdadır. Fal ile ilgili olarak kullanılmış bir başka terim ise *ariia-* “fal sayesinde karara bağlamak” fiilinden türetilen *ariieššar* “fal” sözcüğüdür. Hititçe *zila-* terimi fal bulgularını tanımlamak için kullanılır. Örnek olarak, *zilaš* NU.ŠE “fal bulgusu (işareti) olumsuzdur”. *Urki-*

¹¹⁷⁸ Hititler’de fal ve kehanet hakkında bkz. Kammenhuber, 1976b: 7 vd.; B. Dinçol 1979: 6-10; Dinçol 1982: 89-91; Archi 1982: 279 vd.; Archi 1991: 85 vd.; Ünal 1983: 1-14; Ünal 2003: 126-133; Frantz-Szabó 1995: 2013-2017; Popko 1995: 135-139; Schwemer 2002: 453 vd.; Beal 2002b: 57 vd.; Hout 2003-2005a: 88 vd.; Hout 2003-2005b: 118 vd.; Wright 2007a: 195; Collins 2007: 166-169; Haas 2008: 1 vd.; Taracha 2009: 144-149.

sözcüğü de fal bulgusu anlamında kullanılmıştır. Festival ritüellerinde fal bulgusunun *haluga-* “haber, malumat” terimi ile tanımlandığı görülür¹¹⁷⁹.

Kehanetlerin (omenler), tanrıdan insana doğru tek yönlü bir bağlantı, bir iletişim yolu olduğu düşünülürdü; ancak bu bağlantı tamamen tanrıların istediği bir zamanda ve biçimde gerçekleşirdi. Kolay kolay açıklanamayan herhangi bir durum ve alışlagelmiş günlük olaylardan herhangi bir sapma tanrılar tarafından gönderilmiş bir tür işaret olarak algılanabilirdi. Dolayısıyla burada insanların herhangi bir arzusu olmadan ortaya çıkmış bazı belirtilerden söz etmek mümkündür. Ay ve güneş tutulması gibi gökyüzü olayları, yıldırım gibi meteorolojik olaylar, salgın hastalıklar, rüyalar, hayvan iç organları, insan ve hayvanlardaki doğum gariplikleri, tıbbi belirtiler, hayvan davranışları gözlemlenen olaylar arasında yer alır¹¹⁸⁰.

Bu yöntemle gelecekte haber verme Hititler’e Babil’den aktarılmıştır. Metinlerin çoğu Akadca’dır. Bir kısmı Hititçe’ye çevrilmiştir. Bazen her iki dili tek bir tablette görmek mümkündür; ancak bunlar nadiren çift dillidir¹¹⁸¹. Hititler bu falcılık türünü çok fazla önemsememişler ve bunların büyük bir kısmı uygulama alanına girmeyen yabancı metin türleri olarak kalmıştır. Babilliler’in kehanet anlayışına göre bir işaret sırasında meydana gelen bir olay, o işaret tekrarlandığında bir kere daha gerçekleşirdi. Hattuša arşivinde de buna benzer örnekler mevcuttu. Hititçe çevirisi yapılan kehanet türleri arasında özellikle doğumla ilgili olanları

¹¹⁷⁹ Haas 2008: 18-19.

¹¹⁸⁰ B. Dinçol 1979: 7-8; Ünal 2003: 126; Hout 2003-2005a: 88.

¹¹⁸¹ Hout 2003-2005a: 88.

saymak mümkündür¹¹⁸². Her bir kehanet bir koşul cümlesi ile ifade edilirdi. İlk cümle olan koşul cümlesi, kehanet işaretini gösterirken, ikincisi olan sonuç cümlesi, o işaret sonucunda gerçekleşmesi muhtemel olayı ifade ederdi¹¹⁸³. Örnek olarak: “Eğer bir kadın iki erkek çocuk doğurursa, o kadın fena halde hastalanacak ve ölecektir.”¹¹⁸⁴ Babilliler bu kehanetleri yorumlarken çok geniş sözlükler oluşturmuşlardır. Kehanetle ilgili sözcükler de Hurriler aracılığıyla Hititler’e geçmiştir¹¹⁸⁵.

Hattuša’da ele geçirilen kehanete ilişkin metinler Hitit metinleri katalogunda CTH 531-560 arasında sınıflanmıştır. Hurrice kehanet metinlerinin katalog numarası ise CTH 774’tür. Hitit kehanet metinleri iki temel başlık altında değerlendirilmektedir¹¹⁸⁶:

1. Gökyüzü olayları ile ilgili olanlar: Enuma Anu Enlil serisinin Hititçe girişi (CTH 531), ay tutulmaları (CTH 532, Ak. ve Hit.), ay tarafından verilen diğer işaretler (CTH 533), güneş (CTH 534, Ak. ve Hit.) ve yıldız (CTH 535) işaretleri.
2. Gökyüzü ile ilgili olmayan kehanetler: Vücut işaretleri (şumma alu serisi) (CTH 536), tıbbi olanlar (CTH 537, Ak. ve Hit.), anormal doğumlar (şumma izbu serisi) (CTH 538-540, Ak. ve Hit.), depremler (CTH 541, Ak.), bir

¹¹⁸² B. Dinçol 1979: 8.

¹¹⁸³ Taracha 2009: 147.

¹¹⁸⁴ Ünal 2003: 127.

¹¹⁸⁵ Taracha 2009: 147-148.

¹¹⁸⁶ Archi 1982: 279; Hout 2003-2005a: 88-89; Taracha 2009: 146.

kaptaki yağ işaretleri (lekonamansi) (CTH 542, Ak.), fizyonomik işaretler (CTH 543, Ak. ve Hit.), hayvan davranışları (CTH 544), doğum kehanetleri (CTH 545, Ak. ve Hit.), takvim kehanetleri (CTH 546), çoğunlukla ciğer olmak üzere iç organ kehanetleri (CTH 547-556) ve rüyalar (CTH 558).

İkinci gruptaki metinler, birkaç istisna dışında sadece tek bir kopya halinde uzunca bir süre saklanmıştır ve onlar hiçbir şekilde bir uyarılma belirtisi taşımazlar. “Akademik” ilgi çerçevesinde alınmış görünmektedirler. Gökyüzü kehanetleri ise düzenli olarak kopyalanmış ve zaman zaman Hitit anlayışı çerçevesinde uyarlanmıştır¹¹⁸⁷. Ayın herhangi bir işaretinin kral için bir tehlike oluşturduğu ya da bir ay tutulmasının kralın ölümünü haber verdiği düşünülmüştür¹¹⁸⁸. I. Šuppiluliuma da Azzi ülkesine seferdeyken güneşin bir işaret verdiğini söylemiştir¹¹⁸⁹. “Anadolu, yıldırım ve şimşeğin bir kehanet işareti olarak görüldüğü Yakınoğu’daki tek ülkeydi”¹¹⁹⁰.

Metinlerin çoğu imparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Bununla birlikte bazı örnekler eski Hitit yazısı örneği sergiler. Hurrice metinler arasındaki KUB 47.93 de bu eski örnekler arasındadır. Neredeyse bütün tabletler Hattuša’da yazılmıştır. Bazıları Eski Babil çağına tarihlenen ithal tabletlerdir¹¹⁹¹.

¹¹⁸⁷ Hout 2003-2005a: 89. Ayrıca bkz. Frantz-Szabó 1995: 2015-2016.

¹¹⁸⁸ Frantz-Szabó 1995: 2016; Taracha 2009: 146.

¹¹⁸⁹ Frantz-Szabó 1995: 2016.

¹¹⁹⁰ Popko 1995: 136.

¹¹⁹¹ Hout 2003-2005a: 89.

Eğer tanrılar insanlara bir işaret göndermezlerse insanlar bunu onlardan talep ederlerdi. Tanrıların niyetini öğrenmek için onlara birtakım sorular sorarlardı. Tanrılara yöneltilen sorular aracılığıyla geçmiş olayların sebeplerini öğrenmeye çalışırlar ve gerçekleşecek kimi olaylarda kendileri için bir kötülük olup olmadığını anlamaya çalışırlardı. Hititler’de asıl geçerli olan ve Mezopotamya, Hurri etkisinin yanı sıra Anadolu geleneklerinin de kullanıldığı falcılık biçimi (orakel) buydu.

Hattuša arşivinden elde edilen 700 den fazla tablet ve fragman (CTH 561-582) fal soruşturmaları ile ilgilidir¹¹⁹². Bu metinler de tıpkı mektuplar gibi hemen geçersiz hale geldikleri için, genellikle tek bir kopya halinde saklanırlardı. Çok az örnek hariç, duplikatlardan söz edilemez. Tek bir örnek Eski Hitit Çağı’na tarihlenirken, dört tanesi Orta Hitit dönemine, diğerleri ise İmparatorluk dönemine tarihlenmektedir¹¹⁹³. Çoğu M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısına ait olan metinlerin yazısı da baştan savma, tabletlerin kil kalitesi de zayıftır. Tabletler belki de fal soruşturmaları yürütüldüğü esnada kaydedilmekteydi¹¹⁹⁴.

Fal içerikli tabletler genellikle krallığı ilgilendiren konularda kaleme alınmışlardır. Falcılığın, halkın büyük çoğunluğu arasında ne derece tutulduğuna dair bir kanıt yoktur. Metinlerin çok büyük bir kısmı kötü bir olayın neden gerçekleştiğini anlamaya yöneliktir. Bunun olmasına sebep tanrının öfkesi midir, öyleyse hangi tanrı kızmıştır ve öfkesinin sebebi nedir? Bütün sorunlar ortaya konulduktan sonra tanrıya “öfkenin sebebi bu mudur?” sorusu yöneltilir. Eğer tanrı, sözü edilen durum

¹¹⁹² Beal 2002b: 57; Taracha 2009: 146-147.

¹¹⁹³ Beal 2002b: 57-58; Hout 2003-2005b: 121-122.

¹¹⁹⁴ Hout 2003-2005b: 122.

karşısında kızgın olmadığına dair bir işaret verirse, bu durumda başka bir sorun ortaya konur. Tanrı o konuda kızgın olduğuna dair bir işaret verirse o halde “hepsi bu mudur, başka bir mesele yok mudur?” sorusu yöneltilir¹¹⁹⁵. Genellikle fal sorularına varsayılan bir sonuç eklenir ve sonuç eklenirken sorgulamaya konu olmuş uygun ya da uygun olmayan durumlardan hareket edilir. Yani soru olumlu bir durumu temsil ediyorsa, cevabın da buna uygun olarak olumlu olması gerekir: “Şu ve şu, şöyle ya da böyle ise, fal işareti olumlu olsun, olumlu (ya da olumsuz olsun, olumsuz!)”¹¹⁹⁶

Bir olayın soruşturulmasında farklı fal biçimleri kullanılabilirdi. Her dönemde fal kayıtları birçok teknik terimi içeren kelimelerle kaleme alınmış ve bunlar kısaltılarak verildiği için metinler anlaşılması güç hale gelmiştir. Hititler’in kullandıkları bütün fal türlerinde üç veya dört adet bileşen mevcuttur: 1. Tanrıya karşı sorunun ortaya konması, 2. Fal soruşturmasının yürütülmesi, 3. Uzmanlar tarafından yorumlanan sonuçların ifadesi ve 4. Farklı veya aynı fal türü ile sonucun ikinci kez kontrolü¹¹⁹⁷.

Hititler’in falcılık geleneğinden başka metin türleri de bahseder. Tarihsel belgelerde bir sefere çıkmadan önce fala bakıldığı kayıtlıdır, dualar tanrının niyetini öğrenmenin bir yolu olarak fallardan ve fal bakıcılarından söz eder. Fallar ritüellerin de bir parçası olmuştur. Dolayısıyla fal soruşturmaları, ya adakların ihmal edilmesi gibi geçmişteki bir olayı, tanrının öfkesinin bir yansıması olarak görür ya da kralın kışı geçireceği yerin tespiti gibi gelecek bir olayda, tanrının niyetini öğrenmek

¹¹⁹⁵ Frantz-Szabó 1995: 2016; Beal 2002b: 58; Hout 2003-2005b: 121-122.

¹¹⁹⁶ Schwemer 2002: 453. Ayrıca bkz. Beal 2002b: 58-59; Hout 2003-2005b: 121.

¹¹⁹⁷ Frantz-Szabó 1995: 2016.

amacıyla kullanılır. Hititler’de fal çoğunlukla geleceği öngörmekten çok, geçmiş sıkıntıların kaynağını tespit etmek için kullanılırdı¹¹⁹⁸.

Falcılıkta ortaya konulan sorunlar daha çok krallığı ilgilendiren meselelerdi. Sorunun kaynağının öfkeli bir tanrı olduğu düşünülürdü için mevcut sıkıntılar birer birer ortaya konulmuştur. Bu nedenle falları ilgili metinler Hitit kraliyet ailesi ve kültür tarihi ile ilgili, diğer metin türlerinde rastlanmayan bilgilerle doludur¹¹⁹⁹.

Fal soruşturmasını yürüten uzmanlarsa ritüellerde karşılaşılan uzmanlardı. Bunlar, LÚHAL, LÚAZU, MUNUSŠU.GI, LÚIGI.MUŠEN, LÚIGI.DÙ, ve LÚMUŠEN.DÙ olarak adlandırılan görevlilerdi. Bununla beraber ünvanı geçen görevliler farklı fal türlerinin bakılmasında uzmanlaşmışlardı. LÚHAL ve LÚAZU, hayvan iç organları bakıcılığında, MUNUSŠU.GI, talih/simge falında, diğerleri ise kuş gözlemciliğinde¹²⁰⁰.

Hititler altı ayrı fal türünü kullanmışlardır¹²⁰¹.

Bunlardan biri olan KUŠ/SU falı (et falı/ekstispisi/hepataskopi/haruspisin), Hitit kâtipleri tarafından *TE(RETU)* olarak adlandırılırdı ve kurbanlık bir koyunun iç organlarına özellikle karaciğerine bakılarak yürütülürdü. Karaciğer üzerindeki her türlü kıvrımlar, şişlikler, lekeler ve renk bozukluklarının yorumuna dayanırdı. Babil

¹¹⁹⁸ Hout 2003-2005b: 120.

¹¹⁹⁹ Ünal 1983: 5-14; Ünal 2003: 127-128.

¹²⁰⁰ Kammenhuber, 1976b: 119-149; Hout 2003-2005b: 123.

¹²⁰¹ Hititler’in kullandıkları fal türleri hakkında bkz.: Kammenhuber, 1976b: 9-13; B. Dinçol 1979: 9-10; Dinçol 1982: 90-91; Archi 1982: 287-288 vd.; Archi 1991: 88-90; Ünal 2003: 129-133; Frantz-Szabó 1995: 2016-2017; Popko 1995: 136-139; Schwemer 2002: 453 vd.; Beal 2002b: 59 vd.; Hout 2003-2005b: 118-120; Collins 2007: 167-168; Haas 2008: 19 vd.; Taracha 2009: 147-148.

kökenli olan bu fal türü Hurrice terminolojiden anlaşıldığına göre, Hurriler tarafından Anadolu'ya aktarılmıştı. Karaciğerin incelenmesi, üzerinde belirtilerin bulunduğu kil örnekler yardımıyla kolaylaşmıştı.

Bir Anadolu geleneği olan kuş falı, kuş gözlemcileri tarafından yürütülürdü. Kuşların uçuşları ve konmaları gibi çeşitli hareketlerinin izlenmesine dayanan bu yöntemde Hititler, otuz kadar kuşu izlemişlerdir. Kuşların hareketini tanımlayan pek çok kelime Luvice'dir.

Başka bir fal türü *HURRI* kuşu falı idi. Bu fal da kuşları gerektirmesine rağmen kuş gözleminden farklıydı ve muhtemelen iç organ bakıcılığıyla ilgili bir yöntemdi. Kuşun adı Akadca *HURRUM* “delik, oyuk, mağara” kelimesinden gelmektedir. Falı uygulayanlar da kuş gözlemcileri değil, ^{LÚ}HAL, ^{LÚ}AZU denilen görevlilerdi. Hurrice terimlerden anlaşıldığına göre bu fal türünün de Hititler'e ulaşmasında Hurriler aracı olmuşlardır.

MUŠ falına (Yılan falı/lekonomansi) ilişkin çok az örnek vardır ve bunlar III. Hattuşili döneminde ortaya çıkmıştır. Bu fal türünde yılanlar su içine bırakılırlar. Suyun içine konduğu kap çeşitli bölümlere ayrılır ve her bir bölüme somut ve soyut bazı isimler verilir. Yılanın bu bölümlere arasında hareketinden bazı yorumlar çıkarılır.

KIN/*aniatt*- “iş,amel” falı (talih veya sembol falı) da kuş ve yılan falı gibi bir Anadolu geleneğidir, Eski Hitit Çağı'na kadar uzanır ve Eski Doğu'da başka hiçbir kültürde bir benzeri yoktur. Bu fal çerçevesinde tanrı, insan ve çeşitli soyut kavramları temsil eden nesnelere alınıp verilmektedir. Nesnelere nasıl hareket ettirildiği açık değildir. Falın gerçekleştiği alan iki bölüme ayrılmış bir çeşit oyun

tahtasını andırmaktadır. Söz konusu bölmelerden biri soruları soran kimse, yani kral için ayrılırken, diğer kısmın karşı taraf için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Yüzeyle hareketli ve hareketsiz işaretler bulunmaktaydı. Örnek olarak: “Güneş tanrısı kalktı, koyu kanı aldı, tekrar tahta verdi”.

Šašt- falı (koyun davranışı/yatak falı/klinomansi), iç organ falcılığı için kesilmeden önce ağılda bekleyen hayvanların davranışını izlemeye dayanmaktadır. Sadece koyunlar kullanılmaktadır. Nadir bir fal türüdür. Falın Hititçe adı olan *šašt-*: “yatak”, belki de hayvanın kurban edilmeden önce ağılda beklediği yeri ifade etmekteydi. Bu fal türü de Hurriler’den alınmış gibi görünmektedir.

Tanrı ile iletişim kurmanın bir yolu da rüyalardı. Kantuzili ve II. Murşili dualarında, sıkıntılı durumun ve işlenen günahların rüya yolu ile tanrı tarafından açıklanmasını talep etmektedirler. Rüyaların Hititler’de en önemli olduğu dönem III. Hattuşili ve eşi Puduhepa’nın dönemi olmuştur. Rüya kendiliğinden ortaya çıktıysa bunu bir tür kehanet (omen) olarak değerlendirmek mümkündür. Bununla beraber, mevcut sıkıntıların kaynağını öğrenmek için din adamları tarafından tapınakta uykuya yatılıyorsa, bu bir fal türü olarak düşünülebilir; çünkü tanrıdan bir işaret istenmektedir. II. Murşili, rahiplerin toplu bir halde uykuya yatmasını (istihare/inkubasyon) istemiştir¹²⁰².

Metinlerin çok büyük bir kısmı M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenmekle beraber, Eski Hitit çağına da tarihlenen az sayıda örnek sayesinde Hititler’de falcılığın tıpkı ritüellerde olduğu gibi uzun bir geleneneği olduğu anlaşılmaktadır ve bu gelenek

¹²⁰² B. Dinçol 1979: 8; Frantz-Szabó 1995:2013-2015; Collins 2007: 169; Taracha 2009: 149.

Mezopotamya ve Hurri katkısı sayesinde zaman içinde giderek çeşitlenmiştir. Bununla beraber metinlerin kopyalarının genellikle mevcut olmaması belgelerin ömrünün kısa vadeli olduğunu ya da bir gelenek olarak değerlerini yitirdiklerini düşündürmektedir.

Hititler, edebi metinlerden ve ritüellerden anlaşıldığına göre her zaman Mezopotamya kültürünün çekiciliğine kapılmışlardır. Ancak fal metinleri söz konusu olduğunda bu Babil kültürüne olan ilgi daha açık görülmektedir; çünkü kehanetle ilgili metinler arasında Akadca olanlar bir hayli fazladır. Bu metinlerde, Eski Babil geleneklerini, doğrudan köken olarak görme eğilimi söz konusudur. Bununla beraber Hititler, kendilerine ulaştığı biçimiyle Babil kehanet anlayışına uzaktılar ve bunları kendi gelenekleri çerçevesinde biçimlendirmişlerdir. Dolayısıyla, belirli bir işaretle gerçekleşen olayın, aynı işaretle tekrar meydana geleceği anlayışı Hititler’de yerleşmemiştir. Hititler için daha önemlisi, önceden bildirilen durumları iki farklı boyutta değerlendirmektir: Uygun ve elverişsiz! Elverişsiz olanda, sıkıntıyı yok etmek için nedenlerini tespiti çalışmışlardır. Ortaya konulan birinci olaydan hareketle, daha ayrıntılı başka sorularla başka sıkıntılar ortaya konur. Bir suçun açıkça ortaya konması tanrı karşısında son derece dürüst bir şekilde hareket edildiğini göstermek açısından önemli olmalıdır.

Fal ve kehanete ilişkin metinler her ne kadar Hatti krallığı ile ilgili, tarihi belgelerde rastlanmayan birtakım bilgilerle dolu olsa da anlaşılması en güç metinler arasında yer almaktadırlar. Buna sebep pek çok Hurrice ifadenin kısaltılarak kaydediliyor olması, bazı teknik terimlerin anlamlarının tespit edilememesi, bunun yanı sıra fal soruşturması sırasında gerçekleşen eylemlerin nasıl yapıldığının tam olarak anlaşılabilmesidir. Fal bakmakla yükümlü olan görevliler, günümüz

araştırıcısı için son derece farklı ve yabancı olan birtakım eylemleri gerçekleştiriyor gibidirler.

Kehanet ve falla ilgili metinler sürekli benzer şekilde tekrarlanan ifadelerden oluşur. Bu nedenle Hititbilimde bunları incelemenin ne gibi faydaları olacağı sorgulanmıştır. Bu metinler üzerinde çalışan araştırıcılar ister istemez üç önemli konu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Birincisi bu metinlerin Mezopotamya ve Suriye’de bulunan benzerleri ile karşılaştırılması, Hitit tarihi ile ilgili ipucu verip vermedikleri ve son olarak bu belgelerde gördüğümüz Hurrice teknik terimlerin anlaşılması. Bunlara ek olarak Etrüskler ve Romalılar’da görülen fal metinleri ile olan benzerlikleri üzerinde de durulmuştur. Hitit fal metinlerinde çok fazla kent adı görülmediğinden bunlar tarihi coğrafya araştırmalarında çok fazla yarar sağlamamışlardır.

6.2.Kehanet ve Falda Hurri Katkıları:

Th. P. J. van den Hout, iç organ falcılığındaki Hurri teknik terimlerinin kuvvetli varlığının aksine kehanet (omen) belgelerinde doğrudan bir Hurri etkisi tespit etmenin zor olduğunu söylemektedir¹²⁰³. Bununla beraber Hattuša'da Hurrice yazılmış kehanet metinleri de bulunmuştur ve bunlar CTH 774'te sınıflanmışlardır¹²⁰⁴. Bunlar, kurban hayvanlarının davranışlarına göre yapılan kehanetler, ciğer kehanetleri, büyükbaş hayvan işaretleri ile ilgili (betari(š) waruna) ve koyun işaretleri ile ilgili (wurana hawerni) kehanetler, anormal doğum kehanetleri ve son olarak gökyüzü kehanetleri olarak sıralanmışlardır¹²⁰⁵. Boğazköy arşivinin Hurrice kehanet metinlerinde kuş gözlemi kehanetleri, yılan hareketlerine göre öngörüler eksiktir. Kehanetler genellikle karaciğere bakma ve diğer organların gözlemine dayanır. Karaciğerin incelenmesi Hitit kehanetindeki en güçlü Hurri etkisi gösteren yöntemdir. Hurrice kehanet metinlerinde teknik terimler Sumerogramlarla verilirken Hititçe metinlerde Hurrice terimlerin kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Örnek olarak Hititçe belgelerin Hurrice terimi olan šintahi “yer, mevki” (ciğerin parçası) Hurrice metinlerdeki Sumerogram KI.GUB'a denk gelir. Bu durum, kehanet geleneğinin devralınma yoluyla açıklanabilir. Hurriler bu geleneği Mezopotamya'dan alırken, Hititler bunu Hurriler aracılığıyla elde etmişlerdir¹²⁰⁶. Hattuša'da yazılmış en eski Hurrice metinlerde bile kehanete ilişkin tabletler

¹²⁰³ Hout 2003-2005a: 90.

¹²⁰⁴ Kammenhuber, 1976b: 153-161; De Martino 1992b: 1 vd.

¹²⁰⁵ De Martino 1992b: V-VI, 3.

¹²⁰⁶ De Martino 1992b: 3-4.

bulunmaktadır¹²⁰⁷; KUB 47.93, bir ciğer kehaneti olup, paleografik açıdan M.Ö. 15. yüzyıla tarihlenmektedir¹²⁰⁸.

Akadca kehanet metinleri Anadolu'da yazılmıştır. Bununla beraber genellikle Hititçe ve Akadca olarak kaleme alınan kimi metinlerin, kültürlerin karıştığı Suriye-Kizzuwatna çevresinden geldiği yönünde kanıtlar vardır. Akadca bir kehanet fragmanında (CTH 560.I: KUB 37.210) katibin adı Hurri tanrı adı Şarrumma'yı içerir: ^mUR.^DLUGAL-ma. KUB 8.29 (CTH 533.8 Ay kehaneti) ve KBo 10.7 (CTH 549.c.A Karaciğer kehaneti), Nuhašše ülkesinden Hurrice bir isim olan katip Kuzitešup'un adını taşır¹²⁰⁹. Nuhaššeli yazıcılara dayanan bu metinlerin yanı sıra, šumma izbu¹²¹⁰ serisinin Hititçesi'ndeki bazı özel yazımlar ve hatalar, bunlardan Hurrili yazıcıların sorumlu olduğu ile açıklanabilir. Bunların yanı sıra Akadca-Hititçe iki dilli KUB 4.1'deki (CTH 422.A-CTH 552 Derleme tablet) tanrı Kumarbi, tanrı EN.LIL'in karşılığıdır. Bu ise, çevirinin sorumlu yazıcısının hangi kültür çevresinden etkilendiğini gösteren bir gerçektir¹²¹¹.

Dolayısıyla Mezopotamya'dan doğrudan aktarılan metinlerin yanı sıra Suriye süzgecinden geçen kehanet metinleri söz konusudur. Emar'da bulunan çok sayıda Hurrice metin de düşünülecek olursa, Mezopotamya metinlerinin yeniden ele alınışında Hurri katkısı açıkça görülmektedir. Bununla beraber farklı kültürler,

¹²⁰⁷ Wilhelm 1989: 68.

¹²⁰⁸ De Martino 1992b: 61, dn. 1.

¹²⁰⁹ Archi 1982: 280.

¹²¹⁰ CTH 538'deki Akadca ve Hititçe yazılmış hatalı doğum kehanetleri. šumma izbu: "eğer hatalı bir doğum" şeklinde başlayan kehanet metinleri.

¹²¹¹ Archi 1982: 281.

Mezopotamya'dan elde ettiklerine farklı şekillerde tepki göstermişler, yani onları kendi geleneklerine uyarlamışlardır. Gökyüzü kehanetleri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu kehanet türü Hititler'e yabancı olmakla beraber Hurri kültürünün yoğun olduğu Kizzuwatna'da gökyüzü işaretlerine özel bir önem verilirdi. Bu nedenle uygun olmayan öngörülerini döndürmek için ritüeller hazırlanırdı¹²¹².

Hurricce iç organ bakıcılığı kehanetlerinin terminolojisi şöyledir¹²¹³:

Kehanetin başlangıcı: DIŠ: “eğer, -diği zaman”; wurana: “işaret”

Çiğerin Bölümleri: KI.GUB: “durak, mevki, yer”; tanani (Ak. *DANANU*'dan): “takviye, güçlendirme”; KÁ.É.GAL: “saray kapısı”; ZÍ: “safra kesesi”, pahi: “baş”; MURUB₄/iki/egi: “orta (merkez), gövde”; ŠU.SI: “çiğeri parmağı”; KASKAL/GÍR (hari): “yoI”; GÍŠGU.ZA (kešhi): “taht”.

Çiğeri Anormallikleri: IM^{MEŠ}-še-ni-e “kum”(?); GÍŠTUKUL-ri (šuri): “silah”, zul=ud-: “çözmek”.

Pozisyon Özellikleri: pantani/ZAG: “sağ”; GÙB: “bağlar”, MURUB₄: “orta, merkezi”; iki=da (egi=ta)/MURUB₄-da: “ortada”; ŠÀ-ni-a (ištani=i=a): “onun içinde”; ŠÀ-ni-da (ištani=i=ta): “onun içinde”; uruni=ta: “geride”; ašhu=i=dan: “yukarıdaki”; KI.A: “sınır”

Diğeri organlar: *TIRANU*, kısaltılmışı *DIR*: “kalın bağırsak”

¹²¹² Archi 1982: 281-282.

¹²¹³ De Martino 1992b: 10-11.

Kurbanlık Hayvanlar: hawerni/UDU: “koyun”, betari/GUD: “sığır”; uhi: “domuz”; hehuši: ?

Sonuç Cümlesinin Başlangıcı: LÚ-hilleti: “Adam konuşacak”

Sonuç Cümlesinin Unsurları: LUGAL/EN: “kral”; LÚGIG: “hasta”; LÚKÚR: “düşman”; DUMU.É.GAL: “bir saray görevlisi”; ARAD^{MEŠ}: “hizmetçi”, ÉRIN: “ordu”; LÍL/awarrašta: “alan”; DINGIR^{MEŠ}: “tanrılar”; KUR: “ülke”; UG (?): “kaplan”; URU: “kent”

Kehanetin Sonu: wahrama wureti: “ve (kehanet) olumlu olacak”.

Hitit falcılığının çeşitlerinden biri, *šašt-* falı (yatak falı) olarak adlandırılırdı. (CTH 576). Üzerinde Hurri etkisi olduğu düşünülen bu fal türü, et falı için kurban edilecek koyunların ağıldaki davranışlarını izleyerek gerçekleştirilirdi. Koyun falı olarak da adlandırılır; çünkü bu fal için sadece koyunlar kullanılmaktadır¹²¹⁴. *šašt-* falı, Akadca *šumma immeru* (eğer bir koyun) kehanetlerinden gelmektedir ve iç organ bakıcılığından bağımsız değildir¹²¹⁵. Kurban hayvanının kesim esnasındaki davranışına göre öngörü Babil kehanetinde önemli bir yer tutmaktaydı. Babil kehanetine böyle bir adın verilmesinin sebebi, metinlerin her bir paragrafının “eğer bir koyun” şeklinde başlamasıdır. Hattuša’dan bu tipte iki adet kırık Hurrice metin de bulunmaktadır (KBo 27.215 ve KUB 47.96)¹²¹⁶. Akadca iki örneği vardır¹²¹⁷. Bu

¹²¹⁴ Hoffner 1993: 116 vd.; Beal 2002b: 64-65; Cohen 2007: 233 vd.; Haas 2008: 62-64; Taracha 2009: 147; De Martino 2010: 61 vd.

¹²¹⁵ Hoffner 1993: 116 vd.; Cohen 2007: 233; De Martino 2010: 63.

¹²¹⁶ De Martino 1992b: 25-27; De Martino 2010: 61.

¹²¹⁷ Haas 2008: 62.

kehanet türünden geliştirilen *šašt-* falına ait Hititçe metinlerse giderek artmaktadır¹²¹⁸. Meskene/Emar'dan aynı döneme (M.Ö. 13. yüzyıl) tarihlenen üç adet Akadca *šumme immeru* fragmanı da içerik açısından Hattuša metinleri ile örtüşmektedir¹²¹⁹.

Bu falı tanımlamamızı sağlayan bazı anahtar kelimeler bulunmaktadır. Bunlardan ilki Hititçe *šašt-* kelimesidir. Bu kelime ya hayvanın kesilmeden önce yatış yönünü (sağ tarafında veya sol tarafında) ya da ağılda uzandığı yeri ifade etmektedir. Bir kolofondan anlaşıldığına göre kelime, muhtemelen bu çeşit falı ifade etmek için de kullanılırdı: KUB 16.40 Öy ? 12': *ša-aš-ta-an=kan ištarna arha ariwe[n]* "biz boylu boyunca uzanmayı soruşturduk". Bu falı tespit etmemizi sağlayan diğer kelimeler *kamzuriti* ve *pakmariti*'dir. Bu iki kelime Akadca *šumma immeru* metinlerinde ve yukarıda bahsettiğimiz iki adet Hurrice fragmanda görülmezler. Söz konusu iki sözcük ya bir yeri veya kesilecek koyunun hazırlandığı bir anı ifade etmektedir. Bu kelimelerin Hurrice olma ihtimalleri söz konusudur ve Hurrice sonek *-idi* ile oluşturulmuş olabilirler¹²²⁰. *Kamzuriti* ve *pakmariti*'yi henüz tam olarak anlamlandırmak mümkün olmamıştır:

(CTH 576.4): KUB 50.90 Öy 4-9¹²²¹:

4 İlk koyun (şu davranışları gösterdi): ilk ağılda, (onun) ilk yatağı (*šaštaš*) sağ taraftaydı, daha sonra

¹²¹⁸ De Martino 2010: 61, 63.

¹²¹⁹ Haas 2008: 62-63.

¹²²⁰ De Martino 2010: 61-62.

¹²²¹ Trans. ve terc. için bkz. Hoffner 1993: 117.

5 o (koyun) kamzuriti'deydi, fakat pakmaritiyi alt üst etti. O onun sağ omzundan [...]

6-7 İlk (hayvanın) içorganları...olumludur.

7 Sonraki koyun, ilk ağılda

8 ilk yatışı (*šaštaš*) sol tarafaydı. Kamrazuti ve pakmaritide hiçbir şek[ilde yapmadı]

9 sonraki (hayvanın) iç organları (şöyleydi): SAG.ME (sonuç) olumlu.

Her iki terimin varlığı, *šašt-* falının Hurriler aracılığıyla Hititler'e ulaştığını düşündürmüştür¹²²². Bununla beraber De Martino Akadca *šumma immeru* kehanetlerine benzer olan eldeki iki Hurrice fragmandan hareketle bu konuda kesin bir söz söylemenin mümkün olmadığını ifade etmektedir. *Šašt-* falı ile karşılaştırılacak herhangi bir Hurrice metin bulunmamaktadır¹²²³.

Hurri etkisinin görüldüğü başka bir fal türü, iç organ bakıcılığıdır (et falı). (CTH 570-571). Terminolojinin Hurrice olması, KIN falı kadar sıklıkla kullanılması ve hatta kuş bakıcılığından daha fazla kullanılıyor olması, bu fal türünde Hititler'in Hurriler'den ne denli etkilendiğinin bir kanıtıdır¹²²⁴. Bu fal Hititler tarafından *TE*. (*TERETU*) (iç organ) veya KUŠ (et) olarak adlandırılırdı. Bir koyun kurban edilir ve gerçekleri açığa çıkarmak için karaciğer üzerindeki şişlikler, buruşukluklar vs., safra kesesi, diğer iç organlar incelenir ve bağırsakların dolanma sırası yazılırdı. Bu fal Babil'de sıklıkla kullanılmıştır ve bunun için çok geniş bir terminoloji oluşturulmuştur. Et falının Anadolu örneklerinde de bu terminoloji Hititçe, Akadaca

¹²²² Hoffner 1993: 119; Cohen 2007: 249.

¹²²³ De Martino 2010: 64.

¹²²⁴ Archi 1982: 288.

ve Hurrice'dir. İç organların kimi bölümleri ve özellikleri Hurrice verilirken kısaltmaya gidildiği de görülür: ni. = nipaşuri- (ciğerin bir parçası), ši. = şintahi- “yer, mevki”, ta. = tanani- “takviye, güçlendirme” ve ke. = keldi- “sağlık, esenlik” örneklerinde olduğu gibi. Ciğerin bu bölümlerinin sıralaması nipaşuriden başlayıp keldi ile sonuçlanmakta veya tam tersi olabilmektedir¹²²⁵. Gözlemlenecek karaciğerin bölümleri, ufak bir farkla Babil'deki gibidir. İkinci ve üçüncü terim olması gereken padanum, martum “safra kesesi” ve ŠU^{TUM} = ubanum (?) arasında bulunmaktadır. Yani Hurriler sadece “safra kesesinin sol yolunu” padan şumel martim (?) kaydetmişlerdir.¹²²⁶

KUŠ falının Hurrice terimleri şunlardır¹²²⁷:

abi: “çukur”, aharhi-, agatahi-, allaiti, alziman, adamtahi-, adani-, enti-: “sol taraf”, hatahi-, hirihi, hirindugarri, irkipelli, keldi-, “sağlık”, kešhi, kirihi-, kutašši-, lattı-, mazeri-: “sağ taraf”, nipaşuriš, puhunuhiman, pukuri-, šuri-, talim/n, tanani-, tauti-, tem(m)i-, tullı-, tudamitta, urnirni-: “parmak”, zehili, zulki-.

Hititler'in tanrıları ile iletişim kurmalarının çeşitli yollarından biri kehanet ve fal yöntemleriydi. Mezopotamyalı halklar bu yöntemleri kullanmada son derece ileri gitmişler ve bu konuda Suriyeli ve Anadolu toplulukları da fazlasıyla etkilemişlerdir. Falcılık konusunda, anlaşılması güç sözcükler ve tanımlamalar oluşturmuşlardır. Bu yöntemlerin ve terimlerin Mezopotamya'dan devralınmasında

¹²²⁵ Beal 2002b: 59. İçorgan falcılığı hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Schuol 1994a: 73 vd.; Schuol 1994b: 247 vd.

¹²²⁶ Archi 1982: 288.

¹²²⁷ Laroche 1970: 137-138; Schuol 1994b: 247 vd.

Hurriler'in aracı rol oynadıkları hem Hurrice yazılmış kehanet metinlerinden hem de fal metinlerinde kullanılan Hurrice sözcük dağarcığından anlaşılmaktadır. Bu belgelerde doğrudan Hurriler'e ait olabilecek özellikleri tespit etmek güçtür. Bununla beraber Emar'da bulunmuş olan Hurrice tabletlerin bu konuda bir katkı sağlayacağı düşünülebilir.

SONUÇ

Hurricce veya Hurricce etkisinde başka dillerde yazılmış belgeler M.Ö. 3. binin sonlarından Geç Tunç Çağı'nın sonlarına (M.Ö. 1200) kadar uzanan bir zaman aralığına aittirler. Bu belgelerde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri Hurri nüfusunun çoğunlukta olmadığı Mezopotamya, Mari, Orta Anadolu gibi çevre bölgelerden elde edilmiş ikinci dereceden belgeler olmalarıdır. En eski belgeler Kuzey Mezopotamya'dan gelir. Bunlar Akad, Guti ve III. Ur Sülalesi dönemine kadar uzanır. Ardından Eski Babil Çağı'na tarihli Güney Mezopotamya, Mari belgelerini ve kurban için talimatlar içeren bir Alalah tabletini sıralamak gerekir. Bunlara ek olarak Geç Tunç Çağı'na tarihli Emar ve Ugarit belgeleri ile M.Ö. 15.-14. yüzyıla tarihli pek çok Hurricce şahıs adının görüldüğü Nuzi tabletleri ve yine çok sayıda Hurricce şahıs adı ile terimleri veren Alalah metinleri hatırlanmalıdır. En yararlı kaynaklar Hitit Anadolu'sundan gelir ki bunların çoğunluğu Hattuša'dan ve bunun yanı sıra Şapinuwa'dan elde edilmiştir. I. (I/II.) Tuthaliya ve I. Arnuwanda'dan Hitit Devleti'nin sonuna kadar olan döneme ait Hurricce ve Hurri etkisindeki Hattuša belgelerini ise şu şekilde sınıflamak mümkündür: Allaiturahhi'nin ritüelleri gibi Kuzey Suriye kökenli ritüeller, Halep ile ilişkili belgeler (Halepli Teşup ve Hepat için kurbanlar, ritüeller), Kizzuwatna belgeleri (büyü ritüelleri), mitolojik metinler ve kehanet metinleri.

Bütün bu belgeler yardımıyla, Sumerliler, Samiler ve Hint-Avrupalılar gibi Eski Yakınoğu'yu şekillendiren toplumlar arasında yer alan Hurriler'in hem dilleri, hem siyasi tarihleri hem de kültürleri, ama özellikle dinleri etraflı araştırmalara konu olmuştur. Bütünleşik, kesin sınırları çizilmiş bir Hurri dininden söz etmemize imkân

yoktur. Hurriler'in kendisinin de çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu ve Tunç Çağı'nın sonuna kadar dinlerinin ve kültürlerinin sürekli bir değişim halinde olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Sürekli değişen bu kültürde Sumer-Akad ve Batı Sami etkilerinin olduğu her zaman vurgulanagelmiştir. Suriye ve Anadolu belgeleri sayesinde Fırat'ın batısında yerleşik Hurri kültürü daha iyi bilinirken, Hurriler'in ilk yerleştikleri Kuzey Mezopotamya'da erken dönem özellikleri hakkında çok bilgi yoktur. Hitit Devleti gibi birbirinden çok farklı kültürel unsurların bir arada bulunduğu bir toplumda da Hurriler'e ait olduğunu düşündüğümüz kimi inanç ve uygulamaları ayırd etmek tam bir kesinlikle mümkün değildir. Her şeyden önce Hititler üzerinde çok belirleyici bir rol oynayan Kizzuwatna-Hurri kültürünün de Hurriler'in yayılmış olduğu tüm coğrafyada geçerli olduğunu düşünmek çok doğru olmayacaktır. Ancak bu durum Hurriler arasında geçerli olan ayinleri, tanrıları, dua, methiye ve kehanet sanatlarının özelliklerini ve bunların Anadolu-Hitit kültürünü ne ölçüde etkilediğini tespit etme girişimlerini engellememiştir.

Yaklaşık dörtyüzyıllık bir zaman dilimine ait Hitit belgeleri üzerinden Hurri etkisinin ortaya çıkışı ve gelişim süreci, kronolojik olarak bütün kesinliği ile ortaya konulamamıştır. I. Hattuşili ve I. Murşili, Kuzey Suriye'de pek çok kenti ele geçirmişler ve Hurriler'le savaşmışlardır. Tezimizin siyasi tarih bölümünde gördüğümüz üzere I. Hattuşili, arşivinde Hurrice tabletler de bulunan Tikunani kralı Tunip-Teşup ile ilişki halindedir. Bu gelişmeler, söz konusu dönemde Hurrice tabletlerin Hattuşa'ya getirilmiş olabileceğine dair dolaylı kanıtlardır. Bununla birlikte Hattuşa'da, Eski Hitit Çağı'na tarihli Hurrice bir belge söz konusu değildir. Orta Hitit Çağı'na geldiğimizde ise bambaşka bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde, özellikle I. (I./II.) Tuthaliya ve I. Arnuwanda'dan itibaren Hurri

kültürünün izlerini açıkça görmek mümkündür. İlk Hurrice metinler ortaya çıkmış ve yine adı geçen krallardan itibaren, Hitit kraliyet sarayında Hurrice isim taşıyan şahıslar görülmeye başlamıştır. Hattuša'da bu şekilde Hurri varlığının aniden belirmesi, Hitit kraliyet ailesinde Hurri kökenli bir sülalenin iş başına gelmiş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Eğer böyle bir durum söz konusu değilse, Hurri etkisinin, bu şekilde ortaya çıkışında akla yatkın bir açıklama Kizzuwatna topraklarının Hatti ülkesine dâhil edilmesiyle yapılabilir. Yine siyasi tarih kısmında gördüğümüz üzere, II. Tuthaliya döneminde Kizzuwatna kralı Šunaššura ile bir antlaşma yapılmış ve Kizzuwatna krallığı Hitit egemenliğine alınmıştır. Bu, tam da Hurri etkisinin Hattuša'da ortaya çıktığı döneme karşılık gelmektedir. Sonraki dönemlerde bu etkiyi daha iyi bir biçimde takip etme imkânı vardır. I. Arnuwanda'nın ardından III. Tuthaliya döneminde itkalzi ritüelleri, adı geçen kral ve eşi Taduhepa için yapılmıştır. I. Šuppiluliuma dönemi ise Kuzey Suriye topraklarının kalıcı olarak Hitit egemenliğine dâhil edildiği dönemdir. Kizzuwatna krallığı üzerindeki egemenlik ve Suriye yönünde genişleme, İmparatorluk döneminde Hattuša'da Hurri kültlerini sağlamlaştırmıştır.

Hurri dininin Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya girdiğine dair açık kanıtlar vardır ve anlaşıldığına göre Suriye'nin önemli kültür merkezi Halep bu etkide son derece belirleyici olmuştur. Daha en erken safhalarda I. Hattušili ve I. Muršili'nin seferleri, Kuzey Suriye kentlerinin tapınaklarındaki tanrı heykelleri ve tapınak personelinin Hatti ülkesine taşınmasını sağlamıştır. Bununla birlikte bu kadar erken bir aşamada Hurri kültlerinin Hattuša'da kurulduğuna dair bir kanıt yoktur. Hurri tanrılarının bayramlarında onlara adanan kurbanları içeren metinler (kalutiler) Orta Hitit Çağı'nda ortaya çıkmışlardır. Yine bu dönemin sonunda, Eski Hitit Çağı

metinlerinde görülen ve Fırtına tanrısı için kullanılan ^DİŞKUR ideogramının yanı sıra, ^DU yazılışı ortaya çıkmıştır. Hitit panteonunda Hurri tanrılarının çok önemli bir yer tuttuğu, Hitit-Hurri kurban listeleri olan kalutiler ve Yazılıkaya tapınağında Hurrice isimleri ile ayırd edilen tanrı tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Yazılıkaya’da tasviri yapılan ve isimleri hiyerogliflerle yazılmış tanrılar, Hurri tanrılarının Hitit panteonundaki geç bir görünümünü yansıtmasına rağmen onların, kökleri Orta Hitit Çağı’na uzanan kalutilerde ve Kizzuwatna-Hurri ritüellerinde sıralanan tanrılarla olan benzerliği dikkat çekicidir. Bu listeler, tanrı ve tanrıçalar halinde düzenlenmişlerdir. Tanrılar için önce Teşup kurban alırken ardından diğerleri gelir. Tanrıça listelerinde de Hepat en tepede bulunur. KI.LAM ve AN.TAH.ŞUM^{SAR} gibi yerel Anadolu geleneğine ait bayramların aksine Teşup ve Hepat kültü ile ilgili belgelerde sadece Hurri tanrılarına yer verilir. Hurri tanrılarına tapınmak Hurri dilinin kullanımını da beraberinde getirmiş olmalıdır. Çünkü kurban listelerinde tanrı adları Hurrice olarak verilmiştir ve Hurrili şarkıcıların “şarkı” söyledikleri ifade edilmiştir. Hurri tanrıları hakkındaki bilgi kaynaklarımız arasında mitler, destanlar ve devlet antlaşmaları da bulunmaktadır. Hatti ülkesinde Hurri tanrılarına ilişkin dikkati çeken noktalardan biri, onların yerel Anadolu tanrıları ile birleştirme yoluna gidilmesidir. Hurrili Inara veya Arinna’nın Güneş tanrıçasının Hepat’la eşitlenmesi örneğinde olduğu gibi. Hurri tanrıları için düzenlenen bayramlarda tanrılarının cinsiyetlerine göre iki dizi halinde sıralandığı görülür. Aynı durum Yazılıkaya açık hava tapınağında da söz konusudur ki bu durum isimlerinin Hurrice yazılışları dışında burada tasvir edilen tanrılarının Hurri kökenli olduklarının diğer bir kanıtıdır. Kurban listelerine bakıldığında, sadece tanrılarının değil, onlara ait eşya ve silahların da kutsal sayıldığı görülür ve kültte bunlara fazlasıyla yer verilir. Hurri tanrılarının

çiftler oluşturma eğilimi vardır: Hepat-Allanzu, Taru-Takitu, Hutena-Hutellura örneklerinde olduğu gibi. Çift cinsiyet Hitit kültüründe Hurrili İstar/Ša(w)uška'nın girmesiyle ortaya çıkmıştır. Onun çift cinsiyetli özelliğine metinlerin yanı sıra Yazılıkaya'da da rastlanır. Eski/ilk veya aşağıdaki tanrılar olarak adlandırılan Yer altı tanrıları Hurri dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar önceleri bütün evreni yönetirken, sonraları göksel tanrılar tarafından yer altına sürülmüşlerdir. Bu tanrıların büyük bir kısmı Hurrice isim taşımaktadır ve Tešup ve Hepat'ın çevresindeki tanrılar gibi onlar için bir kült kurulmamıştır, yani onlar için bayramlar düzenlenmemiştir. Bu nedenle tanrı listelerinde isimleri görülmez. Yer altı tanrıları, insanlar üzerindeki kötülükleri yer altında hapsetme özelliğine sahip oldukları için büyü ritüellerinde ve bunun yanı sıra mitlerde ve devlet antlaşmalarında ortaya çıkarlar. Namni ve Hazzi dağları ve Šarrumma'nın dağlar ile olan ilgisine bakılacak olursa dağ kültü de Hurriler arasında yaygındır ve Hurri dininin yayılmasıyla Anadolu'daki mevcut dağ kültü daha da pekişmiş olmalıdır.

Hitit başkenti Hattuša'da bulunmuş olan Hurrice ve Hititçe metinlerin büyük bir kısmı ritüel içeriklidir. Bu metinlerde ritüellerin nasıl yerine getirileceğini anlatan talimatlar Hititçe kaleme alınırken, talimatlar yerine getirilirken okunan büyü sözler Hurrice'dir. Hurrice yazılmış ritüeller olduğu da söylenmelidir. Büyü ritüellerini iki temel başlık altında sınıflamak mümkündür: Birincisi AZU adı verilen görevliler tarafından yerine getirilen arınma ritüelleri, ikincisi, ^{MUNUS}ŠU.GI'lerin gerçekleştirdiği bir belayı, hastalığı ortadan kaldırmak için yapılan büyü ritüelleridir. İtkalzi ve itkahi ritüelleri de bir AZU tarafından gerçekleştirilir. Büyü edebiyatına ait metinlerin büyük bir kısmı Kizzuwatna'nın Hurri kültüründen kaynaklanmaktadır. Ritüeller ile ilişkili bir tabletin, Kizzuwatna ritüel edebiyatına aitliği yer adları, özel

bir kelime dağarcığı, tanrı adları ve birtakım ayinler ile ayırd edilmektedir. Kizzuwatnalı ve Suriyeli ritüel görevlilerinin isimleri de Hurrice'dir. Bir büyücü kadının gerçekleştirdiği ritüeller, uzun zaman boyunca kullanılmış olmalıdır. Örnek olarak elimizdeki en eski tabletleri Orta Hitit Çağı'na tarihlenen Allaiturahhi'nin büyüleri II. Šuppiluliuma için de kullanılmıştır. Kesin sınırlarını çizmek mümkün olması da Hurri-Kizzuwatna büyülerinde Hurri geleneği ile ilgili olabileceği düşünülen unsurlar vardır. Bu ritüellerde kan kurbanı ön plana çıkar; ancak kan basitçe akıtmaktan çok çeşitli nesnelere sürülür. Ritüeller gerçekleştirilirken zeminde açılan Hurrice'de abi olarak adlandırılan çukurlar sıklıkla kullanılır. Bu çukurlarda kurban hayvanlarının kanı akıtılır, çukurlara kulak ve merdiven modelleri konulur. Bu modeller sembolik olarak yer altının güçleri ile daha iyi bir iletişimi sağlamaktadırlar. Yine Hurri kökenli ritüeller büyü malzemelerinin çeşitliliği ile dikkati çeker. Hurrice isim taşıyan ahruši ve hubruši kapları en çok kullanılan kaplar arasındadır. Gümüş ve arınma suyu da kötülüklerin uzaklaştırılmasında tercih edilen araç-gereçler arasındadır. Hitit kültüründe koyun, keçi ve sığır gibi evcil hayvanlar kurban için sıklıkla kullanılırken Hurri etkisiyle kuş kurbanı ortaya çıkmıştır. Bunun için çeşitli kuşlar kullanılmaktadır. Kuşlar yakılır, kanları sürülür ve kavranarak sallanırlar. Ayrıca, yetişkin hayvanlardan çok kuzu, oğlak ve dana gibi genç hayvanlar tercih edilir. Büyü ritüellerinde nakkušši ve tarpalli adı verilen bir vekil yardımı ile kötü güçlerden arınma çabası dikkati çeker. Vekil ritüellerinin bir biçimi olan *taknaz da-* ritüeli Kizzuwatnalı'dır ve vekiller aracılığı ile bir kişiyi büyü'nün etkisinden kurtarmayı amaçlar. Ritüel ile ilişkili belgeler M.Ö. 2. binin ikinci yarısında Kuzey Suriye'de ve Kizzuwatna'da geçerli olan büyü

uygulamalarının bir tablosunu ortaya koymaktadır. Bu uygulamaların incelemesi, onların bazı Ugarit metinleri ve Tevrat'la olan bağlarını ortaya çıkarmıştır.

Hurriler'in Mezopotamya ve Suriye ile Anadolu arasında adeta bir köprü oldukları Hitit edebiyatına ait eserler incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Ritüel bölümünde gördüğümüz Akad, Elam ve bazı Hurri krallarına atıf yapan bir Hurrice-Hititçe bir büyü metni ve bunun yanı sıra Gurparanzah destanına göre, Hurri edebiyatında Sumer-Akad etkileri M.Ö. 3. binin sonunda başlamış olmalıdır. Adı geçen destan belki de Kuzey Mezopotamya'da yer alan Hurri krallıklarının Mezopotamya kültürü ile olan bağlantısını anlatmaktadır. Hurriler aynı zamanda Mezopotamya edebiyatının eserleri olan Gılgameş ve Atrahasis destanlarını Anadolu'ya taşımışlar ve Kumarbi destanlar dizisini oluştururken de Babil edebiyatını örnek almışlardır. Hurri kültürü M.Ö. 2. binin başlarında Mezopotamya kültürü ile dolu olan Suriye'den de fazlasıyla etkilenmiştir. Hedammu ve Ullikummi gibi denizi içeren mitler Suriye'de oluşturulmuş olmalıdır. Aynı şekilde Serbest Bırakma Şarkısı da Suriye'den kaynaklanır. Hattuša'da çoğunluğu Hititçe olmak üzere Hurriceyi de korunmuş olan Hurri kökenli mitler, Hititler'in adlandırdığı biçimiyle şarkılar bulunmaktadır. Bunlar ritüellerde olduğu gibi Orta Hitit Çağı'nda ortaya çıkmışlardır. Diğerlerinin aksine Serbest Bırakma Şarkısı, sonraki dönemlerde çoğaltılmamıştır. Şarkıların Hititler tarafından böylesine benimsenmesinin sebebi sadece kâtip eğitimi gibi pratik amaçlar değildir. Bu edebi eserlerin şarkıcılar tarafından ezbere okunmaktaydı, yani Hititler'e aktarılışı bir sözlü gelenek ürünüydü. Hitit ozanları tarafından Hititçe'ye çevrildikleri ve daha sık olarak eldeki metinlerden yeniden yazıldıkları düşünülmektedir. Ullikummi destanı ve Avcı Keşşi gibi hikâyelerin Hititçe nüshaları Hurriceyi ile karşılaştırıldığında bunların, doğrudan

çeviri olmadığı ve kâtipler tarafından yeniden işlendikleri de anlaşılmaktadır. Hitit Anadolu'sunda fazlasıyla beğenilen Hurri edebi eserleri arasında Kumarbi destanlar dizisi gelmektedir. Bu destanlar veya şarkılar her ne kadar tanrı Kumarbi'nin adı ile adlandırılrsa da şarkıların merkezinde Kumarbi'nin değil Teşup'un bulunduğu son yıllarda vurgulanmaktadır. Çünkü bu şarkılarda Fırtına tanrısının doğup, gökyüzü krallığını elde ettikten sonra krallığını koruma mücadelesi anlatılmaktadır. Şarkıların bütünü, bu mücadelenin farklı safhalarını ve farklı düşmanlara karşı verilen savaşı anlatır. Bütün olarak bakıldığında Kumarbi şarkıları, Teşup'un Hurriler arasında üstün konuma gelişini, yani tanrılar arasındaki hiyerarşik değişimi anlatmaktadır. Bu şarkılar arasında ise Ullikummi'nin hikâyesi en uzun ve en tamam olanıdır.

Hititler'in Mezopotamya kültürünün cazibesine ne derece kapıldıklarının kanıtlarından biri kenahete ilişkin metinlerdir. Bu metinlerin yine Hurri araçlar sayesinde elde edildiği hiçbirisi bütün halde ele geçirilemeyen pek çok kehanet fragmanından anlaşılmaktadır. Bunların çoğu hayvan iç organlarına bakışla ilgilidir. Kehanet ve fala ilişkin metinlerde Hurri etkisi, anlaşılması güç çok sayıda Hurrice terim, kâtip isimleri ve Hurri tanrıları ile ayırt edilmektedir.

Hititler ve Hurriler dilsel açıdan bakıldığında birbirinden son derece farklılık gösteren iki halktır. Bununla beraber M.Ö. 2. binde her iki halk arasında çok sıkı ilişkiler olduğu açıktır. Hitit Devleti'nin, kuruluşundan itibaren yönünü Kuzey Suriye'ye çevirmesi nedeniyle, bu çevrede Hurriler'le askeri çatışmalar yaşanmıştır. Bu mücadeleler her iki halk arasında kesin sınırlar çizmemiş, aksine beraberinde kültürel bir etkileşimi getirmiştir. Başkent Hattuša'da bulunan çok sayıda Hurrice belge bunu kanıtlamaktadır. Hititler, Kizzuwatna'da ve onun hemen doğusunda yer alan Kuzey Suriye topraklarında mevcut olan Hurri nüfusunun kültürüne kayıtsız

kalmamışlardır. Bu ilgi, Hititler'in Mezopotamya kültürü ile de tanışmasını sağlamıştır.

LEVHALAR

Hittite Kings

OLD KINGDOM

Labarna ^a	–1650	
Hattusili I	1650–1620	(grandson?)
Mursili I	1620–1590	(grandson, adopted son)
Hantili I	1590–1560	(brother-in-law)
Zidanta I	} 1560–1525	(son-in-law)
Ammuna		(son)
Huzziya I		(brother of Ammuna's daughter-in-law)
Telipinu	1525–1500	(brother-in-law)
Alluwamna	} 1500–1400	(son-in-law)
Tahurwaili		(interloper)
Hantili II		(son of Alluwamna?)
Zidanta II		(son?)
Huzziya II		(son?)
Muwattalli I		(interloper)

NEW KINGDOM

Tudhaliya I/II	} 1400–1350	(grandson of Huzziya II?)
Arnuwanda I ^b		(son-in-law, adopted son)
Hattusili II?		(son?)
Tudhaliya III		(son?)
Suppiluliuma I	1350–1322	(son)
Arnuwanda II	1322–1321	(son)
Mursili II	1321–1295	(brother)
Muwattalli II	1295–1272	(son)
Urhi-Teshub	1272–1267	(son)
Hattusili III	1267–1237	(uncle)
Tudhaliya IV	1237–1228	(son)
Kurunta ^c	1228–1227	(cousin)
Tudhaliya IV ^d	1227–1209	(cousin)
Arnuwanda III	1209–1207	(son)
Suppiluliuma II	1207–	(brother)

Levha 1: Hitit Devleti'nin Kronolojisi.

T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, New York, 2005, xv.

King	Royal Relationship	Middle Chronology ¹	Low Chronology ²
PRE-HITTITE RULERS			
Pitḫana		early 18th Century	late 18th Century
Anitta	son of Pitḫana	mid-18th Century	early 17th Century
OLD HITTITE KINGDOM RULERS			
Labarna	first known Hittite king	1680–1650	1600–1570
Ḫattušili I	nephew/adopted son of Labarna	1650–1620	1570–1540
Muršili I ^{(†)3}	grandson/adopted son of Ḫattušili I ⁴	1620–1590	1540–1530
Ḫantili	assassin and brother-in-law of Muršili I	1590–1560	1530–1500
Zidanta II ^(†)	son-in-law of Ḫantili	1560–1550	1500–1490
Ammuna	son of Ḫantili	1550–1530	1490–1470
Ḫuzziya I ^(†)	son of Ammuna?	1530–1525	1470–1465
Tēlipinu	son of Zidanta I?/brother-in-law of Ammuna	1525–1500	1465–1440
Taḫurwaili ^(*)	?		1440?
Alluwamna	son-in-law of Ḫuzziya I		1440–1430
Ḫantili II	son of Alluwamna ⁵	1500–1450	1430–1420
Zidanta II ^(e)	?		1420–1410 ²
Ḫuzziya II ^(e,†)	?		1410–1400 ²
Muwatalli I ^(k,†)	?		1400? ²
MIDDLE KINGDOM RULERS			
Tudḫaliya II ⁶	son of Ḫuzziya II? ⁷	1450–1420	1400–1380
Arnuwanda I ⁸	son-in-law of Tudḫaliya II	1420–1400	1370–1360
Tudḫaliya III	son of Arnuwanda I	1400–1380	1360–1343
Tudḫaliya (the younger) ^(†)	son of Tudḫaliya III ⁹	1380?	1343?
Ḫattušili II ^(e)	?	?	?
HITTITE EMPIRE PERIOD RULERS			
Šuppiluliuma I	son of Tudḫaliya III, maybe Ḫattušili II	1380–1340	1343–1322/18 ¹⁰
Arnuwanda II	son of Šuppiluliuma I	1340–1339	1322/18
Muršili II	son of Šuppiluliuma I	1339–1306	1322/18–1296
Muwatalli II ¹¹	son of Muršili II	1306–1282	1296–1273
Muršili III ^(d) (= Urḫi-Tešub)	son of Muwatalli II	1282–1275	1273–1266
Ḫattušili III ¹²	son of Muršili II	1275–1250	1266–1235
Tudḫaliya IV ¹³	son of Ḫattušili III	1250–1220	1235–1215
Karunta ^(k)	son of Muwatalli II/cousin of Tudḫaliya IV ¹⁴	?	?
Arnuwanda III	son of Tudḫaliya IV	1220–1215	1215–1210 ¹⁵
Šuppiluliuma II	son of Tudḫaliya IV	1215–1200	1210–1200 ¹⁶

KEY ^(†)murdered ^(*)position unclear ^(e)existence debated ^(d)deposed ^(k)kingship disputed

Levha 2: Hitit Devleti'nin Kronolojisi.

G. McMahon, "The History of the Hittites", *The Biblical Archaeologist* 52/2-3, 1989, 64.

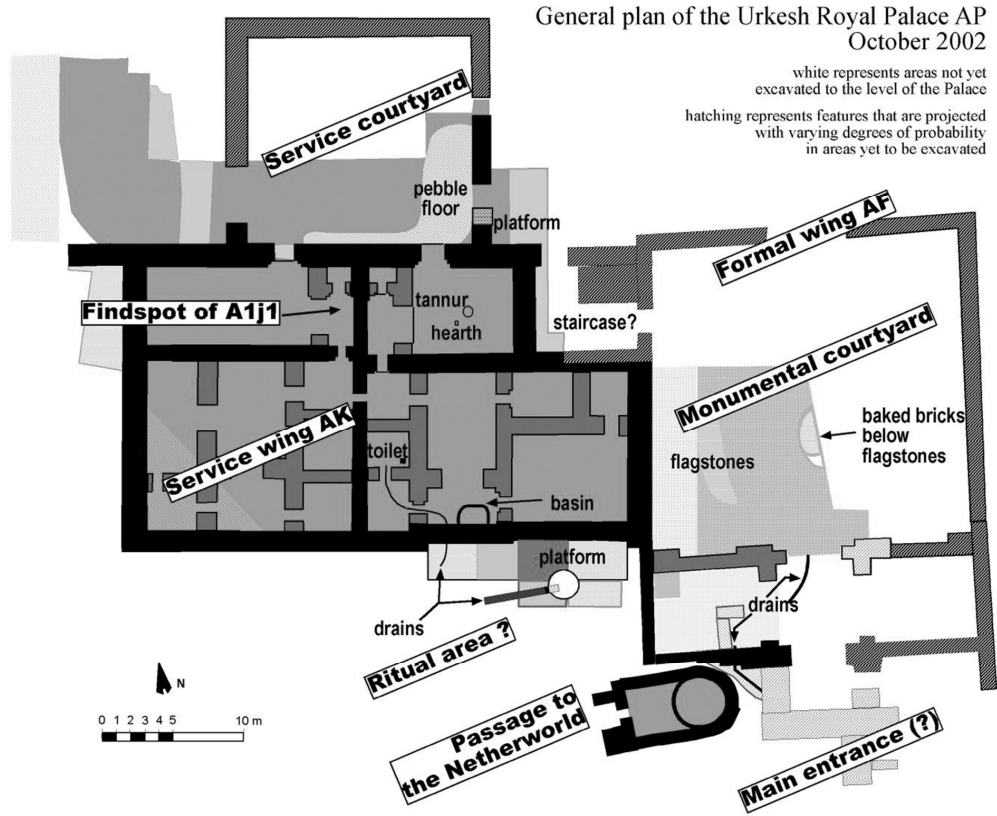
Levha 3: Yukarı Habur Vadisi.

G. Buccellati, "Urkesh as Tell Mozan: Profiles of the Ancient City", *Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellati- M. K. Buccellatti, Malibu, 1998, 11-34.

Levha 5: Geç Tunç Çağı Suriye krallıkları.

T. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, London-New York, 2009, Map 6, xxix.

Levha 6: Tel Mozan (Urkeş)'da kraliyet sarayının güneyindeki ana girişin yanında bulunan ritüel çukur.

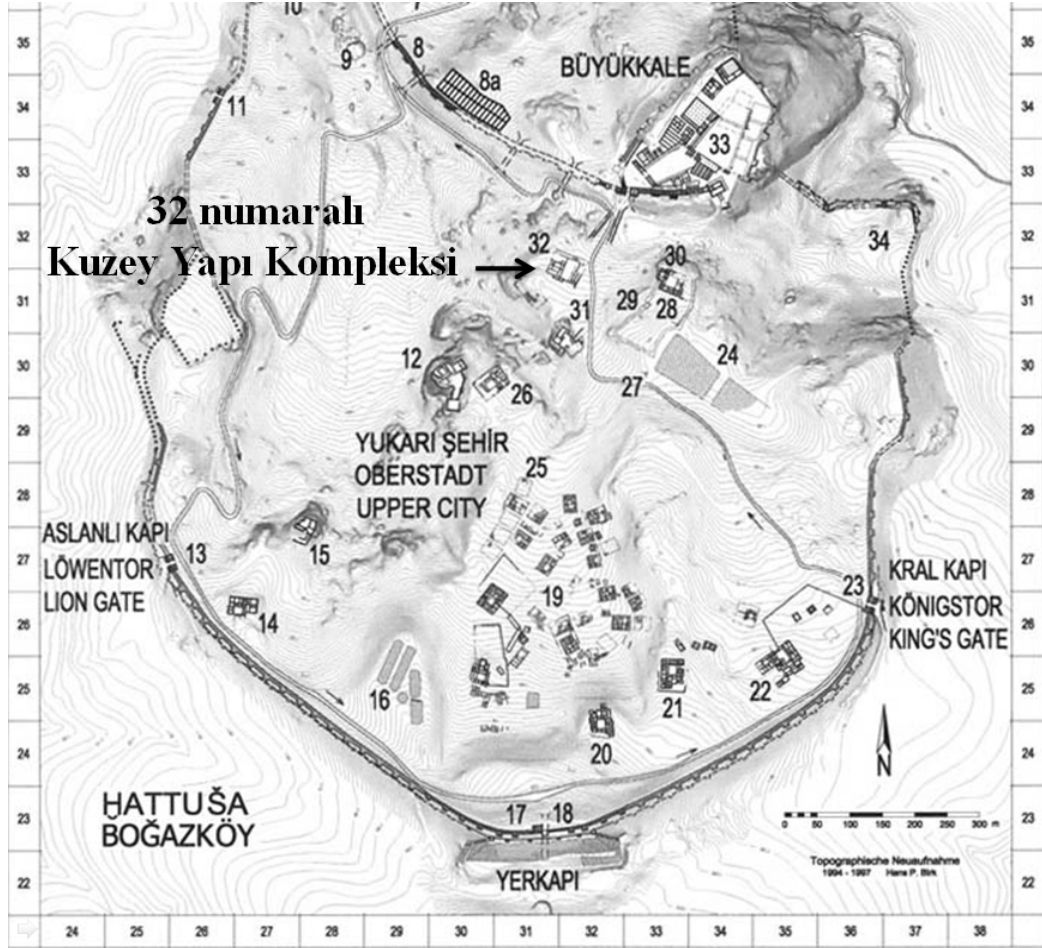
G. Buccellati, "A lu e School Tablet from the Service Quarter of the Royal Palace AP at Urkesh" *Journal of Cuneiform Studies* 55, 2003, 47.

Levha 7: Tel Mozan (Urkeş)'da bulunan ritüel çukur.

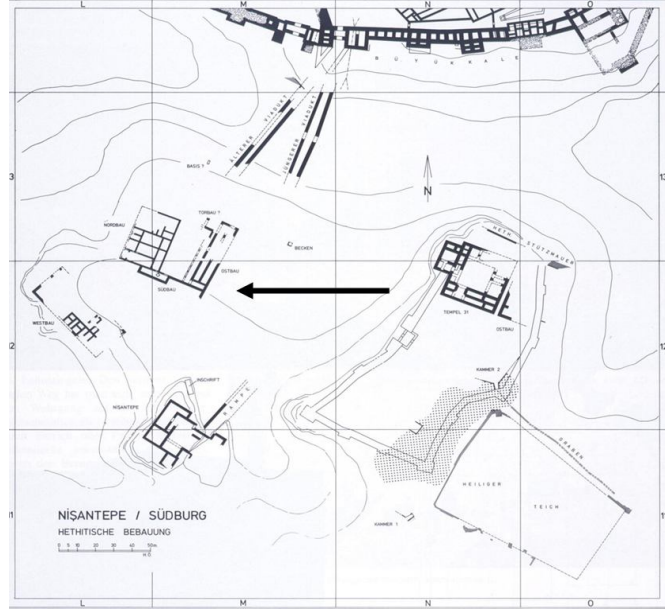
B. J. Collins, "A Channel to the Underworld in Syria", *Near Eastern Archaeology*

67/1, 2004, 54.

Levha 8: Hattuşa planında 32 numaralı Kuzey Yapı Kompleksinin yeri.

J. Seeher, *Hattuşa Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul, 2006, 197 (Genel Plan).

Levha 9: Nişantepe’de 32 numaralı Kuzey Yapı Kompleksi’nin bulunduğu mevkinin krokisi, fotoğrafı ve çukurun fotoğrafı.

P. Neve, *Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter. Hattuša Stadt der Götter und Tempel*, Mainz am Rhein, 1993, 47, 54, Arka kapak.

BİBLİYOGRAFYA

- AKDOĞAN, Rukiye, (2007), “Gurparanzah Destanına Birleşen Yeni Bir Destan Parçası”, *SMEA XLIX, VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 settembre 2005*, a cura di Alfonso Archi e Rita Francia, Parte I, 1-20.
- AKURGAL, Ekrem, (1995), *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, İzmir.
- AKURGAL, Ekrem, (1997), *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara.
- ALBAYRAK, İrfan, (2006), *Kültepe Tabletleri IV*, Ankara.
- ALEMDAR, Derya, (2006), *Kizzuwatna Memleketi İle Hitit Devleti Arasında Yapılan Antlaşmalar*, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ALEXANDER, Robert L., (1986), *The Sculpture and Sculptors of Yazılıkaya*. Newark.
- ALP, Sedat, (1993), *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte*, Ankara.
- ALP, Sedat, (2001), *Hitit Çağında Anadolu. Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, Ankara.
- ALP, Sedat-ERKUT, Sedat, (2002), “Hitit Kralı III. Hattuşili ile Kraliçe Puduhepa’nın Gümüş Tablet Üzerindeki Mühürleri”, *TÜBA-AR 5*, 1-6.
- ALPARSLAN, Meltem, (2007), *II. Muvatalli ve Dönemi*, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ALPARSLAN, Metin, (2006), *II. Murşili ve Dönemi*, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

ARCHI, Alfonso, (1975), “L’ornitomanzia Ittita”, *SMEA XVI*, 119-180.

ARCHI, Alfonso, (1979), “Associations des Divinités hourrites”, *UF II*, 8-12.

ARCHI, Alfonso, (1982), “Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik”, *Mesopotamien und seine Nachbarn. Politische und kulturelle Wechselbeziehungen im Alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v.Chr. XXV. Rencontre Assyriologique internationale, Berlin 3. bis 7. Juli 1978, (CRRAI 25), Nissen H. J. – Renger J. (ed.), (BBVO 1)*, Berlin, 279-293.

ARCHI, Alfonso, (1990), “The Names of the Primerval Gods”, *Orientalia 59/1*, 114-129.

ARCHI, Alfonso, (1991), “Die hethitischen Orakeltexte”, *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften. Tagung in Berlin, Mai 1987*, Klengel H. – Sundermann W. (ed.), (*SGKAO 23*), Berlin, 85-90.

ARCHI, Alfonso, (1992), “Substrate: Some remarks on the formation of the West Hurrian Pantheon”, *Sedat Alp’a Armağan/Festschrift für Sedat Alp, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 7-14.

ARCHI, Alfonso, (1993a), “How a Pantheon Forms. The Cases of Hattian-hittite Anatolia and Ebla of the 3rd Millenium B.C.”,

Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament. Internationales Symposium Hamburg 17.-21. März 1990, Bernd Janowski/Klaus Koch/Gernot Wilhelm (Hg.), (*Orbis Biblicus et Orientalis 129*), Freiburg Schweiz/Göttingen, 1-18.

ARCHI, Alfonso, (1993b), “The God Ea in Anatolia”, *Nimet Özgüç’e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Edited by Machteld J. Mellink – Edith Porada – Tahsin Özgüç, Ankara, 27-33.

ARCHI, Alfonso, (1994), “Studies in the Pantheon of Ebla”, *Orientalia 63/3*, 249-256.

ARCHI, Alfonso, (1995a), “Šalaš Consort of Dagan and Kumarbi”, *Studio Historiae Ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Houwinkten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, Edited by Theo P.J. van den Hout and Johan de Roos, İstanbul, 1-6.

ARCHI, Alfonso, (1995b), “Hittite and Hurrian Literatures: An Overview”, *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 2367-2377.

ARCHI, Alfonso, (1997a), “Studies in the Ebla Pantheon, II”, *Orientalia 66/4*, 414-425.

ARCHI, Alfonso, (1997b), “Ebla Texts”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 2, Editor in Chief: Eric M. Meyers, New York-Oxford, 184-186.

- ARCHI, Alfonso, (1998), "The Former History of Some Hurrian Gods", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996/Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, September 16-22 1996*, Ankara, 39-44.
- ARCHI, Alfonso, (2002a), "Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case of Išhara", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*. Edited by K. Aslıhan Yener and Harry A. Hoffner Jr. With the assistance of Simrit Dhesi, Winona Lake, Indiana, 21-33.
- ARCHI, Alfonso, (2002b), "Kizzuwatna Amid Anatolian and Syrian Cults", *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati*. A cura di Stefano de Martino e Franca Pecchioli Daddi, Tomo I, Florence, 47-53.
- ARCHI, Alfonso, (2002c), "Ea and the Beast A song Related to the Kumarbi Cycle", *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Edited by Piotr Taracha, Warsaw, 1-10.
- ARCHI, Alfonso, (2004), "Translation of Gods: Kumarpi, Enlil, Dagan/NISABA, Halki", *Orientalia (NS) 73/4*, 319-336.
- ARCHI, Alfonso, (2006), "Hurrian Gods and the Festivals of the Hattian-Hittite Layer", *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV Proceeding of A Symposium held in honour of J. De Roos, 12-13 December 2003, Leiden*, Edited by Th. P. J. Van den Hout with the assistance of C. H. Van Zoest, Leiden, 147-163.

- ARCHI, Alfonso, (2007), "Transmission of Recitative Literature by the Hittites", *AoF* 34/2, 185-203.
- ARCHI, Alfonso, (2009), "Orality, Direct Speech and Kumarbi Cycle", *AoF* 36/2, 209-229.
- ARIKAN, Yasemin, (1996), "Hitit Mitolojisi Hakkında", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bildiriler, 24-26 Nisan 1996*, 162-173.
- ARIKAN, Yasemin, (1998a), "Hitit Dini Üzerinde Bir İnceleme", *DTCFD XXXVIII/1-2*, 271-285.
- ARIKAN, Yasemin, (1998b), "Hitit Dualarında Geçen Bazı Tanrı Adları", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996/Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, September 16-22 1996*, Ankara, 45-51.
- ASTOUR, Michael, C., (1987), "Semites and Hurrians in Northern Transtigris", *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians 2*, Edited by D. I. Owen-M. A. Morrison, Winona Lake-Indiana, 3-68.
- BACHVAROVA, Mary, R., (2005a), "The Eastern Mediterranean Epic Tradition From Bilgames and Akka to the Song of Release to Homer's Iliad", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 45, 131-153.
- BACHVAROVA, Mary, R., (2005b), "Relations between God and Man in the Hurro-Hittite 'Song of Release'", *JAOS* 125/1, 45-58.

- BALKAN, Kemal, (1957), *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara.
- BEAL, Richard H., (1986), "The History of Kizzuwatna and the Date of the Šunaššura Treaty", *Orientalia 55*, 424-445.
- BEAL, Richard H., (1992), *The Organisation of the Hittite Military, (TH 20)*, Heidelberg.
- BEAL, Richard H., (2002a), "Dividing A God", *Magic and Ritual in the Ancient World*, Edited by Paul Mirecki and Marvin Meyer, Leiden-Boston-Köln, 197-208.
- BEAL, Richard H., (2002b), "Hittite Oracles", *Magic and Divination in the Ancient World*, Ciruolo L. – Seidel J. (ed.), Leiden - Boston – Köln, 57-81.
- BECKMAN, Gary, (1983), *Hittite Birth Rituals, (StBoT 29)*, Wiesbaden.
- BECKMAN, Gary, (1989), "The Religion of the Hittites", *The Biblical Archaeologist 52/2-3*, 98-108.
- BECKMAN, Gary, (1993), "From Cradle to Grave: Women's Role in Hittite Medicine and Magic", *JAC 8*, 25-39.
- BECKMAN, Gary, (1994), "Mythologie. A. II. Bei den Hethitern", *RIA 8/3-4*, 564-572.
- BECKMAN, Gary, (1995a), "The Siege of Uršu Text (CTH 7) and Old Hittite Historiography", *JCS 47*, 23-34.

- BECKMAN, Gary, (1995b), "The Aphasia of Murshili II", *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 2010.
- BECKMAN, Gary, (1996), *Hittite Diplomatic Text*, Atlanta, Georgia.
- BECKMAN, Gary, (1998), "Ištar of Niniveh Reconsidered", *JCS* 50, 1-10.
- BECKMAN, Gary, (1999), "The goddess Pirinkir and Her Ritual from Hattuša (CTH 644)", *Ktema* 24, 25-39.
- BECKMAN, Gary, (2002), "Babyloniaca Hethitica: The babilili-Ritual from Boğazköy (CTH 718)", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*. Edited by K. Aslıhan Yener and Harry A. Hoffner Jr. With the assistance of Simrit Dhesi, Winona Lake, Indiana, 35-41.
- BECKMAN, Gary, (2003a), "Excerpt from the Hurro-Hittite Bilingual Wisdom Text", *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World, (COS 1)* Editor, William W. Hallo, Associate Editor, K. Lawson Younger, Jr., Volume One, Leiden-Boston, 216-217.
- BECKMAN, Gary, (2003b), "Gilgamesh in Hatti", *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, Edited by Gary Beckman-Richard Beal-Gregory McMahon, Winona Lake, Indiana, 37-57.
- BECKMAN, Gary, (2005), "Hittite and Hurrian Epic", *A Companion to Ancient Epic*, Edited by John Miles Foley, 255-263.

- BECKMAN, Gary, (2003-2005), “Pantheon. A. II. Bei den Hethitern”, *RIA* 10, 308-316.
- BECKMAN, Gary, (2006-2008), “Religion. B. Bei den Hethitern”, *RIA* 11, 333-338.
- BERNABÉ, Alberto, (2005), “Hurrian Religion”, *Gale Encyclopedia of Religion*, Cilt 6, Lindsay Jones Editor in Chief, 4229-4233.
- BITTEL, Kurt, (1970), *Hattusha. The Capital of the Hittites*, New York.
- BITTEL, Kurt, (1976), *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München.
- BITTEL, Kurt, (1978-1980), “Der Schwertgott in Yazılıkaya”, *Anadolu/Anatolia XXI, Akurgal’a Armağan/Festschrift Akurgal*, Edited by Cevdet Bayburtluoğlu, 21-28, Fig. 1-3.
- BİLGİÇ, Emin, (1953), *Kapadokya Metinlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, Ankara.
- BOTTÉRO, Jean, (2006), *Gilgamiş Destanı. Ölmek İstemeyen Büyük İnsan*, Çevr.: Orhan Suda, İstanbul.
- BRANDAU, Birgit – SCHICKERT, Hartmut, (2004), *Hititler. Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Ankara.
- BRYCE, Trevor, (2003), *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çevr. Müfit Günay, Ankara.
- BRYCE, Trevor, (2005), *The Kingdom of the Hittites*, New York.

- BRYCE, Trevor, (2009), *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the fall of the Persian Empire*, London-New York.
- BUCCELLATI, Giorgio, (1998), “Urkesch as Tell Mozan: Profiles of the Ancient City”, *Urkesch and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellati- M. K. Buccellatti, Malibu, 1998, 11-34.
- BUCCELLATI, Giorgio, (2003), “ A lu e School Tablet from the Service Quarter of the Royal Palace AP at Urkesch” *Journal of Cuneiform Studies* 55, 45-48.
- BUCCELLATI, Marilyn Kelly, (2002), “Ein hurritischer Gang in die Unterwelt”, *MDOG 134*, 131-148.
- BUCCELLATI, Marilyn Kelly, (2005), “Urkesch and the North: Recent Discoveries”, *SCCNH 15*, Edited by David I. Owen and Gernot Wilhelm, Bethesda, Maryland, 29-40.
- BUCCELLATI, Giorgio-BUCCELLATI, Marilyn Kelly, (2001), “In Search of Hurrian Urkesch. City of Myth”, *Odyssey*, May-June, 16-27.
- BUCCELLATI, Giorgio-BUCCELLATI, Marilyn Kelly, (2007), “Urkesch and the Question of the Hurrian Homeland”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 175/2, 141-151.
- BURNEY, Charles A. , (1958), “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronz Age”, *Anatolian Studies* 8, 157-209.

- BURNEY, Charles A. , (1989), “Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of The Early Trans – Caucasian Culture”, *Anatolia and the Ancient Near East : studies in honor of Tahsin Özgüç*, ed. by Nimet Özgüç ve diğer., Ankara, 45-51.
- BURNEY, Charles A. , (1990), “The Indo-European Impact on the Hurrian World”, *When Worlds Collide: Indo-Europeans and Pre-Indo-Europeans*, T. L. Markey and J. A. C. Greppin (eds.), Ann Arbor, 45-57.
- BURNEY, Charles A., (1997), “Hurrians and Proto-Indo-Europeans in their Historical and Archaeological Context”, *Al-Rafidan (Journal of Western Asiatic Studies) XVIII*, 175-193.
- CAMPBELL, Dennis, R. M., (2007), “The Old Hurrian Verb”, *SMEA XLIX, 2007, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 settembre 2005*, a cura di Alfonso Archi e Rita Francia, Parte I, Roma, 75-92.
- CARRUBA, Onofrio, (1957-1971), “^dGE₆”, *RIA 3*, 355.
- CARRUBA, Onofrio, (1966), *Das Bescwörungsritual für die Göttin Wišurijanža, StBoT 2*, Wiesbaden.
- CARRUBA, Onofrio, (1977), “Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuwandas. II. Die sogenannten “Protocoles de succession dynastique””, *SMEA 18*, 137-174, 175-195.
- CARRUBA, Onofrio, (2007), *Annali del Medio Regno eteo*, Pavia.

- COHEN, Yorem, (2007), “Akkadian Omens from Hattuša and Emar: The šumma immeru and šumma ālu Omens”, *ZA* 97, 233-251.
- COLLINS, Billie Jean, (2002a), “Animals in the Religions of Ancient Anatolia”, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Edited by B. J. Collins, Leiden-Boston-Köln, 309-334.
- COLLINS, Billie Jean, (2002b), “Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult”, *Magic and Ritual in the Ancient World*, Edited by Paul Mirecki and Marvin Meyer, Leiden-Boston-Köln, 224-241.
- COLLINS, Billie Jean, (2003a), “Ritual and Prayer to Ishtar of Niniveh”, *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World, (COS 1)* Editor, William W. Hallo, Associate Editor, K. Lawson Younger, Jr., Volume One, Leiden-Boston, 164-165.
- COLLINS, Billie Jean, (2003b), “Establishing A New Temple for the Goddess of the Night”, *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World, (COS 1)* Editor, William W. Hallo, Associate Editor, K. Lawson Younger, Jr., Volume One, Leiden-Boston, 173-177.
- COLLINS, Billie Jean, (2003c), “Purifying A House: A Ritual for the Infernal Deities”, *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World, (COS 1)* Editor, William W. Hallo, Associate Editor, K. Lawson Younger, Jr., Volume One, Leiden-Boston, 168-171.
- COLLINS, Billie Jean, (2004), “A Channel to the Underworld in Syria”, *Near Eastern Archaeology* 67/1, 54-56.

- COLLINS, Billie Jean, (2006), “Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 6, 155-188.
- COLLINS, Billie Jean, (2007), *The Hittites and Their World*, Atlanta.
- CORTI, Carlo, (2007), “The so-called “Theogony” or “Kingship in Heaven”. The name of the Song”, *SMEA XLIX, VI Congresso Internazionale di Ittologia Roma, 5-9 settembre 2005*, a cura di Alfonso Archi e Rita Francia, Parte I, 109-121.
- DARGA, A. Muhibbe, (1992), *Hitit Sanati*, İstanbul.
- DARDONO, Paola, (2006), *Die hethitischen Tontafelkatalogue aus Hattuša (CTH 276-282), (StBot 47)*, Wiesbaden.
- DE MARTINO, Stefano, (1992a), “I rapporti tra Ittiti e Hurriti durante il regno di Muršili I, *Hethitica XI*, 19-37.
- DE MARTINO, Stefano, (1992b), *Die mantischen Texte, (ChS 1/7)*, Roma.
- DE MARTINO, Stefano, (1993), “KUB XXVII 38: Ein Beispiel kultureller und linguistischer Überlagerung in einem Text aus dem Archiv von Bogazköy.”, *SMEA* 31, 121-134.
- DE MARTINO, Stefano, (1998), “Le Accuse di Muršili II Alla Regina Tawananna Secondo il Testo KUB XIV 4”, *Studi e testi I. Saggi. a cura di Stefano De Martino e Fiorella Imparati. (Eothen 9)*, Frieze, 19-48.

- DE MARTINO, Stefano, (1999), “Das hurritische Epos der Freilassung, I: Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattuša by Erich Neu”, *JAOS* 119/2, 339-341.
- DE MARTINO, Stefano, (2003), *Annali e res gestae antico ittiti*, Pavia.
- DE MARTINO, Stefano, (2006a), “Ittiti e Hurriti”, *Storia dell’Europa e del Mediterraneo. Dalla Preistoria alla Storia. L’Oriente Mediterraneo*. Volume II, ed. da S. De Martino, Roma, 167-226.
- DE MARTINO, Stefano, (2006b), *Hititler*, Çevr. Erendiz Özbayoğlu, Ankara.
- DE MARTINO, Stefano, (2010), “Hittite Oracles on the Behavior of the Sacrificial Ram at the Time of Its Slaughter”, *Investigationes Anatolicae – Gedenkschrift für Erich Neu*, Klinger J. – Rieken E. – Rüter Ch. (ed.), (*StBoT* 52), Wiesbaden, 61-64.
- DEIGHTON, Hillary J., (1982), *The Weather-God in Hittite Anatolia. An examination of the archaeological and textual sources*, Oxford.
- DEL MONTE, Giuseppe F. – TISCHLER, Johann, (1978), *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte, (RGTC VI)*, Wiesbaden.
- DİNÇOL, Ali, (1969), “Die Fünfte Tafel des Išuwaš-Festes”, *RHA XXVII*, 25-40.
- DİNÇOL, Ali, (1982), “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, 1. Cilt*, İstanbul, 18-120.
- DİNÇOL, Ali, (1985), “Ašhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Belleten, XLIX/193*, 1-40.

- DİNÇOL, Ali, (1989), “Ein Hurro-Hethitisches Festrıtual: (H)ışuwaş”, *Belleten LIII/206*, 2-50.
- DİNÇOL, Belkıs, (1979), “Hititler’de Fal ve Kehanet”, *Arkeoloji ve Sanat 4-5*, 6-10.
- DOĞAN ALPARSLAN, Meltem, (2002), “Prof. Dr. Ali M. Dinçol ile Din ve Ritüel Kavramları Üzerine Bir Söyleşi”, *TEBE Haberler 14*, 1-3.
- EDZARD, Dietz Otto - KAMMENHUBER, Annelies , (1972-75), “Hurriter, Hurritisch”, *RIA 4*, 507-514.
- EHRINGHAUS, Horst, (2005), *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der Hethitischen Grossreichszeit in der Türkei*, Mainz am Rhein.
- EMRE, Kutlu, (2002), “Kaya Kabartmaları, Steller, Ortostatlar. Görsel Sanat: Devletin ve Dinin Anıtsal İfadesi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 487-492.
- ENGELHARD, David Herman, (1970), *Hittite Magical Practices: An Analysis*, A Dissertation. Brandeis University, Ph. D.
- ERKUT, Sedat, (1992), “Hitit Çağında Önemli Kült Kenti Arinna’nın Yeri”, *Sedat Alp’a Armağan/Festschrift für Sedat Alp, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 159-165.
- ERZEN, Afif, (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular. Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara.

EYUBOĞLU, Sabahattin – ERHAT, Azra, (1991), *Hesiodos. Eseri ve Kaynakları*, Ankara.

FELIU, Lluís, (2003), *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Leiden-Boston.

FRANCIA, Rita, (2010), “The Poetic Style of the Direct Speeches in the Hittite Parables of the Epos der Freilassung”, *Investigationes Anatolicae. Gedenkschrift für Erich Neu*. Herausgegeben von Jörg Klinger, Elisabeth Reiken und Christel Rüster, (*StBoT 52*), Wiesbaden, 65-71.

FRANTZ-SZABO, Gabriella, (1995), “Hittite Witchcraft, Magic and Divination”, *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 2007-2019.

FREU, Jacques, (2002), “Deux princes-prêtres de Kizzuwatna, Kantuzzili et Telipinu”, *Hethitica 15*, 65-80.

FRIEDRICH, Johannes, (1949), “Der churritische Mythos vom Schlangedämon Hedammu in hethitischer Sprache”, *Ar Or XVII*, 230-254.

FRIEDRICH, Johannes, (1950), “Churritische Märchen und Sagen in hethitischer Sprache”, *ZA 49 NF 15*, 213-255.

GELB, Ignace J., (1944), *Hurrians and Subarians*, Chicago.

GEORGE, Andrew, (1999), *The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian*, London.

GEORGE, Andrew R., (2003), *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, Volume I, New York.

- GILAN, Amir, (2010) “Epic and History in Hittite Anatolia: In Search of a Local Hero”, *Epic and History*, Edited by David Konstan and Kurt A. Rauflaub, Singapore, 51-65.
- GIORGIERI, Mauro, (2001), “Die hurritische Fassung des Ullikummi-Liedes und ihre hethitische Parallele”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg, 4.- 8. Oktober 1999, (StBoT 45)*, Wiesbaden, 134-155.
- GOETZE, Albrecht, (1933), *Die Annalen des Muršiliš, (MVAeG 38)*.
- GOETZE, Albrecht, (1940), *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- GOETZE, Albrecht, (1957), *Kleinasien*. Munich.
- GÖRKE, Susanne, (2005), “Zum Aufbau des Rituals der Aštu”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02 Eylül-08 Eylül 2002. Acts of the Vth International Congress of Hittitology, Çorum September 02-08, 2002*, Ankara, 411-419.
- GÖRKE, Susanne, (2010), *Das Ritual der Aštu (CTH 490) – Rekonstruktion und Tradition eines hurritisch-hethitischen Rituals aus Boğazköy/Hattuša*, Leiden-Boston.
- GREEN, Alberto R. W., (2003), *The Storm God in the Ancient Near East*, Winona Lake, Indiana.

- GREENSTEIN, Edward L., (1997), "Alalakh Texts", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 1, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 59-61.
- GREPPIN, John A. C. – DIAKONOFF, Igor M., (1991), "Some Effects of the Hurro-Urartian People and their Languages upon the Earliest Armenians", *JAOS* *111/4*, 720-730.
- GRODDEK, Detlev, (1999), "Neue Textanschlüsse zur Hurritischen Fassung des Kešše-Epos", *Hethitica XIV*, 35-41.
- GURNEY, Oliver Robert, (1977), *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford.
- GURNEY, Oliver Robert, (2001), *Hittiter*, Çevr. Pınar Arpaçay, Ankara.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1938), "Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200 (2 Teil: Hethiter)", *ZA* *44* 45-149.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1945), *Kumarbi Efsanesi*, Çevr.: Sedat Alp, Ankara.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1948), "The Hittite Version of the Hurrian Kumarbi Myths: Oriental Forerunners to Hesiod", *AJA* *52/1*, 123-134.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1951), "The Song of Ullikummi, Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth", *JCS* *5/4*, 135-161.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1954), "The Hurrian Element in the Hittite Empire", *Journal of World History* *II/2*, 383-394.

- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1956), “The Deeds of Suppiluliuma as Told by His Son, Mursili II (Continued)”, *JCS* 10/3, 75-98.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1958), “The Composition of Hittite Prayers to Sun”, *JAOS* 78/4, 237-245.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1960), “An Outline of the AN.TAH.ŠUM Festival”, *JNES* 19/2, 80-89.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1961), “Hittite Mythology”, *Mythologies of the Ancient World*, Edited by Samuel Noah Kramer, New York, 142-179.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1964), “A View of Hittite Literature”, *JAOS* 84/2, 107-115.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1965), “A Votive Sword with Old Assyrian Inscription”, *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-fifth Birthday April 21, 1965*, Editors: H. G. Güterbock – T Jacobsen, Chicago, 197-198, Plate XIII-XV.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1975a), “Yazılıkaya: Apropos A New Interpretation”, *JNES* 34/4, 273-277.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1975b), “Einschlägige Textstellen”, *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Mit Beiträgen von K. Bittel-J. Boessneck-B. Damm-H. G. Güterbock-H. Hauptmann-R. Naumann-W. Schirmer, Berlin, 189-192.

- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1978a), “Die Hieroglypheninschrift von Fraktin”, *Festschrift Lubor Matouš*, Herausgegeben von B. Hruška – G. Komoróczy, Budapest, 127-136.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1978b), “Hethitische Literatur”, *Altorientalische Literaturen*, Herausgegeben von Wolfgang Röllig, Wiesbaden, 211-253.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1980-1983), “Kumarbi”, *RIA* 6, 324-330.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, (1983), “A Hurro-Hittite Hymn to Ishtar”, *JAOS* 103/1, 155-164.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav – HOFFNER, Harry A. (Edited by), (1997), *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Volume P*, Chicago.
- HAAS, Volkert, (1971), “Ein hethitische Beschwörungsmotiv aus Kizzuwatna seine Herkunft und Wanderung”, *Orientalia (NS)* 40, 410-430.
- HAAS, Volkert, (1972-1975), “Hutena, Hutellurra”, *RIA* 4, 526.
- HAAS, Volkert, (1976), “Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien”, *Orientalia* 45, 197-212.
- HAAS, Volkert, (1978a), “Substratgottheiten des Westhurrischen Pantheons”, *RHA* XXXVI, 59-69.
- HAAS, Volkert, (1978b), “Die religiösen Vorstellungen”, *Das Hurritologische Archiv des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin*, Berlin, 72-93.

- HAAS, Volkert, (1979), "Remarks on the Hurrian Istar-Sawuska of Niniveh in the Second Millenium B.C.", *Sumer* 35/1-2, 401-397.
- HAAS, Volkert, (1980), "Betrachtungen zum Ursprünglichen Schauplatz der Mythen vom Gott Kumarbi", *SMEA XXII*, 97-105.
- HAAS, Volkert, (1982), *Hethitische Berggötter und Hurritische Steindämonen. Riten, Kulte und Mythen. Eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, Mainz am Rhein.
- HAAS, Volkert, (1984), *Die Serien ithaki und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri, (ChS I/1)*, Roma.
- HAAS, Volkert, (1988a), "Einführung in das Thema", *Hurriter und Hurritisch (Xenia 21)*, (V. Haas Hrsg.), Konstanz, 11-26.
- HAAS, Volkert, (1988b), "Die hurritisch-hethitischen Rituale der Beschwörerin Alliaturah(h)i und ihr literarhistorischer Hintergrund", *Hurriter und Hurritisch (Xenia 21)*, (V. Haas Hrsg.), Konstanz, 117-143
- HAAS, Volkert, (1987-1990), "Magie und Zauberei", *RIA* 7, 234-255.
- HAAS, Volkert, (1993), "Ein hurritischer Blutritus und die Deponierung der Ritualrückstände nach hethitischen Quellen", *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament. Internationales Symposium Hamburg 17.-21. März 1990, Bernd Janowski/Klaus Koch/Gernot Wilhelm (Hg.), (Orbis Biblicus et Orientalis 129), Göttingen*, 67-85.

- HAAS, Volkert, (1994), *Geschichte der hethitischen Religion, (HdO 15)*, Leiden-New York-Köln.
- HAAS, Volkert, (1998), *Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext, (ChS I/9)*, Roma.
- HAAS, Volkert, (2002), “Hitit Dini”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 438-442.
- HAAS, Volkert, (2003a), *Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Volumen I-II, Berlin-New York.
- HAAS, Volkert, (2003b), “Betrachtungen zur Traditionsgeschichte hethitischer Rituale am Beispiel des Sündenbock-Motivs”, *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, Edited by Gary Beckman-Richard Beal-Gregory McMahon, Winona Lake, Indiana, 131-141.
- HAAS Volkert, (2005), “Die Erzählungen von den zwei Brüdern, vom Fischer und dem Findelkind sowie vom Jäger Kešše”, *AoF 32/2*, 360-374.
- HAAS, Volkert, (2006), *Die hethitische Literatur. Texte, Stilistik, Motive*, Berlin-New York.
- HAAS, Volkert, (2006-2008), “Ritual. B. Bei den Hethitern”, *RIA 11*, 430-438.
- HAAS, Volkert, (2008), *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*, Berlin-New York.

- HAAS, Volkert – PRECHEL, Doris, (1993), “Mondgott. A. II. Bei den Hethitern”,
RIA 8, 370-371.
- HAAS, Volkert - THIEL, Hans-Jochen, (1978), *Die Beschwörungsrituale der Allaitura(h)hi und verwandte Texte, (Hurritologische Studien II, AOAT 31)*, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- HAAS, Volkert – WÄFLER, Markus, (1974), “Yazılıkaya und der Grosse Tempel”,
Oriens Antiquus XIII, 211-226.
- HAAS, Volkert – WEGNER, Ilse, (1988), *Die Rituale der Beschwörerinnen^{SAL} ŠU.GI, Teil I: Die Texte, (ChS I/5)*, Roma.
- HAAS, Volkert – WILHELM, Gernot, (1974), *Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna. (Hurritologische Studien I, AOAT 3)*, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- HAMBLIN, William J., (2006), *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C. Holy Warriors at the Dawn of History*, New York.
- HAUPTMANN, Harald, (1975), “Die Felspalte D”, *Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya*, Mit Beiträgen von K. Bittel-J. Boessneck-B. Damm-H. G. Güterbock-H. Hauptmann-R. Naumann-W. Schirmer, Berlin, 62-75.
- HAWKINS, J. David, (1980-1983), “Kubaba. A. Philologisch”, *RIA 6*, 257-261.
- HECKER, Karl, (1992), “Hitit Çivi Yazısının Kökeni Hakkında”, *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990, Çorum*, 43-53.
- HOFFMANN, Inge, (1984), *Der Erlaß Telipinus, (TH 11)*, Heidelberg.

- HOFFNER, Harry A., (1967), "Second Millenium Antecedents to the Hebrew 'Ôb", *Journal of Biblical Literature* 86/4, 385-401.
- HOFFNER, Harry A., (1975), "Hittite Mythological Texts: A Survey", *Unity and Diversity, Essays in the History, Literature and Religion of the Ancient Near East*, H. Goedicke and J. J. M. Roberts (eds.), Baltimore and London, 136-145.
- HOFFNER, Harry A., (1981), "The Hurrian Story of the Sungod, the Cow and Fisherman", *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians. In honor of Ernest R. Lacheman on his Seventy-Fifth Birthday April 29, 1981*, Edited by M. A. Morrison and D. I. Owen, Winona Lake, 189-194.
- HOFFNER, Harry A., (1988), "The Song of Silver. A Member of the Kumarbi cycle of Songs", *Documentum Asiae minoris antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, Neu E. – Rüter C. (ed.), Wiesbaden, 143-166.
- HOFFNER, Harry A., (1992), "Syrian Cultural Influence in Hatti", *New Horizons in the Study of Ancient Syria, Bibliotheca Mesopotamica 25*, Ed. M. W. Chavalas – J.-L. Hayes, Malibu, 89-106.
- HOFFNER, Harry A., (1993), "Akkadian šumma immeru Texts and Their Hurro-Hittite Counterparts", *The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, Cohen M. E. – Snell D. C. – Weisberg D. B. (ed.), Bethesda, 116-119.

- HOFFNER, Harry A., (1998a), “Hurrian Civilization from a Hittite Perspective”,
Urkish and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen, Edited by G.
 Buccellatti-M. K. Buccellatti, Malibu, 167-200.
- HOFFNER, Harry A., (1998b), *Hittite Myths*, 2nd edition, Atlanta.
- HOFFNER, Harry A., (2005), “Hittite Religion”, *Gale Encyclopedia of Religion*,
 Cilt 6, Lindsay Jones Editor in Chief, 4068-4073.
- HOFFNER, Harry A., (2003), “Hittite-Israelite Cultural Paralels”, *The Context of
 Scripture. Canonical Compositions from the
 Biblical World, (COS 3)* Editor, William W. Hallo, Associate Editor,
 K. Lawson Younger, Jr., Volume Three, Leiden-Boston, xxix-xxxiv.
- HOUT, Th. P. J. van den, (2003-2005a), “Omina (omens). B. Bei den Hethitern”,
RIA 10, 88-90.
- HOUT, Th. P. J. van den, (2003-2005b), “Oralel (Oracle). B. Bei den Hethitern”,
RIA 10, 118-124.
- HOUWINK TEN CATE, Ph. H. J., (1983), “The History of Warfare accordind to
 Hittite Sources: The Annals of Hattuilis I (Part I)”, *Anatolica X*, 91-109.
- HOUWINK TEN CATE, Ph. H. J., (1984), “The History of Warfare accordind to
 Hittite Sources: The Annals of Hattuilis I (Part II)”, *Anatolica XI*, 47-83.
- HOUWINK TEN CATE, Ph. H. J., (1992), “The Hittite Storm God: his Role and his
 Rule According to Hittite Cuneiform Sources”, *Natural Phenomena. Their
 Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East. Proceedings*

of the Colloquium, Amsterdam, 6-8 July 1989, Amsterdam-Oxford-New York-Tokyo, 83-148.

HUTTER, Manfred, (2002), "Das hiiara-Fest in Hattuša. Transformation und Funktion Eines Syrischen Festes", *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, edited by Piotr Taracha, Warsaw, 187-196.

HUTTER, Manfred, (2010), "Luvi Dininin Nitelikleri" *Luviler. Anadolunun Gizemli Halkı*, Yayına Hazırlayan: H. Craig Melchert, İstanbul, 193-244.

JANOWSKI Bernd – WILHELM Gernot, (1993), "Der Bock, der die Sünden hinausträgt. Zur religionsgeschichte des Azazel-Ritus Lev. 16,10.21f.", *Religiongeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament. Internationales Symposion Hamburg 17.-21. März 1990*, Bernd Janowski/Klaus Koch/Gernot Wilhelm (Hg.), (*Orbis Biblicus et Orientalis 129*), Freiburg Schweiz/Göttingen, 109-169.

KAMMENHUBER, Annelies, (1967), "Hethitische Rituele", *Kindlers Literatur Lexicon III*, München, 1747-1754.

KAMMENHUBER, Annelies, (1976a), "Neue Ergebnisse zur hurrischen und altmesopotamischen Überlieferung in Boğazköy", *Orientalia (NS) 45*, 130-146.

KAMMENHUBER, Annelies, (1976b), *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern, (TH 7)*, Heidelberg.

- KARASU, Cem, (1992), “(h)işuğa Bayramı Kolofonları üzerine bazı düşünceler”,
*Sedat Alp’a Armağan. Festschrift für Sedat Alp. Hittite and Other
Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, 335-
339.
- KARASU, Cem, (1997), “Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı?”, *1996 Yılı Anadolu
Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 175-190.
- KARAUĞUZ, Güngör, (2001), *Hitit Mitolojisi*, Konya.
- KARAUĞUZ, Güngör, (2002), *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre
Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.
- KELLY-BUCCELLATI, Marylin, (2002), “Ein hurritischer Gang in die Unterwelt”,
Mitteilungen der Deutschen Orient-Gessellschaft zu Berlin 134, 131-148.
- KEMPINSKI, Aharon – KOŠAK, Silvin, (1982), “CTH 13: The Extensive Annals of
Hattušili I (?)”, *Tel Aviv 9*, 87-116.
- KINAL, Füzuan, (1986), “Kara Tanrıça Olarak Kybele”, *IX. Türk Tarih Kongresi
Ankara, 21 – 25 Eylül 1981*, I. Cilt, Ankara, 235-239.
- KINAL, Füzuan, (1998), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- KLENGEL, Horst, (1965), *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausend v. u. Z., Teil 1 –
Nordsyrien*, Berlin.
- KLENGEL, Horst, (1999), *Geschichte des hethitischen Reiches, (HdO 34)*, Leiden-
Boston-Köln.

- KLINGER, Jörg, (2001), “Die hurritische Tradition in Hattusa und das Corpus hurritischer Texte”, *Kulturgeschichten. Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Richter, Thomas / Prechel, Doris / Klinger, Jörg, Wiesbaden, 197-208.
- KLINGER, Jörg, (2002), “Arınma Ritüelleri ve Kötülükleri Defetme Büyüleri. Büyü Ritüellerinin Hititler’deki İşlevi ve Önemi”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 456-458.
- KLOCK-FONTANILLE, Isabelle, (2005), *Hititler*, Ankara.
- KOHLMEYER, Kay, (1983), “Felsbilder der hethitischen Großreichzeit”, *Acta Prehistorica et Archaeologica* 15, 7-153.
- KOHLMEYER, Kay, (1995), “Anatolian Architectural Decorations, Statuary, and Steale”, *Civilizations of the Near East III-IV*, Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 2639-2660.
- KOŠAK S. – MÜLLER, G. G. W. , hethiter.net/: Catalog (2010-12-29).
- KRAMER, Samuel Noah, (2000), *Sümerlilerin Kurnaz Tanrısı Enki*, İstanbul.
- KRONASSER, Heinz, (1963), *Die Umsiedelung der Schwarzen Gottheit. Das hethitische Ritual KUB XXIX 4 (des Ulippi)*, Wien.
- KÜMMEL, Hans Martin, (1967), *Ersatzrituale für den hethitischen König, (StBoT 3)*, Wiesbaden.

- LAMBERT, Wilfred G., (1978), "The Mesopotamian Background of the Hurrian Pantheon", *RHA XXXVI*, 129-134.
- LAMBERT, W. G. – MILLARD, A. R. (1969), *Atra-hasis. The Babylonian Story of the Flood*, Oxford.
- LAROCHE, Emmanuel, (1948), "Teššup, Hepat et leur cour", *JCS 2/2*, 113-136.
- LAROCHE, Emmanuel, (1952), "Le Panthéon de Yazılıkaya", *JCS VI*, 114-123.
- LAROCHE, Emmanuel, (1963), "Le dieu anatolien Sarruma", *Syria 40/3*, 277-302.
- LAROCHE, Emmanuel, (1968a), "Docements en langue hourrite provenant de Ras Shamra", *Ugaritica V*, 447-544.
- LAROCHE, Emmanuel, (1968b), "Notes sur le Panthéon Hourrite de Ras Shamra", *JAOS 88/1*, 148-150.
- LAROCHE, Emmanuel, (1969), "Les Dieux de Yazılıkaya", *RHA 27*, 61-109.
- LAROCHE, Emmanuel, (1970), "Sur le vocabulaire de l'haruspicine hittite", *RA 64*, 127-139.
- LAROCHE, Emmanuel, (1971), *Catalogue des textes hittites*, Paris.
- LAROCHE, Emmanuel, (1974), "Les démoninations des dieux antiques dans les textes hittites", *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday*, Edited by K. Bittel, Ph. H. J. Houwink Ten Cate and E. Reiner, İstanbul, 175-185.

LAROCHE, Emmanuel, (1978-1980), “Hurriler’de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13/24, 115-122.

LAROCHE, Emmanuel, (1980), *Glossaire de la Langue Hourrite*, Paris.

LAROCHE, Emmanuel, (2000a), “Hurriler. Babil Dizgesinden Alıntı”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, I. Cilt*, Editor: Yves Bonnefoy, Ankara, 456-458.

LAROCHE, Emmanuel, (2000b), “Teşup ve Hepat. Büyük Hurri Tanrısı ve Yardımcısı”, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, II. Cilt*, Editor: Yves Bonnefoy, Ankara, 1076-1077.

LAWLER, Andrew, (2008), “Gate to the Underworld”, *Archaeology Jul/Aug, 61/4*, 50.

LEBRUN, René, (1977), “Textes religieux hittites de la fin de l’empire”, *Hethitica II*, 93-153.

LEBRUN, René, (1980), *Hymnes et prières hittites*, Louvain-la-Neuve.

LEBRUN, René, (1985), “L’aphasie de Mursili II = CTH 486”, *Hethitica VI*, 103-137.

LEBRUN, René, (1995), “From Hittite Mythology: The Kumarbi Cycle”, *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, NewYork, 1971-1980.

LEBRUN, René, (1996), “Rituels de Muwalanni, À Manuzziya = CTH 703”, *Hethitica XIII*, 39-64.

- LÓPEZ-RUIZ, Carolina, (2012), *Tanrular Doğduklarında*, İstanbul.
- MACQUEEN, J. G., (2001), *Hittiter ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara.
- MAIOCCHI, Massimo, (2011), “A Hurrian Administrative Tablet from Third Millennium Urkesh”, *ZA 101*, 191-203.
- MASSON, Emilia, (1981), *Le panthéon de Yazilikaya. Nouvelles lectures*, Paris.
- MATTHIAE, Paolo, (1997), “Ebla”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 2, Editor in Chief: Eric M. Meyers, New York-Oxford, 180-183.
- MCCALL, Henrietta, (2011), *Mezopotamya Mitleri*, Çevr.: Bircan Baykara, Ankara.
- MCMAHON, Gregory, (1989), “The history of the Hittites”, *The Biblical Archaeologist 52/2-3*, 62-77.
- MCMAHON, Gregory, (1995), “Theology, Priest and Worship in Hittite Anatolia”, *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 1981-1994.
- MEYER, Von G. Rudolf, (1937-1939), “Die älteste Erwähnung des hurrischen Wettergottes Tešup”, *AfO 12*, 366-371.
- MILLER, Jared, L., (2004), *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals, (StBoT 46)*, Wiesbaden.
- MILLER, Jared, L., (2005a), “Von Syrien durch Kizzuwatna Nach Hatti: Die Rituale der Allaiturahhi und Gizija”, *Motivation und Mechanismen des*

Kulturkontaktes in der Späten Bronzezeit (Eothen 13), herausgegeben von Doris Prechel, 129-144.

MILLER, Jared, L. , (2005b), “Unravelling the Kizzuwatna Rituals: The Redactional History of Mastigga’s Ritual for Domestic Quarrel”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002/Acts of the Vth International Cogress of Hittitology, Çorum September 02-08, 2002*, Yayına Hazırlayan Aygül Süel, Ankara, 527-540.

MILLER, Jared, L. , (2005), “A Join to the Hittite Atramhasi Myth (KUB 8.63+1718/u)”, *NABU*, 10.

MOUTON, Alice, (2005), “Walkui’s Ritual (KBo 32.176)”, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 02-08 Eylül 2002/Acts of the Vth International Cogress of Hittitology, Çorum September 02-08, 2002*, Yayına Hazırlayan Aygül Süel, Ankara, 541-554.

MURAT, Leyla, (2002), *Kizzuwatna’lı Rahip Ammihatna’ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

MURAT, Leyla, (2003), “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum VI/2*, 89-109.

MURAT, Leyla, (2008), “kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme”, *SMEA L, VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 settembre 2005*, a cura di Alfonso Archi e Rita Francia, Parte II, 575-585.

- MURAT, Leyla, (2010), “Tanrıça İşhara”, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 25-31 Ağustos 2008/Acts of the VIIth International Congress of Hittitology, Çorum 25-31 August 2008, II. Cilt*, Ankara, 529-554.
- NEU, Erich, (1993), “Keřše-Epos und der Freilassung”, *SMEA 31*, 111-120.
- NEU, Eric, (1996), *Das hurritische Epos der Freilassung 1, (StBoT 32)*, Wiesbaden.
- OETTINGER, Norbert, (2002), “Hint-Avrupa Dilleri Grubuna Ait Dilleri Konuşanlar Anadolu’da M.Ö. 3. Binyıldan Bu Yana Yaşıyorlardı”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 406-409.
- ONURLU, Sema, (2004), *Symbol Space and Meaning in Hittite Architecture*, Ankara, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- OPFERMANN, Rudolf, (1998), “War fur die hethiter Yazılıkaya ein Hékur?”, *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi, 6-10/VII/1987-İstanbul*, Ankara, 229-237, Tafeln 49-55.
- OTTEN, Heinrich, (1956), “Ein Text zum Neujahrfest aus Boğazköy”, *OLZ* 51 3-4, 102-106.
- OTTEN, Heinrich, (1958), “Die Erste Tafel des hethitischen Gilgamesch-Epos”, *Istanbul Mitteilungen VIII*, 93-125, Tafel 32-33.

- OTTEN, Heinrich, (1959), “Die Götter Nupatik, Pirinkir, Hešue und Hatni-Pišaišaphi in den Hethitischen Felsreliefs von Yazılıkaya”, *Anadolu IV*, 26-37.
- OTTEN, Heinrich, (1961), “Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy”, *ZA Neue Folge, Band 20 (Band 54)*, 114-157.
- OTTEN, Heinrich, (1971), *Ein hethitisches Festritual (KBo XIX 128), (StBoT 13)*, Wiesbaden.
- OTTEN, Heinrich, (1975), *Puduḫepa. Eine hethitische Königin in ihren Textzeugnissen*. Wiesbaden.
- OTTEN, Heinrich, (1981), *Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung, (StBoT 24)*, Wiesbaden.
- OTTEN, Heinrich-SOUČEK, Vladimír, (1965), *Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani, (StBoT 1)*, Wiesbaden.
- OTTEN, Heinrich – RÜSTER, Christel, (1993), “Ärztin im hethitischen Schrifttum”, *Nimet Özgüç’e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*. Edited by Machteld J. Mellink – Edith Porada – Tahsin Özgüç, Ankara, 539-541.
- OTTEN, Heinrich – RÜSTER, Christel, (2007), “Hitit Yazınında Kadın Hekim”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi 11*, Çevr.: Gaye Şahinbaş Erginöz, 271-275.

- ÖKSE, Tuba A. – ATAY, Erkan – EROĞLU, Murat – TAN, Yeliz, (2009), “İhsu Barajı İnşaat Sahasına Rastlayan Dicle Vadisi’nin Tunç ve Demir Çağları’ndaki Yerleşim Sistemleri ve Kültür Tarihi”, *TÜBA-AR 12*, 25-48.
- PARDEE, Denis, (1997a), “Ugaritic”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 5, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 262-264.
- PARDEE, Denis, (1997b), “Ugarit Inscription”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 5, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 264-266.
- PARMEGIANI, Neda, (2005), *Konkordanzen, (ChS I/10)*, Roma.
- PECCHIOLI DADDI, Franca, (2003), “From Akad to Hattuša: The History of Gurparanzah and the River that Gave Him Its Name”, *Semitic and Assyriological Studies Presented to Pelio Fronzaroli by Pupils and Colleagues*, Wiesbaden, 476-494.
- PEHLİVAN, Mahmut, (1990), “Karaz Kültürü ve Hurriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi 1/1*, 168-176.
- POLVANI, Anna Maria, (2003), “Hittite Fragments on the Atrahasis Myth”, *Semitic and Assyriological Studies Presented to Pelio Fronzaroli by Pupils and Colleagues*, Wiesbaden, 532-539.
- POPKO, Maciej, (1995), *Religions of Asia Minor*, Warsaw.

- PRECHEL, Doris, (1996), *Die Göttin Išhara. Ein Beitrag zur altorientalischen Religionsgeschichte*, Münster.
- PUHVEL, J., (1984), *Hittite Etymological Dictionary*, Volume I, Berlin-New York-Amsterdam.
- RENDSBURG, Gary A., (1997), “Eblaïtes”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 2, Editor in Chief: Eric M. Meyers, New York-Oxford, 183-184.
- REYHAN, Esmâ, (2002), *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna’lı Kadın Maštigga’ya Ait Ritüel Metinler*, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- REYHAN, Esmâ, (2003a), “Kizzuwatna’lı Maštigga’ya Ait Ritüel Metinler Üzerine”, *Archivum Anatolicum VI/1*, 165-196.
- REYHAN, Esmâ, (2003b), “Hitit Büyü Ritüellerinin Uygulama Şekilleri Üzerine Bir İnceleme”, *Archivum Anatolicum VI/2*, 111-142.
- REYHAN, Esmâ, (2005), “Hitit Dünyasında Büyü Ritüelleri”, *Folklor ve Edebiyat 11/41*, 265-284.
- REYHAN, Esmâ, (2008a), “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, *Gazi Akademik Bakış 2/3*, 227-242.
- REYHAN, Esmâ, (2008b), “Ortaköy/Şapinuwa arşivinde geçen yeni kurban terimleri hakkında”, *SMEA L, VI Congresso Internazionale di Ittologia Roma, 5-9 settembre 2005*, a cura di Alfonso Archi e Rita Francia, Parte II, 624-636.

- REYHAN, Esmâ, (2009), "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter From the Ancient Anatolian Mythology", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28/45, 85-106.
- REYHAN, (2010), "Ortaköy/Şapinuva'dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı Kurban Terimleri", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Çorum 25-31 Ağustos 2008/Acts of the VIIth International Congress of Hittitology, Çorum 25-31 August 2008, II. Cilt*, Ankara, 637-650.
- ROOS, Johan de, (2005), "Hittite Prayers", *Civilizations of the Ancient Near East III-IV, (CANE III-IV)* Jack M. Sason Editor in Chief, NewYork, 1997-2005.
- RUTHERFORD, Ian, (2001), "The Song of the Sea (ŠA A.AB.BA ŠİR): Thoughts ob KUB 45.63", *Akten des IV.Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, Herausgegeben von Gernot Wilhelm, (*StBoT* 45), 598-609.
- SALVINI, Mirjo, (1977), "Sui Testi Mitologici in Lingua Hurrica", *SMEA XVIII*, 73-91.
- SALVINI, Mirjo, (1988), "Die hurritischen Überlieferungen des Gilgameš-Epos und der Kešši-Erzählung", *Hurriter und Hurritisch, (Xeina 21)*, V. Haas (Hrsg.), Konstanz, 157-172.
- SALVINI, Mirjo, (1998), "The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittani", *Urkesch and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellati- M. K. Buccellatti, Malibu, 99-115.

SALVINI, Mirjo-WEGNER, Ilse, (1986), *Die hethitisch-hurritischen Rituale des AZU-Priesters, Teil 1, Die Texte, (ChS I/2)*, Roma.

SALVINI, Mirjo-WEGNER, Ilse, (2004), *Die mythologischen Texte, (ChS I/2)*, Roma.

SAVAŞ, Savaş Özkan, (2002), “Hititler’de Fırtına Tanrısı ile Boğa Kültü Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar”, *Archivum Anatolicum* 5, 97-170.

SAVAŞ, Savaş Özkan, (2003), “Hitit Tabletlerinde Ullikummi Şarkısı/Efsanesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, Ankara, 77-94.

SCHOUL, Monika, (1994), “Der Terminologie des hethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung Akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle, I”, *AoF* 21/1, 73-124.

SCHULER, Einar von, (1965), *Die Kaškaer. Ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*, Berlin.

SCHULER, Einar von, (1987-1990), “Literatur bei den Hethitern”, *RIA* 7, 66-75.

SCHWEMER, Daniel, (1995), “Das alttestamentliche Doppelritual *’lwt wšlmym* im Horizont der hurritischen Opfertermini *ambašši* und *keldi*”, *SCCNH 7 Edith Porada Memorial Volume*, Edited by David I. Owen and Gernot Wilhelm, Bethesda, Maryland, 81-116.

SCHWEMER, Daniel, (2001), *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen. Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*, Wiesbaden.

SCHWEMER, Daniel, (2002), “Karaciğer Falı, Talih Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Düş Yorumları. Alamet Yorumunun Türleri ve İşlevleri”, *Hittiter ve Hittit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 453-455.

SCHWEMER, Daniel, (2006), “Das hethitische Reichpantheon. Überlegungen zu Struktur und Genese”, *Götterbilder, Göttesbilder, Weltbilder. Politeismus und Momotheismus in der Welt der Antike, Band I: Ägypten, Mesopotamien, Persien, Kleinasien, Syrien, Palästina*, Herausgegeben von Reinhard Gregor Kratz und Hermann Spieckermann, Tübingen, 241-265.

SCHWEMER, Daniel, (2008a), “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies. Part I”, *JANER 7.2*, 121-168.

SCHWEMER, Daniel, (2008b), “The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies. Part II”, *JANER 8.1*, 1-44.

SCHUOL, Monika, (1994a), “Die Terminologie des hethitischen SU-Orakels. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung Akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle”, *AoF 21*, 73-124.

SCHUOL, Monika, (1994b), “Die Terminologie des hethitischen SU-Orakels. Eine Untersuchung auf der Grundlage des mittelhethitischen Textes KBo XVI 97

- unter vergleichender Berücksichtigung Akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle, II”, *AoF* 21, 247- 304.
- SEEHER, Jürgen, (2002), “İmparatorluk Panteonu’na Bakış. Yazılıkaya Kaya Tapınağı”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk. Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter*, W. Jakob (ed.), Bonn, 443-444.
- SEEHER, Jürgen, (2006), *Hattuša Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün*, İstanbul.
- SEEHER, Jürgen, (2011), *Taşa Yontulu Tanrılar. Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.
- SEVİNÇ, Fatma, (2007), *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SIEGELOVÁ, Jana, (1970), “Ein hethitisches Fragment des Atra-Hasis Epos”, *ArOr* 38, 135-139.
- SIEGELOVÁ, Jana, (1971), *Appu-Märchen und Hedammu Mythos, (StBoT 14)*, Wiesbaden.
- SINGER, Itamar, (1983), *The Hittite KI.LAM Festival, (StBoT 27)*, Wiesbaden.
- SINGER, Itamar, (1995a), “Some Thoughts on Translated and Original Hittite Literature”, *Israel Oriental Studies XV*, 123-128.
- SINGER, Itamar, (1995b), “Our god and Their God in the Anitta Text”, *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Pavia 28 giugno 2 Luglio 1993*, A cura di: O. Carruba – M. Giorgieri – C. Mora, Pavia, 343-349.
- SINGER, Itamar, (2002), *Hittite Prayers*, Leiden-Boston-Köln.

- SİR GAVAZ, Özlem, (2012), *Hitit Krallarının Kült Gezileri. Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler*, Çorum.
- SOUČEK, Vladimír – SIEGELOVÁ, (1974), “Der kult des Wettergottes von Halap in Hatti”, *ArOr* 42, 39-52.
- SOYSAL, Oğuz, (1987), “KUB XXXI 4 + KBo III 41 und 40 (Die Puḫanu-Chronik). Zum Thronstreit Ḫattušilis I.”, *Hethitica VII*, 173-253.
- SOYSAL, Oğuz, (2000), “Bazı Kayıp, Gözden Kaçmış ve Yanlış Saptanmış Hattice Fragmanlar”, *Archivum Anatolicum* 4, 177-205.
- STARKE, Frank, (1985), *Die keilschrift-luwischen Texte im Umschrift, (StBoT 30)*, Wiesbaden.
- STEIN, Diana, L. “Hurrians”, (1997a), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 3, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 126-130.
- STEIN, Diana L., (1997b), “Nuzi”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 4, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 171-175.
- STEINKELLER, Piotr, (1998), “The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia”, *Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellatti- M. K. Buccellatti, Malibu, 75-98.

- STRAUß, Rita, (2005), “Elemente Kizzuwatnaischer Ritualkunde in Hethitischen Texten”, *Motivation und Mechanismen des Kulturkontaktes in der Späten Bronzezeit, (Eothen 13)*, herausgegeben von Doris Prechel, 227-246.
- STRAUß, Rita, (2006), *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, Berlin-New York.
- SÜEL, Aygöl, (1995), “Ortaköy’ün Hitit Çağındaki Adı”, *Belleten LIX/225*, 271-283.
- SÜEL, Mustafa, (2010), “Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları”, *Arkeoloji Sanat 134*, 31-52.
- SÜRENHAGEN, Dietrich, (1981), “Zwei Gebete Hattušiliš und der Puduhepa. Textliche und literaturhistorische Untersuchungen”, *AoF 8*, 83-168.
- SZNYCER, Maurice, (2000), “Ugarit. Tanrılar ve Mitler”, *Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, II. Cilt*, Editor: Yves Bonnefoy, Ankara, 1106-1116.
- TARACHA, Piotr, (1985), “Zu den hethitischen taknāz da-Ritualen”, *Altorientalische Forschungen 12*, 278-282.
- TARACHA, Piotr, (1990), “More About the Hittite *Taknaz da* Rituals”, *Hethitica X*, 171-184.

- TARACHA, Piotr, (1992), “Hitit Kral Telafi Ritüelleri Hakkında Bazı Düşünceler”,
Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990, Çorum,
229-233.
- TARACHA, Piotr, (2002), *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritüel für den Großkönig Tuthalija (CTH 448.4) und verwandte Texte*, Leiden-Boston-Köln.
- TARACHA, Piotr, (2001), “Aspekte der Hurritisierung Kleinasien: Ein beschwörungsritual aus mittelhethitischer Zeit”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, Herausgegeben von Gernot Wilhelm, (*StBoT 45*), 684-695.
- TARACHA, Piotr, (2009), *Religions of Second Millenium Anatolia*, Wiesbaden.
- THIEL, von H.-J. – WEGNER, Ilse, (1984), “Eine Anrufung an den Gott Teššup von Halab in hurritischer Sprache”, *SMEA 24*, 187-213.
- THISCHLER, Johann, (2001), *Hethitisches Handwörterbuch*, Innsbruck.
- TORRI, Giulia, (1999), *Lelwani. Il Culto di una dea ittita*, Roma.
- TRÉMOUILLE, Marie-Claude, (1996), “Un Objet Cultuel: Le Šehelliški” *SMEA 38*,
73-93.
- TRÉMOUILLE, Marie-Claude, (1997), *Ḫepat. Une divinité Syro-Anatolienne*, (*Eothen 7*), Frieze.
- TRÉMOUILLE, Marie-Claude, (1999), “La religion des Hourrites: etat actuel de nos connaissances”, *Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians*

10. Nuzi at Seventy-Five, Edited by, David I. Owen and Gernot Wilhelm, Maryland, 277-291.

TRÉMOUILLE, Marie-Claude, (2002), “CTH 479.3: Ritual du Kizzuwatna ou Fête à Šapinuwa?”, *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati. Eothen11*, A cura di Stefano de Martino e F. P. Daddi, Tomo II, Florence, 841-856.

TRÉMOUILLE, Marie-Claude, (2004), “I rituali magici ittiti”, *Res Antiquae 1*, 157-203.

TWAIR, Pat McDonnell – TWAIR, Samir, (1997), “The Kingdom of the Lion” *Aramco World 48/3*, 2-9.

ÜNAL, Ahmet, (1973), “Zum Status der “Augures” bei den Hethitern”, *RHA XXXI*, 27-56.

ÜNAL, Ahmet, (1980), “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Bellekten XLIV/175*, 475-495.

ÜNAL, Ahmet, (1983), *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70 = Bo 2011)*, Ankara.

ÜNAL, Ahmet, (1988), “The Role of Magic in the Ancient Anatolian Religions According to the Cuneiform Texts from Boğazköy-Hattuša”, *BMECCJ III, Essays on Anatolian Studies in the Second Millenium B.C.* Edited by Takahito Mikasa, Wiesbaden, 52-85.

ÜNAL, Ahmet, (1991), “Hethitische Hymnen und Gebete”, *TUAT 2/6*, 791-817.

- ÜNAL, Ahmet, (1993), “The Nature and Iconographical Traits of Goddess of Darkness”, *Nimet Özgüç’e Armağan. Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Edited by Machteld J. Mellink – Edith Porada – Tahsin Özgüç, Ankara, 639-644.
- ÜNAL, Ahmet, (1996), *The Hittite Ritual Ḫantitaššu from the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Ankara.
- ÜNAL, Ahmet, (1997), “Hurriler, Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara, 11-35.
- ÜNAL, Ahmet, (2000), “The Power of Narrative in Hittite Literature”, *Across the Anatolian Plateau. Readings in the Archaeology of Ancient Turkey*, Edited by David C. Hopkins, 99-121.
- ÜNAL, Ahmet, (2002), *Hititler Devrinde Anadolu, Cilt 1*, İstanbul.
- ÜNAL, Ahmet, (2003), *Hititler Devrinde Anadolu, Cilt 2*, İstanbul.
- ÜNAL, Ahmet, (2007), *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen. A Concise Multilingual Hittite Dictionary. Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü. Vol. I A-M, Vol. II N-Z*, Hamburg.
- ÜNAL, Ahmet-GİRGİNER, Serdar, (2007), *Kilikya-Çukurova İlkçağlardan Osmanlı Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul.

- ÜNSAL, Veli, (2008), “M.Ö. 3. Binde Kuzeydoğu Anadolu-Northeast Anatolia in the Third Thousand BC.”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research* 1/3, Bahar, 396-410.
- VAN DE MIEROOP, Marc, (2006), *Antik Yakındoğu'nun Tarihi. İ.Ö. 3000-323*, Ankara.
- VAN DONGEN, Erik, (2010), *Studying External Stimuli to the Development of the Ancient Aegean: The Kingship in Heaven-Theme From Kumarbi to Kronos via Anatolia*, PhD Thesis.
- VAN DONGEN, Erik, (2011), “The Kingship in Heaven – Theme of the Hesiodic Theogony: Origin, Function, Composition”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 51, 180-201.
- VAN DONGEN, Erik, (2012), “The Hittite Song of Going Forth (CTH 344): A Reconsideration of the Narrative”, *Die Welt des Orients* 42/1, 23-84.
- VEENHOF, Klaas, (2008), “Some displaced Tablets from Kārum Kanesh (Kültepe). (kt 86/k 48, kt 86/k 204 and kt 91/k 539)”, *AoF* 35/1, 10-27.
- VEENHOF, Klaas – EIDEM, Jesper, (2008), *Mesopotamia, The Old Assyrian Period*, Göttingen.
- VRIES, Bert de, (1967), *The Style of Hittite Epic and Mythology*, PhD. Diss., Brandeis University.
- WAYTT, Nicolas, (1997), “Religion in Ancient Ugarit”, *A Handbook of Ancient Religions*, Edited by John R. Hinnels, New York, 105-160.

- WEGNER, Ilse, (1978), "Das Fortleben hurrischer religiöser Traditionen", *Das Hurritologische Archiv des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin*, Berlin, 93-97.
- WEGNER, Ilse, (1981), *Gestalt und Kult der Ištar-Šawuška in Kleinasien*, Neukirchen – Vluyn.
- WEGNER, Ilse, (1995a), *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen Teil 1: Texte für IŠTAR-Ša(w)uška, (ChS I/3-1)*, Roma.
- WEGNER, Ilse, (1995b), "Der Name der Ša(w)uška", *SCCNH 7, Edith Porada Memorial Volume*, Edited by David I. Owen and G. Wilhelm, 118-120.
- WEGNER, Ilse, (2000), *Einführung in die hurritische Sprache*, Wiesbaden.
- WEGNER, Ilse, (2002), *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen. Teil 2: Texte für Teššup, Hapat und weitere Gottheiten, (ChS I/3-2)*, Roma.
- WEGNER, Ilse – SALVINI, Mirjo, (1991), *Die hethitisch-hurritischen Ritualtafeln des (H)išuwa-Festes, (ChS I/4)*, Roma.
- WILHELM, Gernot, (1978), "Zur Geschichte der hurrischen Völker", *Das Hurritologische Archiv des Altorientalischen Seminars der Freien Universität Berlin*, Berlin, 38-43.
- WILHELM, Gernot, (1988a), "Gedanken zur Frühgeschichte der Hurriter und zum hurritisch-urartäischen sprachvergleich", *Hurriter und Hurritisch (Xenia 21)*, (V. Haas Hrsg.), Konstanz, 43-67.

- WILHELM, Gernot, (1988b), “Neue Akkadische Gilgameš-Fragmente aus Hattuša”,
ZA 78, 99-121.
- WILHELM, Gernot, (1989), *The Hurrians*, Warminster.
- WILHELM, Gernot, (1991), “Zur hurritischen Gebetsliterature”, *Erntern was man sät. Festschrift für Klaus Koch zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von D. R. Daniels – U. Gleßmer – M. Rösel, Neukirchen, 37-47.
- WILHELM, Gernot, (1995), “The Kingdom of Mitanni in Second-Millennium Upper Mesopotamia”, *Civilizations of the Near East I-II (CANE)*, Jack M. Sason Editor in Chief, New York, 1243-1254.
- WILHELM, Gernot, (1996), “The Hurrians in the Western Prts of the Ancient Near East”, *Mutual Influences of Peoples and Cultures in the Ancient Near East* (A special issue of the journal *Michmanim* 9), ed. by M. Malul, 17-30.
- WILHELM, Gernot, (1997), “Die Könige von Ebla nach der hurritisch-hethitischen Serie Freilassung”, *AoF* 24/2, 277-293.
- WILHELM, Gernot, (1998), “Die Inschrift des Tisatal von Urkes”, *Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen*, Edited by G. Buccellatti- M. K. Buccellatti, Malibu, 117-143.
- WILHELM, Gernot, (2001), “Das hurritisch-hethitische Lied der Freilassung”, *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments (TUAT), Ergänzungslieferung*, O. Kaiser (ed.), Gütersloh, 82-91.

- WILHELM, Gernot, (2008a), “Hurrians in Kültepe Texts”, *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*, Edited by J. G. Dercksen, Leiden, 181-194.
- WILHELM, Gernot, (2008b), “Hurrian”, *The Ancient Languages of Asia Minor*, Edited by Roger D. Woodard, New York, 81-104.
- WRIGHT, David P., (2007a), “Anatolia: Hittites”, *Ancient Religions*, Sarah Iles Johnston (General Editor), 189-196.
- WRIGHT, David P., (2007b), “Syria and Canaan”, *Ancient Religions*, Sarah Iles Johnston (General Editor), 173-180.
- XELLA, Paolo, (1978), “Remarques comparatives sur le roman de Kessi”, *RHA XXXVI*, 215-224.
- YİĞİT, Turgut, (1994), *I. Hattušili ve Dönemi*, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YİĞİT, Turgut, (2005), “Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”, *TAD 24/38*, 55-69.
- YİĞİT, Turgut, (2006), “Urşu Kuşatması Metni’nin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Anadolu/Anatolia 31*, 43-55.
- YON, Marguerite, (1997), “Ugarit”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Volume 5, Editor in Chief Eric M. Meyer, New York-Oxford, 255-262.
- YOSHIDA, Daisuke, (1996), *Untersuchungen zu den Sonnengöttern bei den Hethitern. Schwurgötterliste, helfende Gottheit, Feste, (TH 22)*, Heidelberg.

ÖZET

Hitit dini farklı kültürlerin katkısı ile gelişmiş ve değişmiştir. Hurri kültürü bu gelişim ve değişimde belirleyici olan unsurlardan biridir. Orta Hitit Çağı'nda görülmeye başlanan Hurri etkisi, I. Şuppiluliuma'nın Suriye'deki fetihleri ile doruk noktasına çıkmıştır. Eski Hitit Çağı'na ait metinlerde gördüğümüz Hatti tanrılarının arasına Hurri ve Mezopotamya tanrıları da eklenmeye başlamıştır. Hepat'ın Arinna'nın güneş tanrıçası ile birleştirilmesi örneğinde olduğu gibi Hurri tanrıları yerel Hatti tanrıları ile birleştirilmiştir. Hitit metinlerinde tanrılar hakkında bilgi edindiğimiz belli başlı metinler, kurban listeleri (kalutiler), dualar, mitolojik metinler, ritüeller ve devlet antlaşmalarıdır. Bu belgeler arasına Yazılıkaya açık hava tapınağı da eklenmelidir. Hurri tanrılarının incelenmesi açısından baktığımızda, bunlar arasında kurban listeleri ile Yazılıkaya tapınağı en önemli yeri tutmaktadır. Hitit dinine eklenen en önemli Hurri tanrıları Fırtına tanrısı Teşup, eşi Hepat, tahıl ve bereket tanrısı, aynı zamanda yer altı dünyası ile ilişkili olan Kumarbi, Şa(w)uşka, Güneş tanrısı Şimegi ve Ay tanrısı Kuşuh'tur. Ea, Anu, Enlil gibi Mezopotamya tanrıları ise Hurriler aracılığı ile Hitit dinine katılmıştır.

Hitit çivi yazılı belgeleri arasında, Kizzuwatna ve Suriye'den aktarılmış çok sayıda büyü ritüeli bulunmaktadır. Bu ritüeller, Hurrice cümleleri, çok sayıda Hurrice terimi ve Hurri tanrılarını barındırmaktadır. Ritüelleri uygulayanların isimlerinin de Hurrice olduğu görülmektedir. Büyü ritüelleri, herhangi bir olumsuz durumu ortadan kaldırmak amacıyla, ^{MUNUS}ŞU.GI ve ^{LÚ}AZU adı verilen görevliler tarafından yerine getirilmektedir. Kizzuwatna ve Suriye'den kaynaklanan büyü ritüellerinde sık sık gördüğümüz bazı eylemler dikkati çekmektedir. Çukurlarda kurban hayvanlarının

kanının akıtılması, kanın sürülerek kullanılması, kuşların yakılması bu eylemler arasındadır. Öfkelenip kaybolan tanrıları çekmek için de türlü türlü yöntemler kullanılır. Bunlar arasında en yaygını hoş kokulu yemeklerden yapılan yollara tanrıların sözlerle davet edilmesidir. Yine büyü ritüellerinde bir vekil yardımıyla kötülüklerden arınma çabası önemli yer tutar. İnsanların üzerindeki kötülük bir şekilde hayvanlara veya nesnelere aktarılır. Bu hayvanlar ve nesnelere ya yok edilirler veya uzaklaştırılırlar. Hurri kökenli büyü ritüelleri, büyü malzemesinin çeşitliliği ile dikkati çeker. Bazı nesnelere gümüşten yapılmış modelleri bunlar arasındadır.

Hitit edebiyatı Hurri katkısıyla zenginleşmiştir. Eski Hitit Çağı'nda kralların yıllıklarından oluşan tarih yazımı ile ilgili metinler çoğunlukta iken Orta Hitit Çağı'ndan itibaren masal, destan, efsane içerikli edebi eserlerin arasına Hurri ve Mezopotamya kökenli yenileri eklenmeye başlamıştır. Bu edebi metinlerin tıpkı ritüellerde olduğu gibi Hurri yazılmış olanları vardır. Serbest Bırakma Şarkısı bunlardan biridir. Mezopotamya edebi eserleri olan Gılgameş ve Atra-hasis destanı gibi metinlerin Hurri araçları sayesinde Anadolu'ya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu metinlerin hem Hurriceleri söz konusudur, hem de bunlara Hurri tanrıları eklenmiştir. Yine Mezopotamya kökenli bu destanlar Anadolu insanının ilgisini çekecek şekilde değiştirilmiştir. Boğazköy'de bulunan önemli Hurri edebi eserleri arasında Kumarbi destanlar dizisi ile masal olarak adlandırdığımız bazı metinler bulunmaktadır. Bu metinlerin Hurriceleri kısmen korunmuştur.

Hititler, Mezopotamya'nın kehanet ve fal bilgisini ya doğrudan Mezopotamya'dan almışlar ya da Hurriiler sayesinde ondan haberdar olmuşlardır. Tanrıların gönderdiği işaretler kehanet (omen) olarak adlandırılmaktadır. Tanrıların niyetini, öfkelenmişlerse bunun sebebini öğrenmek için geliştirilmiş yöntemlere ise

fal (orakel) adı verilmektedir. Kehanet metinleri iki temel başlık altında incelenir: Birincisi gökyüzü olayları ile ilgili olanlardır. İkincisi ise gökyüzü olayları ile ilgisi olmayan metinlerdir ki bunlar arasında iç organ kehanetleri önemli yer tutmaktadır. Hurrice kehanet metinleri de bulunmaktadır. Karaciğerin incelenmesi en güçlü Hurri etkisi gösteren kehanet yöntemidir. Hurrice kehanet metinlerinde teknik terimler Sumerogramlarla verilirken Hititçe metinlerde Hurrice terimlerin kullanılıyor olması dikkat çekicidir. Hititler altı ayrı fal türü kullanmışlardır. Üzerinde Hurri etkisi olduğu düşünülen bu fal türleri *šašt-* falı (yatak falı) ve iç organ bakıcılığıdır (KUŠ-et falı).

ABSTRACT

Hittite religion improved and changed thanks to the contribution of different cultures. Hurrian culture is one of the factors that was decisive on these improvements and changes. Hurrian influence, that began to emerge in the Middle Hittite Period, reached to top with the conquests of Šuppiluliuma I in Syria. Hurrian and Mesopotamian gods began to be added among the Hatti gods that had been visible in the texts of Old Hittite Period. Hurrian gods were equated with native Hatti gods as in the example of Hepat's equation with sun goddess of Arinna. Offering lists, prayers, mythological texts, rituals and state treaties are some basic texts that give information about gods in Hittite texts. The Rock Sanctuary of Yazılıkaya is to be added among those documents. Offering lists and Yazılıkaya shrine are very important in terms of examination of Hurrian gods. The most important Hurrian gods that were added to Hittite religion are storm god Tešup, his wife Hepat, grain and fertility god and also the god of underworld Kumarbi, Ša(w)uška, sun-god Šimegi and moon-god Kušuh. Mesopotamian gods like Ea, Anu, Enlil were added to Hittite religion via the Hurrians.

Among Hittite cuneiform documents, there are many magical rituals that were conveyed from Kizzuwatna and Syria. These rituals involve Hurrian sentences, many Hurrian terms and Hurrian gods. It is also seen that the names of the ritual practitioners are Hurrian. The magical rituals are performed by the officials who are called ^{MUNUS}ŠU.GI and ^{LÚ}AZU in order to resolve any negative cases. Some practices in magical rituals originated in Kizzuwatna and Syria draw the attention. Draining the blood of sacrificial animals into pits, smearing of blood, burning the

birds are among those practices. Diverse methods are also used in order to attract the gods who get lost because of anger. Among those methods, inviting gods to the roads made of savoury foods is the most extensive one. In magical rituals, the attempt of purification with the help of a substitute also plays an important role. The wickedness on humans is conveyed to animals or things somehow. These animals and things are either annihilated or moved away. Magical rituals of Hurrian origin draw attention with the abundance of magic materials. Models of some objects made of silver are among those materials.

Hittite literature flourished thanks to the Hurrian contribution. In the Old Hittite Period the texts related to the historiography of king annals were abundant, whereas beginning from the Middle Hittite Period the new kinds of tales, epics and myths of Hurrian and Mesopotamian origin began to be added among literary works. Some of those literary texts were written in Hurrian language like rituals. Song of Release is one of those texts. It is understood that Gilgameš and Atra-hasis epics, which are Mesopotamian literary works, were conveyed to Anatolia by means of Hurrian mediators. Because these texts are available in Hurrian language, and also Hurrian gods were added to them. And these epics of Mesopotamian origin were changed in order to draw the attention of Anatolian peoples. Kumarbi epic cycle and some texts that can be called tale are among important Hurrian literary works found in Boğazköy. The copies of these works in the Hurrian language have been partly conserved.

The Hittites either received the knowledge of omen and oracle directly from Mesopotamia or became aware of them thanks to Hurrians. Signals sent by gods were called omen. Methods improved to learn about gods' intention were called

oracle. The texts of omen are analyzed under two basic topics: The first of these is about celestial events. The second one is about texts which have no relation with celestial events, and among them extispicy have an important place. Oracle texts in Hurrian language are also available. Examination of liver is the most typical method of omen under Hurrian effect. Technical terms in the texts of omen in Hurrian language are presented with Sumerograms; however, it is remarkable that terms in Hurrian language were used in the texts in Hittite language. The Hittites used six kinds of oracles. Those kinds of oracles, on which it is thought to be Hurrian effect, are the oracle of *šašt-* (oracle of bed) and the flesh oracle (oracle of KUŠ).